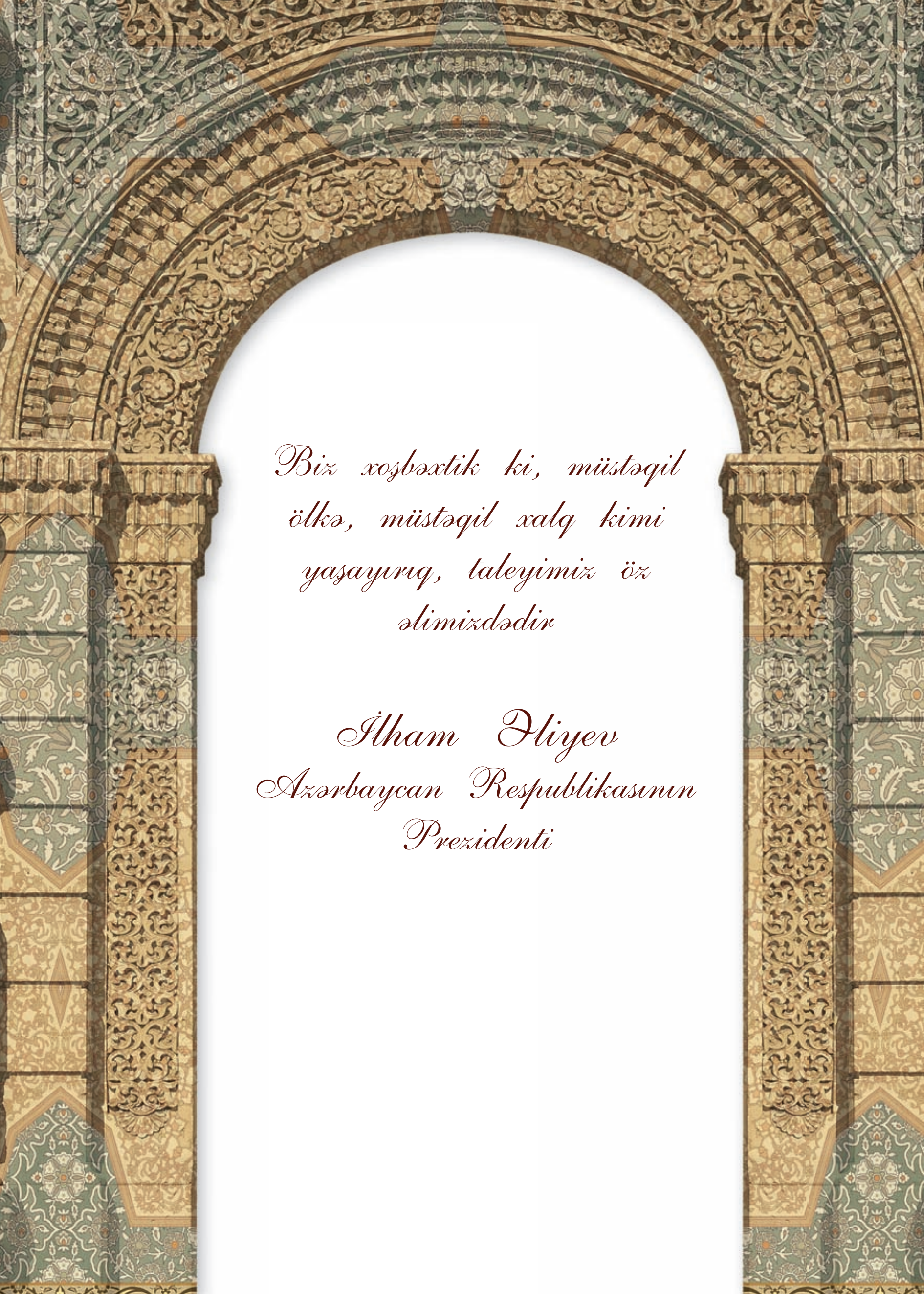

Azərbaycanın uzunmüddətli etibarlı tərəfdaşı və iri enerji layihələrinin əməliyyatçısı olan bp şirkəti ölkənin həyatının ən mühüm sahələrinə – təhsilə, yerli icmalarda imkanların yaradılmasına, kiçik və orta biznesin inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına, xalqın zəngin mədəni irsinin və tarixinin tədqiqi və təbliğinə, milli idmanın inkişafına öz töhfəsini verməklə Azərbaycanın gələcəyinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasında iştirak edir.

Bu tədqiqat kitabının yazılması və Azərbaycan və ingilis dillərində nəşri bp-nin Azərbaycan tarixinin tədqiqinə və təbliğinə verdiyi dəstəyin bir hissəsidir. Kitab mütəxəssislərə, bu sahə üzrə ixtisaslaşan təhsil müəssisələrinə və geniş oxucu auditoriyasına bp-nin hədiyyəsidir.

*Biz xoşbəxtik ki, müstəqil
ölkə, müstəqil xalq kimi
yaşayırıq, taleyimiz öz
əlindədir*

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti*

Həsən Həsənov

AZƏRBAYCAN

Tarixi-coğrafi atlas

Həsən Əziz oğlu Həsənov, tarix elmləri doktoru. Azərbaycan. Tarixi-coğrafi atlas.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilməsi tövsiyə edilmişdir (protokol №1, 10 yanvar 2020-ci il).

Bakı Dövlət Universitetinin Coğrafiya Fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilməsi tövsiyə edilmişdir (protokol №1, 28 sentyabr 2021-ci il).

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix Fakültəsinin Elmi Şurasının qərarı ilə ali məktəblərdə bakalavr səviyyəsində “Tarix-coğrafiya” ixtisası və magistr səviyyəsində “Azərbaycan xalqının etnogenezi” ixtisasının tədrisi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq əlavə dərslər vəsaiti kimi çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №08, 15 aprel 2022-ci il).

Əsər Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun və Bakı Dövlət Universiteti Coğrafiya fakültəsinin Elmi Şuralarında müzakirə edilərək nəşrə tövsiyə olunmuşdur. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə zamanı isə dərslər vəsaiti kimi istifadəsi yekdilliklə qərara alınmışdır. Müəllif Elmi Şuraların müzakirələrində iştirak və çıxış edənlərə, eləcə də əlyazması ilə tanış olub fikir və mülahizələrini bölüşən görkəmli mütəxəssislərdən tarixçilər – akad. N.Axundovaya, akad. N.Vəlixanlıya, akad. İ.Hacıyevə, akad. Y.Mahmudova, akad. S.Mustafayevə, tarix elmləri doktoru Z.Həsənova, filoloqlar – akad. R.Hüseynova, F.Rzayevə, dilçilər – akad. N.Cəfərova, akad. M.Nağısoya, folklorşünas akad. M.Kazımoğluna, coğrafiyaşünas akad. R.Məmmədova dərin minnətdarlığını bildirir.

Dizayn ideyası: Həsən Həsənov

Qrafik dizayn: Fərid Kərimov

Tərcüməçi: Fəxrəddin Ağazadə

Redaktorlar: Sədaqət Əhmədova, Kərim Kərimli

Texniki redaktor: Vüsalə Babayeva

Korrektor: Flora Əliyeva

Çapa məsul: Rəşad İsmixanov

Dizayn tərtibatında Orta əsr Azərbaycan rəssamlığı, antik heykəltaraşlıq və M.Məmmədovun təqdim etdiyi ornament nümunələrindən istifadə olunub.

Üz qabığında “Türk dünyası xəritəsi”. Mahmud Kaşğari XI əsr.

Kitabdakı fikirlərə və məlumatlara görə bp və TEAS Press Nəşriyyat Evi məsuliyyət daşımır.

Bakı, TEAS Press Nəşriyyat Evi, 2025, 284 səh.
ISBN 978-9952-573-26-8

www.teaspress.az
Bütün hüquqlar qorunur.

© Həsən Həsənov, 2025

11

Müəllifdən

От автора

From the author

Bu iş ölkənin, onun yaranması dövründən başlayaraq, tarix yolunu işıqlandıran kompleks tarixi-coğrafi və etno-siyasi atlasının tərtib olunması vasitəsilə qədim və orta əsrlər Azərbaycanının mənzərəsini yaratmaq üçün kifayət miqdarda informasiya toplamışdır. Mən ümumi-dən xüsusiyyə doğru getmişəm: Vətən və müxtəlif ölkələrin çoxlu müəlliflərinin monoqrafiyalarından onların məzmununun yığcam əks etdirilməsinə doğru, bu da, şübhəsiz, hazırkı işə nə isə kompilyativ xarakter verir.

12-43

Birinci fəsil

Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin yaranmasına qədər Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər.

M.ə. IX əsr – m.ə. 612-ci il

Первая глава

Государства на территории Азербайджана до создания страны Атропатена/Адорбайган. IX в. до н.э. – 612 г. до н.э.

Chapter one

The countries in the territory of Azerbaijan before creation the country named Atropatena/Adorbayqan. IX BC. – 612 BC.

Miladdan əvvəlki XXIII əsrdən Manna, Qamir, Midiya, Aşquz dövlətlərinin yaranmasına qədər olan mixi mətnləri həm Araz çayından şimalda, həm də ondan cənubda gələcək "Azərbaycan coğrafiyası" anlayışı olan bölgədə tayfalar və ölkələr haqqında məlumat verir. Solmaz Qaşqayın xüsusi tədqiqatında 350-yə yaxın etnonim, xoronim, toponim, hidronim və i. göstərilir.

44-101

İkinci fəsil

Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin yaranması və onun sərhədləri. M.ə. 612–585-ci illər

Вторая глава

Зарождение страны под названием Атропатена/Адорбайган и его границы. 612–585 гг. до н.э.

Chapter two

The creation of the country named Atropatena/Adorbayqan and its borders. 612 BC – 585 BC.

Tarixi prosesləri obyektiv dərk etmək məqsədilə aşağıda "Atropatena/Adorbayqan" adlı ölkənin yaranması və yaranma anında onun sərhədləri haqqında informasiya təqdim edilmişdir.

Ölkənin yaranması tarixini belə formada təqdim etmək cəhdi Azərbaycan tarixinin çətin döngələrini oxucular üçün əlçatan etmək arzusundan doğmuşdur. Tarixin təklif edilən aspektləri ölkənin və xalqın tarixi üçün eyni dərəcədə tələyüklüdür.

102-115

Üçüncü fəsil

*Atropatena/Adorbayqan üç imperiyanın tərkibində.
M.ə. 585–321-ci illər*

Третья глава

*Атропатена/Адорбайган в составе трех империй.
585–321 гг. до н.э.*

Chapter three

*Atropatena/Adorbayqan in the composition of three empires.
585 BC–321 BC.*

Herodot bildirir ki, m.ə. 623-cü ildən başlayaraq, 28 il ərzində Assuriyanın canişini olan skiflər hakimiyyətdə olmuşdur. Sonra isə bölgənin tam sahibinə çevrildilər. Skif hökmdarı, eyni zamanda, Aşquz şahı və bölgədə Assuriya canişini idi.

116-137

Dördüncü fəsil

Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin müstəqilliyinin bərpa edilməsi.

M.ə. 321-ci il – eramızın VII əsri

Четвертая глава

*Возрождение независимости страны под названием Атропатена/Адорбайган.
321 г. до н.э. – н.э.-VII в.н.э.*

Chapter four

*The restoration of country's independence named Atropatena/Adorbayqan.
321 BC–VII AD.*

M.ə. 331-323-cü il dövründə Atropatena, İskəndər imperiyasında olmaqla, Midiya satraplığının tərkibində olmuşdur. Əhəmənilər və İskəndər imperiyaları zamanına dair məlumatlar sübut edir ki, Atropatena bölgə kimi öz adını muxtariyyət şəklində Midiya satraplığının tərkibində qoruyub saxlamışdır.

138-179

Beşinci fəsil

*Atropatena Albaniyası və onun sərhədləri.
M.ə. 66-cı il – m. VII əsri*

Пятая глава

*Атропатенская Албания и его границы.
66 г. до н.э. – VII в. н.э.*

Chapter five

*Albania of Atropatena and its borders.
66 AD – VII AD.*

Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Albaniya tarixi sənədlərdə, o cümlədən antik mənbələrdə hansısa bir təyində birlikdə olsa da, xatırladılır. 1835-ci ildə nəşr olunan Ensiklopedik lüğətdə [Изд. Плюшара. СПб] “Qədim Asiya Albaniyası” adlı məqalə çap edilir. 1846-cı ildə A.Yanovski “Qədim Qafqaz Albaniyası haqqında məqalə çap etdirir [ЖМНП, 1846, №11, №12]. 1934-cü ildə A.Y. Krimski, söhbətin qədim dövrdə “Qafqaz Azərbaycanı” haqqında getdiyini söyləyərək “klassik Albaniya” anlayışını irəli sürür.

180-203

Altıncı fəsil

*Ərəb xilafəti və Azərbaycan:
işğaldan müstəqilliyədək.
m. VII əsr – m. X əsr*

Шестая глава

*Арабский Халифат и
Азербайджан: от покорения
до независимости.
VII в. н.э. – X в. н.э.*

Chapter six

*Arabic Khalifat and Azerbaijan:
From conquer till
independence. VII–X AD.*

VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəb basqınına məruz qaldı. VII əsrin birinci yarısında Ərəbistan-da bütpərəstlikdən fərqli olaraq, yeni dini təlim – islam meydana gəldi və yayıldı. Ərəblərə yeni din kontekstində tayfaları birləşdir-mək və mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq nəsib oldu. Dövlətin başçısı “Xəlifə” titulu daşıyırdı.

204-257

Yeddinci fəsil

*Azərbaycan – Türk
imperiyasının
metropoliyasıdır.
XI – XVIII əsrlər*

Седьмая глава

*Азербайджан –
метрополия Тюркской
империи.
XI в. н.э. – XVIII в. н.э.*

Chapter seven

*Azerbaijan – the metropolis
of Turkish empire.
XI–XVIII AD.*

Hazırda “Azərbaycan” anlayı-şını əhatə edən ərazilərdə dövlət quruculuğu və mədəniyyət ənənələri bir neçə minilliklər ərzində toplanmışdır. Buna bu-rada yaranan erkən, daha sonra isə artıq yetkin dövlətlər: Qamir; Aşquz, Manna, Midiya, Adorbay-qan/Atropatena və onların bila-vasitə hüquqi varisi Azərbaycan kömək etmişdir.

258-283

Xülasə

Заклучение

Conclusion

Xülasədə Atlasın əsas hissəsində ətraflı əks etdirilənləri konseptual olaraq təqdim etməyə cəhd göstərdik. Bununla yanaşı, xü-lasədə kitabda əks etdirilənləri tamamlayan yeni ideyalar da gə-tirilir.

Miqəddimə

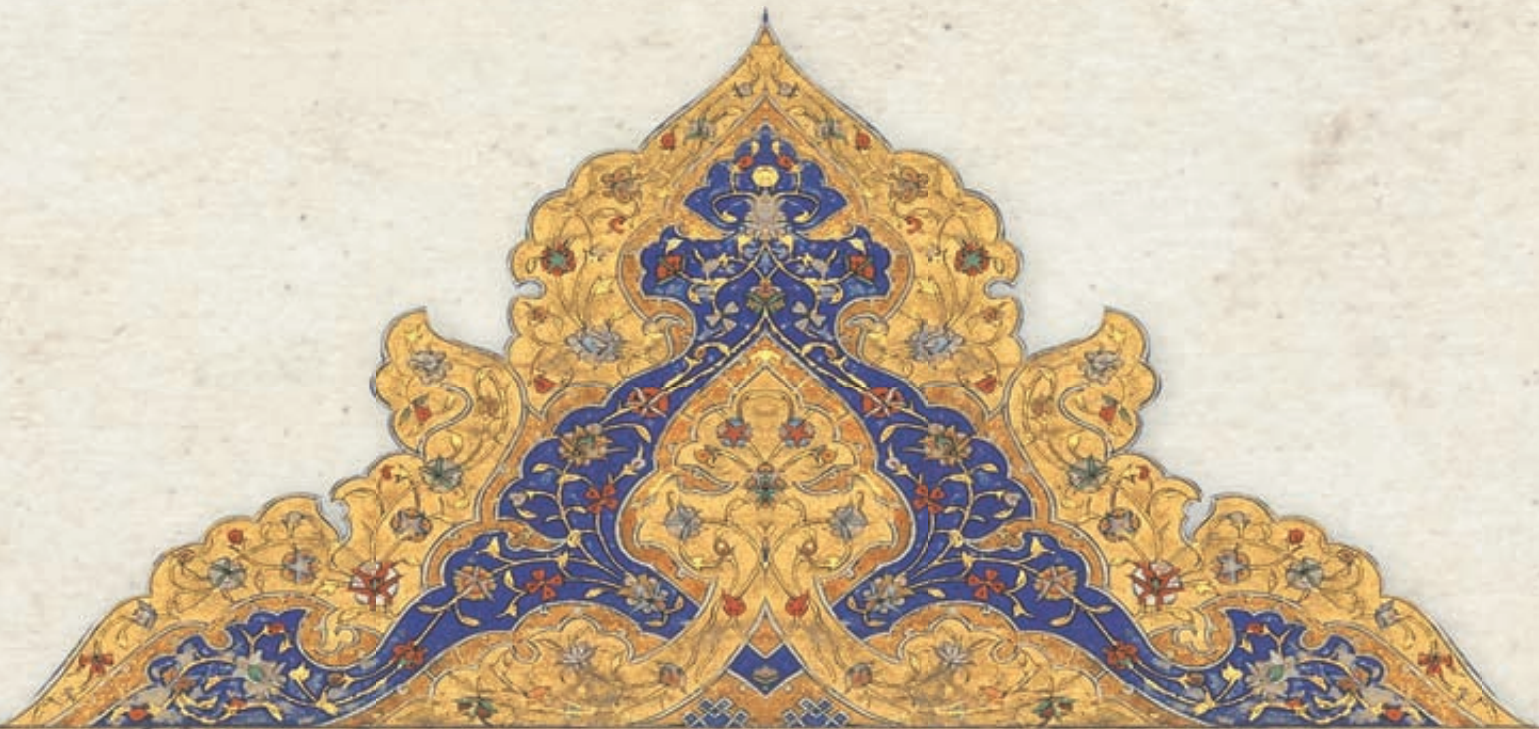
Türkologiyanın tarixi, linqvistik və kartoqrafik aspektləri mənə yaxşı məlumdur. Buna görə də Həsən Həsənovun “Azərbaycan – tarixi-coğrafi atlas” kitabının regionun və bütün Türk dünyasının tarixşünaslığında xüsusi bir fenomen olduğunu əminliklə deyə bilərəm. Təsadüfi deyil ki, atlasın üz qabığında XI əsrdə Mahmud Kaşğari tərəfindən tərtib edilmiş və üzərində “Aderbadqan” sözü göstərilmiş dünya xəritəsi təsvir olunur. Əsərin leytmotivini Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Atlasın birinci səhifəsində verilmiş sözləri təşkil edir: “Biz xoşbəxtik ki, müstəqil ölkə, müstəqil xalq kimi yaşayırıq, taleyimiz öz əlimizdədir”.

İyirmi yeddi əsr regionun mühüm dövlətlərindən biri olan Azərbaycanda – m.ə. VII əsrdə əsası qoyulduqdan bəri Atropatena/Adorbayqan adlı dövlətdən müasir Azərbaycana qədər – qızğın siyasi proseslər getmişdir. Lakin bu əsərin orijinallığı və elmi əhəmiyyəti təkcə bu dövlətin formalaşmasının tarixi mərhələlərinin təsviri ilə deyil, həm də onların unikal kartoqrafik artefaktlar ilə sinxronlaşdırılması ilə müəyyən olunur.

Bu qeyri-adi əsərin müəllifi, diplomatik və elmi fəaliyyətlərini məharətlə bir-birinə uyğunlaşdıran, elmi tədqiqatların nəticələri ilə görkəmli dövlət x-

diminin təcrübəsinin xüsusi xəlitəsini yaradaraq öz iş konsepsiyasında təcəssüm etdirən elmlər doktoru Həsən Həsənov hörmətə layiqdir. Cənab Həsənov Azərbaycan Respublikasının Polşada səfiri olarkən Varşavadakı elmi konfranslar çərçivəsində onunla apardığımız söhbətlərdə, o cümlədən Azərbaycanın orta əsr Avropa Atlaslarında təsviri mövzusunda söhbətimizdə mən onun işindəki bu iki mahiyyətin üzvi təbiətini hiss etdim. Beləliklə, Dr. Həsənovun elmi maraqlarının və dövlət təcrübəsinin bu diqqətəlayiq əsərdə reallaşdırılması təəccüblü deyil.

“Azərbaycan – tarixi-coğrafi atlas”ın böyük elmi-maarifləndirici əhəmiyyəti vardır. Həsən Həsənov onun üzərində işləyərkən, qədim, orta əsrlər və müasir müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmiş, geniş spektrdə tədqiqatçıların fikirlərini nəzərə almışdır. Atlas həm tarixi, həm də müasir nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanın tarixi və coğrafiyası haqqında bilikləri özündə birləşdirir. Azərbaycan dövlətinin müəllif tərəfindən bir neçə mühüm dövrə bölünmüş tarixi, müasir azərbaycanlıların əcdadları tərəfindən onların dövlətçiliyinin və kimliyinin əsasının qoyulduğu tarixi ərazilər olan coğrafi sahələr çərçivəsində təqdim olunur. Bu əsərdə tarixin coğrafiya və kartoqrafiya sintezində təqdimatı XVIII əsrdə başa çatsa da, müəllif kitabın sonunda müasir Azərbaycana aid mühüm tarixləri, o

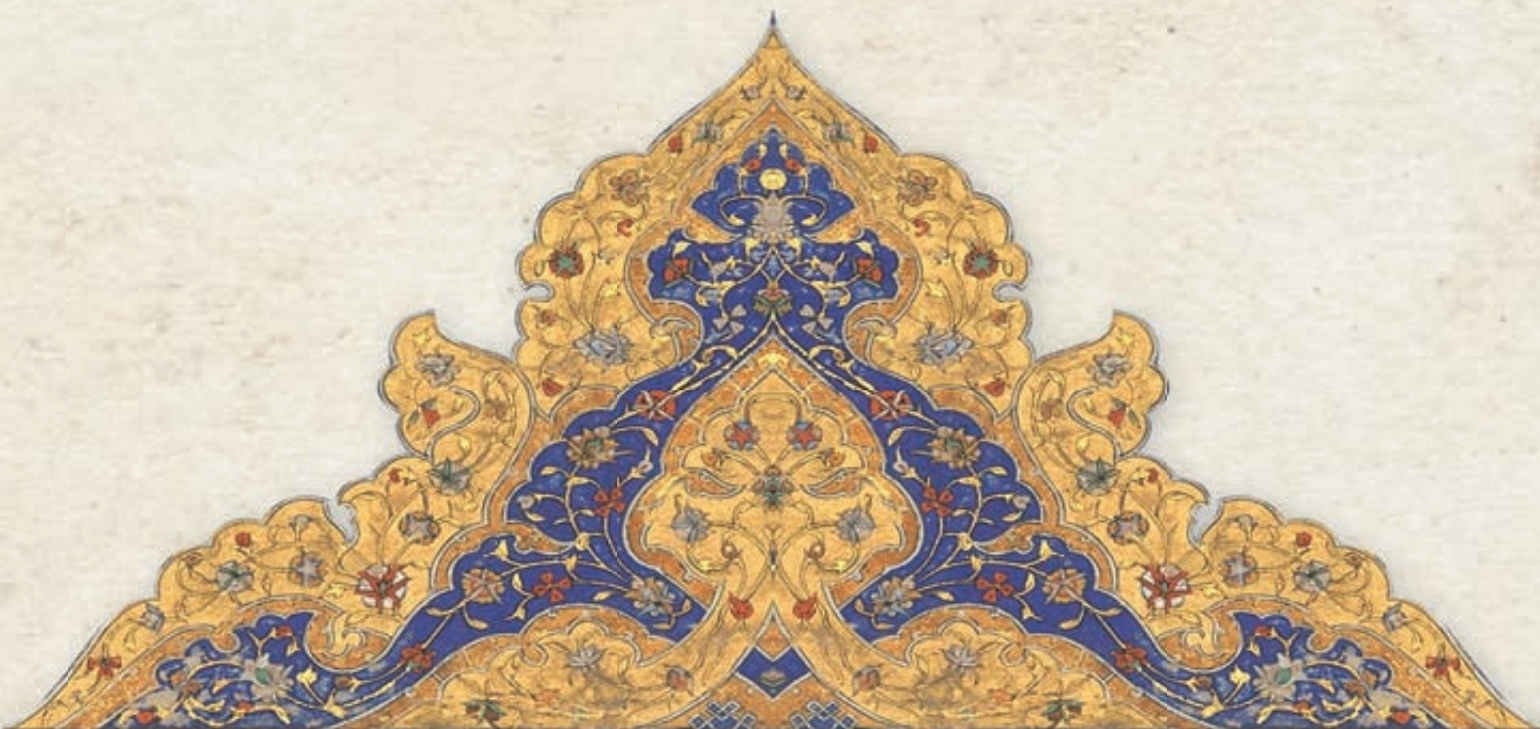

cümlədən Sovet İttifaqının dağılması və 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinin yenidən dirçəlişi kimi hadisələri qeyd edir.

Dr. Həsənovun əsəri onomastik materialların qeyri-adi zənginliyi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda, qəbilə və xalqların spesifik adları, müxtəlif tarixi şəxsiyyətlərin, yerli və xarici idarəçilərin, hakim sülalələrin adları, torpaq, yer, region toponimləri və s. öz əksini tapmışdır. Müəllif bu problemin araşdırılması baxımından diqqəti Azərbaycan dövlətinin adının mənaca eyni olan, lakin fonetik ifadəsi ilə fərqlənən müxtəlif variantlarına cəlb edir. Müəllif öz ölkəsinin adının uzun bir dövrü əhatə edən müxtəlif tarixi mənbələrdə, elmi əsərlərdə, kartoqrafik işlərdə və s. verilən müxtəlif versiyaları barədə informasiya toplamaqla böyük iş görmüşdür. Bu, tədqiqatçının qarşılaşdığı çətinliklərin miqyasını göstərir. Ölkənin adının müəyyən tarixi dövrlərlə əlaqədar olan bir çox fonetik versiyaları bizə Azərbaycan dövlətçiliyinin və onun ərazisinin müəyyən mərhələləri ilə bağlı bilikləri sistemləşdirməyə imkan verir. Beləliklə, mühüm elmi-maarifləndirici bir əsər olan bu nəşr sayəsində, Azərbaycan dövləti tarixinin erkən mərhələlərinə aid olan tarixi və coğrafi terminlərlə tanış olmaq mümkündür.

Alim və diplomat Həsən Həsənovun fikrincə, “Tarixi və coğrafi atlas” bir ensiklopediya – çoxsaylı tarixi hadisələr, adlar, böyük müəlliflərdən sitatların verildiyi və bütün bunların unikal coğrafi xəritələr ilə müşayiət olunduğu sisteməlik bilik və informasiya toplusudur. Tarixi və coğrafi atlasın nəşri hər bir ölkə və xalq üçün mühüm hadisədir. Lakin mənim fikrimcə, bu, Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki bu əsərdə təsvir olunan böyük tarixi mümkün qədər çox ölkə və xalq tanımalıdır. Ölkəsini xaricdə layiqincə təmsil etmək, Vətəni haqda həqiqətləri yaymaq hər bir şəxsin missiyasıdır. Həsən Həsənov bir səfir kimi bunu məharətlə yerinə yetirmiş və bir tarixçi-coğrafiyaşünas alim kimi yerinə yetirməkdə davam edir.

*Prof. Dr. Yeva Semenès-Qolas
Yagellon Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin
Türkologiya kafedrası
Krakov, Polşa*

Müəllifdən

Bu tədqiqat işi ölkənin yaranmağa başladığı dövrlərdən tarix yolunu işıqlandıran kompleks tarixi-coğrafi və etno-siyasi atlasının tərtib olunması vasitəsilə qədim və orta əsrlər Azərbaycanının mənzərəsini yaratmaq cəhdlərindən ibarətdir. Müasir yerli və dünya tarix elmi bu qəbildən olan əsərlərin yaradılması üçün kifayət qədər məlumat verir. Mən ümumidən xüsusiyyə – çox sayda yerli və əcnəbi müəlliflərin monoqrafiyalarından onların mahiyyətinin yığcam izahına doğru getmişəm, bu da, şübhəsiz ki, tədqiqat işinə bir növ kompilyativ xarakter verir.

Bizim təqdim etdiyimiz sistem çərçivəsində dövlətlər, hakim sülalə kimi çıxış edən tayfa ittifaqları, onların etnik mənşəyi, prioritetləri və aparıcı hakimləri (hökmdarları) haqqında məlumatlar verilir. Həmçinin mənbələrə mütləq istinad edilməklə əfsanəvi kimi qeyd edilən bir sıra hökmdarların və sülalələrin adı xatırladılır. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası müasir elmdə ən çox müzakirə edilən məsələdir. Bizim seçdiyimiz tarixi-coğrafi və etno-siyasi janr bu elmi predmetin bir çox problemlərinin həllinə aydınlıq gətirməyə yönəlib. Tədqiqat işi miladdan əvvəl XXIII əsrdən ta miladın XXI əsrinə qədər olan dövrü, yəni 40 əsrdən çox bir zamanı əhatə edir. Bununla əlaqədar əldə olan xronoloji informasiyalar çoxluğu həm tarixi hadisələrin əks etdirilməsi gedişində xatırladılır, həm də xüsusi bölməyə çıxarılır. Belə yanaşma Azərbaycanın tarixi prosesinin bütün əsas dövrlərini onun etno-siyasi və tarixi-coğrafi ölçülərində əyani izləməyə imkan verir.

Problemlə məsələlərdən biri ölkənin adı – “Azərbaycan” haqqında təsəvvürlər hesab olunur. Problem ölkənin adının mənbələrdə müxtəlif fonetik versiyalar şəklində olmasından ibarətdir ki, ayrıca götürülmüş halda onların hər birində bu ad müvafiq tarixi gerçəkliklərlə izah olunur.

Bu kitab üzərində iş zamanı tarixi təsəvvürlərin formalaşmasının effektiv yollarından biri hesab olunan əyanilik əsas götürülmüşdür və bu, indiki halda coğrafi xəritələrin əks etdirilməsi və onların izahı ilə reallaşdırılır. Coğrafi xəritələrin forma və məzmunu və onları müşayiət edən tarixi mətnlər

Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Bu tədqiqat işində 60-a yaxın xəritə, eyni miqdarda tarixi epizodları əks etdirən və müvafiq məlumatlarla müşayiət olunan informasiyalar təqdim olunmuşdur.

Onların arasında, əsasən, XX əsrin ortalarında tanınmış elmi mərkəzlərdə xüsusi olaraq Sovet Tarix Ensiklopediyası üçün yaradılan tarixi xəritələr vardır. Kitabda həmçinin xarici ölkə müəllifləri tərəfindən tərtib edilən xəritələrdən istifadə edilmişdir – bunlar Azərbaycan tarixini öyrənmiş görkəmli alimlər və dünya şöhrətli alim kollektivləridir. Xəritələrin bir hissəsi müxtəlif tarixi mənbələrdəki məlumatların təsviri əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Müəllifin qəbul etdiyi üsluba uyğun olaraq bəzi hadisələr və ya faktlar şüurlu şəkildə bir neçə paragrafda xatırladılır. Əsərin qeyri-ənənəvi metodologiyasına baxmayaraq, müəllif toplanmış etno-siyasi və tarixi-coğrafi bilikləri vahid məxrəcə gətirməyə cəhd edir. Ümidvaram ki, bu kitabda təqdim edilən materiallar tarixi bilmək və bütövlükdə “Azərbaycan” adlanan ölkənin tarixi taleyini öyrənmək istəyənlər üçün maraqlı olacaq.

Birinci fəsil

Miladdan əvvəlki XXIII əsrdən Manna, Qamir, Midiya, Aşquz dövlətlərinin yaranmasına qədər olan mixi mətnləri həm Araz çayından şimalda, həm də ondan cənubda gələcək “Azərbaycan coğrafiyası” anlayışı olan bölgədə tayfalar və ölkələr haqqında məlumat verir. Solmaz Qaşqayın xüsusi tədqiqatında 350-yə yaxın etnonim, xoronim, toponim, hidronim və s. göstərilir. Onlardan 61-i müasir Azərbaycan Respublikası və müasir İran İslam Respublikasının Azərbaycan əyalətlərində yerləşmişdir. Biz indiki halda onlardan yalnız qədim Azərbaycan ölkələri olan Manna, Qamir, Midiya və Aşquzla əlaqəsi olanları xatırladıq. Xatırladılan ölkələrin ümumi sayından 16-sı müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisinə düşür. Bunlara Aydaman, Alzir, Ariya, Ateza, Azameruni, Eriyeltua, Kuriya, Qurkeli, Pirua, Puluadi, Rişua, Şanatua, Şila, Uldia, Zama aiddir. Biz yalnız qədimdə həmin ərazilərdə yaşayan və mənbələrdə xatırladılan ölkələr və xalqlar üzərində dayanacağıq.

M.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda lullubilərin tayfa ittifaqları formalaşır. Onlar döyüşkən xalq idi. Lullubilər ilk dəfə qədim Akkad sülaləsindən (m.ə. XXII əsr) Sarqonun nəvəsi Naram-Suenin yazısında, onun məşhur qələbə daş lövhəsində xatırladılır. Mətnin çox hissəsi pozulmuşdur, lakin saxlanılan hissədə oxunur: “Sidur [ru(?), hansı] Lullubum dağlılarını topladı”. Lullubi hökmdarı Anubanininin Saripul qayasındakı kitabəsi də təxminən həmin dövrə aiddir (m.ə. XXII əsr). Mətn əski akkad dilində tərtib edilmişdir və əsirlərin şahın önünə gətirilməsi səhnəsi ilə müşayiət olunur. Bu kitabə və təsvir etiraf etməyə əsas verir ki, lullubilər artıq m.ə. III minilliyin ikinci yarısında kifayət qədər nüfuzlu dövlətə malik idilər.

M.ə. III və II minilliyin mənbələri haradasa lullubilərdən şərqdə, şimalda və şimal-qərbdə, ehtimal ki, müasir İran Azərbaycanında yaşayan, həmin dövrlərdə konkret müəyyən etnik qrup mənasına malik olan “kutilər” etnonimi haqqında məlumat verir. Sonralar həmin terminlə həmin regionlarda olan müxtəlif xalqları adlandırmağa başladılar. Kutilər haqqında ilk dəfə m.ə. XXII əsrin sonunda, o zaman bütün regionu öz əllərində saxlayan Akkad şahı Naram-Suenin hakimiyyəti dövründə xatırladılır. Akkad mənbələrindən alınan məlumatlara görə, Naram-Suen kutilərlə döyüşdə həlak olmuşdur. Tədqiqatçılar sübut etmişdirlər ki, kutilər regiona sahiblik etmiş, şumer şəhərlərinin hökmdarları ona hədiyyə (xərac) göndərmişlər. Uruk şəhərinin şahı kutiləri “sancan ilan” adlandırmışdır. Assuriya mənbələrində kutiləri həmçinin kimmerilər, daha sonra isə midiyalılar adlandırırlar.

Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin yaradılmasına qədər Azərbaycan ərazisindəki dövlətlər. Miladdan əvvəl (m.ə.) IX əsr – miladdan əvvəl 612-ci il.

I minilliyin başlanğıcının arxeoloji məlumatları və mixi yazılarına görə IV Həsənli, II Dingətəpə, Göytəpə, Ambat, Naxçıvan və digər bölgələrdə bəzi siyasi qurumlar haqqında mühakimə yürütmək olar. Həmin dövrdə mənbələrdə xatırladılan, artıq “ölkələr”in mərkəzlərinə çevrilən şəhərlər meydana çıxmağa başlayır. M.ə. II minilliyin ikinci yarısı cəmiyyətin siniflərə bölünməsi ilə səciyyələnir. I minilliyin başlanğıcında fərqləndirici əlamət Urmiyaətrafı ərazilərin hakimlərinin “bölgə hökmdarları” deyil, “şah” adlandırılması oldu. Cənubi Azərbaycandakı mixi mətnlərindən göründüyü kimi, bir neçə şahlıq və şah mövcud olmuşdur ki, onlar da assuriyalılara qarşı müqaviməti gücləndirmək məqsədilə birləşməyə çalışmışlar. M.ə. X əsrin sonundan IX əsrin başlanğıcına qədər assuriyalılar müntəzəm şəkildə bu əyalətlərə basqınlar və uzun sürən yürüşlər etmişlər. X əsrin sonunda Urmiya gölü regionunda böyük siyasi ittifaqa çevrilən Zamua ölkəsi yarandı. IX əsrin əvvəllərində Zamua regionunu və ya onun böyük hissəsini əhatə edən tayfaların birləşməsi baş verdi və onun başında Daqara əyalətinin akkad adı daşıyan tayfa lideri Nur-Adad dayandı. Daqara əyaləti şimal və şərqin qapıları hesab olunurdu, ona görə də assuriyalılar onu işğal etməkdə çox maraqlı idilər. Mixi mətnləri məlumat verir ki, Assuriya şahı m.ə. 881-ci ildə Zamuaya təcavüz edən vaxt zamualılar müdafiə divarları tikdilər. Assuriya salnamələrindən məlum olur ki, Zamua o vaxt sinifli cəmiyyəti təcəssüm etdirirdi. Mənbələr bölgədə Zamua ilə yanaşı, bir neçə dövlətin mövcud olması haqqında da məlumat verir: Allabriya, Karalla, Gilzan, Messi, Andiya və Zikertu kimi ölkələr. Onlardan çoxu assuriyalılara müqavimət göstərirdi, lakin çox vaxt xərac verirdilər. Onların başında şah dayanırdı. Onların öz paytaxtları var idi. Assuriya və Urartu arasında mübarizə, əsasən, Urmiya regionuna görə idi.

Biz m.ə. IX əsrin ortalarına qədər olan dövrlərdə Kaspi dənizinin qərb sahili və Urmiyaətrafı bölgələrdəki siyasi qurumlar haqqında qısa informasiya verməyə cəhd göstərdik. Bu zaman Araz çayının şimalında kimmerilər möhkəmlənir, Orta Asiya regionundan gələn saklar onlarla ittifaqda fəaliyyət göstərir, tezliklə onlara Qara dəniz ətrafındakı skiflər qoşulur, Urmiya-Zaqros zonasında ilk iri siyasi təşkilatın – Manna şahlığının formalaşması üçün təməl rolunu oynayan müxtəlif birliklər meydana gəlməyə başlayır, Midiya tayfaları daha çox birləşirdi. Regionda kimmeri və skif-sak tayfalarının üstünlük təşkil etməsi sayəsində bəzən Assuriya ilə bərabər səviyyədə danışmağa cəhd edən yeni ölkələr yaranırdı.

“Azərbaycanın tarixi əraziləri” anlayışı nə deməkdir? Onlar hansı məkanı əhatə edir?

Dövlətçilik tarixi anlayışı dövlətləşdirmə prosesinin baş verdiyi tarixi torpaqlar anlayışı ilə bilavasitə əlaqədardır. Bununla bağlı əsas mövzuya keçməzdən əvvəl hesab edirik ki, Azərbaycan dövlətçiliyinin formalaşması prosesinin getdiyi tarixi torpaqlar haqqında qısa arayış vermək lazımdır. Etnos və dövlətin tarixi əraziləri dedikdə elmdə etnosun formalaşmasının baş verdiyi, onun ilkin yaşadığı və ilk dövlətlərin yarandığı regionlar başa düşülür. Müasir anlamda azərbaycanlılar üçün belə ərazilər üçdür: Urmiya gölünün ətrafından Araz çayına qədər olan ərazi – burada əvvəlcə lullubilər, kutilər, turukkilər, sonra isə Manna dövlətləri yaranmışdır; Midiya şahlığının yerləşdiyi Urmiya gölündən cənuba doğru olan ərazi (müasir coğrafiyaya görə, Qəzvin, Zəncan, Həmədan şəhərlərinin şimalında və İsfahana qədər cənubda); Araz çayının şimalından Qafqaz sıra dağlarına qədər olan ərazi – burada kimmerilər Qamir dövlətini yaratmış, skiflər isə ona yeni Aşquz adını vermişlər.

Təkrar edirik: istənilən etnosun tarixi ərazisi – etnosun və onun dövlətçiliyinin formalaşmasının ilkin baş verdiyi regiondur. Yuxarıda göstərilən hüdudlardan kənarda qalan ərazilər həqiqi, yəni tarixi deyil, zəbt edilmiş hesab olunur. Onlara Mərkəzi Anadoludakı Assuriya əraziləri, eləcə də Fars, Əfqanıstan, Hindistanın bir qismi və Azərbaycanda müxtəlif tarixi dövrlərdə türk imperiyalarının metropoliyaları olan bir sıra ərazilər aiddir. Tarixin müəyyən dövründə Azərbaycanın tarixi əraziləri də müxtəlif imperiyaların tərkibinə daxil edilmişdir. Lakin onların fars imperiyaları Əhəmənilərin və Sasanilərin, makedoniyalıların və parfiyalıların, eləcə də Rusiyanın tərkibinə daxil edilməsi müvəqqəti xarakter daşmışdır. Bu torpaqlar Azərbaycan əraziləri kimi əmələ gəlmiş və inzibati mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, tarixin müxtəlif dövrlərində belə də qalmışdır.

Nagel Volframın “Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius”. Verlag: Berlin, Spiess, 1982) adlı kitabından IV Beilicin (Beilage) xəritələri əsasında tərtib edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın tarixi ərazisi şimaldan Qafqaz dağ silsiləsi və müasir Dərbənd şəhərindən cənubda İsfahana qədər olan məkanı əhatə edirdi və bura Aşquz (Qafqaz dağ silsiləsindən Araz çayının sol sahilinə qədər), Manna (Araz çayının sağ sahilindən Urmiya gölünə qədər) və Midiya (Urmiya gölündən cənuba doğru olan hissə) və Ağrı dağı da daxil olmaqla Urartunun bir qismi (Van gölünün şərq hissəsi) daxil idi, bu ərazilər m.ə. 612-ci ildə “Atropatena”/Adorbayqan/Azərbaycan adı altında bir dövlətdə birləşmişdir.

1- M.ə. VIII əsrdən etibarən Qamir ölkəsi. M.ə. 673-cü ildə skiflər hakimiyyətə gəlib ölkəni Aşquz adlandırdılar. M.ə. 612-ci ildə aşquzlar Assuriyanı işğal edərək dağıdır, Atropatena/Adorbayqan adlı şahlıq yaradırlar, Aşquz ölkəsi isə şahlığın metropoliyasına çevrilir. M.ə. 612-585-ci illərdə Atropatena/Adorbayqanın tərkibinə daxil olur.

2- M.ə. III minillik – IX əsrlərdə müxtəlif şahlıqlar. M.ə. IX əsrdən etibarən Manna şahlığı. M.ə. 612-585-ci illərdə Atropatena/Adorbayqan vassal şahlığı.

3- M.ə. 673-cü ildən Midiya şahlığı. M.ə. 612-585-ci illərdə Atropatena/Adorbayqan vassal şahlığı.

4- 630-cu ilə qədər farslar, fars tayfaları ittifaqı. M.ə. 630-cu ildən etibarən Midiya şahlığının tərkibinə daxil edilmişdir.

5- M.ə. 612-ci ilə qədər Assuriya imperiyasının ərazisi. M.ə. 612-585-ci illərdə Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin ərazisi.

1+2+3+4+5- M.ə. 612-585-ci illərdə Atropatena/Adorbayqan şahlığı, 585-550-ci illərdə Midiya imperiyası.

1+2+3- 550-323-cü illərdə Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarının tərkibində Midiya satraplığı.

1+2- M.ə. 321-ci ildə Kiçik Midiya Makedoniya imperiyasının tərkibindən çıxır. Atropatena müstəqil şahlığı bərpa olunur.

1- M.ə. 66-cı ildə Atropatenanın tərkibindən çıxmaqla müstəqil Alban şahlığı elan olunur.

1+2- Sasani imperiyasında Adurbaqan vilayəti. Ərəb xilafətində Azərbaycan vilayəti. 912-ci ildən etibarən müstəqil şahlıq – Azərbaycan əmirliyi bərpa edilir.

Oxucuların diqqətinə m.ə. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin XXIII əsrdən 1747-ci ilə qədər, ilk dəfə yeni metodika ilə beş dövrə ayrılmış müddəti əhatə edən qısa öçərki təqdim edilir. Bölgü aparılarkən dövrlərdən hər birinin dövlətçilik quruculuğunun müəyyən tamlığını, bütövlüyünü əks etdirməsi əsas götürülmüşdür.

Birinci dövr. Erkən dövlət qurumları (m.ə. XXIII əsr – m.ə. 673-cü ilə qədər)

Bizim tədqiqatımızın obyektini daha sonra gələcək Midiya bölgəsi də daxil edilməklə, Cənubi Qafqazın şərqindən başlayaraq Urmiya gölünün cənub hüduqlarına qədər olan ərazidir. Mənbələr bizi maraqlandıran bölgədə linqvistik situasiya haqqında eynimənalı mühakimə yürütməyə əsaslar vermir. Eyni zamanda arxeologiya elmi təsdiq edir ki, “Urmiya bölgəsi və Cənubi Qafqaz, xüsusən də Araz və Kür vadiləri m.ə. VI – IV minilliklər dövründə xarakterik əlamətlərə malik böyük zonalardan biri hesab edilə bilər. Şübhə yoxdur ki, Orta Tunc dövrünün sonuna yaxın – m.ə. XIV əsrdə – Cənubi Qafqazda və Urmiya hövzəsində müəyyən aspektlərdən eynicinsli maddi mədəniyyət mövcud idi (bax: Çarlz Benni, Devid Marşall Lang. Qədim Qafqaz). Beləliklə, Azərbaycanın tarixi torpaqları kimi təsnifatlaşdırıla bilən region qədim dövrlərdən vahid maddi-mənəvi mədəniyyətə aid edilirdi. Mixi mətnlərinə əsasən, gələcək Azərbaycan torpaqlarında ən erkən dövlət qurumu Lullubilər ölkəsi idi. Biz ilk dövrü Manna şahlığının müjdəçisi olan Lullubilər ölkəsi haqqında Akkad hökmdarı Naram-Suenin (m.ə. XXIII əsrdə) məlumatlarından başlayırıq. Təsvir edilən dövrün geosiyasi məkanı Qafqaz dağ silsiləsindən Fars körfəzinin şimal hüduqlarına qədər, Kaspi sahillərindən Qara dənizin Bosfor və Dardanel boğazlarına qədər olan ərazilər hesab olunurdu. Bura Anadolu, Mesopotamiya, Cənubi Qafqaz, Urmiya və Van gölləri ətrafındakı yerlər və digərləri daxil idi. Bölgənin tanınmış hegemonları Akkad (m.ə. XXIV–XXII əsrlərdə) və Assuriya (m.ə. XXIV əsr – m.ə. 605-ci il) idi. Onlar daim kiçik şahlıqların torpaqlarına basqın edir, talayır, xərac toplayır və gedirdilər. M.ə. III və II minilliklərdə gələcək Manna, Midiya və Aşquz şahlıqları regionunda müxtəlif inkişaf səviyyəli onlarla dövlət qurumu mövcud idi, onlardan bəziləri “ölkə”, hökmdarları isə “şah” adlandırılırdı. Urmiya gölünün ətrafındakı bölgədə lullubilər, kutilər, turukkilər, subarilər, kassitlər və digərləri yaşayırdılar. Bütün bu xalqlar az maraq kəsb etmir, lakin, təəssüf ki, onların hamısı haqqında yetərli məlumat yoxdur. M.ə. lullubilərdən qərbdə yaşayan kutilər meydana gəlir, onlar nəinki akkad basqınlarını dəf etməyə nail olur, hətta özləri sonunculara məxsus şəhərləri ələ keçirirlər. Mesopotamiya yada kutilərin hökmranlığı 125 il davam edir (həmçinin 47 il hökmranlıq etmələri haqqında fikir də var), lakin m.ə. 2120-ci ildə onları şumer şahı Uruk devirir (sonralar, m.ə.

I minillikdə hətta mannalıları və midiyalıları da “kuti” adlandırırdılar). Assuriya şahı Arikdenilin (m.ə. XIV əsr) belə bir mətni var ki, o, “kutilərin hüduqlarına qədər... Turukkini (ölkəni)” fəth etdi, bu bizə yerli xalqlardan daha biri – turukkilər haqqında mühakimə yürütmək imkanı verir. Lullubilər sadalanan çoxlu xalqları birləşdirməyi bacaran və mərkəzi şahlıq yaradan əsas hərbi siyasi gücə çevrildilər. Lullubi şahı Anubanininin m.ə. XXII əsrə aid olan kitabəsi lullubilərdə dövlətin olduğunu göstərir. I Adadnerari (m.ə. 1305-1275-ci illər) özünü “...kassitlərin, kutilərin, lullubilərin və subarilərin qırıcısı” adlandırır; I Salmanasar (m.ə. XIII əsr) kutilər üzərində qələbəni yada salır; I Tukulti-Ninurta (m.ə. XIII əsrin ortaları) fəth etdiyi xalqlar arasında subarilərin və kutilərin adını çəkir. Babil şahı I Navuxodonosor (m.ə. 1125-1104-cü illər) lullubilər və kassitlər üzərində qələbə barədə məlumat verir. Assuriya şahı II Aşşurnasirapalın (m.ə. 884-859-cu illər) yürüşünə qarşı lullubilər qalxmış, lakin assuriyalılar qələbə qazanmışlar. Urartu da bölgəyə basqınlar edirdi. Sadalanan basqınlar yerli əhalinin və onların başçılarından birləşməsinə səbəb olurdu. Belə ki, m.ə. 843-cü ildə, III Salmanasarın salnamələrində ilk dəfə Manna şahlığı haqqında xatırladılır. Daha qədimlərdə Lullubum adlandırılan ərazi həmin zamanlarda – Manna şahlığının əmələ gəlməsi ərəfəsində Zamua adlanırdı. Manna Urmiyaətrafı Zamua, Zikirtu, Surikaş, Qızılunda, Andia, Alati, Uişdiş və digər birlikləri bütöv bir şahlıqda birləşdirdi. Ardıcıl olaraq yaradılan dövlət qurumlarının eyni ərazini əhatə etməsi faktı ölkənin etnik tərkibinin sabit qaldığını göstərir. Ölkənin adının dəyişməsi yalnız hökmranlıq edən tayfaların mümkün dəyişilməsini göstərir. V Şamşi-Adadın Kalxudakı (Nimrud) daş kitabəsində Mataja – midiyalılar üzərinə yürüşün təsviri verilir. Birləşmək və Assuriyaya qarşı dayanmağa qabil olan mərkəzi Manna şahlığı yaratmaq üçün Urmiya gölü ətrafındakı dağınıq kiçik şahlıqlara min beş yüz il lazım oldu. Assuriya mənbələri qeyd edir ki, Araz çayından şimala doğru, m.ə. III-II minilliklərdə həmçinin çoxlu sayda kiçik dövlətlər var idi. M.ə. II minilliyin sonlarından etibarən bölgədə türkdilli kimmerilər amili möhkəmlənməyə başlayır. Onlar haqqında Assuriya mənbələri, Homer, eləcə də antik müəlliflər məlumat verirlər. Kimmerilərin gəlməsinin ilk əlamətləri kimi Azərbaycan ərazisində aşkar edilən ağac türbə mədəniyyət abidələri hesab olunur. Kimmerilərin yaratdığı Qamir (Arazın sol sahilindən Qafqaz sıra dağlarına qədər) ölkəsi m.ə. 714-cü ildə Urartu təcavüzünü uğurla dəf etdi. Kimmerilərdən bizə irs kimi konsepsiyası Herodotun söylədiyi “Korların

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

oğulları haqqında əfsanə”yə oxşar olan “Koroğlu” eposu qaldı (bax: Заур Гасанов, Царские скифы). M.ə. VIII və VII əsrlərin hüduqlarında yaranan türkdilli skif-sakların hərbi-siyasi amili Ön Asiyada qüvvələrin nisbətini xeyli dərəcədə dəyişir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, hələ m.ə. VIII əsrdə Kaspinin cənub sahili ilə Orta Asiya sakları, m.ə. VII əsrdə isə Dərbənd keçidindən keçməklə skiflər gəlmişlər (bax: Herodot). [Assuriya mənbələrində mümkün Assuriya təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq üçün yer kimi saklar tərəfindən yaradılan Antarpati qalası haqqında məlumatlar var. Knudtson “Antarpati” adını gələcək “Atarpatena/Atropatena” adı ilə eyniləşdirir]. Beləliklə, gələcək “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin əsasını təşkil edən torpaqlardan ikisi – Qafqaz dağ silsiləsindən

Araz çayına qədər uzanan ərazi (Qamir ölkəsi), eləcə də Araz çayından Urmiya gölünə qədər olan ərazi (Manna ölkəsi) – mərkəzləşdi və şahlıq əmələ gətirdi. Eyni zamanda yeni Manna şahlığından cənuba doğru (müasir Qəzvin şəhərinin cənubundan İsfahana qədər) torpaqlarda məskunlaşan midiyalılar hələ dağınıq halda idilər, buraya yenidən gələn, mühüm hərbi-siyasi gücə çevrilən sak-skiflər isə hələ bölgədə öz dövlətlərinə malik deyildilər. M.ə. XXIII əsrdən başlanan həmin dövr ərzində kiçik şahlıqlar və knyazlıqlardan iki yeni şahlığın (Manna və Qamir) yaranması haqqında məlumatlar var. Həmin dövr 673-cü ildə skiflərin, midiyalıların və babillilərin Assuriyaya qarşı üsyanlarının başlanması ilə sona çatır.

1. Qamir ölkəsi. 2. Manna şahlığı. 3. Midiya knyazlığı. 4. Fars tayfalarının ittifaqı.
5. Assuriya imperiyasının bir hissəsi.

İkinci dövr. Şahlıqların böyüməsi, onların hegemonluq uğrunda mübarizəsi və 28 illik skif hökmranlığının başlanması (m.ə. 673 – m.ə. 623-cü illər)

İkinci dövr tarixin yalnız 50 ilini əhatə edir, lakin həmin zaman kəsiyində sonrakı dövrdə “Atropatena/Ador-bayqan adlanacaq ölkənin yaranmasının əsasları qoyulduğuna görə əhəmiyyətlidir. İkinci dövr m.ə. 673-cü ildə Assuriyaya qarşı üsyandan başlanır, bu üsyan nəticəsində iki dövlət əmələ gəlmişdir: Midiya və Araz çayından şimaldakı Qamir şahlığını əvəz edən Aşquz skif şahlığı. Üsyanın başlanması zamanına qədər Assuriya geosiyasi məkanın hegemonu olmaqla dağınıq halda olan ölkələrə təcavüz etməyə, onları talamağa, xərac müəyyənləşdirməyə və toplamağa davam edirdi. Ondan başqa, müəyyən hərbi-siyasi imkanlara malik olan Urartu, Manna və Qamir şahlıqları da öz aralarında çoxsaylı müharibələr aparır, növbə ilə hegemon olmağa cəhd göstərirdilər. M.ə. 673-cü ildə üç regionun hökmdarları – Karkaşşi (kassitlərin müstəmləkəsi) “yaşayış yeri hakimi” Kaştariti, Maday (Midiya) əyalətində “yaşayış yeri hakimi” Mamitiarşu və Saparda əyalətində “yaşayış yeri hakimi” Dusanni (B.A.Turayev onları skif hesab edir) – Assuriya əleyhinə ittifaq formalaşdırır və üsyana qalxırlar. Beləliklə, Qafqaz dağ silsiləsindən tə Fars körfəzinin şimal bölgələrinə qədər olan ərazidə bütün xalqlar birləşərək Assuriya hökmdarlığına qarşı çıxış edir. Üsyan edənlər Assuriya hegemonluğuna tamamilə son qoya bilməsələr də, onu xeyli dərəcədə zəiflətməyə nail olurlar. Üsyan nəticəsində çoxlu knyazlıq birləşərək Midiya şahlığı yaranır, kimmerilərin ölkəsi Qamir əsasında isə Aşquz/İşquz skif şahlığı yaranır. Herodota görə, ilk Midiya şahı Midiya tayfalarını: busları, paretaknləri, struxatları, arizantları, budiləri və maqları birləşdirən Deyok olmuşdur. Mənbələr Assuriyaya qarşı üsyanın səbəbkarlarından biri kimi tanınan və üsyanın gedişində həlak olan, “skif rəhbəri” statusuna malik İspakay haqqında məlumat verir. İkinci olaraq Assuriya əleyhinə üsyanı başa çatdıran və Aşquzun ilk şahı kimi tanınan şəxslərdən biri Partatua xatırladılır. Beləliklə, dövlət qurumlarının iriləşməsi baş verir, Assuriyanın təcavüzünə qarşı dayana bilən ölkələrin sayı isə artır: Manna, Aşquz, Midiya və Urartu. Eyni zamanda hegemon olmaq hüququ uğrunda rəqabət də artır. Yaranmış situasiyada regional hegemon statusuna ilk namizəd kimi midiyalılar iddia edirlər. Deyokun farslara qarşı müharibə aparan oğlu Fraort hakimiyyəti miras alır. Onun hücumuna ilk olaraq məruz qalan farslar midiyalılara tabe olurlar. M.ə. 625-ci ildə Fraort assuriyalılara qarşı yürüşə çıxır. Bu yürüşdə Fraortun özü həlak olur, ondan sonra hakimiyyət öz sələflərinə nisbətən daha döyüşkən olan oğlu Kiaksara keçir (Herodot, I, 101, 102). Bölgədə hegemonluq uğrunda mübarizə daha da kəskin xarakter alır. M.ə. 623-cü ildə Kiaksar atası kimi təklidə Assuriyanın paytaxtı Ninevi-

yaya hücum etməyi qərara alır. Kiaksar assuriyalıları dəf edib Nineviyanı mühasirəyə almağa başlayan vaxt onun şahlığının sərhədlərinə Prototinin oğlu şah Madiyesin (Madinin) başçılığı altında nəhəng skif ordusu hücum edir (Herodot I, 103). Skiflərin Midiyaya basqını bilavasitə skiflər və assuriyalılar arasındakı müttəfiqlik münasibətləri ilə bağlı idi. Bu ittifaqın əsası, ehtimal ki, Assuriya şahının qızı ilə evlənən Partatua tərəfindən qoyulmuşdu (Dyakonov. Midiya tarixi, s.280). Bu hadisələr nəticəsində skif şahlığı siyasi cəhətdən xeyli gücləndi və “Aşquz/İşquz” ölkəsi kimi həmin dövrün – Assuriya dövrünün ən güclü dövləti oldu. Assuriya mənbələri məlumat verir ki, Partatua Assuriya ilə dostluğun və ittifaqın təminatı kimi Assuriya şahı Asarxaddonun qızını istəyir. Assuriya kahinliyinin fəlciyə (rəmmala) bu sorğusu dövrümüzədək saxlanılmışdır: “Şamaş, böyük tanrı, mən səndən soruşduğum kimi, sən də mənə etibarlı razılıqla cavab ver. Skiflər ölkəsinin şahı Partatua indi Assuriya şahı Asarxaddona (ittifaq bağlamaq üçün) elçi göndərir. Belə ki, Assuriya şahı Asarxaddon indi şahzadə qızını saray hərəmindən (skiflərin şahı Partatuaya) verirsə skiflərin şahı Partatua, ittifaqa vicdanla daxil olacaqmı, Assuriya şahı Asarxaddona münasibətdə namuslu, etibarlı danışmaq aparacaqmı, Assuriya şahı Asarxaddonun şərtlərinə riayət edəcəkmı və onları sədaqətlə icra edəcəkmı?” (Asarxaddonun Şamaş tanrısının kahininə etdiyi sorğu) Partatuanın Assuriya ilə ittifaqa razılaşdığı fikri ən geniş yayılmış mülahizə hesab edilir. M.Artamonova görə, skiflər təxminən 100 il ərzində Ön və Kiçik Asiyada baş verən hadisələrdə iştirak etmişlər, bu səbəbdən, onların fəallıqlarını Qara dənizin şimal sahillərindən başlayan tək-tək yürüşlər kimi qiymətləndirmək doğru olmaz. (Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Изд. Ленинградского университета, 1974, с. 24-25). İ.M.Dyakonov və M.İ.Artamonov öz tədqiqatları nəticəsində belə nəticəyə gəlmişlər ki, Assuriya skifləri, o cümlədən də Madini həm də Mannada üsyanları yatırımaq (Дьяконов И.М. История Мидии. М.-Л.: Академия наук СССР, 1956, с.282-283) və Kiçik Asiyada kimmerilərlə müharibə aparmaq (Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы. Изд. Ленинградского Университета, 1974, с. 24-30) üçün cəlb etmişdir. Beləliklə, Assuriya çökmə həddində (Kiaksarın təzyiqi ilə) olanda skif şahı Madi ona köməyə gəlir və qələbə çalır. Assuriya hegemon kimi qalmaqda davam etməklə, köməyə görə minnətdarlıq əlaməti olaraq, skif şahı Madini “Arbak/Arpat/Orbay” titulu ilə region üzrə özünün canişini təyin edir. Herodotun qeyd etdiyi kimi, nəticədə “skiflər yuxarı Asiyada 28 il hökmranlıq etdilər”, yəni skiflər bölgənin hegemonu oldular. Bu hegemonluğun xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki,

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

o daha güclü Assuriya imperiyasının simvolik himayəsi altında həyata keçirilirdi. Həmin şəraitdə Assuriya ilə ittifaq müqaviləsini təkcə skiflər deyil, həm də Urartu və Manna bağlayırdılar. Fars torpaqlarını ələ keçirən Midiya skiflər ölkəsinin vassalına çevrilir. Bütün bunlar dövlətçiliyimizin ikinci dövrünün qohum ölkələr olan Midiya ilə Aşquz arasında ən fəal qarşılıqlı əlaqə ilə səciyyələndiyini etiraf etməyə əsas verir. Midiyalılar üç dəfə regionun hegemonu kimi təsdiq olunmağa cəhd göstərirlər. Birinci cəhd uğurlu alınır, Fraort fars torpaqlarını fəth edir. İkinci cəhd zamanı Fraort Assuriyaya basqın edəndə özü də həlak olur. Üçüncü cəhdi Fraortun oğlu Kiaksar edir və onun Nineviyanı uğurla mühasirəyə alması skif şahı Madi tərəfindən sarsıdıcı məğlubiyyətlə və müstəqilliyin itirilməsi ilə əvəz olunur. Bu hadisədən etibarən skiflərin üçüncü dövrdə davam edən 28 illik hakimiyyəti başlayır. Beləliklə, iki yeni şahlığın: Midiya və Skif/Aşquz şahlığı-

nın əmələ gəlməsi ikinci dövrün yekunu hesab olunur. Artıq mərkəzləşmiş şahlıq hakimiyyəti olan ölkələr (Aşquz, Manna və Midiya) aydın görünür. Bu üç şahlığın – Aşquz, Manna və Midiyanın torpaqları Azərbaycanın tarixi torpaqları kimi tanınır, belə ki, məhz onlar “Atropatena/Adorbayqan” adlı gələcək ölkənin əsasını (özəyini) təşkil etmişdi. “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin tərkibinə həmçinin Anşan – fars torpaqları (Midiyadan cənuba doğru), eləcə də Mərkəzi Anadoludakı bəzi ərazilər (Qalis/Qızıl İrmak çayına qədər Kappadokiya) daxil idi, lakin bunlar qədim torpaqlar deyil, tarixin qısa dövründə qazanılmış torpaqlar idi. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin təsvir edilən ikinci dövrü özünün davamiyyətinə görə ən qısa dövr olmuşdur. Bununla belə, ikinci dövr əhəmiyyətli sayılır, çünki tayfaların və xalqların birləşməsinin nəticəsi kimi dövlət qurumlarının mərkəzləşməsi məhz bu zaman baş vermişdir. Bununla ikinci mərhələ başa çatır.

1. Aşquz şahlığı. 2. Manna şahlığı. 3+4. Midiya şahlığı. 5. Assuriya imperiyasının bir hissəsi.

Üçüncü dövr. Birinci hissə. Atropatena. Mərkəzləşmiş Atropatena/Adorbayqan skif dövlətinin əmələ gəlməsi. Atropatilər sülaləsinin idarəçiliyi (m.ə. 623–309-cu illər)

Biz Azərbaycanın iki hissəsini: Atropatena və Albaniyanı ayrılıqda təqdim etmək üçün üçüncü dövrü iki hissədə verməyə cəhd göstərəcəyik. M.ə. 623-cü ildən başlayaraq midiyalılara qalib gəlib onları öz vassallına çevirən və Assuriyanın müttəfiqi kimi özünü təsdiq edib xərac toplayaraq güclü orduya malik olan, “Ön Asiyada hakimlik edən skiflər” bölgənin faktiki hakimləri idi (bax: Herodot). Məhz skiflərin bölgədəki hegemonluq nailiyyətləri Assuriya imperiyasının dağılmasının və “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin yaradılmasının əsası kimi xidmət etdi. M.ə. 619-cu ildə babililərlə birləşən skiflər Assuriya ilə müqaviləni ləğv etməyə və ona qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa qərar verdilər. Bu, çoxəsrlük Assuriya imperiyasının sonunun başlanması idi. Skif-Babilistan koalisiyası Assuriyaya qarşı mübarizəni uğurla sona çatdırdı. M.ə. 612-ci ildə skiflər Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı ələ keçirməklə minillik Assuriya imperiyasına son qoydular. Yeni Babil mixi mətni (Britaniya muzeyi) və Nabonid daş plitəsi (İstanbul, Arxeoloji muzey) məlumat verir ki, Assuriya imperiyasını “Umman-manda” xalqı (şübhəsiz, bu ad altında skiflər başa düşülür) dağıtdı. “Umman-manda” xalqına skif şahı, eyni zamanda Arbak/Arpat/Orbay titullu, Midiyada canişin olan Madi başçılıq edirdi. Mənbələr canişin kimi onu həmçinin Atarpat və ya Adurbad adlandırır. (Bu fakt bəzi tədqiqatçılara belə hesab etməyə əsas vermişdir ki, Assuriyanı midiyalılar dağıtmışlar. Britaniya muzeyində saxlanılan Yeni Babil mixi mətninə görə, midiyalılar yalnız Aşur şəhərinin ələ keçirilməsində iştirak etmişlər). F.Rəşidəddin “Azərbaycan” adlı ölkənin yaradılması xidmətini əfsanəvi ilk türk əcdadımız Oğuz xana aid edir. Skif şahı Madinin (bax: Herodot) və oğuzların başçısı Oğuz xanın (bax: Rəşidəddin) identikliyi (eyniliyi) barədə “Didro və Dalamber ensiklopediyası” yazır: “Kirin şahlığı dövründən xeyli əvvəl Avropa və Asiyanın bir hissəsini fəth edən, farslar və yunanlar tərəfindən Madi/Madies adlandırılan skif Oğuz xan da yazı mədəniyyəti ilə tanış deyildi. Böyük ehtimalla, həmin dövrdə yüz xalqdan, bəlkə də, yalnız ikisi hərflərdən istifadə edirdi” (cild8, 1765). Didro və Dalamber, birincisi, skif və oğuzları, ikincisi isə, türk Oğuz xanla skif şahı Madini eyniləşdirirlər. Üçüncüsü, məlumat verirlər ki, Madi – Oğuz xan II Kirin hakimiyyətinə xeyli qalmış (m.ə. 550-ci il), yəni hələ Assuriya imperiyası dövründə “Avropa və Asiyanın müəyyən hissələri”ni fəth etmişdi. Təəssüf ki, ilk mənbələrin əksəriyyəti Assuriya imperiyasının dağıdılmasını midiyalılara aid edir. Lakin iki çox mühüm mənbədən biri – Siciliyalı Diodor məlumat verir ki, skiflər Assuriya imperiyasını dağıdıb assuriyalıları və midiyalıları uzaq məsafəyə köçürdülər, digəri – Suriya salnaməsi “Karki de bet Selox” isə Assuriya imperiyasını məhz skiflərin dağıtdığını birmənalı şəkildə qeyd edir. “Karki de bet Selox” imperiyanı dağıdan şəxsi “Arbak şah

Madi” adlandırır. Skiflər Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində qazanılan ərazilər hesabına nəzarət etdikləri torpaqları genişləndirir və m.ə. 612-ci ildə yeni Atropatena/Adorbayqan ölkəsini yaradırlar (bax: Ammian Marsellin və “Karki de bet Selox”). [Məlumat üçün: “Armeniya” toponimi ilk dəfə “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin yaranmasından 90 il sonra, m.ə. 521-ci ildə Bisütun qayasındakı yazıda, Əhəmənilər imperiyasının əyaləti kimi xatırladılır. Strabona görə, müstəqil çarlıq kimi Armeniya m.ə. 187-ci ildə Selevkilərin mənşəcə parfiyalı olan valisi Artaksinin səyləri ilə yaradılıb]. Yeni ölkəyə skiflərin öz torpaqları, yəni Aşquz ölkəsinin əraziləri, Assuriyanın müttəfiqləri Mannanın, qismən Urartunun, müasir Anadolu regionundakı Qalis çayına qədər Assuriyanın öz torpaqları, eləcə də fars torpaqları ilə birlikdə vassal hüququnda Midiya əraziləri daxil olur. Yeni ölkənin sərhədləri Kaspinin qərb sahilindən Anadoluda Qalis (müasir Qızıl İrmak) çayına qədər, eləcə də cənubda Qafqaz dağ silsiləsindən Midiyaya qədər uzanırdı. Müəyyən etmişik ki, skiflər öz dövlətlərinin 4 mühüm sərhəd məntəqəsini yaratmışlar. Bu məntəqələr belə adlanırdı: Kaspi darvazaları (müasir Dərbənd, müasir Tehranın yaxınlığındakı Elburs (farsca “Əlborz”), Daryal (Kaspi şəhərinin yaxınlığında, müasir Gürcüstan) və Qalis çayı üzərində (müasir Türkiyə, Qızıl İrmak çayı). Bu, “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin təşəkkül tapdığı dövrdə mövcud olan hüdudlarını dəqiq təsvir etməyə imkan verir. Min illik Assuriya imperiyasının sonu başlayır. Skiflər regionun vahid hegemonuna çevrilirlər. Məhz 28 illik hegemonluq skiflərin öz ölkələrini – yaratdıqları Aşquz və “Atropatena” (A.Marsellinə görə) və “Adorbayqan” (“Karki de bet Selox” salnaməsinə görə) adlı ölkəni genişləndirməsinin mühüm amillərindən biri oldu. Ölkənin yaranması ilə eyni vaxtda oxşar adlı hakim Atropatilər sülaləsi də yaranır. Suriyanın “Karki de bet Selox” salnaməsinin təsdiq etdiyi kimi, hər iki ad skif şahı Madinin bir neçə fonetik versiyaya malik olan titulu – Arpat/Orbay/Arbak/Adurbad əsasında yaranmışdır. Orta əsr İslam mənbələri həmçinin məlumat verir ki, ölkənin yaradıcısı Atropat olmuşdur. 1000 illik Assuriya imperiyasını dağıtmağı bacaran, döyüşdə mərdlik və cəsurluq göstərən skiflər, bununla belə, öz ölkələrinin müstəqilliyini uzun müddət saxlaya bilmədilər. Herodot bildirir: “Skiflər Asiyada 28 il hökmranlıq etdilər və özlərinin həyasızlığı və azgınlığı sayəsində orada hər şeyi tam dağılma səviyyəsinə gətirib çıxardılar. O zaman Kiaksar və midiyalılar skifləri qonaq çağırdılar, onları sərxoş olana qədər içirdib öldürdülər. Midiyalılar öz ölkələrinin əvvəlki əzəmətini belə bərpa etdilər”. Gənc Atropatenanın çökməsinin başlanğıcını qoyan bu hadisə m.ə. 594-cü ildə baş vermişdir. Midiyalılar addım-addım skifləri təbə etdirməyə və

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

Atropatenanı ələ keçirməyə çalışırdılar. Lakin ölkənin tam təbə etdirilməsi və müstəqillikdən məhrum edilməsi üçün uzun zaman tələb olundu. Skiflər və Midiyalılar arasındakı münaqişəyə skiflər tərəfindən Lidiya da qoşuldu. Ona görə də mənbələrdə Atropatenanın fəthi prosesi Lidiya və Midiya arasındakı müharibə şəklində təsvir edilir. Atropatena/Adorbayqan öz mövcudluğunun 27-ci ilində, m.ə. 585-ci ildə müstəqilliyini itirdi və skiflərin yaratdığı ölkə Midiya imperiyasına çevrildi. 264 il ərzində Atropatena/Adorbayqan növbə ilə üç imperiyanın: Midiyanın, Fars-Əhəmənilərin və Makedoniyalı İskəndər imperiyasının tərkibində olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarında Atropatena bu imperiyalara müstəqil şəkil-də deyil, Midiya satraplığının tərkibində daxil olmuşdu. Bu amillər bəzi ilkin mənbələrdə Atropatena/Adorbayqan adının xatırlanmamasını müəyyən dərəcədə izah edir. Yalnız 323-cü ildə Atropatena “Kiçik Midiya” adı altında Midiya satraplığının tərkibindən çıxarılmışdır. M.ə. 321-ci ildə isə ona əvvəlki “Atropatena” adı altında öz dövlətçiliyini bərpa etmək nəsisib oldu. Selevkilər, Parfiya, Roma imperiyaları dövrlərində, 545 il ərzində, m.ə. 321-ci ildən miladın 224-cü ilinə qədər Atropatena dövləti öz müstəqilliyini, Atropatilər sülaləsi isə suveren idarəetmə hüququnu qoruyub saxlamağı bacardı. Roma imperiyası tərəfindən tərtib edilən xəritədə (m.ə. I əsr) Kəspə dənizi sahilində Atropatena ölkəsi qeyd edilmişdir. [Xəritədə “Persiya” və “Armenia” adı altında ölkələr barədə xatırlatma yoxdur].

Atropatenanın/Adorbayqanın tezliklə dövlət müstəqilliyini itirməsinə baxmayaraq, onun hakim sülaləsi Atropatilərin hökmranlığı qeyri-adi dərəcədə uzunömürlü oldu. Şübhəsiz ki, Atropatilər ölkəni müstəqillik şəraitində idarə edirdilər. Lakin onlar hətta müstəqilliyi itirərkən də digər imperiyalar çərçivəsində öz tarixi torpaqlarını süverən idarə etmək hüququnu saxlayırdılar.

Artıq Midiya imperiyasının tərkibində Atropatilər sülaləsi-nin nümayəndəsi ölkənin ikinci şəxsi idi. Bu zaman, ilkin mənbələrin məlumatlarına görə, Əhəmənilər və Makedo-niya imperiyaları tərkibində Midiya satrapiyasını midiyalı Deyokilər deyil, məhz Atropatilər sülaləsinin nümayən-dələri idarə edirdilər (bax: Əhəmənilər və Makedoniya il-kin mənbələri). Mənbələr Armenianı idarə edən Atropatilər sülaləsinin iki nümayəndəsi haqqında məlumat verir. Üstə-lik Atropatilər sülaləsinin nümayəndələrindən biri Roma imperatoru Avqust Oktavian tərəfindən övladlığa götürül-müşdür. (Romada Atropatinin məzarından götürülən mətn saxlanılmışdır). Müəyyən müddət, hətta Sasani imperiya-sının tərkibinə daxil olduqdan sonra belə Atropatenanı At-ropatilər sülaləsinin nümayəndələri idarə etməyə davam etmişlər. Buna baxmayaraq, belə hesab edilir ki, Atropa-tilər sülaləsi öz mövcudluğunu miladın 20-30-cu illərində

dayandırılmışdır. Fr. Şpigel hesab edir ki, Romalı Avqust dövründə Atropatilər sülaləsinin çökməsi deyil, yalnız şəxsiyyətlərin sülalədaxili dəyişməsi baş vermişdir. Z.Şirvani Sasani şahı II Böyük Şapur zamanının (309-379-cu illər) hadisələri barədə belə məlumat verir: “Bəziləri deyirlər ki, Şapur Zava əl Aktafa zamanında Azarbad/Adarbad adlı birisi həmin Azərbaycan ərazilərində bir böyük qrupu və çoxsaylı tayfaları idarə etmişdir. Bu barədə eşidən məmur onu yanına dəvət etmiş və Azarbad/Adarbad gələn kimi Şapur onun sinəsinə zərbə vurmuşdur (oxlamışdır). Azarbadın qanı bu ərazilərdə yaşayan adamların inamının möhkəmlənməsinə səbəb oldu” [Z.Şirvani. Riyazüs əl səyahət]. Yalnız II Şapurun idarəçiliyi dövründə (309-379-cu illər), Z.Şirvaninin dediyi kimi, ölkəni yaradan və on əsrdən artıq bir müddətdə onu idarə edən Atropatilər sülaləsinə son qoyuldu. Sasani şahı II Şapur tərəfindən Atropatilər sülaləsinin son nümayəndəsi Azarbadın/Adarbadın qətlə yetirilməsi ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin üçüncü dövrü başa çatdı.

Qafqaz dağ silsiləsindən Araz çayının sol sahillərinə qədər olan bölgədə yaşayan albanlar və saklar bir sıra hallar üzündən m.ə. 66-cı ildə Atropatena/Adorbayqanın tərkibindən çıxmağa qərar verdilər və özlərinin müstəqil Alban şahlığını elan etdilər. Lakin bu torpaqların Atropatenaya tarixi məxsusluğu unudulmamışdır. Miladın 224-cü ilində yeni fars Sasani imperiyasının yaranması ilə Atropatena/Adorbayqan yenidən öz müstəqilliyini itirmişdir. Sasanilər imperiyası tərkibində Azərbaycan və Albaniya yenidən vahid vilayətdə birləşdirilmişdir.

1+2+3+4+5 Atropatena (612-585)
Hissə: Midiya imperiyası (585-550),
Əhəmənilər imperiyası (550-331)
Makedoniyalı İskəndər imperiyası (331-321)
1+2 Atropatena 321-ci ildən etibarən
1+2+3+4+5 Sasaniilər imperiyasının bir hissəsi

Üçüncü dövr. İkinci hissə – Albaniya. Qafqaz və ya Atropatena Albaniyası. Qədimdə neçə Albaniya olmuşdur? (m.ə. 623-cü il – 309-cu il)

Biz üçüncü tarixi dövr çərçivəsində (m.ə. 623-cü il – 309-cu il) Albaniya haqqında məlumatı ayırıq. M.ə. 673-cü ildə Assuriya əleyhinə üsyan nəticəsində sak-skiflərin mövqeyi möhkəmlənir və bu dövrdən başlayaraq kimmerilər ölkəsi Qamirdə hakimiyyət türk mənşəli skif-saklara keçir. Ölkə “Aşquz/İşquz” adlanmağa başlayır (“Aşquz/İşquz xoroniminin kök komponenti “quz” və ya “oğuz”dur. Herodot skifləri “quz” adlandırır; qədim yunanlarda əcnəbi sözlərə “s” hərfi əlavə etmək ənənəsi var idi və “squz”adındaki “s” həmin ənənəni göstərir (bax: Z.Həsənov). 623-cü ildə Midiya şahı Kiaksar Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı mühasirəyə alır. Skif şahı Madi müttəfiqlik münasibətlərinə görə Midiyaya soxularaq Kiaksarı öz ölkəsinə qayıtmağa məcbur edir. Madi Kiaksara qələbə çalır, Midiyanı özünə tabe edir, Assuriya şahı isə onu Midiyaya Arbak/Arpat/Adurbad titulu ilə canişin təyin edir. Skiflər 28 il Ön Asiyada hegemon olurlar (bax: Herodot). Beləliklə, m.ə. 623-cü ildən başlayaraq regionu skif şahı Madi idarə edir, o, eyni zamanda Midiyada Arbak/Arbat/Arpat titullu canişin idi, bu da mənbələrdə “Assuriyanın dağıdılmasının Midiyanın prioriteti” sayılmasına əsas vermişdir. Tezliklə skiflər müttəfiqliyi pozaraq babillilərlə birləşir və 612-ci ildə Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı tutur, bununla da Assuriya imperiyasına son qoyulur. Yeni ölkə əmələ gəlir və o, qalibin titulu ilə Atropatena/Adorbayqan adlandırılır. Beləliklə, o zaman Aşquz/İşquz adlandırılan gələcək Albaniyanın ərazisi yeni ölkənin yaranması ilə dərhal Atropatena/Adorbayqanın tərkibinə daxil edilir və müstəqil Alban şahlığı elan edilənə qədər, yəni m.ə. 66-cı ilə qədər onun tərkibində olur.

Albanların etnik mənşəyini aydınlaşdırmaq məqsədilə Albaniya haqqında antik və orta əsr mənbələrinin məlumatlarını nəzərə almaq lazımdır.

Birinci Albaniya. İtaliya Albaniyası haqqında Roma tarixçisi Pompey Troq (m.ə. I əsr – m. I əsr) məlumat verir. “...deyirlər ki, albanlar nə vaxtsa Alban dağlarından başlayaraq Herionun qətindən sonra əlindən alınan heyvanlarını İtaliyanın ərazisi ilə apararıq italiyalı Herkulesin arxasınca getmişlər. Özlərinin italyan mənşələrini xatırlayan albanlar Mitridat müharibəsi zamanı Pompeyin qoşunlarını qardaşları kimi salamladılar” (Помпей Трог. Филипповы истории. XLII, 3,4). İtaliyalı şair Vergili (m.ə. 70-19-cu illər) özünün məşhur “Eneida” poemasında həmin albanlar haqqında daha ətraflı məlumat verir. Vergiliyə görə, əslən Hirkan cəngəlliklərindən olan Eney Troya müharibəsindən dərhal sonra İtaliyaya gəlir. Antik müəlliflər Hirkan cəngəllikləri dedikdə Kaspi dənizinin qərb sahillərini nəzərdə tuturdular. Eney, albanların əcdadı kimi, həmin ərazidə Alba-Lanqa şəhərinin əsasını qoyur, orada Hirkaniyadan/Kaspianadan

gələnlər yaşayırlar. Vergili yekunda Romanın əsasını qoyan Romul və Remə qədər Eneyin sonrakı nəsilləri haqqında ətraflı danışır. Atropatena və İtaliya albanlarını İtaliya Albaniyasını yaradan Eneyin Hirkan/Kaspi/Qafqaz mənşəli olması qohumlaşdırır. Vergili məlumat verir ki, Eneyin nəsillərini canavar əmizdirir. Belə epizod türk ənənələrində, türk Aşınanın misalında da var. Vergiliyə görə, Romanın əsasını qoyan tanrı Marsın oğlu idi. Digər romalı müəllif Pristsian da beş əsr keçdikdən sonra Atropatena albanlarının Marsla əlaqəsi barədə yazır: “Qəddar Marsın döyüşkən “oğulları” albanlar” (Присциан, Землеописание, 644-721, V-VI вв. н.э.). P.Papini Statsi də Marsı skiflərin əcdadı hesab edir: “Skifiya amazonların döyüş həyəcanı ilə alovlanır və ata Mars döyüşə icazə verəndə və sərt müharibə qapılarını açanda dəyirmi qalxanlı döyüşçülər irəli atılırlar” (Фиваида, кн. 5, 144-146).

İkinci Albaniya. Türkmən padşahı Ağqoyunlu Həsənin oğlu Sultan Yaqub 1487-ci ilə aid tarixi sənəddə yerləşdiyi ərazi Darvaq çayının mənsəbindən Terekə qədər olan, 420 və 440 şimal enliyi, 690 və 660 şərq uzunluğu ilə ifadə oluna bilən Ağvan-Dağıstan ölkəsinin adını çəkir.

Dağıstan şərqdə Kaspi dənizi, şimalda Terek çayı, qərbdə Kabardin və Osetin torpaqları, cənub-qərbdə Gürcüstan və cənub-şərqdə Şirvanla məhdudlanır [bax: A.A.Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”. Giriş]. Bu məlumatlardan belə nəticə çıxır ki, hətta XV əsrdə “Cənubi Qafqaz Albaniyası” və “Şimali Qafqaz Albaniyası” anlayışları ayrılırdı. Pavel Orozi (385-420-ci illər), ingilis kralı Alfred (IX əsr), Vilhelm Rubruk (1253-cü il), İngiltərəli Bartolomey (Bartholomaeus Anglicus; XVIII əsr) İskəndər dəmir darvazalarından (müasir Dərbənd) Meotidaya (müasir Azov dənizinə) qədər olan bölgədə yerləşən ikinci Albaniya haqqında məlumat verirlər ki, onu da tamamilə “Şimali Qafqaz Krım Albaniyası” adlandırmaq olar.

Bu siyahıda **üçüncü Albaniyanı** hazırda “Qafqaz Albaniyası” adlandırırlar, əslində, o, “Cənubi Qafqaz Albaniyası” və ya “Atropatena Albaniyası”dır. Həmin Albaniya haqqında Strabon yazır: “Albanlar... iberiyalılar və Kaspi dənizi arasında yaşayırlar; onların ölkəsi şərqdə dənizə bitişir, qərbdə isə iberiyalılarla sərhəddirlər. Qalan tərəflərə gəldikdə isə, şimaldan Qafqaz dağları ilə əhatə olunmuşdur [bu dağlar düzənliklər üzərində ucalır və Keravniya dağları (xüsusən də onların dənizdəki hissələri) adlanır]. Strabon daha sonra bu Albaniyanın cənub sərhədlərinin hissələri haqqında yazır: “Adı dənizə də verilən və hazırda yox olan kaspilərin yaşadığı Kaspiana ərazisi də albanların vilayətidir”, eləcə də “Araz çayı Albaniya sərhədlərinə qədər axır və Kaspi dənizinə tökülür. Həmin düzənliyin arxasınca Albaniya və Kir çayı ilə həmsərhəd olan Sakasena gəlir”.

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

Dördüncü Albaniya kimi Orta Asiya Albaniyasını qəbul etmək olar, onlar barədə Böyük Plini və Qay Yuli Solin nəql edirlər: “Albaniya şahı Hindistan yolunda Böyük İskəndərə qeyri-adi ölçüdə olan bir it bağışladı”. Bu Albaniya haqqında Anonim Ravvenski qeyd edir ki, o, parfiyalılarla qonşuluqda yerləşmişdir. Həmin Albaniya həmçinin Aqrippanın Roma xəritəsində də yerləşdirilmişdir. Qazaxıstan Ensiklopediyasında yazılmışdır ki, albanlar qazax xalqının, bir növ, böyük juzlarının nəsilərindən biridir (qazax xalqının tərkibində üç juz vardır: böyük, orta və kiçik).

Beşinci Albaniya haqqında, Pliniyə görə, “Aqrippa belə söyləyir ki, Albaniyada Kaz çayından 425 mil məsafədə Kəspə dənizinin bütün sahili çox yüksək qayalıqlar olduğuna görə ona yanaşmaq mümkün deyil” (Плиний, VI, 39; Хронография Марка Веспасиана Агриппы; Plini, VI, 39; Mark Vespasian Aqrippanın xronoqrafiyası). Bu halda söhbət Kəspə dənizinin şərq sahilində yerləşən Albaniya barədə gedir. Kəspinin Aktau bölgəsindəki şərq sahilinin Aqrippanın təsvirinə uyğun gələn sıldırımlı qayaları bunu demək üçün əsas verir.

Altıncı Albaniya – “...bu, Tanaisdən (müasir Don çayı) İtilə qədər (müasir Volqa çayı) uzanan tartar torpağıdır, həmin torpaqlar kanql adlanan kumanlara məxsus olub, lakin onların hamısı tartarlar tərəfindən məhv edilib. Onun hamısı qədimdə Albaniya adlandırılırdı”. Eləcə də “... Tanais çayının (Don çayının) o tərəfində ta İtil (Volqa) adlandırılan digər böyük çaya qədər Yuxarı Albaniya yerləşirdi” (Р.Бэкон. Великоесочинение, XIII в.). R.Bekonun bir halda “qədimdə Albaniya adlandırılan” kimi təyin etdiyi, digər halda isə “Yuxarı Albaniya” adlandırdığı Albaniya türk etnosları kuman və kanqların yaşadığı region olmuşdur.

Yeddinci və ya “Qərbi Albaniya” Macarıstanın hüdudlarından kənarda Dunaydan şərqə doğru, Tanais (Don) çayının özünə qədər uzanır, cənubda Kassariya (Kırım) və Balxiya, Bolqarıstan və Konstantinopolla (İstanbul) həmsərhəddir; qərbdən Macarıstan və Polşa, eləcə də Rusiyanın “qərb” ucqarı, şimaldan isə bütün zaman ərzində Rusiya ilə həmsərhəd olmuşdur. Yəni R.Bekon Qərbi Albaniya dedikdə müasir Ukrayna və Belarusu əhatə edən əraziləri nəzərdə tutur.

Albaniya (m.ə. 66-cı il – VII əsr). Sasani imperiyası dövründə Adorbadqan vilayətinin bir hissəsi; ərəb təcavüzündən sonra Aran.

Dördüncü dövr. Azərbaycan xalqının türk etnik eyniliyinin saxlanması uğrunda mübarizə. Azərbaycanda İslamın bərqərar olması. Müstəqilliyin bərpası

Dördüncü dövrün böyük bir hissəsini Atropatenanın Sasani imperiyasının və Ərəb xilafətinin tərkibində olması dövrü əhatə edir.

Məhz ərəb dilinin yayılması ilə “Atropatena” adının yunan versiyası (onun düzgün forması Atarpatena/At-Arpat-ena) və Suriya versiyası “Adorbayqan/Ad-Orbay-qan” yeni, “Azərbaycan” formasında ərəb fonetik versiyasını aldı. Azərbaycanın Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxması və müstəqil dövlətçiliyin bərpasına nail olması bu dövrün son mərhələsi idi. Həmin dövrün Azərbaycanın digər – Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarının tərkibində olduğu mərhələdən fərqi ölkənin türk əhalisinin assimilyasiyası təhlükəsinin önə çəkilməsində idi (ilkın mənbələrə görə, ərəblər Azərbaycanın qədimdən türk ölkəsi olduğunu ilk təmasdan yəqin etmişdilər). Atropatena/Adorbayqanın Midiya, Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarının tərkibindəki vəziyyətini Sasani imperiyası və Ərəb xilafəti tərkibindəki vəziyyəti ilə müqayisə etməyə çalışaq. Əhəmənilər imperiyada hakimiyyəti Midiyanın Deyokilər sülaləsinin devrilməsi (550-ci il) sayəsində ələ keçirmişdilər. Məhz Deyoki Kiaksar Atropatenanı müstəqillikdən məhrum etmişdi (585-ci il), bu da, görünür, Atropatilərin Midiyada ikinci şəxs hesab edilən Qarpaq adlı nümayəndəsinin Əhəmənilərin Midiya imperiyasında hakimiyyəti ələ keçirməsinə yardım göstərməsinə təsir edən mühüm amillərdən biri olmuşdu. Əhəmənilər tərəfindən fəth edilmiş midiyalılar tezliklə imperiya hakimiyyətini geri qaytarmağa cəhd göstərdilər, lakin məğlub oldular (522-ci il). Nəticə olaraq, Əhəmənilər etnik cəhətdən qohum olan əhalinin (midiyalılar və skiflər) iki sülaləsindən (Deyokilər və Atropatilər) birini – Atropatiləri özlərinə müttəfiq seçdilər. Əhəmənilər Midiya satraplığının idarəsini Atropatilər sülaləsinə (331-ci il) etibar etdilər. Makedoniyalı İskəndər (331-321-ci illər) imperiyası dövründə söhbət assimilyasiya barədə deyil, Şərq və Qərb xalqlarının birləşməsi (qovuşması) barədə gedirdi. Lakin bu vəzifə prosesin mürəkkəbliyi və onun müəllifi olan Makedoniyalı İskəndərin idarəetmə dövrünün qısa olması üzündən yerinə yetirilməmiş qaldı. Beləliklə, Midiya imperiyası dövründə iki xalqın (skiflər və midiyalılar) qohumluğuna, Əhəmənilər imperiyası dövründə Atropatilər və Əhəmənilər arasındakı ittifaqa, Makedoniya imperiyası dövründə isə müddətin hədsiz qısa olmasına görə assimilyasiya hadisələri müşahidə edilmədi. İlk ərəb mənbələri məlumat verir ki, Azərbaycan Sasani dövrü də daxil olmaqla ərəb təcavüzündən bilavasitə öncə, qədimdən türklərin vətəni idi. Azərbaycanın və onun tarixi hissəsi Albaniyanın

Sasani imperiyasının və Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi dövrü imperiya hakimiyyətlərinin Azərbaycan xalqını assimilyasiyaya məruz qoymaq cəhdlərinin aqressivliyi ilə fərqlənir. Sasani imperiyası dövründə yerli əhaliyə etnik cəhətdən qohum olan Atropatilər sülaləsinin son nümayəndəsi öldürüldü. Qədim fars zərdüştilik dininin bütün fəth edilmiş xalqlar arasında yayılması cəhdləri Sasanilərin dövlət siyasətinin bir hissəsi hesab edilirdi. Bu, təbliğat yolu ilə deyil, silah gücünə və yerli əhalinin bir hissəsinin məhv edilməsi hesabına həyata keçirilirdi (bu barədə M.Kaqankatuklu yazır). Dinin dəyişməsinin arxasınca Azərbaycan əhalisinin assimilyasiyası prosesi də nəzərdə tutulurdu. Mənbələr belə hərəkətlərə qarşı silahlı müqavimət haqqında məlumat verir. Orta əsrlər əsərlərində 661-680-ci illərdə xəlifə Müaviyyə və səyyah Übeyd ibn Şariyyəəl-Futuh/Curhumi arasında baş tutan eyni bir söhbət haqqında məlumat verilir. İbn Hişam (833-cü ildə vəfat etmişdir) “Himyarı şahları haqqında tac kitabı” və “Peyğəmbərin tərcümeyi-halı (həyat hekayəsi)” əsərlərində, əl-Kufi isə (926-cı ildə vəfat etmişdir) “Fəthlər kitabı” əsərində həmin söhbət barədə yazır. Bu barədə həmçinin 1126-cı il tarixli farsdilli anonim mənbədə də yazılır. Xəlifə Müaviyyə: “Uca Allahın adı ilə, Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsiniz?” Übeyd (Abid) ibn Şariyyəəl-Curhumi: “Azərbaycan türklərin torpağıdır. Onlar qədimdən orada cəmləşmiş, bir-biriylə qarışmış, inkişaf etmiş və güclənmişlər” (İbn Hişam). Xəlifə Müaviyyə: “Uca Allahın adı ilə, Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsiniz?” Buna cavab olaraq səyyah [Übeyd (Abid) ibn Şariyyəəl-Curhumi] xəlifəyə dedi: “Bu, türk torpağıdır. Onlar qədimdən orada cəmləşmiş, bir-biriylə qarışaraq inkişaf etmiş və güclənmişlər” (Əl-Kufi). “Azərbaycan qədimdən türklərin əlində olan ölkədir” (1126-cı il tarixli farsdilli anonim mənbə). Ölkənin fəthindən dərhal sonra, ərəb tayfalarının kütləvi köçürülməsi vasitəsilə Azərbaycanın və Aranın ərəbləşdirilməsinə başlanılmışdır (bu barədə çoxsaylı ilk mənbələr və Z.Bünyadovun ətraflı tədqiqatları məlumat verir). Digər vasitə İslamın tətbiqi prosesi idi, o, ritual olaraq tamamilə ərəb dili ilə bağlı idi. Hər iki amil ərəb dilinin ümumi tətbiqini və Azərbaycan əhalisinin yüksək ərəbləşmə ehtimalını ön plana çıxarırdı. Lakin Azərbaycan xalqı İslam dinini və ərəb dilinin dini ritual hissəsini qəbul etsə də, öz Azərbaycan identikliyinə qoruyub saxladı. Azərbaycan xalqı silahlı yolla ərəb təcavüzünə qarşı dayandı. İslamın qəbul edilməsinə gəldikdə isə, bu proses daha çox Azərbaycan ərazisinə miqrasiya edən ərəblərlə birgə yaşamalarının nəticəsi kimi müşahidə edilirdi. Ərəbləşmənin

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

1, 2, 3 – Sasani imperiyasının və Ərəb xilafətinin tərkibində vilayətlər.

1 – 845-ci ildə Şirvan şahlığı müstəqilliyini elan edir.

2 – 912-ci ildə Azərbaycan əmirliyi müstəqilliyini elan edir.

aradan qaldırılmasında Babəkin başçılıq etdiyi üsyan da müəyyən rol oynamışdı, o, Ərəb xilafətinə qarşı mübarizədə müstəsna olaraq Azərbaycan və Aranın yerli əhalisinə söykənirdi. “Avesta” dövründə Azərbaycan əhalisini “turlar/turanlılar”, assuriyalıları isə “aşquzlar”, yəni “quzlar” və ya “oğuzlar” adlandırırdılar. Makedoniyalı İskəndər dövründəki mənbələrdə onlar “midiyalı, saklar və albanlar” kimi göstərilir. Mərkəzləşmiş Atropatena-nın meydana gəlməsi nəticəsində Polibi, Plutarx, Strabon, Rufi Fest Avien onları atropatlar, atropatenlər, atropatilər adlandırırlar. Müasir versiyada “azərbaycanlılar, ərəb təcavüzü dövrünün başlanğıcında “türklər” adlandırılırdılar. Etnonimin müxtəlif fonetik ifadəsi hansısa assimilyasiya prosesinin təsdiqi üçün əsaslar vermir. Söhbət xalqın stabil etnik tərkibi haqqında gedir, belə ki, bütün göstərilən etnonimlər türk mənşəyinə malikdir. Azərbaycan Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilməsinin başlanğıcında iki şahlığa ayrılmışdı: Azərbaycan və Albaniya. Bu, şübhəsiz ki, xalqın bəzi etnik özgələşməsinə gətirib çıxara bilərdi. Lakin bu baş vermədi. Azərbaycan xalqı dörd yad imperiyanın (Əhəmənilər, Makedoniya, Sasani,

Ərəb) sərt sınaqlarından keçməklə bəzən şimal və cənub regionlarına (Azərbaycan, Albaniya, Aran, Şirvan) ayrıl-sa da, öz eyniliyini, dilini və tarixi dəyərlərinə vahid baxış-larını qoruyub saxlaya bildi. Xalq İslam dinini qəbul etsə də, islamaqədərki ənənələri və böyük əcdadları ilə bağlı yaddaşını (Novruz bayramı, Dədə Qorqud, Koroğlu, Oğuz xan və başqaları) qoruyub saxlaya bildi. Xalq iki əsrdən çox ərəb xilafətinin tərkibində olsa da, öz müstəqilliyini bərpa edəcəyinə ümidini itirmirdi. Babəkin 20 illik üsyanı müstəqilliyə nail olmanın stimullaşdırıcısı oldu, bu müharibəyə yüz minlərlə adam cəlb edilmişdi. 845-ci ildə mənşəcə türk olan Bəhram Çubinin nəsil-ləri Araz çayından şimala doğru ərazilərdə müstəqil Şirvan şahlığını elan edir. Ərəb xilafətinin tərkibində Azərbaycanın hökmdarı olan türk sülaləsinin nümayəndəsi Yusif Sac xəlifə qoşunları ilə çoxillik silahlı toqquşmalar nəticəsində miladın 912-ci ilində Araz çayından cənuba doğru müstəqil Azərbaycan əmirliyi yaranır. Sacilərdən sonra Azərbaycanı Salarilər və Rəvvadilər sülalələri idarə edir. Tezliklə bölgəyə Səlcuqlar sülaləsindən olan türk-oğuzlar müdaxilə edirlər. Azərbaycanın tarixində yeni dövr başlayır.

Dördüncü dövrün sülalələri haqqında məsələyə dair

Bu səhifələrdə biz III əsrdən başlayaraq XI əsrin ortalarına qədər olan dövr ərzində Azərbaycanı idarə edən sülalələr haqqında qısa arayış təqdim edirik. Bu dövrün əvvəlində Atropatena/Adorbayqan ölkəsini yaradan Atropatilər sülaləsinin sonu başlayır. Tarixin bu dövründə sülalə hökmranlığının xüsusiyyəti

idarəetmə formalarının müxtəlif və idarə edən sülalələrin fərqli olmasındadır. Həmin dövr ərzində bir neçə idarəetmə forması var idi. Sasani idarəetməsi; Albaniya Atropatenanın tərkibindən çıxır və müstəqil şahlığa çevrilir; xilafət canişinliyi və xilafət idarəetməsi çərçivəsində təcrid olunma; Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən öncə ölkənin qismən müstəqilliyinə nümunə kimi Babəkin idarəetmə dövrü. Bu dövr onunla başa çatır ki, idarə edən Məzyədilər və Sacilər sülalələri Azərbaycanı və onun şimal regionu Şirvanı tam müstəqilliyə gətirib çıxarırlar.

Atropatena Albaniyasının sülalələri (m.ə. 66-cı il – m. 641-ci il)

Albaniyanın ilk çarı mənşəcə sak olan Aran idi. Daha sonra Plutarx və Dion Kassi Oroys və onun qardaşı Kozis adlı çarların adını çəkir (yəqin ki, Araz və Quz/Oğuz – H.H.), onlar,

çox ehtimal ki, alban tayfasını və ikinci sülaləni təmsil edirdilər. M.Kaqankatuklu üçüncü sülalə haqqında da məlumat verir, onların arasında yalnız Cəsur Vaçaqan Arşakilər sülaləsindən idi, qalanları barəsində o, səhih məlumatlara malik olmayıb. Mömin Vaçaqanın 510-cu ildə vəfatından sonra, Albaniyada 629-cu ilə qədər fars canişinləri – mərzbanlar hökmranlıq etdilər. Bu dövr ərzində Sasanilər Atropatena və Albaniyadan ibarət olan Adurbadaqan (şimal) kustunu (“kust” – vilayət, canişinlik) yaradırlar. İbn əl-Asir qeyd edir ki, bu dövrdə Azərbaycanın canişini Bəhram Cuşanas idi, sonra onun oğlu Bəhram Çubin (579-cu ildən) ölkəni iki paytaxtdan – Ərdəbil və Bərdədən idarə edirdi. Buradan belə nəticə çıxır ki, bu vəzifə Bəhram Çubin ailəsi üçün irsi idi. Firdovsi qeyd edir ki, Bəhram Çubin Aşkanilər nəslindən idi. Bizim tədqiqatlara əsaslanaraq demək olar ki, onlar da Atropatilərin nəslindən hesab olunur. Əbu Səid Gərdizi iddia edir ki, Bəhram Çubin Mehran soyundan gəlmədir. 603-cü ildə Albaniyada ölkəni VIII əsrə qədər idarə edən Mehranilər sülaləsi bərqərar oldu.

Sasanilər imperiyası dövründə Adurbadaqanın hökmdarları (224–641-ci illər)

224-cü ildə Ərdəşir Babakan parfiyalılara qalib gələrək Sasanilər dövlətinin əsasını qoydu. Z.Şirvani (1780-1838-ci illər) qeyd edir ki, Atropatilər sülaləsinin son nümayəndəsi Sasani şahı II Şapur (309-379-cu illər) tərəfindən qətlə yetirildi. Şpigel Fr (Leipzig, 1878) hesab edir ki, Atropatilər Sasanilər sülaləsinin bütün dövrü ərzində ölkəni idarə etmişlər. Orta əsrlərin üç müəllifi – Əbu Səid Gərdizi, Təbəri və Əbu Hənifə əd-Dinəvəri göstərir ki, Sasani imperiyası 4 kusta (vilayətə) ayrılmışdı ki, onlardan da biri Adurbadaqan adlanırdı. Eyni zamanda Təbəri yazır ki, Azərbaycanla

yanaşı, bu kusta (vilayətə) Kaspi ölkəsi də daxil idi. Əbu Hənifə əd-Dinəvəri xüsusi qeyd edir ki, Adurbadaqan kustuna (vilayətinə) “İsfahan, Qum, əl-Cibal (bu üç region keçmiş Midiya şahlığının əraziləri hesab olunurdu – H.H.), Azərbaycan və Ermənistan” daxil olmuşdur. Firdovsi hesab edir ki, bu kusta “böyük dayaq və mülkiyyət düşərgəsi olan Qum, İsfahan daxil olmuşdur. Ona həmçinin qədimdən əsası nəcib adamlar tərəfindən qoyulan, Ərdəbil divarlarından erməni torpağına qədər Azərabadqan birləşmişdi, ora həmçinin Kaspi, Əhvazla birləşən Gilan tərəfi daxil idi”. Nəqşi-Rüstəmdəki (241-272) kitabəyə görə, bu vilayət aşağıdakıları əhatə edirdi: “Azərbaycan, Elbursun (Əlborz) bütün dağları, Midiya, Albaniya, Sisakan, Balasakan – Qafqaz dağları və Albaniya darvazalarına qədər”. VI əsr Pəhləvi mənbəyi “Şəhrestani Eranşəhr” göstərir ki, Sasanilər tərəfindən yaradılmış Adurbadaqan kustunda turanlı Frasiyak tərəfindən Qanзақ şəhəri tikilmişdir”. Frasiyak M.Qaşqarlı və Y.Balasaqunlunun adını çəkdiqləri Alp Ər Tonqadır, Firdovsiyə görə, o həm də Əfrasiyabdır. Sasanilər dövrünün Azərbaycan hökmdarları barədə danışarkən Bəhram Çubin üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır, Firdovsi məlumat verir ki, o, Aşkanilər nəslindən idi. Gərdizi isə hesab edir ki, o, Mehranilər nəslindəndir. İbn əl-Asir yazır ki, Azərbaycanın hökmdarı Bəhram Cuşanas, sonra onun oğlu Bəhram olmuşdur. Firdovsi onun barəsində yazır: “O, sənəti döyüş olan adamlardan idi. Onu Bəhram Çubin çağırırdılar. O indi uzaqdan idarə edir: sən ona Bərdə və Ərdəbili verdin... Bəhram hərbi işləri dayandıraraq, öz dəstəsi ilə Bərdədən hərəkətə keçdi”.

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

Xilafət dövründə ərəb hökmdarları (641–1256-ci illər)

Orta əsrlər coğrafiyaçıları və xəritəçiləri – İbn Havkal, İstəxri, Müqəddəsi, Əbul-Fəda – Ermənistan, Aran və Adərbaycanı bir vilayət kimi tanıyırlar. Baladzuri, Təbəri, Əl-Kufi və

Əhməd ibn Lütfullahın məlumatları əsasında Xilafət tərəfindən Azərbaycana təyin edilən hökmdarların siyahısını sistemləşdirməyə cəhd göstərmişik. Müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana valilər təyin edərəkən əl-Cibali, İsfahani, Qumu, Xorasanı, əl-Reyemi (hamısı keçmiş Midiya – H.H.), Ermənistanı, Aranı, Mosulu, Şimşatı, Təbəristanı, Dunbavəndi, Farsı birləşdirildilər. Təyinat məntəqələri kimi Ərdəbilin, Bərdənin, Beyləqanın, Bab əl-Abvabın adı çəkilir. Vali Buğa dağılmış Şamaxı şəhərini, Məhəmməd bin Xalid Canza (Gəncə) şəhərini bərpa etdilər, vali Ədiyyə sakinləri susuzluqdan əziyyət çəkən Baylakana kanal çəkdi. Gələcək xəlifə, tarixdə adı xəlifə Harun ər-Rəşid kimi məşhur olan şəxs daha əvvəl Azərbaycana vali (779-780-ci illər) təyin edilmişdi. Azərbaycanın valiləri xəlifələrin qardaşları Məhəmməd ibn Mərvan, əl-cərrah ibn Abdallah, Əbu Cəfər əl-Mənsur olmuşdur. Valilər: Aqşinin qardaşları və Yusif Sac, eləcə də Heysəm ibn Xalid idarə etdikləri ərazilərin müstəqilliyini elan etməklə Azərbaycan tarixində görkəmli rol oynamışlar.

Babəkin idarəetməsi (816–837-ci illər)

Z.Bünyadov qeyd edir ki, “IX əsrdə Babəkin də fəaliyyətinin daxil olduğu Azərbaycan xalq kütlələrinin hərəkətini üsyan hesab etmək azdır”. Babək haqqında ilkin mənbələrin məlumatları etiraf etməyə əsas verir ki, onun fəaliyyətinin nəticəsi nəsə bir siyasi təşkilat xarakteri qazanmışdı. Azərbaycanın bir hissəsini müstəqil ölkə kimi tanımaq lazımdır. İlkin mənbələrdə “ölkə”, anlayışından və hətta “Babəkin ölkəsi” anlayışlarından ndən istifadə edildiyini qeyd etmək vacibdir. Babəkin ölümündən təxminən yüz il keçəndən sonra yaşamış Məsudi qeyd edir ki, “Babək ölkəsi indiyə qədər onun adı ilə məşhurdur”. İlkin mənbələr məlumat verir: “Babəkin üsyanı Azərbaycan ölkəsində əl-Bəzzayn dağında olmuşdu (Məsudi). 833-cü ildə əl-Cibalda (keçmiş Midiya), Həmədan, İsfahan, Masabazan və Mihrican-Qazaqdakada çoxlu sayda adam Xürrəmilərin dinini qəbul etdi. Onlar bir yerə toplaşaraq Həmədan rayonunda düşərgə saldılar (Təbəri). Babək əl-Xürrəminin işi Arran ölkəsində və Baylakanda böyüdü və həmin ölkədə onun qoşunu çoxaldı və o öz qoşununu həmin şəhərlər tərəfinə istiqamətləndirdi və onları müxtəlif tərəflərə göndərdi (Məsudi). Ölkəni ələ almaq üçün... Babək öz işinə başladı. Onun əzəməti böyüdü və onun hərəkəti çox genişləndi [Əbu Həlifə əd-Dinəvəri]. Növbəti döyüşlərdən sonra Baban/Babək öz ölkəsi Atrpatakana qayıtdı [M.Kaqankatuklu]. Babək öz ölkəsində elə sıxışdırıldı ki, onun adamları azaldı və qoşunu dağıdıldı. O, ar-Ran ölkəsində əl-Bəzzayn kimi məşhur olan dağlarda gizləndi, indiyə qədər də onun adı ilə məşhur olan bu ölkə Babək ölkəsi idi (Məsudi).

Möhtəsimin xəlifəliyi dövründə ona qədər heç bir xəlifəyə qismət olmayan fəthlər və qələbələr olmuşdur. Onların arasında Babək üzərində qələbə, onun əsir alınması, edamı və şaqqalanması da vardır [Əbu Həlifə əd-Dinəvəri]. 22 il ərzində xəlifələr əl-Məmun və əl-Möhtəsimin qoşunlarının adamlarından, o cümlədən əmirlərdən, sərkərdələrdən və əhalinin digər təbəqələrindən Babəkin öldürdülərinin sayı ən azı 500 minə çatır, lakin onun bu miqdardan çox olduğunu da deyirlər, çünki hesablamaq qeyri-mümkündür” (Məsudi).

Şirvan şahlığının və Azərbaycan əmirliyinin hökmdarları (845–1071-ci illər)

Babəkin ölümündən sonra Azərbaycanı Aqşin, sonra isə onun silahdaşı Minkicavr idarə etdi. Yakubi onun haqqında yazır ki, “xəlifəyə tabe olmayaraq Azərbaycanı xilafətdən ayırdı və Babək tərəfdarlarını özünə birləşdirdi...” 840-841-ci illər-

də onların hər ikisi həbs edildi və edam olundu. 861-ci ildə Azərbaycan və Arranın xilafət hökmdarı Heysəm ibn Xalid Aran regionunu Şirvan şahlığı adı altında müstəqil ölkə elan etdi. Biruniyə görə, onun sülaləsi Sasani dövründə “Azərbaycanın hökmdarı olmuş Bəhram Çubinin nəslinə mənsub idi” (Bəhram Çubin Sasanilər sülaləsinə mənsub olmasa da, 590-591-ci illərdə Sasani taxt-tacını tuturdu). 898-ci ildə xəlifə əl-Mötəmid Məhəmməd bin Əbu əl-Sacı (onun atası Babəkin həbs edilməsində iştirak etmiş və Minkicavra qarşı vuruşmuşdu) Azərbaycana və Ermənistanı başçı təyin etdi. Onun ölümündən sonra Azərbaycanda hakimiyyəti onun qardaşı Yusif ələ keçirdi və çoxillik mübarizədən sonra, 912-ci ildə Azərbaycan əmirliyi adı altında ölkənin cənub hissəsinin müstəqilliyini bəyan etdi. Azadlıq haqqında Babəkin ideyaları gerçəkləşdi. Sacilər sülaləsindən sonra əmirliyi Salarilər və Rəvvadilər sülaləsi idarə etdi. Oğuz – səlcuqların basqını nəticəsində Azərbaycan 17 il ərzində vassal oldu, 1071-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyi ləğv olundu. Azərbaycan tarixinin yeni mərhələsi başlandı.

Beşinci dövr. Azərbaycan Oğuz xan nəslinin türk imperiyasının metropoliyasıdır (XI əsrin ikinci yarısı – 1747-ci il).

Yaradılan imperiyanın türk eyniliyi. Beşinci dövr 1054-cü ildə oğuzlar – səlcuqlar tərəfindən müstəqil Azərbaycan əmirliyinin fəth edilməsi ilə başlayır, onun ardınca Şirvan şahlığı və Gəncə əmirliyi (Aran) fəth edilmişdir. Bu dövrdən başlayaraq sonrakı 700 ildə bölgədə hakim imperiya və etnik amil kimi türkçülük bərqərar olur. Bəzi tədqiqatçılar həmin dövrü Azərbaycanın türkləşdirilməsinin başlanğıcı hesab edirlər ki, bu da ilkin mənbələrin məlumatlarına ziddir. Gələcək Azərbaycan ərazisində türk amilinin mövcudluğu haqqında “Avesta” məlumat verir, orada turlar/turanlıların iranlılarla – zərdüştilərlə mübarizəsi barədə danışılır. Burada türk amili türkdilli kimmerilər tərəfindən Qamir şahlığının yaradılması ilə möhkəmlənir, o, m.ə. 714-cü ildə Urartunun basqınına qarşı uğurla dayanmışdı. Burada m.ə. VIII əsrdə sakların, m.ə. VII əsrdə skiflərin meydana gəlməsi nəticəsində türk amili aparıcı hərbi-siyasi güc idi. Onlar burada özlərinin skif/quz Aşquz şahlığını yaratdılar, sonra isə onu “Atropatena/Adorbayqan” ölkəsi adlandıraraq imperiya səviyyəsinə qədər genişləndirdilər. İlk ərəb işğalçıları VII əsrdə bu torpaqları “Qədimdən türklərin məskunlaşdığı yerlər” adlandırırlar. Avşarların idarəetmə dövrü (1747-ci il) də daxil olmaqla, oğuz-səlcuqların 1054-cü ildən başlayan dövlət qurumunu metropoliya və etnik tərkibi dəyişməyən, lakin hökmranlıq edən tayfa sülalələri dəyişilən vahid Türk imperiyası hesab etməyə hər cür əsas var. Bu 700 illik dövlət qurumunun vahidliyi onun əsas dövlətyaradıcı amillərinin vahidliyi ilə irəlicədən müəyyənləşir. Bu siyahıda ən mühüm olan vahid genealoji mənşə ideyası idi.

Vahid sülalə mənşəyi və dövlət idarəetməsinin prinsipləri. Həmin dövr ərzində imperiya hakimiyyəti altı hakim türk tayfasına mənsub olmuşdur: Səlcuqlular (1037-1194-cü illər), Eldənizlər (1136-1225-ci illər), Qaraqoyunlular (1410-1467-ci illər), Ağqoyunlular (1467-1501-ci illər), Səfəvilər (1501-1736-cı illər), Avşarlar (1736-1747-ci illər), eləcə də etnik və birlik cəhətdən türklərlə sıx əlaqədə olan Hülakü Çingizliləri (1256-1335-ci illər), Cəlairlilər (1357-1410-cu illər). Bu zaman Səlcuqlular öz mənşələrini Oğuz xanın oğlu Tengiz xanın yaratdığı Kınık tayfasından, Qaraqoyunlular yenə Oğuz xanın oğlu Tengiz xanın yaratdığı Yıva tayfasından, Ağqoyunlular Oğuz xanın oğlu Göy xanın yaratdığı Bayandur tayfasından, Səfəvilər Oğuz xanın oğlu Günxan tərəfindən yaradılan Bayat tayfasından, Avşarlar Oğuz xanın oğlu Ulduz xanın yaratdığı Avşar tayfasından götürmüşdülər. Eldənizlər etnik cəhətdən Oğuz xanın yetişdirdiyi qıpçaqlara aid edilirdi. Qalan iki sülalənin – Hülakülərin (1256-1335-ci illər) və Cəlairlilərin (1357-1410-cu illər) dövlət quruculuğunun təməli bir çox hallarda qədim türk dövlətlərinin hüquqi prinsiplərinə, dəyər və

normalarına əsaslanırdı. Hülakülərin və Cəlairlilərin idarəçiliyi zamanı ali icraedici tayfanın tərkibinə Oğuz xanın yetişdirdiyi uşaqlar da daxil oldular. Çox vaxt qan tökülməsi ilə müşayiət olunan sülalə əvəzlənmələri etnik qarşıdurma ilə deyil, hakimiyyət uğrunda tayfa mübarizəsi ilə şərtlənirdi. Sadalanan imperiya sülalələri vahid dövlət idarəetməsi konsepsiyası ilə birləşirdi. Beləliklə, biz Oğuz xana birbaşa aidiyyəti olan sülalələrin ardıcılıqla idarə etdikləri imperiyanı “Oğuzların imperiyası” kimi təsnifatlaşdırırıq. 1091/92-ci illərdə Nizamülmülk səlcuq hökmdarı Məlik şahın göstərişi ilə dövlət idarəetməsinin üsulları haqqında siyasi sənəd olan traktat yazdı. Mənbələrdən məlum olmuşdur ki, bu kitabdan Hülakü, Qaraqoyunlu, Səfəvilər sülaləsi dövründə istifadə edilmişdir. Hülakülər dövründə Məhəmməd Naxçıvani özünün əsilzadə dərəcələri haqqındakı işində “Türk tayfaları başçılarına tələblər” bölməsi ayırır ki, bu da iş tərzini və təsərrüfat fəaliyyəti problemlərini əhatə edir. Nəsirəddin Tusi qeyd edir ki, Hülakülərin xəzinə təsisatları uyğun hüquqi təcrübəsindən götürülmüşdür. XV-XVII əsrlərə qədər tamğa ənənəsi – türk mənşəli ticarət vergisi saxlanılmışdır. Onu ləğv etmək cəhdləri ciddi daxili müxalifətlə toqquşmuşdur [R.Y.Poçekayev].

Dəyişilməz imperiya metropoliyası. Metropoliya dedikdə yarandığı zaman “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkənin tərkibinə daxil olan tarixi Azərbaycan torpaqları, başqa sözlə, Aşquz (Naxçıvan, Gəncə), Manna (Marağa, Təbriz) və Midiya (Rey, Qəzvin, Həmədan, İsfahan) şahlıqlarının əraziləri nəzərdə tutulur. Səlcuq Toğrul bəyin hökmranlığı dövründə dövlətin paytaxtı Rey şəhəri olmuşdur. Məlik şah zamanında ilk paytaxt Reydən İsfahana keçirilmişdir. Məlik şahın ölümündən sonra Böyük Səlcuq imperiyası hissələrə ayrılmışdır, bu zaman Sultan Mahmud paytaxtı Həmədan şəhərində olan İraqi-Əcəm (Qərbi İran, İraqi-Əcəm və Azərbaycan) qalmışdır, onun dayısı Sultan Səncərə isə paytaxtı Mərv şəhərində (müasir Türkmənistan) olan şərq torpaqları qismət olmuşdur. Eldənizlər Azərbaycana Bərdədən hakimlik etməyə başlamış, sonralar paytaxt kimi Gəncə, Naxçıvan və Həmədandan istifadə etmişlər. Hülakülər, Cəlairlilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlu sülalələri dövründə dəyişilməz paytaxt Təbriz şəhəri olmuşdur. Yalnız yarıməsrlük Səfəvi hökmranlığından sonra, yaranmış hərbi təhlükələr üzündən 1548-ci ildən etibarən paytaxt Təbrizdən keçmiş Midiya bölgəsinə (ardıcıl olaraq Qəzvin, Həmədan və İsfahana) keçirilmişdir. Paytaxtların dəyişməsi Azərbaycanın metropoliya statusunu pozmamışdır. Katib Çələbinin məlumatına görə, “Səfəvi şahı (Böyük Şah Abbas, 1603-cü il) “Azərbaycan mənim irsi torpağımdır” deyə iddia etmişdir”. Əyanilik üçün hər bir sülalənin idarəetmə dövründə Azərbaycanın metropoliya statusunu təsdiq edən

TARİXİNİN BEŞ DÖVRÜ

ilkin mənbələrdən iqtibaslar gətirməyə cəhd göstərək. Səlcuqlar və Eldənizlər... Atabəy Şəmsəddin Eldəniz səlcuqlu Arslanın dövlətini faktiki olaraq idarə edirdi, Arslanın yalnız sultan rütbəsi vardı... Atabəy Eldəniz üçün rəqiblərdən azad olan İraqi-Əcəm, Azərbaycan, Arran vardı (Sədrəddin əl-Hüseyni. Səlcuq dövləti haqqında məlumatlar, XIII əsr). Şəmsəddin Eldəniz Cibəl ölkəsini (keçmiş Midiya), Rey (keçmiş Midiya, müasir Tehran regionu), Azərbaycan və Arranı ələ keçirdi və onun hakimiyyətini Hilat, Fars və Xuzistan hökmdarları tanıdılar (İbn əl-Asir. Tam tarix külliyyatı, XII-XIII əsrlər). Hülakülər sülaləsi dövründə: Azərbaycan qədim paytaxt olmuşdur... Arqun xan Hülakü Azərbaycana yürüş etmiş və şah taxtına oturmuşdur... dövlət bayraqları Dərbənd yaxınlığındakı diyara gəlmiş, paytaxt Təbriz şəhərinə geri qaytarılmışdır (F.Rəşidəddin, XIII-XIV əsrlər). Cəlairlilər: Əzəmətli şahənşah İslam padşahı Sultan Şeyx Üveys müqəddəs istinadgah Bağdaddan çıxaraq zülmkarlara qarşı cihad elan etdi və Azərbaycanı şər adamların əlindən xilas etmək məqsədilə yola düşdü (Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Ahari. Şeyx Üveysin tarixi, XV əsr). Qaraqoyunlular: “Öz dövrünün padşahı, İraq və Azərbaycan hakimi Mirzə Cahan şah Qaraqoyunlu Türkmən” (İskəndər bəy Münşi. Türkmən. XVI-XVII əsrlər). Ağqoyunlular: “Uzun Həsən Ağ Yuluq/Ağqoyunlu Qaraqoyunlu Cahan şahın oğlanlarından Azərbaycanı və İraqi-Əcəmi qoparıb aldı” (Zəhirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə, XV-XVI əsrlər). Azərbaycanın hökmdarı sultan Uzun Həsən... (Övliya Çələbi, XVII əsr). Qədim zamanlarda İraq və Azərbaycanın hökmdarı Uzun Həsən Ağqoyunlu Türkmən olmuşdur (Əbdülmömin xan Şeybaninin Şah Abbasa məktubundan, İskəndər bəy Münşi Türkmən. “Dünyanı zینətləndirən Abbas tarixi”, XVI-XVII əsrlər). Səfəvilər: 1501-ci ildə Azərbaycanda xoşbəxt günəş doğdu – hakimiyyətə Şah İsmayıl Səfəvi gəldi (Məlik şah – Hüseyn Sistani, XVI-XVII əsrlər). Şah İsmayıl Səfəvi hər iki İraqı (İraqi-Əcəm və İraqi-ərəb) əldə edərək və Azərbaycana sahiblənərək hökmdar

1+2+3+4, eləcə də onları əhatə edən ərazilər 1054-1744-cü illərin Türk imperiyasını təcəssüm edir. 1+2+3 imperiya tarixinin bütün dövrü ərzində metropoliyanı təmsil edir.

oldu (Şərəf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi, XVI-XVII əsrlər). “Azərbaycanın bənzərsiz paytaxtı, şah taxt-tacının yerləşdiyi yer, Təbriz şəhəri” (İbrahim Rəhimizadə, XVI-XVII əsrlər). Avşarlar: o zamanlar Nadir şahın sarayının yerləşdiyi yer Azərbaycan idi (Mirzə Mehdi xan Astrabadi, XVIII əsr). Nadir şahın qardaşı Məhəmməd İbrahim xan Azərbaycanın sipəhsaları təyin edildi (Məhəmməd Kazım, XVIII əsr). Deyilənlər Azərbaycanı həmin imperiyaların dəyişməz metropoliyası kimi tanımağa əsas verir.

Vahid imperiya dəyərləri. Hökmranlıq edən bütün sülalələrin dövründə imperiyaların sistem yaradıcı amili ümumi əcdadların müqəddəs xatirəsi idi. Hülakülər dövründə ondan 2000 il əvvəl yaşamış Oğuz xan haqqında yazılmışdır. İslam dini şəraitində bütperəst peyğəmbər Dədə Qorqud haqqında epos yazırdılar (onun yazılı təsvirinin iki versiyası vardır: 1052-53-cü il – Səlcuqlular və 1482-ci il – Ağqoyunlular). Xalq kimmerilər dövrünün Koroğlusunu haqqında dastanı (m.ə. I minillik) şifahi formada min illərlə qoruyub saxlamış və ilk dəfə XIX əsrdə yazıya almışdır. Bütün imperiya sülalələri fəlsəfi fikirdə, xalq dilində, poeziyada, musiqidə, xalça sənətində, nəqqaşlıqda, memarlıqda ifadə olunan vahid mədəni ənənələrlə birləşmişdi. Səlcuq hökmdarı Məlik şah yaz bərabərliyi gününü bayram etməklə Novruz dövlət bayramı səviyyəsinə qaldırdı. Hülakülər dövründən başlayaraq 1925-ci ildə Qacarlara qədər islam təqvimini ilə yanaşı türk etnik təqvimini də daimi tətbiq edilirdi. Hülakülər dövründə yaşamış N.Tusin (XIII əsr) fəlsəfi baxışları Səlcuqlar zamanında yazıb-yaratmış Bəhmənyar Azərbaycanının (993-1066-cı illər) təsiri altında formalaşmışdır. Hülakülərin idarəçiliyi dövründə Səfiyəddin Urməvi tərəfindən yaradılan musiqi və musiqişünaslıq ənənələrini Cəlairlilər və Qaraqoyunlu dövründə yaşayan Əbdülqədir Marağayi, eləcə də Səfəvilərin idarəçiliyi dövründə yaşayan Əbdüllətif Şirvani davam etdirirdi. Əsrlər ərzində bütün hökmdarlara dini tolerantlıq xas olmuşdur. VII-VIII əsrlərdə dövlət dini islam oldu. 1256-cı ildə möhkəmlənən Hülakü sülaləsi ilə ölkəyə bütperəstlik geri qayıtdı. Hakim bütperəst Çingizlilər tayfası müsəlman əhali ilə birgə tolerant şəkildə yaşadı. 1295-ci ildə bütperəst kimi doğulmuş Qazan xan Hülakü islamı qəbul edərək bütperəst məbədlərini dağıtdı və islam yenidən dövlət dininə çevrildi. 1501-ci ildə imperiyanın islam icmasının şialərə və sünnilərə ayrılması ilə dini parçalanma baş verdi, lakin bu, etnik birliyin parçalanmasına gətirib çıxarmadı. 1736-cı ildə Nadir şah islam dininin ehkamlarında həmrəyliyin (yekdilliyin) nəzərə alındığı “Dörd mömin xəlifəyə ehtiram edilməsi haqqında” fərman verdi. Beşinci dövr 1747-ci ildə Nadir şahın ölümü və imperiyanın dağılması ilə sona yetir.

Region ölkələrinin: Qamir,
Manna, Midiya, Aşquz,
Atropatena/Adorbayqan və
Albaniyanın sosial-siyasi
vahidliyi və etnik
qohumluğu haqqında

Bu fəsildə Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin yaranmasından əvvəl mövcud olan ölkələr təqdim edilmişdir. Növbəti fəsildə belə ad altında ölkənin yaradılması və bərqərar olması prosesinə baxılacaqdır.

Yuxarıda sadalananlar içərisində müəyyən etnik tərkibli ən erkən dövlət əsasını kimmerilərin qoyduğu Qamir ölkəsi olmuşdur. Kimmerilər m.ə. XIV əsrdə Don çayının orta axını bölgəsindən köç edən ağac türbə arxeologiyası tayfalarının nəsiləri hesab olunurlar. Burada möhkəmlənən kimmerilər bölgədə nüfuzlu hərbi-siyasi gücə çevrildilər və m.ə. X–VIII əsrlərdə öz dövlətlərini yaratmağı bacardılar. Assuriya mixi mətnləri Manna ölkəsində kimmerilərin əhəmiyyətli sayda hərbi bölmələrinin lokallaşması barədə məlumat verir. O zaman kimmeri və manalıların müəyyən etnik qovuşması baş verdi.

Hasanludan qızıl cam.
M.ə. XII–XI əsrlər (Tehran muzeyi 10712)

Bəzi tədqiqatçıların məlumatlarına görə, m.ə. X–VIII əsrlərdən başlayaraq regiona Kaspı dənizinin cənub sahili boyunca sak tayfaları gəlməyə başladı. Onlar dağınıq Midiya knyazlıqları bölgəsində Atropati qalası yaratdılar. Bu barədə m.ə. 716 və 713-cü illərdə Sarqon və Asarxaddon salnamələrində (m.ə. 681–668-ci illərdə) məlumat verilir. Tədqiqatçılar bu qalanı hazırkı Qəzvin şəhəri (İİR) bölgəsinin yaxınlığında lokallaşdırırlar. XIX əsr tədqiqatçısı J.A.Knudtzonun fikrinə görə, Atropati adı gələcəkdə yaradılan Atropatena ölkəsinin ad müjdəçisi idi. İ.M.Dyakonovun bunu təkzib etmək cəhdləri heç nə ilə təsdiqlənməyib. M.ə. VII əsrdən başlayaraq regiona kimmerilərin yeni dəstələri və skif tayfaları gəlməyə başladılar.

Beləliklə, bölgədə etnik cəhətdən qohum olan kimmerilərin, sakların və skiflərin güclü hərbi-siyasi qüvvəsi formalaşmağa başlayır.

M.ə. X əsrdən VII əsrə qədər olan dövr assuriyalıların hegemonluğu və regionun qalan ölkələrinin onunla qarşıdurma və ya ittifaqa daxil olması ilə səciyyələnir. M.ə. VII əsrin ilk 25 ilində skif-saklar və onlarla assimilyasiya olunmuş kimmerilərin nəsiləri bölgədə geosiyasi dəyişikliklərin yaradıcılarına çevrilirlər.

M.ə. 673-cü ildə skif-saklar midiyalılarla və digər müttəfiqləri ilə birlikdə Assuriyaya qarşı üsyana qalxdılar. Assuriya hegemonluğunu devirmək onlara nəsib olmadı. Lakin bu üsyandan sonra iki yeni müstəqil Midiya və Aşquz şahlığının yaranması faktının özü artıq bəzi geosiyasi dəyişikliklər barədə şahadət verir.

Midiya tezliklə ondan cənubda yerləşən fars tayfalarını özünə tabe etdi və m.ə. 623-cü ildə Assuriyaya qarşı təcavüzkarlıq həyata keçirdi. Midiyalılar uğura yaxın olan vaxt Assuriya şahı kömək üçün skiflərə müraciət etdi. Skif şahı Madi Midiyaya hücum etdi və midiyalıları məcbur etdi ki, Assuriyanın paytaxtı Nineviyadan mühasirəni götürsün. Döyüş nəticəsində skiflər qalib gəldilər və Herodotun dediyi kimi, 28 il ərzində bölgənin hegemonuna çevrildilər. Skif şahı Madi Arbak/Arbat/Arpat titulu aldı və eyni zamanda həm öz Aşquz şahlığını, həm də Midiyanı idarə etdi. Bir neçə ildən sonra skiflər babillilərlə ittifaqa girərək özləri Assuriyaya qarşı çıxış etdilər və qalib gələrək Assuriya imperiyasının dağılmasına nail oldular. Onlar Kaspı dənizinin qərb sahillərindən tutmuş ta Anadoludakı Qalis çayına qədər olan ərazidə yeni “Atropatena” şahlığı yaratdılar. M.ə. 612-ci ildə ölkənin tərkibinə Aşquz, Manna şahlıqlarının əraziləri və Urartunun bir hissəsi daxil oldu, bu ölkələr Assuriya imperiyasının dağılması ərəfəsində onun müttəfiqləri idi. Aşquz, sonra isə Atropatena skifləri 28 il

ərzində regionun hegemonu olmaqla, m.ə. 623-cü ildən m.ə. 594-cü ilə qədər həmçinin Midiya şahlığına nəzarət etdilər. Sonra 35 il, m.ə. 585-ci ildən 550-ci ilə qədər əksinə oldu və midiyalılar Azərbaycanda hökmranlıq etdilər. M.ə. 550-ci ildə Midiya Atropatena ilə birlikdə öz tərkibində yenidən yaranan Fars, yaxud Əhəmənilər imperiyasına tabe oldu. M.ə. 328-ci ilə qədər belə davam etdi, sonra isə Makedoniyalı İskəndərin söyləri sayəsində Əhəmənilər imperiyası dağıldı.

Üç əsr dörd imperiya – Atropatena, Midiya, Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyaları şəraitində birgə yaşama nəticəsində iki xalq: midiyalılar və skif-saklar vahid etnos kimi formalaşdılar.

Skif-sakların qohumluğu çoxsaylı tədqiqatçılarda heç bir şübhə doğurmur, lakin onların hamısının irandilli olduğu qeyd edilir. Belə mövqe ilkin mənbələrin məlumatları ilə ziddiyyət təşkil edir. Herodot məlumat verir ki, Skif imperiyasının xalqları 7 dildə danışdı. Bu, Skif imperiyası xalqlarının etnik mənsubiyyətini ayrılıqda tədqiq etmək üçün əsas verdi. Azərbaycan alimi Z.Həsənov Skif imperiyasının əsas etnosunun – skif şahlarının türkdilli olması lehinə əsaslı arqumentlər gətirmişdir. O həm də sak mədəniyyəti adidəsi olan İssık mətninin ətraflı tədqiqindən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu mətn qədim türk dilində yazılmışdır və kimmerilər qədim türk etnosuna mənsubdurlar.

Yuxarıda təsvir edilən regional hadisələr birinci mərhələdə skif-sakların, kimmerilərin və mannalıların, ikinci mərhələdə isə skif-sakların və Midiya tayfalarının etnik qovuşmasına (qaynayıb-qarışmasına) gətirib çıxarmışdır. Bu prosesə, şübhəsiz, skif-saklar başçılıq edirdilər. Bu zaman mannalılar öz dövlətçiliyini itirməklə etnik mənsubiyyətlərini də itirmiş, skif-saklar, kimmerilər və midiyalılar isə vahid etnik əsasda birləşmişlər. Skif etnik elementi siyasi cəhətdən hökmran, sosial və etnik-mədəni cəhətdən aparıcı olmuşdur. “Midiya” və “Atropatena”, eləcə də “midiyalılar” və “atropatenalılar” terminləri uzun müddət analoji terminlər kimi işlədilmişdir.

Albaniya şahlığı m.ə. I əsrdə yaranmışdır. Albanlardan və digər tayfalardan ibarət olan Albaniya əhalisi də həmçinin skif-sak mənşəli olmuşdur.

Sonrakı əsrlərdə “skif-saklar” anlayışı “türklər” etnoniminə transformasiya olunmuş və qohum türk xalqlarının yaşadığı nəhəng ərazidə yayılmışdır.

Xəritə D.İ.Visemanın "the Vassal – Treaties of Esarhaddon Iraq" [Vol.20, № 1. The Vassal – Treaties of Esarhaddon (Spring, 1958)] məqaləsindən götürülüb.

Qamir ölkəsi haqqında qədim Assuriya mixi mətnləri danışır. Bundan başqa, mənbələr bu ölkənin harada yerləşdiyini aydınlaşdırmağa imkan yaradan bəzi məlumatlar verir. Qamir ölkəsinin yerləşmə yerini təyin etməyə bir neçə cəhd edilmişdir, lakin onların hamısı sistemli yanaşmaya deyil, dağınıq məlumatlara əsaslanmışdır. Bir çox tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, Qamir ölkəsi Urmiya gölündən cənub-şərqdə, Göyçə/Sevan gölündən şimala doğru, müasir Gümrü şəhəri regionunda, Qərbi və ya Mərkəzi Gürcüstandakı Kappadokiya ərazisini tutur. Bəzi tədqiqatçılar isə hesab edirlər ki, Qamir Şimali Qafqazda yerləşmişdir.

Problemin həlli Azərbaycan elmi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə Z.Həsənov bu məsələ ilə məşğul olmuşdur. O, tədqiqatçılar arasında Qamir ölkəsinin lokalizasiyası ilə bağlı aşağıda göstərilən ən mühüm cəhətlərdən heç biri üzrə həmrəyliyə nail olunmadığını müəyyən etdi: nə Qamir ölkəsinin lokalizasiyası, nə lokalizasiyanın əsasına qoyulan argumentlər, nə kimmerilərin mənşəyi məsələsi, nə kimmeri problemini həll etmək üçün istifadə edilən mənbələrin prioriteti, nə də Qafqaz silsiləsinin cənubundakı hansı arxeoloji mədəniyyətin kimmerilərə bənzər ola biləcəyi məsələsində həmrəylik vardı. Belə ziddiyyətlər isə onu göstərdi ki, bu problemi həll etmək üçün Quriana ölkəsinin lokallaşması üzrə tədqiqatları davam etdirmək lazımdır. Ona görə də Z.Həsənov I Rusanın Qamirə yürüşünü, kimmerilərin Urartuya soxulmasını, kimmerilərin Manna ərazisindən Urartuya hücumunu, kimmeri arxeologiyasının mövcudluğunu və onun geneoloji əlaqələrini əks etdirən əlavə materialları öyrənmişdir. Problemin həllinə kimmerologiyanın linqvistik, epik və dünyagörüşü cəhətləri və kimmeri dilinin yenidən bərpası işi cəlb edilmişdir. Məhz belə fənlərarası yanaşma, birincisi, Kür-Araz çayarası bölgəsində Qamir metropoliyasının əsaslandırılmış lokalizasiyasının təyin edilməsinə, ikincisi, kimmeri dilinin prototürk dilinə aid olmasını müəyyənləşdirməyə nail olmaq imkanı verdi.

Kimmerilər. Relyef. Nimrud, Assuriya. M.ə. IX əsr

Manna
şahlığı

Manna, Mana (akkad. Mannai) – m.ə. IX-VII əsrlərdə Ön Asiyada, cənuba və şimala doğru, həmçinin də Urmiya gölündən şərqə doğru (müasir İİR-də Azərbaycan əyaləti) ərazilərdə mövcud olan qədim dövlət. Manna şahlığının mərkəzi müasir Mehabad şəhəri rayonunda yerləşirdi. Xarakterikdir ki, əgər Urartu mətnlərində bu dövlət “Manna ölkəsi” (Mana – niebani) adlandırılırdısa, Assuriya mənbələri onu həmişə “maneylər (tayfasının) ölkəsi” (Mat Mannai) adlandırırlar. Manna şahlığının əhalisi etnik cəhətdən müxtəlif cinsli idi, əsas tayfa olan mannalılarla yanaşı digər tayfalar da var idi. III minilliyin ikinci yarısında Urmiya gölünün ətraf ərazilərində məskunlaşan ilk məşhur xalq kutilər (onlar maldar tayfa idilər) və lullubilər olmuşdur. Urmiya gölü vilayətində həmçinin xurritlər kimi etnik tayfalar da mövcud idi. M.ə. I minillikdən etibarən bu ərazilər, ehtimala görə, lullubi tayfalarının birinin adı ilə Zamua vilayəti kimi tanınmağa başladı. Manna haqqında məlumatlar başlıca olaraq Assuriya və Urartu şahlığının kitabələrindən alınmışdır. Mannanın Assuriya və Urartu ilə, eləcə də kimmerilər və skif-saklarla münasibətləri real hərbi-siyasi hallardan asılı olaraq dinamik şəkildə dəyişirdi. Mannaya erkən Assuriya basqınları m.ə. 843 və 827-ci illərdə baş vermişdir. Assuriya və Urartu zaman-zaman Manna şahlığının müxtəlif regionları üzərində nəzarəti ələ alırdı, daha doğrusu, o, bəzən Urartu və Assuriya ilə müharibələrdə öz ərazilərini itirir, sonra isə onları yenidən geri qaytarırdı. Kimmerilər və skiflər dövrü olaraq öz qoşunlarını Manna ərazisində yerləşdirirdilər. Qeyd etmək vacibdir ki, bu zaman kimmerilərin və skiflərin Manna üzərində nəzarəti haqqında heç bir məlumat yoxdur. Ehtimal ki, Urartu şahı II Rusanın kimmerilər ölkəsi Qamirə təcavüzə cəhdi zamanı mannalıları kimmerilərin tərəfində olmuşdur. Ona görə də kimmerilərin m.ə. 714-cü ildə Urartu üzərində qələbəindən sonra Manna xarici siyasi münasibətdə xeyli möhkəmləndi. M.ə. 673-cü ildə midiyalılarla skiflərin Assuriya əleyhinə məşhur üsyanı vaxtı mannalıları da assuriyalılara qarşı döyüşmüşlər. Nəticədə Manna Assuriyanın bəzi sərhəd mahallarını ələ keçirdi və Midiyadan Urartuya qədər ərazilər boyunca Assuriya ilə həmsərhəd oldu. Lakin maraqlıdır ki, mannalıları öz şahlarına qarşı üsyan vaxtı Assuriyadan iki dəfə kömək almışdılar.

Mannada əkinçiliyin, heyvandarlığın, atçılığın, sənətkarlığın inkişaf səviyyəsinə gəldikdə isə, o, Ön Asiyanın digər ölkələrindən geri qalmırdı. Keçmiş Manna ərazisində müasir arxeoloqlar tərəfindən xeyli unikal artefaktlar aşkar edilmişdir.

Manna şahı yanında onun yaxın ətrafından, qohumlarından, əyanlardan və əsilzadə nəsilərindən olan ağsaqqallardan ibarət şura var idi. Assuriya şahı II Sarqona aid yazıda deyilir ki, Manna şahı onu Mannanın sərhədində “öz görkəmli ağsaqqalları, müşavirləri, qohumları, canişinləri və onun ölkəsini idarə edən başçılarla” qarşıladı.

Arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilən kitabələrdən məlum olmuşdur ki, Mannada ən azı iki dəfə şah əleyhinə xalq üsyanı baş vermişdir. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu həmin dövr Şərq tarixində müstəsna hadisə idi. Aşşurbanapal mətnində məlumat verilir ki, 50-40-cı illərdə Mannada “ölkə adamları”nın üsyanı başlamışdır. Qiyamçılar şah Axserini öldürmüş və onun, demək olar ki, bütün nəslini qırılmışlar. Axserinin sağ qalan oğlu Ualli, əvvəllər əcdadı Ullusunun etdiyi kimi, kömək üçün Assuriya şahına müraciət etmişdir. Mətnə Assuriyanın həqiqətən kömək göstərdiyi görünür, lakin m.ə. 615-609-cu illər hadisələrində mannalıların Urartu və Assuriya ilə birlikdə skif-Babil qoşunlarına qarşı dayanmalarına görə mühakimə yürüdülsə, aydın olar ki, hər halda, kömək olmuşdur və nəticədə Manna və Assuriya arasında itti-faq bağlanmışdır.

Lakin m.ə. 615-ci ildə Assuriya və Manna qoşunları Assuriyaya qarşı üsyanın gedişində skif-babillilər tərəfindən darmadağın edilmişdir. Nəticədə Assuriya süqut etmiş və skiflər, təxminən m.ə. 612-610-cu illərdə, Mannanın ərazisini özlərinin yeni dövləti Atropatenaya birləşdirmişlər. Midiya Atropatenanı fəth edəndən sonra Manna yeni Midiya imperiyasının əyalətinə çevrilmişdir. Sonrakı əsrlərdə bu ərazilər Midiyanın tərkibindən çıxan “Atropatena” adı altında yunan mənbələrində məşhurlaşmışdır. O, hazırkı İran Azərbaycanının ərazisi ilə üst-üstə düşür.

Манна şahlığının xəritəsi – bax:
Советская историческая
энциклопедия (sonralar STE). 9.М.:
Изд-во “Советская Энциклопедия”
(sonralar СЭ), 1996

Midiya

Midiya dağılıq knyazlıqlar şəklində
(m.ə. 673-cü ilə qədər)

Midiya knyazlıqlarının adı ilk dəfə m.ə. 834-cü ildə Assuriya şahı III Salmanasarın salnamələrində xatırladılır. Bilavasitə Midiyaya m.ə. 815-ci ildə Şamsi-Adad basqın edir. III Adadneraridən (m.ə. 810-781-ci illər) başlayaraq dağılıq Midiya knyazlıqları ərazilərinə Assuriya yürüşləri kifayət qədər tez-tez baş verirdi (m.ə. 809, 793, 792, 789, 788, 787-ci illər). III Tiqlatpalasarın zamanında (m.ə. 745-727-ci illər) Assuriya Midiya torpaqları hesabına öz əyalətlərini yaratdı və hətta “qüdrətli midiyalıqlar”ın mülklərini də öz torpaqlarına birləşdirdi. II Sarqonun zamanında (m.ə. 719-705-ci illər) Assuriya qarşısında dayanan ən başlıca vəzifələrdən biri Midiyanın fəth edilməsi idi. Lakin Assuriyaya Midiya torpaqlarını tam fəth etmək nəsb olmamışdır.

M.ə. VII əsrin başlanğıcına qədər Midiya yarım-müstəqil, lakin hədsiz dərəcədə bölünmüş şəkildə qalmışdır. Bu zaman hərbi-siyasi arenaya kimmerilər və skiflər çıxır, Assuriya əleyhinə ittifaqın fəal formalaşması prosesi gedir. M.ə. 673-cü ildə Assuriyaya qarşı skiflərin, midiyalıqların və babillilərin başçılıq etdiyi üsyan başlayır. Mixi mətnlərdəki məlumatlardan aydın olur ki, Assuriya əleyhinə birgə hərbi müqavilə bağlanılmasının təşəbbüsçüsü kimi Karkaşşi şəhərinin hakimi Kaştartiti çıxış etmişdir. Bundan başqa, məlumatda həm də Assuriyaya qarşı üsyanın digər başçılarından adları xatırladılır: “Midiya hökmdarı” Mamitarsu və Saparda hökmdarı skif Dusani. Artıq m.ə. 673-cü ilin ayyaru ayının (aprel-may) başlanğıcında Midiya knyazlıqlarının Zamua və Parsuadan başqa bütün Assuriya hissəsi üsyançıların nəzarəti altında idi. Müharibə üsyançıların qələbəsi ilə başa çatmışdır. Mərkəzləşmiş Midiya şahlığı yaradılmaqla dağılıq Midiya knyazlıqları birləşdirilmişdir. Qamir ölkəsinin torpaqlarında skiflər özlərinin Aşquz şahlığını yaratmışlar. Eyni zamanda bununla Manna Assuriya zülmündən azad olmuşdur.

Nagel Volframin "Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius" (Verlag: Berlin, Spiess, 1982) adlı kitabından IV Beilicin (Beilage) xəritəsi

Midiya şahlığının yaranması dövründə (m.ə. 673-cü ildən 647-ci ilə qədər)

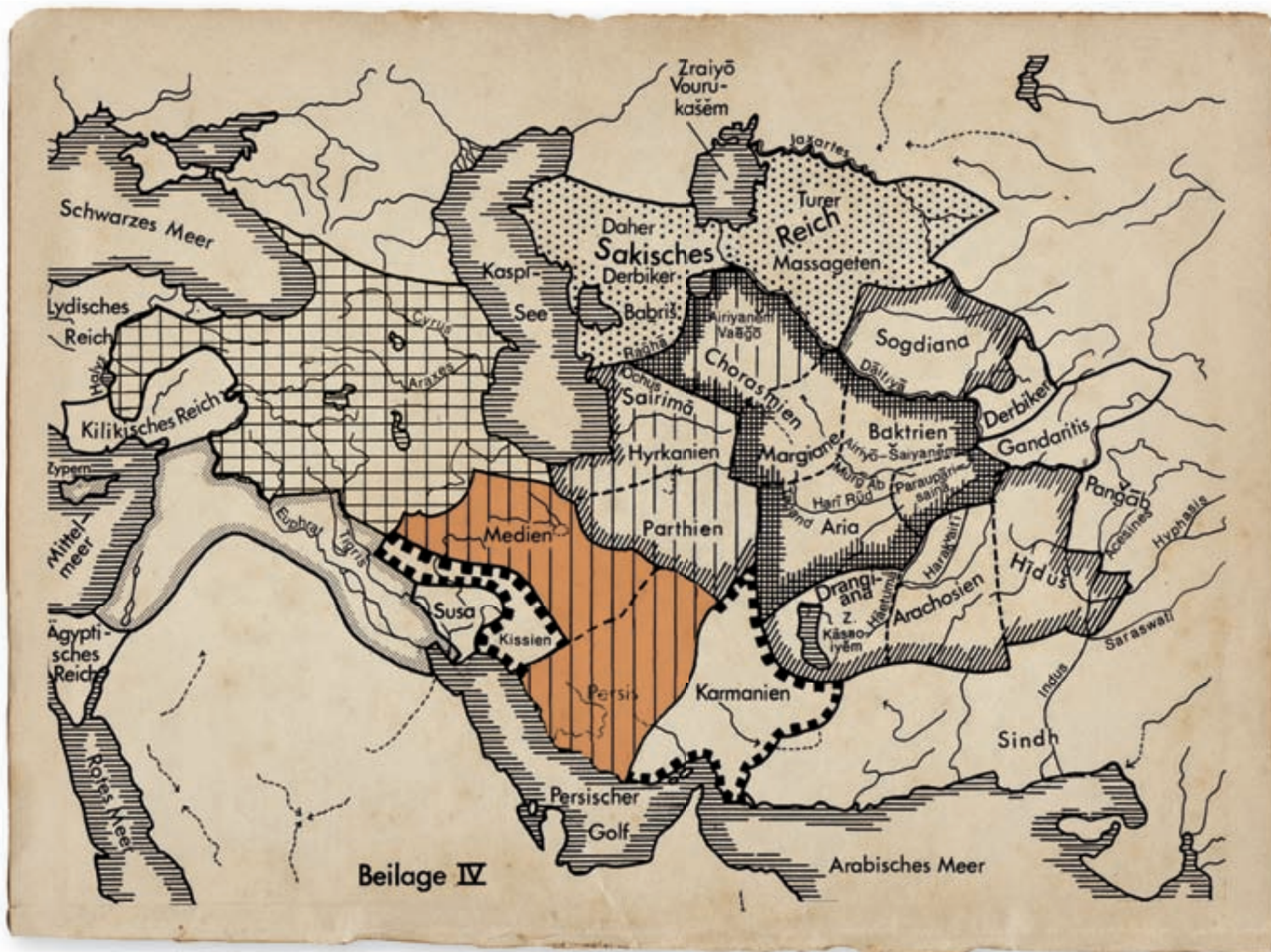
M.ə. 673-cü il müstəqil Midiya şahlığının yaranması vaxtı sayılır. Müstəqil Midiya şahlığının ilk şahı Deyok olmuşdur. Herodot məlumat verir ki, Deyok Midiya xalqını birləşdirdi və bütün Midiya üzərində hökmdarlıq etdi. Deyok qanunçuluğa ciddi əməl etməklə qaydalar müəyyənləşdirdi və öz şah hakimiyyətini möhkəmlətdi. Şikayətlər şahə yazılı şəkildə verilməli, şah onlara baxır və geri göndərirdi – o, şikayətlərlə bağlı belə hərəkət edirdi; digər hallarda isə belə bir qayda təsis etdi: şah hansısa cinayət barədə eşidərkən təqsirkarları yanına çağırır və əməlinə görə cəzalandırırdı. O, ölkənin paytaxtı Ekbatanı təsis etdi. Midiya şahlığının əmələ gəlməsi dövründə

(m.ə. 673-cü il) onun ərazisi müasir Zəncandan müasir İsfahana qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Midiya sərhədlərinin həmin konfigurasiyasına İskəndər diadokların Babil yığıncağından (m.ə. 323-cü il) sonra, onun tərkibindən kiçik Midiya, yəni Atropatena çıxan vaxt qayıtdı. Belə bir konfigurasiya həmçinin Midiya şahlığının hüquqi varislərində: Ərəb xilafətində Cibəl əyalətində və Səlcuqlar imperiyası tərkibində İraqi-Əcəm əyalətində də olmuşdur. Ərəb xilafəti zamanı Midiya yeni "Cibəl" adı almışdır ki, bu da ərəb dilində "dağ ölkəsi" deməkdir, Səlcuqlar dövründə isə ərəb İraqından fərqli olaraq, İraqi-Əcəm, yəni "ərəb olmayan İraq" adlandırılmışdır.

Midiya
şahlığıFraortun (m.ə. 647–625-ci illər)
hökmranlıq etdiyi zamanların Midiya şahlığı

M.ə. 647-ci ildə Deyokun vəfatından sonra onun oğlu Fraort Midiyanın şahı oldu. Fraort şahlığında möhkəmlənən kimi işğalçılıq müharibələrinə başladı. Herodot yazır: “Farslar ilk olaraq onun hücumuna məruz qaldılar və ilk olaraq midiyalılara tabe oldular”. Fars tayfalarına məxsus olan, mənbələrdə həmçinin “Anşan” adlanan torpaqlar Midiya şahlığının bir hissəsinə çevrilir. Midiya Fraortun hökmdarlığı zamanı Midiya şahlığının (“Deyok Midiyası”nın) və Persiyanın (İran İslam Respublikasının müasir Fars ostanlığı) ərazilərini əhatə edirdi. Sonra Fraort Assuriya ilə müharibəyə qərar verdi. Lakin bu yürüşdə, m.ə. 625-ci ildə Fraort öz qoşununun böyük hissəsi ilə birlikdə həlak oldu (Herodot, I, 102). Fraortun ölümündən sonra şahlıq onun oğlu Kiaksara keçdi.

Nagel Volframin “Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius.” (Verlag: Berlin, Spiess, 1982) kitabından IV Beilicın (Beilage) xəritəsi əsasında

Kiaksar və Astiaqın (m.ə. 585–50-ci illər) hökmranlıqları dövründə Midiya şahlığı

Kiaksar şah olan kimi ordunu yenidən təşkil edib Assuriyaya qarşı çıxış etdi, “o artıq assuriyalılara qalib gəlib Ninanı mühasirəyə aldığı vaxt” skiflər, Assuriya şahının xahişi ilə, şah Madinin başçılığı altında Midiyaya soxuldular. Kiaksar mühasirəni götürməyə məcbur olub skiflərlə döyüşə girdi”. Midiyalılar məğlubiyyətə uğradılar və onların əzəməti sındırıldı”. Assuriya şahı xidmətlərinə görə Madini Arbak/Arpat titulu ilə regiona canişin təyin edir və o, eyni zamanda, Midiyada faktiki hökmdara çevrilir. Herodota görə, həmin zamandan etibarən, yəni m.ə. 623-cü ildən regionda 28 illik skif hegemonluğu dövrü başlayır. Midiya şahı Kiaksar hakimiyyətini itirir və skif hegemonluğunda nominal hökmdara çevrilir (Herodot, I, 103, 104).

Skif-Assuriya ittifaqı qısa müddət davam etdi. 612-ci ildə Assuriya skiflərin və babillilərin təzyiqi altında dağılır və onun xarabalıqlarında iki müstəqil dövlət: skif Atropatenası və Babil şahlığı yaranır. Tezliklə onların arasında da münaqişə baş verir. Təxminən m.ə. 595-594-cü illərdə Kiaksar Atarpatenani tək, müttəfiqlərsiz görüb qəti addım atır. Herodot həmin

hadisələri belə təsvir edir: “Kiaksar və midiyalılar bir dəfə çoxlu skifi qonaq çağırıb sərxoş olanadək içirdilər və hamısını öldürdülər. Midiyalılar öz dövlətlərinin əvvəlki qüdrətini belə bərpa etdilər”. Skiflər xeyli dərəcədə zəifləyir. 590-cı ildə skif irsini bölüşdürmək uğrunda Midiya-Lidiya müharibəsi başlayır. 585-ci ildə tərəflər sülh bağlayır, bunun nəticəsində skif şahlığı Atropatena Kiaksarın nəzarəti altına keçir və Midiya imperiyası yaranır. Midiya imperiyası Kaspi dənizinin qərb sahillərindən tutmuş Anadoludakı Qalis çayının sol sahilinə qədər və Qafqaz dağ silsiləsindən tutmuş ta müasir İsfahan şəhərinə qədər əraziləri əhatə edirdi. Bu Midiya sərhədləri m.ə. 585-ci ildən m.ə. 323-cü ilə qədər, əvvəlcə Midiya imperiyası, sonra isə Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyalarının tərkibində qorunub saxlanılır. Yakobs Bruno hesab edir ki, Böyük Midiya satraplığının tərkibində Əhəmənilər tərəfindən bir neçə kiçik satraplıq təsis edilmişdir. Yalnız İskəndərin ölümündən sonra diadoxların Babil yığıncağında Midiya iki müstəqil satraplığa – Böyük Midiyaya və Kiçik Midiyaya (əslində, Atropatenaya) bölünür.

*Nagel Volframın
“Ninus und Semiramis in Sage und
Geschichte. Iranische Staaten und
Reiternomaden vor
Darius.” (Verlag:
Berlin, Spiess,
1982) adlı kitabından IV Beilicinin
(Beilage) xəritəsi
əsasında*

Midiya əhalisinin etnik mənşəyi haqqında məsələyə dair

Herodota görə, Midiyada əsas etnos midiyalılar olmuşdur. Onlardan başqa, orada “buslar, paratakenlər, struxatlar, arizanlar, budilər və maqlar (bousai, paretakenoi, stroukhates, arizantoi, boudioi, magoi) yaşamışlar. Mənbələrdə göstərilən toponimlər və etnonimlər Midiya əhalisinin etnik tərkibini və onların lokallaşmasını müəyyən etməyə imkan verir.

Midiyalılar – Midiya

Herodot və Arrian Midiya satraplığının əsas etnosu kimi midiyalıların adlarını çəkirlər. İ.M.Dyakonov iddia edir ki, “Mada” etnonimi İran etimologiyasına düşmür. S.Starostinə, A.Dıboya və O.Mudraka görə, “mat/met” anlayışı proto-Altay dillərində “böyük” mənasına malikdir. Bu məna tayfalar ittifaqı tərkibində midiyalıların statusu ilə tamamilə uzlaşır.

Midiyalıların paytaxtı Ekbatan (müasir Həmədan) şəhəri idi. Qədim versiyada şəhərin adı Hangmatana (bax: İ.M.Dyakonov) olmuşdur. S.Starostinə, A.Dıboya və O.Mudraka görə, “mat” bir neçə Altay dilində “hasarlanmış yer” mənasındadır, qədim, yəni Midiya versiyasında olan “hang” komponenti “arzuya uyğun olaraq”, eləcə də “hökmdar, başçı” deməkdir. Belə halda “Hangmatana” “hökmdarın arzusuna müvafiq olaraq hazırlanmış yer” deməkdir. Bu məna Herodotun aşağıdakı məlumatlarına uyğun gəlir: “... şah Deyok taxta oturanda midiyalıları bir (yeni) şəhər tikməyə... qalan şəhərləri isə taleyin ümidinə buraxmağa məcbur etdi. Midiyalılar onun bu hökmünü icra etdilər və Deyok böyük möhkəmlənmiş şəhər – hazırkı Ekbatanı ucaltdı... qala divarları elə tikilmişdir ki, bir halqa (divar) digəri üzərində yerləşir...” “Hə-məd-an”ın müasir forması mahiyyətə qədim Midiyadakına oxşardır, yalnız “ng” komponenti düşmüşdür. “Ekbatan” anlayışına gəldikdə isə bu, yunanlar tərəfindən qeyd edilən fars formasıdır, “ek” komponenti fars dilində “bir” deməkdir.

Parataki, Partakku – Paretakena

Arrian bu ərazini “paretakların torpağı”, V.V.Tarn isə “Midiya Paretakenası” torpağı adlandırır... İ.M.Dyakonov iddia edir ki, II Sarqonun Midiya ərazisinə yürüşü barədə kitabədə xatırladılan Partakki İskəndər dövrünün Paretakenasıdır və onu müasir İsfahanın yaxınlığında, yəni midiyalılar və farsların torpaqlarının birləşdiyi yerdə lokallaşdırır. İ.Droyzen də həmçinin hesab edir ki, Paretakan müasir İsfahan/Aspadandır (orta əsrlərdə İraqi-Əcəmin mərkəzi şəhəri). [“İraqi-Əcəm” dedikdə orta əsr mənbələri keçmiş Midiyanı nəzərdə tuturdu]. Adel Eshkboosun israr edir ki, “paretaken” və “paritaken” Assuriya mənbələrinin daha qədim “partak” anlayışının sonrakı formaları hesab edilir. Bu, etiraf etməyə əsas verir ki, tədqiq edilən toponim/etnonim qədim formada iki kök komponentindən ibarətdir: “par” və “taq” və onlardan “par/bar/var” – “mövcud olma, malik olma”, “hər şey”, “hissə”, “bars”, “tak/daq” – “dag” toponim əmələgətirici “en/ena” suffiksi ilə birlikdə “ölkə” mənasındadır, türk dillərində “partakena” belə bir məna verir: “dağları olan ölkə”, “hər yeri dağ olan ölkə/dağlar ölkəsi”, “ölkənin dağlıq hissəsi”. “Partak” toponiminin və “partaklar” etnoniminin dağ semantikasına malik olmasını Strabon da təsdiq edir, o, bir neçə dəfə aşağıdakı tərifləri verir: “Babildən yuxarıda paretakenlərin dağlıq ölkəsi gəlir”, “dağlar Karmanıyanı Paretakenadan ayırır”, Paretakena... orada dağlı və quldur tayfalar məskunlaşıb”, paretakenlər – ölkənin sərt dağlıq təbiətinə güvənən quldur tayfalardır”. Midiyanı işğal edən ərəblər onu Cibal adlandırdılar ki, bu da ərəb dilində “dağlar ölkəsi” deməkdir.

Maqlar – Baqistan dağları

Siciliyalı Diodor Midiyada ziyarətqah kimi Βαγίστανονόρος (Baqistan dağları) adını çəkir. Qədim türk dillərində “baq” həmçinin “qüllə-sütun-dirək” mənasına malikdir. Diodorun xatırlatdığı Baqistan indi Bisütun adlanır. “Baqistan” versiyasının Bisütuna keçidi İslam dövrünün başlaması ilə baş verdi. Ehtimal ki, məhz o zaman burada yerləşən Midiya bütü – “abidə-qüllə-sütun-dirək” sökülmüş, “Baqistan” isə “sütunlu, dirəkli” mənasından dəqiq fars etimologiyasına malik “Bisütun” adına transformasiya olunmuşdur: “bi” – olmayan, “sütun” – tir, sütun, dirək” deməkdir,

nəticədə “Bisütun” sözü “sütunsuz”, “dirəksiz”, “tirsiz” mənasını verir. Burada Midiya tayfası “maqlar” yaşayırdılar. Maqlar haqqında ən erkən və qədim xatırlamalara Baqistan (Bisütun) kitabələrində (m.ə. 522-486-cı illər), Herodotda (484-425-ci illər) və Ksenofontda (444-356-cı illər) rast gəlinir. İ.M.Dyakonova görə, maqların tayfa adları üçün “indiyə qədər tamamilə inandırıcı hind-Avropa etimologiyası tapılmamışdır”. “Maq” anlayışının mənşəyini Altay ailəsi sözləri əsasında müəyyənləşdirməyə cəhd edək. İlk versiyada “muğa, moğdi, maki” – “çaxmaqdaşı, odun” atəş mənası alınır, bu da atəşpərəstlərin skif-Midiya ənənələrinə uyğun gəlir. “Maq” termini iki mənada işlədilir: etnik və sosial mənalarda. Qaumatlar üsyanından sonra təqiblərə məruz qalan maqlar tayfası məhv edildi, lakin buna baxmayaraq, etnos kimi ölmədilər, sönmədilər və assimilyasiya olunmadılar. Onlar haqqında Hekateydə və Herodotda “miki” adı altında xatırlatmalar var. Ziyarətgah xidmətçiləri kimi maqlar məhz Midiya hadisəsidir, yalnız sonralar terminə çevrilmiş və midiyalılara yad olan zərdüştilik hadisəsi kimi qəbul olunmuşdur (bax: H.Həsənov “Makedoniyalı İskəndər və Atropat”). Beləliklə, Midiyanın Baqistan regionu Midiya ziyarətgahlarının məkanı hesab edilir, maqlar isə öz növbəsində Midiyanın kahinlər tayfası idi. Bu iki məlumat təsdiq edir ki, Baqistan Midiya maq tayfalarının məskunlaşdığı yer olmuşdur.

Arizantlar – Nisey çölü

Polibi qeyd edir ki, Midiyada gözəl atlar var, onlar barədə m. II əsr şairi Oppian belə təsvir verir: “Nisey atları öz gözəlliyi ilə bütün digər atları üstələyir...” Herodot hesab edir ki, “Midiyada bu cür böyük atların yetişdirildiyi Nisey adlı düzənlik olduğuna görə atlar belə adlanır”. Məlumatlara görə mühakimə yürütsək, “Nisey” toponimi təsvir edilən zamanlardan xeyli əvvəl, hələ Assuriya mixi mətnlərində “Nişsa” və ya “Nişşay” formasında məlum idi. “Nisey” anlayışına oxşar kimi S.Starostinin, A.Dıbonun və O.Mudrakın Uqor-Fin dillərindən gələn, “tər” və “tərləmək” mənasını verən “neseng”, “nöseng”, “nessenggi” və “nesi” sözlərini qəbul etmək olar. “Qan-tər tökən atlar” haqqında xatırlatmalara m.ə. II-I əsrlərdə Çin mənbələrində də rast gəlinir. Çin diplomatı Janq Qinq (Zhang Qing) öz imperatoru Vudiyə (Wudi, Wuof Han) Mərkəzi Asiyada yerləşən Dayvan dövlətində (Kingdom of the Dayuan, in an area located in the Ferghana valley) belə atların olması haqqında məlumat verir. “Arizantlar” etnonimi iki komponentdən ibarətdir. V.Radlova görə, “ari” türk dillərində “təmiz” və “müqəddəs” deməkdir. S.Starostin, A.Dıbo və O.Mudrak hesab edirlər ki, “ari” sözü “kişi” mənasını verən “ər” sözünün proformasıdır. S.Starostinə, A.Dıboya və O.Mudraka görə, “gənc heyvan” mənasında olan “zunti” anlayışına “at” mənasını verən “junt” türk sözü uyğun gəlir. Qədim türk mənbələri “jont”, “jund”, “junt” anlayışlarını eyniləşdirir, onları Mahmud Kaşgari və Yusif

*Midiya atlısı – arizant.
VII–VI əsrlər elam möhürlü şəkil.*

Balasaqunlu “at” mənasında göstərilir. E.Sevortyan qeyd edir ki, türk ənənəsində “y” və “j” hərfləri bir-birini əvəzləyir, yəni “yunt” qədimdə “junt” da ola bilərdi. Yuxarıda əks etdirilənlər əsasında “zantu” komponenti “zunti” anlayışına oxşardır, ondan isə “jont”, “jund”, “junt”, yəni “at” türk sözləri ortaya çıxır. Beləliklə, “müqəddəs” mənasında “ari” və “at” mənasında “zanti” sözlərini əldə edərək tam əsasla belə bir xülasə etmək olar ki, “arizant” etnonimi “müqəddəs atlar” deməkdir. “Əhəməni şahı Kserksin hərbi məiyyətində “Nisey adlandırılan 10 müqəddəs at” gedirdi” məlumatını verməklə Herodot məhz Nisey atlarına belə mənə verir. Bununla yanaşı, əgər əsas kimi “ari” “kişi”, “zanti” isə “at” kimi götürülsə, onda “arizant” “atlılar” mənası kəsb edir, yəni tayfa belə adlandırılırdı. Strabon qeyd edir ki, “atlar üçün ən yaxşı yem sayılan otlara biz xüsusi olaraq “Midiya otları” adı veririk, çünki bu otlar orada çoxlu miqdarda bitir”. Yunanlar “Midiya otu”nu yonca (qara yonca) nəzərdə tutaraq medike adlandırırlar. Çin səyyahı Çjan Syan m.ə. 126-cı ildə “qan-tər tökən at” xüsusi cinsiylə birlikdə (onları həm də “səma atları” adlandırırlar; bu mənə yəqin ki, “müqəddəs atlar” adı ilə bağlıdır) həmin atlar üçün yem olan qara yonca toxumu aparırdı. Azərbaycan dilində “люцерна” “qara yonca/Jonja” adlandırılır, onun qədim “jont” adı ilə semantik və fonetik qohumluğu heç bir şübhə doğurmamalıdır. Yuxarıda göstərilən “zunti” anlayışının gənc heyvan, “izan”ın üzəngi, “jont, jund, junt”un at, “jonja” – at yemi mənalılarına əsaslanaraq “genetik bağlı omonimlər”in sırasını qurmaq olar ki, bu da, əslində, həmin anlayışların türk mənşəli olmasını təsdiq edir. Beləliklə, Nisey atları “tərləyən atlar”, “arizant” etnonimi – “müqəddəs atlar” və ya “atlılar” deməkdir və arizantlar Midiya regionunda Nisey çölündə yaşayırdılar.

*Səkkizguşəli simvol. Qızıl. Skiflər.
Arjan. M.ə. VIII–VII əsrlər.*

VII əsrin başlanğıcında Assuriya bölgədə müəyyən üstünlüyünü saxlamaqda davam edir. Şah Asarxaddonun (m.ə. 680-669-cu illər) Assuriya kitabələrində İspakayın başçılıq etdiyi skif dəstələri ilk dəfə xatırladılır. Onların Ön Asiyaya gəlməsi ilə Assuriyaya qarşı hərbi fəaliyyət güclənir. Skiflər artıq burada onlara qohum olan saklar və kimmerilərlə yanaşı, regionda hərbi-siyasi hadisələrin aktiv iştirakçılarına çevrilirlər.

Cənubi Qafqaz Aşquz skif şahlığı

M.ə. 673-cü ildə Assuriyanın təsirindən tam azad olmaq məqsədilə Assuriya əleyhinə ittifaq formalaşır. Üsyanın başçıları arasında Karkaşşi ("kassitlərin müstəmləkəsi") "yaşayış yerinin hakimi" Kastaritin, midiyalıların başçısı Mamitirşunun və Saparda hökmdarı Dusanninin adı çəkilir. B.Turayev hesab edir ki, Dusanni Sapardanın skif tayfasının başçısı idi. Üsyançılar həmçinin skiflərin başçısı İspakayla ittifaq bağladılar ki, bu da döyüş hərəkətlərinə böyük dinamizm verdi. Üsyan sürətlə genişləndi. Assuriyalılar Kaştaritiyə sülh danışıqlarına getməyi təklif etdilər, lakin öz uğurlarına əmin olan Kaştariti bundan imtina etdi. Assuriyalıların skiflərin başçısı İspakayla razılaşmaq cəhdləri də nəticə vermədi. Assuriya əleyhinə kütləvi silahlı hərəkət başa çatandan sonra Assuriyanın region ölkələrinə təsiri kəskin zəiflədi, üsyançılar Midiya və skif şahlıqları yaratmaqla uğur qazanmağa nail oldular.

Herodot yazır ki, tezliklə, Midiya şahlığı yaranandan sonra onu banisi hakim Deyok olan yerli sülalə idarə etməyə başladı. Midiya şahlığının paytaxtı Ekbatan (müasir Həmədan) idi. Deyokun vəfatından sonra (təxminən m.ə. 647-ci ildə) onun oğlu Fraort Midiya şahı oldu. Midiya şahlığının möhkəmləndirilməsi işində Fraortun başlıca xidməti Persiyanın zəbt edilməsi idi. Midiya Persiyanı 100 ildən çox, m.ə. 550-ci ilə qədər idarə etdi.

Ön Asiyada irəliləyən skif hərbi dəstələrinin başçısı İspakayın adı 679-cu il hadisələri ilə bağlı xatırladılır. Tədqiqatçılar güman edirlər ki, İspakay təxminən m.ə. 674-cü ildə, assuriyalılarla döyüşlərin birində üsyan edən dəstələrin arasında olarkən həlak olmuşdur. İspakayı onun oğlu Partatua əvəz edir. M.ə. 671-ci ildə Asarxaddonun Şamas tanrısına müraciətində Partatuanın adı "skiflərin şahı" kimi xatırladılır. Bu müraciətdə deyilir ki, Partatua Asarxaddonun qızı ilə evlənib assuriyalılarla ittifaqa daxil olmaq istəyir. Bu məlumatlar sübut edir ki, İspakay yalnız skiflərin başçısı idisə, Partatua artıq skif şahlığının şahı olmuşdu.

Bu şahlıq, Assuriya mixi mətnlərində dəfələrlə xatırladıldığı kimi, Aşquz ölkəsi idi, o həmçinin İskuza adı ilə məlumdur, Bibliya mənbələrinə görə, Aşkenaz da adlanır (İeremiya, I, 1, 27). Hələ m.ə. 679-cu ildə assuriyalılar döyüşdə kimmerilərin Qamir şahlığının hökmdarı Teuşpunu qətlə yetirdilər. Bununla da Partatua Qamir ölkəsinin ərazisini zəbt edir, onu skif şahlığına çevirir, nəticədə

ölkə yeni Aşquz adını alır. Aşquz ölkəsi Araz çayının şimalından Qafqaz dağlarına qədər olan ərazini əhatə edirdi. “Şamaş tanrısının kahininə sorğu”da (ABİY 68) assuriyalıların vergi yığmaq üçün yollanması haqqında məlumat verilir. Bu səbəbdən Asarxaddon Şamaş tanrısına belə bir sual verir ki, “istər skif İskuz ordusu olsun, istər onunla birlikdə olan bir müttəfiq olsun... assuriyalılara qarşı dayanarkən bir döyüşkən qəzəbli canavar qoymayacaqlarmı?” Bu məlumatdan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Assuriya skiflər-

dən və onların müttəfiqlərindən çəkinir. Təəssüf ki, Partatuanın Asarxaddonun qızı ilə evlənməsi barədə dəqiq məlumat yoxdur, lakin assuriyalılar və skiflər arasında mümkün ittifaq haqqında m.ə. 623-cü il hadisələrinin – bölgədə skif hökmranlığı dövrünün başlanması ilə əlaqədar, yəni Herodotun məlumatı üzrə mühakimə yürütmək olar. Skif şahı Partatua/Prototinin vəfatından sonra hakimiyyət onun oğlu Madiyə keçir. Bu barədə daha ətraflı növbəti fəsildə danışılacaqdır.

Xəritə aşağıdakı topludan iqtibas edilmişdir: *The Assyrian Empire in the first half of the VII century B.C. The Cradles of civilization in the XV century B.C. Troy, Achene Greece according to Homer c 1200 B.C. Illustration for Philips New School Atlas of Universal History (1929).*

İkinci fəsil

Tarixi prosesləri obyektiv dərk etmək məqsədilə aşağıda “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin yaranması və yarandığı dövrdə onun sərhədləri haqqında informasiya təqdim edilmişdir.

Ölkənin yaranması tarixini belə formada təqdim etmək cəhdi Azərbaycan tarixinin çətin döngələrini oxucular üçün əlçatan etmək arzusundan doğmuşdur. Tarixin təklif edilən aspektləri ölkənin və xalqın tarixi üçün eyni dərəcədə tələyüklüdür.

Midiyalılar və mannalılarla yanaşı kimmerilər, skiflər və saklar da qədim Azərbaycanın dövlətyaradıcı etnosları olmuşlar. Linqvistik, psixoloji, sosial və dünyagörüşü anlayışlarının elmi eyniləşdirilməsinə əsasən, bunlar türk etnosları olmuşdur. Bu, şübhəsiz, m.ə. X əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində yaradılan bütün dövlətlərin siyasi, sosial və etnik varisiyinə şəhadət verir.

Məhz m.ə. X əsrdə Araz çayının şimalında adı “kimmerilər” etnoniminə əsaslanan Qamir ölkəsi yaradılmışdır. VIII əsrdə Assuriya əleyhinə bölgədə uğur qazanan skif-sak-Midiya ittifaqı formalaşır. Nəticədə Qamir ölkəsinin yerləşdiyi ərazilərdə orijinal dildə “skif” anlayışını verən, adının əsasına “quz” etnonimi qoyulan skif-sak Aşquz şahlığı əmələ gəlir. Eyni zamanda Midiya ölkəsi yaranır və onun tarixinin böyük bir hissəsi bilavasitə Azərbaycanla bağlıdır. Araz çayından cənuba doğru, Urmiya gölü ətrafındakı torpaqlarda m.ə. IX əsrdə Manna ölkəsi yerləşirdi, orada kimmerilər, skiflər və saklar da yaşayırdılar.

Beləliklə, müasir Azərbaycan ərazisində ilk dövlətlər başqa adlara malik olmuşdur. Bunu əsas götürərək elmdə qəsdən Azərbaycanın yaranmasının, adının, əhalinin etnik mənşəyinin, eləcə də ölkənin əhatə etdiyi ərazilərin müzakirə mövzusu olması görüntüsünü yaradırlar. Halbuki, Azərbaycanın tarixi kimi, adı da tamamilə şəffaf mənşəyə malikdir.

M.ə. 716-713-cü illərə aid II Sarqon salnamələrində Andarpattiana yer adı xatırladılır, Asarxaddon (m.ə. 681-668-ci illər) salnamələrində isə həmin toponim müasir Qəzvin şəhəri bölgəsində yerləşən skif-sak qalası mənasını ifadə edən “Andarpati/Antarpati” şəklində qeyd olunur. Alman tədqiqatçısı Y.Knudston belə bir nəticəyə gəlir ki, müasir “Azərbaycan” adı həmin “Antarpati” toponiminə gedib çıxır. Nəticədə digər tədqiqatçılar

Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin yaranması və onun sərhədləri. M.ə. 612–585-ci illər

da etiraf etmişlər ki, birincisi, bu iki ad identikdir, ikincisi isə, toponim “Azərbaycan” xoroniminin ən erkən versiyasıdır. Bu nəticələr təsdiq etməyə imkan verir ki, “Arpat” sözü hər iki adın – “Andorpaten” və “Atarpaten”in kök komponentidir.

M.ə. 612-ci ildə Madinin başçılıq etdiyi skiflər babillilərlə ittifaqda Assuriya imperiyasının süqutuna nail oldular. Roma tarixçisi Ammian Marsellin qeyd edir ki, Assuriya imperiyasının dağıdılması nəticəsində m.ə. 612-ci ildə “Atropatena” adlı ölkə yarandı.

“Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində yazılmışdır ki, Assuriya imperiyasının qalıqları üzərində yaranan ölkəni qalibin şərəfinə adlandırdılar. Assuriyanın qalibi kimi isə qədim mənbələr yekdilliklə Arbat/Arbak adlı başçını qəbul edir. Tədqiqat əsaslı şəkildə göstərir ki, Arbat/Arbak eyni zamanda Assuriya canişini olan və bu titulu daşıyan skif çarı Madidən başqa birisi ola bilməz. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinə görə, yeni dövlət qurumu “Arbat ölkəsi adı” ilə adlandırılmışdır. Türk dilində bu anlayış “At-Arpat-ena” formasında görünür. Daha sonra biz “Atropatena/Azərbaycan” adında ölkəni yaratmış hökmdar sülaləsinin mənşəyini ətraflı təqdim etməyə cəhd göstərəcəyik.

Təəssüf ki, “Atropatena” ölkəsinin qədim adı tez-tez təhriflərə məruz qalmış, bununla da onun qəbul edilməsində bəzi çətinliklər yaranmışdır. Bu həm müxtəlif müəlliflərin dillərinin fonetik ənənələrinin təsiri altında, həm də onun təsisçisinin adının çoxvariantlılığı sayəsində baş vermişdir. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi titulun versiyalarını göstərir: Arbak və Adurbad. Adorbay adı da Adurbat titulu kimi etiraf etməyə əsas verir ki, “Ad” prefiksi “əcdad” mənası ilə hələ Arbak/Arbat/Urbad/Orbay həyatda olarkən mövcud olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin fəaliyyəti haqqında danışan mənbələrdə ölkənin adı bir neçə versiyada xatırladılır: Kurtisi Ruf onu “Satrapena/Atrapena” adlandırır, xristian-Suriya versiyasında “Adarbaijan”, “Psevdo-Kallisfen”in efiop versiyasında – “Adorbaigan”, “Psevdo-Kallisfen”in digər əlyazmasında “Adhorbaijan” adlandırılır. Strabon və Plutarx (təxminən 45-127-ci illər) onu “Atropatena” adlandırırlar ki, bu da yunan müəllifləri sayəsində daha çox tanınır. Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi İskəndərin “Adurbadakan” ölkəsinə gəlməsindən danışır.

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

“Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin yaranmasından öncə olan hadisələr

M.ə. 673-cü il – Aşquz və Midiya şahlıqlarının yaranması

673-cü ildə Assuriya əleyhinə üsyan başlayır. Üsyanın başında Karkaşsi/Bit-Kari “yaşayış yerinin hökmdarı” Kaştariti, Maday əyalətində “yaşayış yerinin hökmdarı” Mamitiarşu və Saparda əyalətində “yaşayış yerinin hökmdarı” Dusanni dayanırlar. Üç başçının skiflərlə ittifaqı üsyanı uğurla başa çatdırır (skiflərin başçısı İşpakay müharibənin gedişində həlak oldu). Bölgədə üç dövlət olmuşdur: Assuriya, Urartu və Manna. Üsyandan sonra Prototi tərəfindən yaradılan Aşquz skif şahlığı (kimmerilərin Qamir ölkəsi əsasında) və Midiya şahlığı meydana gəlir.

M.ə. 625-ci il – Assuriyanın Midiya tərəfindən fəth edilməsinin ilk uğursuz cəhdi

Midiya şahı Fraort Midiyadan cənubda yerləşən fars tayfalarını fəth edir və bundan ruhlanaraq Assuriyaya soxulur, lakin həlak olur [H., 1: 102].

M.ə. 623–595-ci illər – Asiyada 28 illik skif hegemonluğunun başlanğıcı

Fraortun oğlu Kiaksar Midiyanın şahı elan edilir və m.ə. 623/22-ci illərdə Assuriyanın paytaxtı Nineviyaya hücum edir [H., 1: 103]. VM 25127 salnaməsində 623/22-ci il hadisələri təsvir olunur ki, bunlar da Nineviyanın Kiaksar tərəfindən mühasirə edilməsi ilə eyniləşdirilir [V.V.Belyavski]. Qələbə yaxın olan vaxt Aşquz skif şahlığının hökmdarı Prototinin oğlu Madi Midiyaya hücum edir və qələbə çalır [H., 1: 104]. Herodot məlumat verir ki, midiyalılar üzərində qələbə nəticəsində “skiflər Asiyada 28 il hökmranlıq etdilər” [H., 1: 106]. Tədqiqatçılar bu dövrü “skif hegemonluğu” dövrü adlandırırlar. Skiflərin hücumu və nəticə kimi onların hegemon-

luğunun başlanğıcı 623/22-ci il kimi qeyd olunur [V.V.Belyavski]. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi Madini “Şah Madi Arbak/Ərbay” adlandırır ki, bu da skif şahı Madinin Arbak tituluna malik olduğunu və Nineviyanın xilasında xidmətinə görə Assuriya şahı tərəfindən ona verilən prefekt/canişin vəzifəsi daşdığını təsdiq edir. Ktesinin (Siciliyalı Diodor) barəsində danışdığı skif şahı Madi və midiyalı Arbak eyni bir şəxsdir. Herodot yazır ki, “Kiaksar və midiyalılar bir dəfə çoxlu skifi qonaq çağır-dılar, sərxoş olana qədər içirdilər və onları qırdılar. Midiyalılar öz dövlətlərinin əzəmətinə belə bərpa etdilər [H., 1: 106]. Skif hegemonluğu m.ə. 623-cü ildə başlamış və 28 il, yəni m.ə. 595-ci ilə qədər davam etmişdir [H., 1: 106]. Bu sübut edir ki, m.ə. 623 və 595-ci illər arasında baş verən bütün mühüm hadisələrdə skiflər həm iştirak, həm də başçılıq etmişlər.

M.ə. 616-cı il – Assuriya əleyhinə ikinci üsyanın başlanması

Assuriyaya qarşı hərbi əməliyyatların başlanması haqqında “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində (V əsr), eləcə də antik müəlliflərin əsərlərində yazılmışdır. “Assuriya imperiyasının dağıdıcısı” kimi Arbak haqqında ən erkən məlumatlara antik tarixçilər Ktesidə (m.ə. V əsr) və Meqasfendə (m.ə. IV-III əsrlər) rast gəlinir. Midiyalı Arbak və Assuriya şahı Sardanapal arasında silahlı münaqişə və bu münaqişə nəticəsində Assuriya şahının intihar etməsi, Arbakın Midiyanın şahı olması barədə məlumatlar Ktesinin Siciliyalı Diodor tərəfindən verilən hekayətlərində saxlanılmışdır. Ktesi Arbak haqqında yazır: “O, mənşəcə cəsarəti və nəcib mənəviyyatı ilə fərqlənən midiyalı idi, hər il Midiyadan Nineviyaya göndərilən qoşunun strateqi idi...” <...> babillilərin strateqi onu Assuriya hegemonluğuna son qoymağa çağırdı. Onun adı Belesus idi... Sui-qəsd barədə öyrənən Sardanapal belə bir çağırışla müraciət edir: “...midiyalı Arbakı öldürən şəxsə iki yüz talant qızıl verəcək və kim onu sağ gətirsə, ona bu məbləğin ikiqatını verəcək və onu Midiyaya eparx təyin edəcək

(yəni hökmdar deyil, canişin – H.H). Məqsəfdə oxuyuruq: “Sardanapalın liderləri arasında onun adından idarə edən və müharibənin gedişinə rəhbərlik edən iki şəxs vardı. Onlar cəsur əsgər olan Arbak və Babilistanda qoşunlara başçılıq edən Belesis idi... Belesis ilə Arbak (yaxud Arbat) məsləhətləşib sui-qəsd təşkil etdilər”. “Karki de bet Selox” salnaməsi məlumat verir: “Nimrudun həmin oğlunun şahlığının 15-ci ilində Şah Madi Arbak tabe olduğu Assuriya şahlığına qarşı üsyan etdi... Asur şahlığının sonu başlayanda və Assuriya hakimiyyəti zəifləyəndə o, Tanrının hökmü ilə Midiya şahlığında Arbak, yəni Adurbad (Adorbayqan torpağı onun adı ilə adlandırılmışdır) qala divarını tikdirdi”.

M.ə. 616–609-cu illər – Assuriya imperiyasını kim dağıtmışdır?

Dörd mixi mətni Assuriyaya qarşı babillilərin, Umman-mandanın və midiyalıların 12 illik dağıdıcı hərbi əməliyyatları haqqında məlumat verir: bunlar “The Fall of Nineveh” [VM 21.109, C.J Gadd]; Nabonid qranit plitəsi, №8 no St Langdon [Arxeoloji muzey, İstanbul]; Navuxodonosorun məktubu

[F.Thureau-dangin, RA, XXII, 1925, вып.1]; Siparski Cylinder, Nobonid №1 no St Langdon [BM, 1882, 0714.1025; Paul-Alain Baeulieu]. “Fall of Nineveh”də m.ə. 616-608-ci illərdə bütün müharibə dövrü ərzində döyüş əməliyyatları haqqında danışılır, lakin, təəssüf ki, mətn yaxşı saxlanılmamışdır, onu oxumaq, tərcümə etmək çox çətindir, bu səbəbdən, müxtəlif şərhələr yaranır.

M.ə. 612-ci il – Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin əmələ gəlməsi

M.ə. 612-ci ildə. Skiflər babillilərlə birlikdə Assuriya imperiyasını darmadağın etdilər. IV əsrin Roma tarixçisi Ammianus Marcellinus (XXIII, 7, 27) yazır ki, nəticədə “Atropatena” adlı dövlət yarandı. Yeni Babil mixi lövhəsi olan “Fall of Nineveh/Nineviya süqutu” (Britaniya muzeyi) qeyd edir ki, Assuriyanın paytaxtı Nabopolassarın hakimiyyətinin 14-cü ilində Umman-manda xalqı tərəfindən dağıdılıb. İngilis alimi C.J.Qadd (1923) iddia edir ki, Umman-manda skiflərdir. Mətnə göstərilən Yeni Babil tarixi “Nabopolassarın hakimiyyətinin 14-cü ili” müasir xronologiyada m.ə. 612-ci ildir.

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

Roma mənbəsinə görə, m.ə. 612-ci il

Ammian Marsellin (330-395-ci illər) Qədim Roma tarixçisidir. Onun “Tarix”, “Roma tarixi”, “Əməllər” adları altında olan məşhur əsəri IV əsrin ən əhəmiyyətli ədəbiyyat mənbəyidir. Bəzən Ammian Marsellini sonuncu böyük antik tarixçi kimi səciyyələndirirlər. Ammianın istifadə etdiyi məlumatlar onun tərəfindən diqqətlə seçilmiş və yoxlanılmışdır. Bunların bir hissəsi onun şəxsi xatırlamalarına əsaslanır, digər hissəsi isə rəsmi sənədlərdən və ya şahidlərin əsərlərindən, baş verən hadisələrin iştirakçılarından alınmışdır. Ammian Marsellin əksər hallarda özünün olduğu yeri və iştirak etdiyi hadisələri təsvir edir. Ammian Marsellin Romanın farslarla, xionitlərlə və parfiyalılarla müharibələrinin bilvasitə iştirakçısı olmuş, Midiya və Albaniya haqqında çox yazmışdır.

Roma tarixçisi Ammian Marsellin Atropatena ölkəsinin mənşəyi barədə belə məlumat verir:

“Midiya sol tərəfdən Hirkan (Kaspi) dənizi ilə bitişikdir. Bu ölkə (Midiya), bu barədə kitablarda yazıldığı kimi, Böyük Kirin hökmdarlığına və Persiyanın yüksəlişinə qədər bütün Asiyanın şahı idi, assuriyalıların istila edilməsindən sonra onların silah gücü ilə ələ keçirilən vilayətlərinin xeyli hissəsi ümumi Atropatena adını aldı”. *Ammian Marsellin, XXII, 6, 27.*

Ammian Marsellinin – “Midiya, bu barədə kitablarda yazıldığı kimi, Böyük Kirin hökmdarlığına və Persiyanın yüksəlişinə qədər bütün Asiyanın şahı idi, assuriyalıların istila edilməsindən sonra onların silah gücü ilə ələ keçirilən vilayətlərinin xeyli hissəsi ümumi Atropatena adını aldı” – məlumatı iki hissədən ibarətdir.

Həmin cümlənin birinci hissəsində deyilir ki, “Midiya, bu barədə kitablarda yazıldığı kimi, Böyük Kirin hökmdarlığına və Persiyanın yüksəlişinə qədər bütün Asiyanın şahı idi”. Bu o deməkdir ki, əslində də olduğu kimi, Midiya 585-ci ildə Lidiya ilə müharibə nəticəsində skiflərin torpağını fəth etdi, imperiyaya çevrildi və 550-ci ilə qədər, yəni Kir tərəfindən işğal olunana qədər Midiya “Asiyanın şahı” idi.

A.Marsellinin məlumatının ikinci hissəsində deyilir ki, “assuriyalıların istila edilməsindən sonra onların silah gücü ilə ələ keçirilən vilayətlərinin xeyli hissəsi ümumi Atropatena adını aldı”. Bu məlumat “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində göstərilən informasiya ilə təsdiqlənir – məhz Assuriya imperiyasının süqutu nəticəsində “Adorbayqan/Atropatena” adlı ölkə yaranmışdır. Bu məlumatdan belə bir nəticə çıxır ki, guya Assuriya imperiyasını Midiya dağıtmışdır. Daha sonra biz Assuriya imperiyasını məhz Assuriyanın dağıdılması haqqındakı iki Yeni Babil mixi mətnində Umman-manda adlandırılan skiflərin dağıtması lehinə arqumentlər gətirməyə cəhd edəcəyik.

Şərhlər:

Yuxarıda Roma tarixçisi Ammian Marsellinin (IV əsr) əsərindən verilən çıxarış “Atropatena” adlı ölkənin yaranmasının zamanı və şəraiti barədə məlumat verir. Onun məlumatı “Atropatena” adlı ölkənin m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının süqutu nəticəsində və onun torpaqları hesabına yarandığını qəbul etməyə əsas verir.

1986-1987-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Atropatena/Azərbaycan barədə qədim müəlliflərin əsərlərinin çıxarışlarından ibarət toplu buraxmışdır. Toplunun giriş sözündə qeyd edilir ki, Ammian Marsellinin əsəri rus dilinə tərcümə olunmuşdur və bu əsərdə Atropatena barədə informasiya vardır. Buna baxmayaraq, topludakı 41 antik əsərdən gətirilən nümunələr arasında A.M.Marsellinin məlumatlarından heç birinin adı çəkilmir. 1989-cu ildə İqrar Əliyev “Atropatena tarixindən oçerklər” adlı elmi monoqrafiya nəşr etdirdi. İqrar Əliyev həmin tədqiqat işində bir neçə dəfə Ammian Marsellinin əsərinə istinad edir, lakin orada Atropatena ölkəsinin mənşəyi haqqında məlumat yoxdur.

AMMIANI MARCELLINI

Rerum
sub Impp. Constantio, Iuliano, Iouia-
no, Valentiniano & Valente,
per xxvj. annos gesta-
rum

HISTORIA, LIBRIS XVIII.
comprehensa, qui e xxxj. hodie
superfunt.

Cui nunc primum accesserunt

Breviaria singulis libris præfixa.

Perpetua ad marginem Notæ morales ac politicae.
Chronologia Marcelliniana, seu temporum suppu-
tatio, ab Imperio Neræ usque ad Valentis obi-
tum. instar brevis alicuius Supplementi xij.
priorum librorum, qui temporis iniuria perie-
runt.

Gnomologia Marcelliniana.

Orationum & Rerum insignium INDEX.

Ex lib. f. massiliensis

LVGDUNI,
Apud Franciscum le Preux.

M. D. XCI.

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

Suriya mənbəyinə görə, m.ə. 612-ci il

“Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi (V əsr) “Adorbayqan” adlı ölkənin mənşəyi haqqında məlumat verir. Həmin mənbənin bir neçə əlyazma mətninə əsaslanan iki nəşri mövcuddur. Mənbə rus dilinə tərcümə edilmiş və orada görkəmli suriyalı N.V.Piqulevskayanın şərhləri verilmişdir. Orada qeyd edilir ki, Bedjan tərəfindən iki digər əlyazma üzrə nəşr edilən versiyada, ehtimal ki, Borcian kitabxanasının əlyazmasında buraxılmış və ya ixtisar edilmiş mətn var. Burada Assuriya şahlığının sonu haqqında həmin Borcian əlyazmasında olmayan mətnin tərcüməsi, eləcə də əsas mətnin tərcüməsi əlavə

edilir. Əlyazmanın qədimliyi nəzərə alınarsa, həmin buraxılmış mətn maraq kəsb edən məlumatlar verir. Salnamənin xatırlatdığı Şah Madi və ya Arbak Adorbayqanla (Azərbaycanla) bağlı imiş. O, Midiya şahlığında eynilə “qala divarına oxşar, “möhkəm hasar” tikdirir. Bu istehkam “Midiya şahlığı”nda “Adurbad” adlandırılırdı. Bu addan “Adorbayqan” törəməsi meydana gəlmişdir.

A.Moesinger – Zingerle (Monumentasyriaca, T.II. Oemniponti, 1878, c.63) tərəfindən nəşr edilən “Karki de bet Selox” salnaməsinin bir hissəsinin tərcüməsi:

“Nimrudun həmin oğlunun hökmdarlığının 15-ci ilində Şah Madi Arbak tabe olduğu Assuriya şahlığına qarşı üsyan etdi. Həmin Arbak Assuriya şahlığına qarşı üsyan edərək tədricən güc qazandı, qüvvətləndi və möhkəmləndi, Asur şahı üçün tikana çevrildi. O gücləndiyi zaman Asur şahına tabe olan şahlıqları ələ keçirməyə başladı, onların vilayətlərini əllərindən aldı, sonra isə Bet-Qarmay torpağına girdi. O vaxt Qarmayda kiçik bir padşah var idi və bu torpağı əlində saxlayırdı. Arbak onun adamlarını əsir götürdü və dövlətini talan etdi. Bu, Qarmay dövləti - onun hakimiyyəti ələ aldığı vilayət idi. Qarmay Arbak şahlığına yaxın olanda və Assuriya şahlığına vergi verə bilmədikdə Assuriya şahlığından öz səltənətinə hökmdar, mülkiyyətinə idarəçilər, alayı üzərində qoşun alayı köməkçisi istəyib qəbul etdi,...

P.Bedjan tərəfindən nəşr edilən “Karki de bet Selox” salnaməsi mətninin (Acta martyrumet sanctorum, T.II, Parisiis, 1891, c. 507-509, 511) bir hissəsinin tərcüməsi:

“Asur şahlığının sonu başlayanda və Assuriya hakimiyyəti zəifləyəndə o, Tanrının hökmü ilə Midiya şahlığında Arbak, yəni Adurbad (Adorbayqan torpağı onun adı ilə adlandırılmışdır) qala divarını tikdirdi”.

Şərhlər:

Mətn aşağıdakı nəşrdən götürülmüşdür: Karki de bet Selox şəhəri əsasının tarixi // История и филология стран Востока (S.Y.Piqulevskayanın tərcüməsi). Ученые записки ЛГУ. Вып. 179. Серия востоковедческих наук, вып. 4, Л.: ЛГУ, 1984. “Karki de bet Selox” əsəri XX əsrin 50-ci illərində qədim Suriya dilindən rus dilinə tərcümə edilmişdir, ona görə də “Adorbayqan” adlı ölkənin mənşəyi barədə faktlar artıq o zaman sovet elminə məlum idi. Lakin İqrar Əliyev özünün Atropatenanın tarixi haqqında monoqrafiyasında bu faktı xatırlatmır.

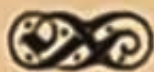
“Arbak şah Madidir”. Midiya şahı Kiaksar uğurla Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı mühasirəyə aldığı vaxt Madi şah Assuriya şahına köməyə gələn skif şahından özgə kimsə ola bilməz. Şah Madi midiyalılara qalib gəldi və xidmətlərinə görə Assuriya şahı tərəfindən Arbak titulu ilə Midiyaya canişin təyin edildi. Bu səbəbdən onu tez-tez “midiyalı” adlandırırlar. Herodot bu skif şahının adını “Madi” şəklində göstərir.

“Asur şahlığının sonunun başladığı vaxt”. Məlumdur ki, Assuriya imperiyasının sonu Arbakın Babilistan şahı ilə hərbi ittifaqı nəticəsində başlamış və m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması ilə başa çatmışdı. Bu tarix “Adorbayqan” adlı ölkənin yaranması tarixi hesab olunur.

“Onun (Arbakın) adı ilə “Adorbayqan torpağı” adlandırılan” ölkə. Arbakın adı antik yunan mənbələrində də dəfələrlə xatırladılır. Onun adı müxtəlif şəkillərdə göstərilir, o cümlədən Arbak, Arbat, Arbakt, Adurbad, Adorbay və i.a. “Adorbayqan” adını “Ad-orbay-qan” tərkib hissələrinə ayırısaq, burada “ad” və ya “ata/ada” “ad” və ya “əcdad”, “orbay” – skif şahı Madinin titulu, “qan” – ənənəvi toponim əmələ gətirən şəkilçidir. Beləliklə, aydın olur ki, “Adorbayqan” – “Orbay nəslinin ölkəsi”dir.

خەتە دەرستە مەتە
دەتە دەرستە دەرستە مەتە.

بەحس

بەحس بەحس بەحس

بەحس بەحس بەحس بەحس بەحس

بەحس بەحس بەحس بەحس بەحس

بەحس بەحس بەحس بەحس بەحس
(بەحس 319 دەرستە) : بەحس بەحس بەحس بەحس
بەحس بەحس بەحس بەحس بەحس

(¹) (بەحس بەحس بەحس بەحس بەحس) (²) بەحس بەحس بەحس
بەحس بەحس بەحس بەحس بەحس (³) (بەحس بەحس بەحس بەحس)
بەحس بەحس بەحس بەحس (⁴) (بەحس بەحس بەحس بەحس)

Bedjanın nəşr etdiyi "Karki de bet Selox" salnaməsinin titul vərəqi. Acta martyrum et Sanctorum, T.II, Parisiis, 1891.

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

İslam mənbələri üzrə, m.ə. 612-ci il

Adarbaycan - bu, sərhədlərini Adarbad b. Bivarasf b. əl-Əsvad b. Sam b. Nuhun (Ona salam olsun!) təsvir etdiyi mahaldır. *Əl-Müqəddəs (X əsr); [m.ə. VII əsr hadisələri haqqında].*

“Azərbaycan ölkəsinin banisi” “Azərbaycan sərhədləri”ni müəyyənləşdirən Azərbaz (Atarpat, Arbat/Arbak adlı hökmdar olmuşdur. *İbn əl-Fakih əl-Həmədəni (IX əsr) [m.ə. VII əsr hadisələri haqqında]*.

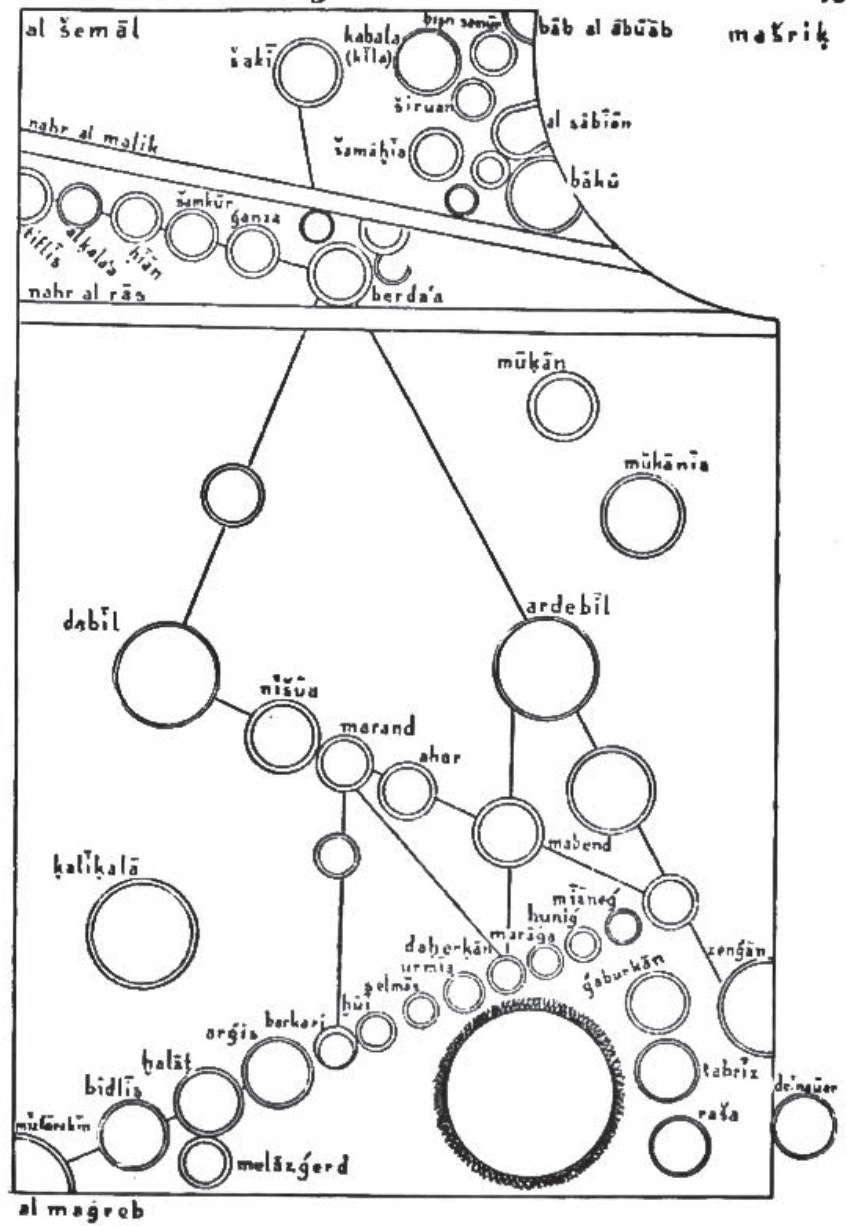
“Azərbaycan şah Azarbada/Adarbada/Atarpata aid edilir...” *Zəkeriyyə əl-Qəzvini, Əcaib əl-məhlukat [m.ə. VII əsr hadisələri haqqında].*

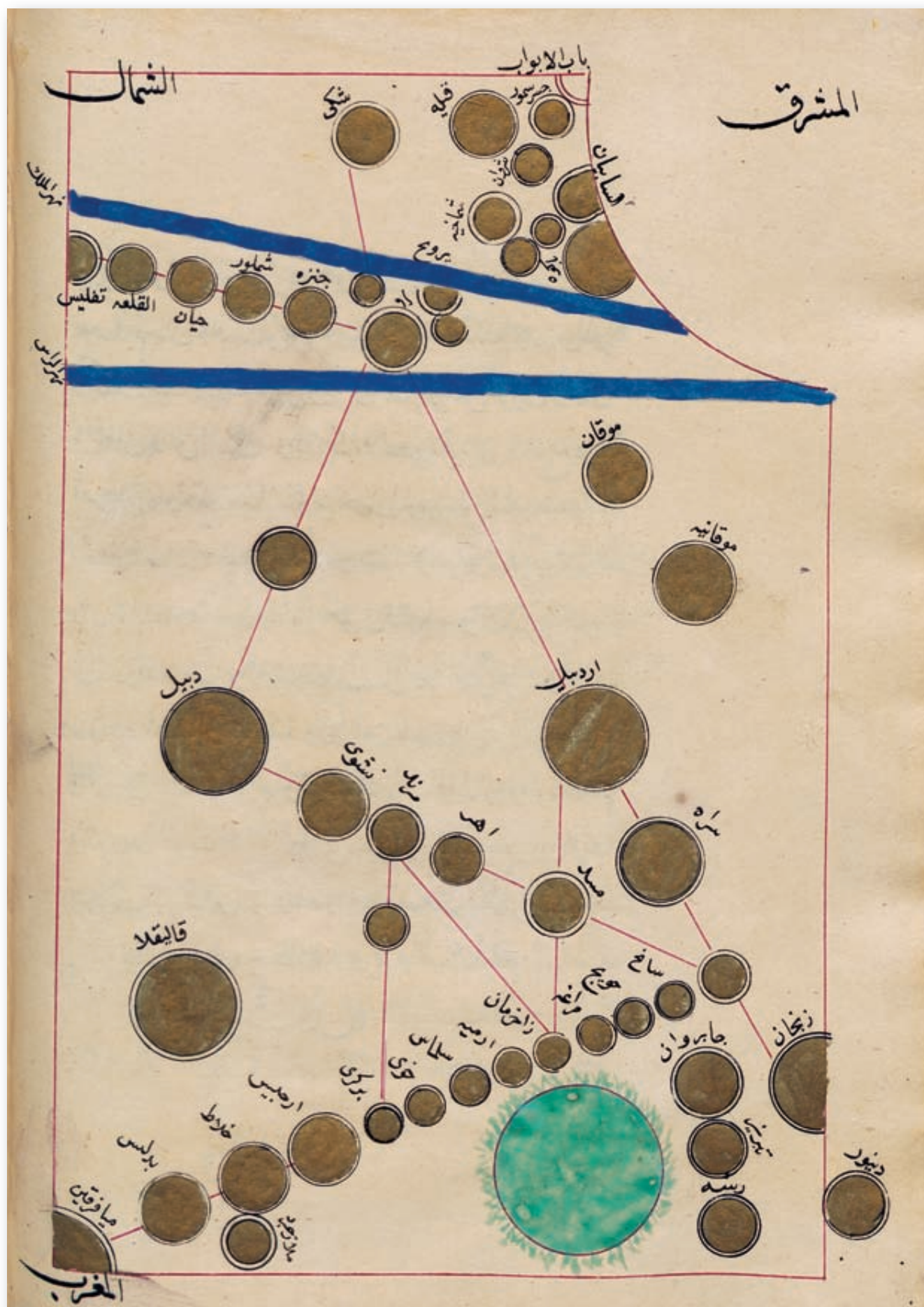
Şərhlər:

Orta əsr İslam müəllifləri məlumatlarının məcmusu belə hesab etməyə əsas verir ki, Azərbaycan onun adının verildiyi ölkənin banisi olmuşdur. Əgər ölkənin banisinin – Azərbaycan adının retransliterasiyasını (yenidən tərcüməsini) həyata keçirsək, ərəb “z” hərfini qədim “t” hərfi ilə əvəz etsək, onda belə alınar ki, ərəb ənənələrinə görə, Azərbaycan ölkəsinin təməlini Atarpat/Azərbayz qoymuş və həmçinin bu ölkənin sərhədlərini müəyyən etmişdir. Bu mənbələrdə göstərilən nəsil şəcərəsi onun qədim mənşəyini etiraf etməyə əsas verir. Beləliklə, Atarpat adı və onun nəslə təxminən 500 il ərzində – VIII əsrdən XIII əsrədək – eyni bir informasiyanı verən ərəb coğrafiyaçılarına məlum idi. Beləliklə, Atarpatın ölkənin müstəqilliyini bərpa edən deyil, onun yaradıcısı olduğu barədə Atarpatın məlumatda göstərilən genetik xəttinə görə mühakimə yürütmək olar. Bu halda adı zərdüştiliyə aid mənbələrdə zərdüştiliyə qarşı mübarizə aparan şəxs kimi xatırladılan Bivarasp Atarpatın atası kimi tanınır.

11. Leiden 2

Xəritə-İslam
coğrafiyaçısı
Müqəddəsi
(991-ci ildə
vəfat etmişdir)
tərəfindən tərtib
edilmişdir. Leyden
Universitetinin
kitabxanası,
Niderland
(Hollandiya).

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

Antarpati – Atropatena
– Atarpatena adının
müjdəçisidir

M.ə. XV əsrdə Assuriya şahlığı Yaxın Şərq bölgəsinin hegemonu idi, onun ordusu müntəzəm olaraq qonşu dövlətlərə soxularaq vergi tələb edirdi.

Bu dövrdə Cənubi Qafqaza ağac türbə mədəniyyətinin protokimmerilər kimi tanınan tayfaları gəlir. M.ə. VIII əsrdə kimmerilər metropoliyası Kür və Araz çayları arasında (müasir Azərbaycan Respublikası) yerləşən Qamir dövlətini yaradırlar. Antik müəlliflər Plini (sakasanlar) və Arrian (sakesinlər) məlumat verirlər ki, bu regiona həmçinin Orta Asiya sakları da gəlirlər, bu, arxeologiya ilə də təsdiqlənir.

M.ə. 716–713-cü illər II Sarqon salnamələrində Andarpattiana adlı yer haqqında danışılır. İkinci dəfə bu anlayış “Andarpati” formasında

Asarxaddon salnamələrində xatırladılır. “Antarpati” anlayışını oxuyan tədqiqatçılardan birincisi Pinxes/Pinches G.Theophilus olmuşdur. Y.Knudsontson müasir “Azərbaycan” adının “Antarpati”dən törədiyi fikrini irəli sürən ilk tədqiqatçı olmuş və onun hansısa bir yaşayış məntəqəsi, ehtimal ki, qala olduğunu qeyd etmişdir. Y.Knudsontsonun ardınca Klauber, Prašek, Nagel, Hinriks də həmçinin “Azərbaycan” xoronominin ən ilk versiyasının “Andarpati” olduğunu qəbul etmişlər. Corc Kameron, Klauber və Billerbek hesab edirlər ki, Sarqon siyahısında xatırladılan “Andarpatianu ölkəsi” və Asarxaddonun Assuriya ibadət cədvəlindəki “Antarpati şəhəri” eynidir. Bu zaman, Y.Knudsontsona görə, toponimin “Antarpati” forması əsas kimi qəbul edilməlidir.

Bölgədə “and/ant” və “arpat/arbak” kök komponentli iki müstəqil toponim olması “Antarpati” toponimini “ant/and” və “arpat/arbak” formasında strukturlaşdırmaq imkanı verir. Assuriya mixi mətnlərində də “Ant/And” komponentli toponimlərin adı çəkilir: “And-ia” və “Mis-and-ia”. Arpad şəhəri haqqında m.ə. 743-cü il hadisələri ilə əlaqədar III Tiqlatpalsarın salnamələrində yazılmışdır. Göründüyü kimi, mənbələr bu və ya digər kök komponentinin türk mənşəli olduğunu təsdiq edir. “Arpat/Arbak” termini kifayət qədər məşhurdur və başlıca olaraq türk ənənələrində hansısa bir titul deməkdir.

M.ə. 674-cü ilə aid edilən, Assuriya şahı Asarxaddonun günəş tanrısı Şamaşa müraciətində deyilir: “Asarxaddon istədiyi qədər qoşun və atla birlikdə valini çağırıb vergi toplamağa göndərməlidirmi?... Əgər onlar (... şəhərindən) Andarpati şəhərinə gətsələr, Midiya qoşunlarından, Sapard qoşunlarından... və ya istənilən digər düşməndən qaça, ya da xilas ola bilərlərmi? Onlar sağ və təhlükəsiz halda qalarlarmı

və sağ-salamat geri dönərlərmi və Assuriya torpağına daxil olarlarmı?” Yəqin ki, “Antarpati” hansısa sərhəd və ya hərbi müşahidə məntəqəsi idi, Assuriya şahının özünün vergi yığmaq üzrə qoşunu barədə narahatlığı da bundan irəli gəlirdi. “Anda/anti” sözlərinin mənasına görə mühakimə yürüdülsə, burada yerləşmiş qoşun hissəsi “dayanıb gözləyir, güdür, gizlicə qulaq asır, xəbər tutur, göz qoyur, izləyir, təqib edir, ələ keçirir, mühasirəyə alır, vuruşur, məhv etmək üçün mübarizə aparırdı” (E.Sevortyan). Bilgə-Xaqan (Древнетюркский словарь-ДТС) abidəsində xatırladılan yer Andangu/Antargu adlanır.

Nagelə görə, sak-skif-kimmeri ərazisi “Antarpattianu” – “Antarpati” nəzarət məntəqəsi olmuşdur. Buradan belə çıxır ki, “Antarpati” Midiya knyazlıqları, o cümlədən Saparda bölgəsində yerləşən və Assuriyaya qarşı çıxış edən məntəqə olmuşdur.

Assuriya hakimi Asarxaddon

Xəritə D.J.Wiseman “The Vassal-Treaties of Eserhaddon İraq” məqaləsindən götürülmüşdür (vol.20, № 1, The Vassal-Treaties of Eserhaddon [Spring, 1952]).

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

Siriya mənbələrinə görə

“Asur şahlığının sonu başlayanda və Assuriya hakimiyyəti zəifləyəndə o, Tanrının hökmü ilə Midiya şahlığında Arbak, yəni Adurbad (Adorbayqan torpağı onun adı ilə adlandırılmışdır) qala divarını tikdirdi”.

Bedjan tərəfindən nəşr edilən “Karki de bet Selox” salnaməsi mətninin bir hissəsinin tərcüməsi. Acta martyreum et sanetorum, T.II.Parisiis, 1891, c. 507-509, 511.

Şərhlər:

Mətn aşağıdakı nəşrdən iqtibas edilmişdir: История основания города Карки de bet Celox. История и филология стран Востока (пер. С.Ю.Пигулевской). Ученые записки ЛГУ. Вып. 179. Серия востоковедческих наук Вып. 4.Л.: ЛГУ, 1954. “Karki de bet Selox” salnaməsi XX əsrin 50-ci illərində qədim Suriya dilindən rus dilinə tərcümə edilmişdir və ona görə də “Adorbayqan” adlı ölkənin mənbəyi barədə faktlar artıq o zaman sovet elminə məlum idi. Lakin İqrar Əliyev özünün Atropatenanın tarixi haqqında monoqrafiyasında bu faktı xatırlatmır.

“Şah Madi Arbak”. Şah Madi Arbak – Midiya şahı Kiaksarın Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı uğurla mühasirədə saxladığı vaxt Assuriya şahına köməyə gələn skif şahının özüdür və başqa şəxs deyildir. Şah Madi Arbak midiyalılara qalib gəldi və xidmətinə görə Assuriya şahı onu Arbak titulu ilə Midiyaya canişin təyin etdi. Bu səbəbdən onu “midiyalı” adlandırırlar. Bu skif şahının adını Herodot “Madi” formasında göstərir.

“Asur şahlığının sonu başlayan vaxt”. Hamıya məlumdur ki, Assuriya imperiyasının sonu Arbakın Babilistan şahı ilə hərbi ittifaqı nəticəsində başladı və m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının iflası ilə başa çatdı. Bu tarix “Adorbayqan” adlı ölkənin yaranma tarixi hesab olunur.

“Onun (Arbakın) adı ilə “Adorbayqan torpağı” adlandırılan ölkə”. Arbakın adı antik yunan mənbələrində də dəfələrlə xatırladılır. Onun adı müxtəlif formalarda göstərilir, o cümlədən Arbat, Arbat, Arbakt, Adurbad, Adorbay və i.a. Əgər “Adorbayqan” adını tərkib hissələrinə ayırsaq Ad-orbay-qan alınar: burada “ad” və ya “ata/ada” “ad” və ya “əcdad”, “orbay – skif şahı Madinin titulu, “qan” – ənənəvi toponimyaradıcı şəkilçidir. Beləliklə, “Adorbayqan” – “Orbay nəslə ölkəsidir” ifadəsi alınır.

DÖVLƏTİNİN ADININ MƏNŞƏYİ HAQQINDA

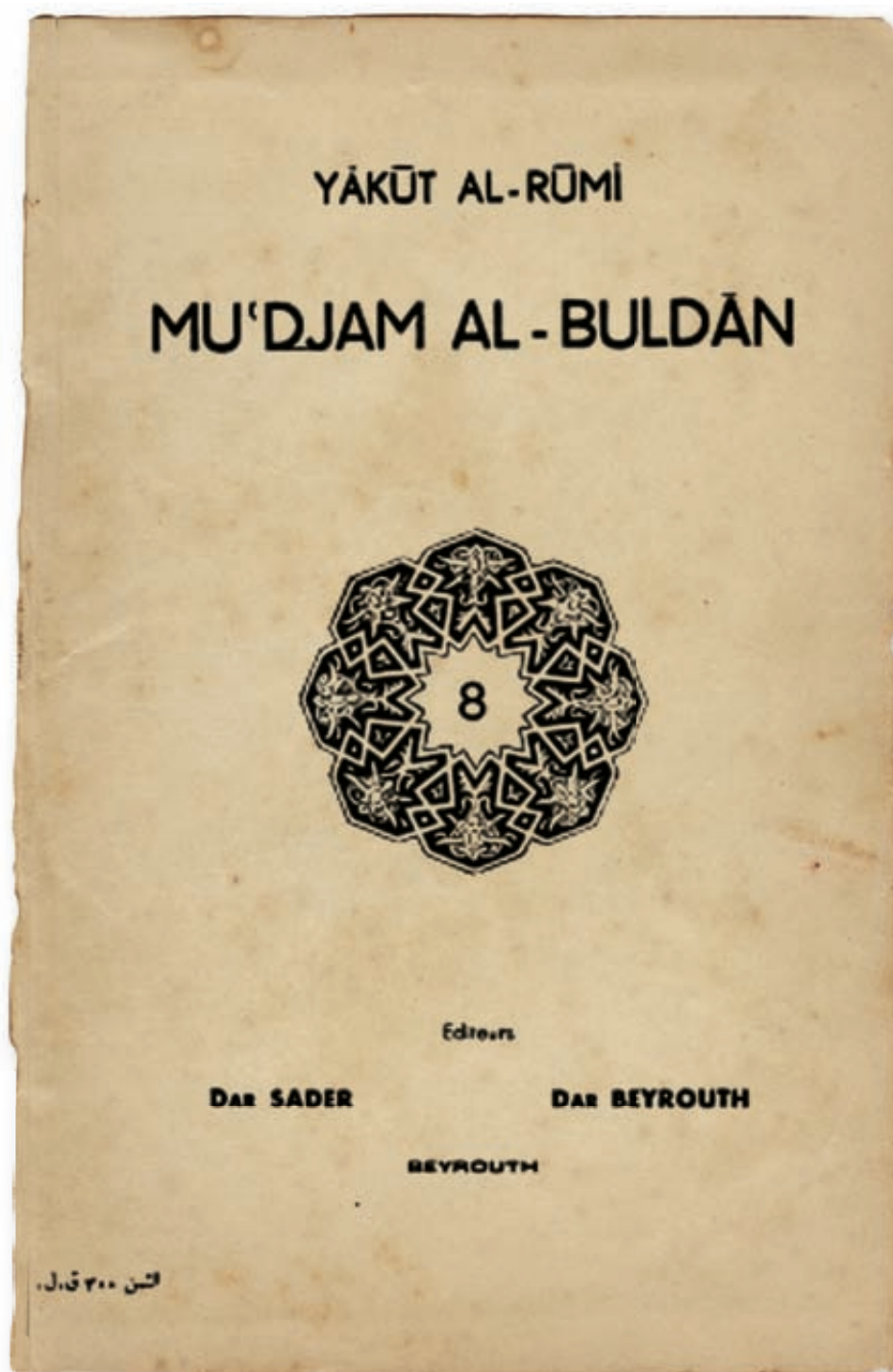
İslam mənbəsinə görə

İbn əl-Müqəffa (723-759-cu illər) deyir ki, Azərbaycan Azərbaz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun adı ilə adlandırılmışdır. *Yaqut əl-Həməvi (XII-XIII əsrlər) [m.ə. VII əsr hadisələri haqqında].*

Digərləri deyirlər ki, Azərbaycan adı Azərbaz ibn Bayvapasfin adından törəmişdir. *Yaqut əl-Həməvi (XII-XIII əsrlər) [m.ə. VII əsr hadisələri haqqında].*

Şərhlər:

Orta əsr İslam müəllifləri məlumatlarının məcmusu etiraf etməyə əsas verir ki, adının verildiyi ölkənin banisi Azərbaz olmuşdur. Əgər ölkənin banisinin – Azərbazin adının retransliterasiyasını (yenidən tərcüməsini) həyata keçirsək, ərəb “z” hərfini qədim “t” hərfi ilə əvəz etsək, belə bir nəticəyə gələrik ki, ərəb ənənələrinə görə, Azərbaycan ölkəsinin təməlini Atarpat/Azərbaz qoymuş, həmçinin bu ölkənin sərhədlərini də müəyyən etmişdir. Bu mənbələrdə göstərilən nəsil şəcərəsi onun qədim mənşəyini etiraf etməyə əsas verir. Beləliklə, Atropat adı və onun nəslə təxminən 500 il ərzində – VIII əsrdən XIII əsrədək eyni bir informasiyanı verən ərəb coğrafiyaçılarına məlum idi.

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

Yarandığı dövrdə ölkənin adı barədə mənbələrin məlumatları (m.ə. 612–585-ci illər)

Bunlara ölkənin yarandığı dövrdə Atropatena adlandığını iddia edən Ammian Marsellinin (IV əsr) məlumatlarını aid etmək lazımdır. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi (V əsr) məlumat verir ki, ölkə yarandığı dövrdə Adorbayqan adlandırılmışdır. Lakin Suriya salnaməsində ölkənin adının digər fonetik versiyalarına əsas verən məlumatlar da vardır. Xüsusilə bu salnamədə deyilir ki, “adı ilə “Adorbayqan torpaqları” adlandırılan Arbak, yəni Adurbad Midiya şahlığında “qala divarı tikdirdi” [“ölkə yaratdı” nəzərdə tutulur]. Ölkənin onun banisinin adı ilə adlandırılmasını nəzərə alsaq və Adorbayqan adına görə mühakimə yürütsək, onda baninin adı “Orbay” olmuşdur. Eyni zamanda baninin adının Arbak və ya Adurbad olmasını nəzərə alsaq, onda ölkə həmçinin “Adurbadqan” və ya “Adarbakan” da adlandırıla bilərdi. “Karki de bet Selox” salnaməsi həmçinin israr edir ki, ölkənin banisi Assuriya imperiyasını dağıdan şəxs olmuşdur. Qədim yunan və orta əsr mənbələrinin hamısında Assuriya imperiyasını dağıdan şəxsin adının bir neçə fonetik versiyası xatırladılır. Lakin Arbak adı ilə yanaşı “Arbat/Arpat” versiyasının adı daha çox çəkilir. Bu versiya Ammian Marsellinin göstərdiyi, Aqrippa xəritəsində “Atrapatena” şəklində verilən “Atropatena” adının etimologiyasını da araşdırmağa imkan verir. Bizim fikrimizcə, Ammian Marsellin və Aqrippanın göstərdikləri adlarda metatezaya yol verilmişdir, yəni “r” və “o/a” səslərinin yerdəyişməsi baş vermişdir. Bunu nəzərə almaqla əmələ gəlmiş dövrdə ölkənin adı “Atropatena/Atrapatena” deyil, “Atorpatena/Atarpatena” olmuşdur. Bu versiya müstəsna şəkildə inandırıcıdır, çünki bu adın əsasında ölkənin yaradıcısı “Arpat”ın adı vardır. Ölkənin yarandığı dövrdəki adına dair orta əsr islam müəllifləri də məlumat verirlər. Xüsusən ibn əl-Müqəffa (VIII əsr), ibn əl-Fakih əl-Həmədani (IX əsr), əl-Müqəddəsi (X əsr) və Yaqut əl-Həməvi (XII-XIII əsrlər) iddia edirlər ki, Azərbaycan ölkəsinin banisi Azərbaz adlı hökmdar olmuşdur. Azərbaz Atarbat/Adarbad/Atarpat adlarının yazılışının ərəb versiyası hesab olunur.

Ölkənin Midiya, Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyalarının tərkibində olduğu dövrlərdə adı barədə mənbələrin məlumatları (m.ə. 585–321-ci illər)

Mənbələr Midiya imperiyasının tərkibində ölkənin adı barədə məlumat vermir. Lakin, Herodota görə, Midiya imperiyasının ikinci şəxsi Qarpaq/Arpaq/Arbak olmuşdur. Bu adın, həmin şəxsiyyətin nəsilələrinin adının tədqiqi onun Atropatena/Adorbayqan ölkəsini yaradan sülaləyə aid olmasını iddia etməyə əsas verir. Ölkənin adı barədə bu dövrə dair Kurtsi Ruf (I əsr), Polibi (m.ə.200-120-ci illər), eləcə də Makedoniyalı İskəndər haqqındakı orta əsr Suriya və efiop salnamələri məlumat verirlər. Polibi ölkənin əhalisini “atropatilər” adlandırır və qeyd edir ki, “bu şahlıq (yəni atropatilər ölkəsi) farsların dövründən qalmışdır”, bu da birmənalı şəkildə ölkənin Əhəmənilər imperiyası dövründə mövcud olmasına şəhadət verir. Kurtsi Ruf Midiyanın, tədqiqatçıların Atrapatena versiyası ilə eyniləşdirdiyi “Satrapena” (“s” ön şəkilçisi əcnəbi adlara əlavə edilən ənənəvi yunan qoşmasıdır) bölgəsinə Makedoniyalı İskəndərin səfəri haqqında məlumat verir. Makedoniyalı İskəndər haqqındakı orta əsr mənbələrində Babilistanın ələ keçirilməsindən sonra onun hara getməsi barədə efiop versiyasında “Adorbaijan”, Suriya-xristian versiyasında “Adarbayijan”, Psevdo-Kallisfen versiyasında “Adhorbaijan” adları xatırladılır. Nizami Gəncəvi Makedoniyalı İskəndərin “Adurbadakan”a gəlməsi barədə məlumat verir. Yuxarıda göstərdiyimiz bütün adlar versiyasında – “Satrapena/Atrapena”, “Adurbaijan”, “Adarbaijan”, “Adurbajagan, Adurbaijan”, “Adurbadakan” – yunan mənbələrində “Atropatena” adı ilə məşhur olan eyni bir ölkə gizlənir. Sadalanan adların kök komponenti “orbai/arbaj”, “urbaj/urbai/urbaydır ki, bu da “Karki de bet Selox” salnaməsində göstərilən, ölkənin yaranması dövründəki adla tamamilə eynidir.

DÖVLƏTİNİN ADININ MƏNŞƏYİ HAQQINDA

M.ə. 321-ci ildə müstəqilliyinin bərpası zamanında ölkənin adı barədə mənbələrin məlumatları

Bu hadisələr barədə ölkəni “Atropatena, onun yaradıcısını isə “Atropat” adlandıran Strabon (I əsr) məlumat verir. Strabon iddia edir ki, ölkə onun yaradıcısının adı ilə adlandırılmışdır. Polibi ölkənin adının Selevkilər imperiyası (m.ə. II əsr) dövründə “Satrapena” adlandırılması barədə məlumat verir. Ölkənin adının “Atropatena” formasında olması I əsrdə Aqrippa tərəfindən tərtib edilən Roma xəritəsində qeyd olunur (Peytinqerov cədvəli).

Metatezalar nəzərə alınmaqla bu adlar onların qədim formalarının “Atorpatena” və ya “Atarpatena” olduğunu iddia etməyə əsas verir. Bu adların kök komponenti “Orpat” və ya “Arpat”dır.

Nə üçün qədim dövr Azərbaycanı indi qəbul olunduğu kimi “Azərbaycan” deyil, daha çox “Atropatena/Adorbayqan” adlandırılır?

Beləliklə, üç əsr ərzində mövcudluğunun ilk üç mərhələsini müstəqillik, imperiyaların tərkibində əyalət və müstəqilliyin bərpa edilməsi şəraitində keçirən ölkə öz qədim adını saxlamağı bacarmışdır. Sonrakı dövrdə əlaqələrin sahəsi kəskin şəkildə genişləndiyinə görə ölkənin adının fonetik versiyaları mənə əhəmiyyətinə toxunulmadan bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. “Azərbaycan” adının müasir fonetik versiyası VI əsrdən etibarən ərəb linqvistik ənənələrinin təsiri altında formalaşmışdır. “Atropatena/Adorbayqan” və “Azərbaycan” adları heç bir halda fərqli deyildir. Onlar eyni mənaya malikdir, lakin müxtəlif fonetik versiyalarda təqdim edilmişdir. Avropanın müxtəlif arxiv mənbələri bizim ölkənin adının onlarla fonetik versiyası barədə məlumat verir. Lakin bununla adın mənası dəyişmişdir. Yalnız onun fonetikasi dəyişir. Məsələn, ondadır ki, dövlətin yaradılması haqqında məlumat verən iki ən erkən mənbədə (Ammian Marcellin və “Karki de bet Selox” salnaməsi) ölkə məhz “Atropatena” və “Adorbayqan” adlanır. Ona görə də burada ad ilk mənbələrə müvafiq verilir. Bu zaman yunan-Roma versiyası olan “Atropatena” Roma xəritəsində (I əsr Peytinqer cədvəli) “Atrapatena” formasında verilmişdir. Roma versiyasının orijinala yaxın olmasına baxmayaraq, hər iki versiya orijinalın dili nəzərə alınmaqla bir qədər təhrif olunmuşdur. İlk mənbəyə görə, düzgün versiya “Atarpatena” və “Adorbayqan” hesab edilir. Müasir “Azərbaycan” versiyasına gəldikdə isə, o, ərəb fonetik versiyasına əsaslanır və m. VII əsrdən etibarən davamlı şəkildə sabitləşmişdir.

ATROPATENA/ADORBAYQAN/AZƏRBAYCAN

Müxtəlif səbəblərə görə ölkənin adı ilkin mənbələrdə və daha sonra ilk xatırlamalardan başlayaraq ta orta əsrlər və sonrakı qeydlər olan tədqiqatlarda müxtəlif fonetik versiyalarda yazılmışdır. Adın fonetikasına bir halda mənbənin dialekti, digər halda aydın olmayan tələffüz, üçüncü halda isə yazıldığı dilin linqvistik qanunları və s. təsir edir. Bu bəzi tədqiqatçılara, əsassız olaraq, erkən yunan versiyası olan “Atropatena” və ərəb versiyası olan “Azərbaycan” arasında genetik əlaqənin olmaması barədə iddialar irəli sürməyə əsas verir. Hələ Strabon qeyd edirdi: “Adlarda, xüsusən də barbarların adlarında dəyişikliklər yunanlarda çox tez-tez baş verir. Məsələn, onlar Daranı “Dariyek”, Parisatidani “Farzi-rida”, Afarı “Atarqatis” adlandırırlar, hərçənd Ktesi onu “Derkoto” adlandırır. (Strabon XVI, IV, 27). Siyahıda ölkənin adının fonetik transformasiyasının dinamikası verilmişdir.

Assuriya mixi xətləli mənbə

Antarpati/Ant-Arpat-i (m.ə. 723-cü il)

Ölkənin yaranması və dirçəlişi barədə məlumatlardan

Adorbayqan – “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi (V əsr)

Atropatena – Ammian Marsellin (IV əsr)

Atropatena – Strabon (I əsr)

Atropatiya Midiyası – Strabon (I əsr)

Makedoniyalı İskəndərin fəaliyyətinin təsviri zamanı

Adorbaigan/Adhorbaijan – Psevdo-Kallisfen,

Makedoniyalı İskəndər haqqında

Adarbaijan – Makedoniyalı İskəndər haqqında

xristian-Suriya versiyası

Yunan-Roma mənbələri

Satrapatiya – Polibi (m.ə. 200-120-ci illər)

Satrapatiya – Plutarx (təxminən 46-127-ci illər)

Satrapena – Kvint Kursti Ruf (m.ə. I əsr – m.I əsr)

Aqrippanın Roma xəritəsində (Peytinger cədvəli)

Atorpatena (I əsr)

Sasanilər dövrünün fars mənbələri

Adurbadaqan, şəhər – şəhrestaniha-yi Eranşəhr (m. 651-ci ilə qədər)

Adurbadaqan, kol/vilayət – Şəhrestaniha-yi Eranşəhr (m. 651-ci ilə qədər)

Adurbadaqan – Bundahişn, zərdüştiliyə aid mətn (VII əsrə qədər)

İlk islam mənbələri

Adharbaijan – Təbəri islamaqədərki hadisələri təsvir edərkən (839-923-cü illər)

Azərbayjan – Təbəri ərəblərin təcavüzü dövrünün hadisələrini təsvir edərkən (839-923-cü illər)

Adarbayqan – İdrisi (XII əsr)

Şərq müəlliflərinin orta əsrlərdəki əsərlərində

Azərbazkan – Biruni (X-XI əsrlər)

Azərbadqan – Firdovsi (X əsr)

Azərbayqan – Faxriddin Qurqani (XI əsr)

Adurbadaqan – Nizami Gəncəvi (XII əsr)

Bizans mənbələri

Adarbiqan – Qeysəriyyəli Prokopi (490-565-ci illər)

Adrabiqan – Feofilakt Simokatta (580-630-cu illər)

Adorbadiqan – Nikifor Blemmid (1197-1272-ci illər)

Adorbadiqan – Konstantinopollu Nikifor (758-828-ci illər)

XVI-XIX əsr Avropa mənbələrində

Azərbigian (1514-cü il), Azərbeigan (1574-cü il) –

[Venesiya, Uzun Həsən haqqında nəşr].

Edzerbaijan Hierak, Adirbeitzan Agem [Allain Manesson Mallet, Paris, 1683-cü il].

Adərbeigan, Adarbigan, Adirbeitzan, Adilbegian, Adərbeigan, Adzerbaijan, Adərbezzana – L'Adirbeitzan

[Dictionnaire universel François et latin. Paris, t. 1, 1771].

Atropatena, Adərbadağan, Adərbaigan, Adərbaddjahs –

ergir, Hatrepaidshan, Adərbəddjan, Azərbəddjan,

Adərpodegan, Adərbadegan, Atounpadeqan,

Ardabigan, Azərbaidjan, Azərbaidjan, Adərbadounik, L

[M.J.Saint-Martin, Paris, 1918].

Adərbigian, Adərbigan, Adrabigan, Andrabigan, Adərbadchan, Azərbaidjan, Ardabigan [Lebeau Charles, Paris, 1829].

Azərbayjan, Azərbijan, Atriopatena, MidiaAtropatene,

Azərbadegan, Adhorabad, Adrabadagan, Atunpadeqan,

Adorbadeqan, Adorbadaqan, Adorbaigan, Azərbaycan,

Azərbijan, Ardabigan, Adrabigan, Adoruadigan

[Rawlinson H., London, 1841, vol.X].

XVIII əsrdən başlayaraq Rusiya təcrübəsində

Rusiya imperatoru Aleksandr ölkəni Aderbeydjan, Rusiya qoşunlarının Cənubi Qafqazda komandanı knyaz Sisiyanov

“Adzerbeydjan”, İ.V.Qudoviçisə “Aderbidjan, Aderbay-

djan, Aderbeydjan” adlandırırlar. [Qafqaz Arxeoqrafiya

Komissiyasının aktları, T.3]. İosif Arqutinski yazır: “... bütöv Adrubejan ərazisi”, gürcü çarı II İrakli “Adrubejan

xanları”, Rusiya generalı V.Zubov “Adrubejan” ifadələrini işlədirlər. Burada həm Araz çayının cənubunda, həm də şimalında olan ərazilər nəzərdə tutulur [XVIII əsrin sonunda

Rusiya-Zaqafqaziya münasibətlərinə dair materiallar].

“Yaşasın Azərbaycan muxtariyyəti!” – Yelizavetpolda/

Gəncədə mitinqdə Yeni Türk Federal Partiyasının irəli sürdüyü şüar, aprel 1917-ci il (“Bakı” qəzeti, 1917).

Zaqafqazıyanın iki suveren vahidə ayrılması variantı xəbər verilir: “...qərbdə – Gürcüstan və şərqdə – Adərbeycan”

[“Bakı” qəzeti, 1918].

DÖVLƏTİNİN ADININ MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Arbak/Arpat/Orbay adının skif-türk mənşəyi

Arbak ilk skiflərdən biri olan Arpok-sayın adına uyğundur. Kırım xanının canişinləri Orbey titulu daşıyırdılar. Q.Qeybullayev “Arbak” sözündə “bak” komponentini ayırır və vurğulayır ki, belə quruluşlu şəxsi adlar türk adları üçün xarakterikdir: Arbak, Baybak, Çubak, Koybak, Saybak. Arpad adı, ehtimal ki, madyar tayfalarının türk-uqor ittifaqı rəhbərinin titulusudur (m.IX əsr). Sibir türk xalqları dastanlarının qəhrəmanı kimi Arbakın adı xatırladılır. Qazaxlarda və qırğızlarda Arbak “əcdadların ruhu”, “müqəddəs şəxs”, “ləyaqət”, “məşhur”, “şöhrət”, “müqəddəs və hörmətli əcdadların ruhları” deməkdir. Qazaxlarda, qırğızlarda, tuvalılarda şəxs adı kimi istifadə edilir, buryatlarda şaman nəsilələrindən biri Arbay soyadını daşıyır. Krasnoyarsk diyarında Arbay kəndi var. Beləliklə, “Arbak/Arpat/Orbay” toponimi türk əsasında böyük ərazidə və geniş mənalarda tətbiq olunmuşdur.

Göstərilən adları ümumiləşdirsək, aşağıdakı versiyaları alırıq: Arbak, Arbat, Arbakt, Adorbay, Adurbad. Yazılışdakı fərq bu adın anlaşılmasında hansısa ziddiyyət yaratmır, yalnız fonetik keçidləri nümayiş etdirir.

Biz ölkənin yaradıcısının adının üç versiyasına maliklik: ikinci hecası “bak” və “bay” kimi dəyişən Arbak/Arpat/Orbay. Mənbələrdə göstərilən ölkə adlarında da həmçinin ən azı üç versiya müşahidə edilir: “Adurbadaqan”, “Adorbayqan”, “Adarbiqan” [son forma Prokopidə (m. VI əsr) və Feofilakt Simokattə (m. VII əsr) qeydə alınmışdır] ölkə adlarında Arbad/Arnad, Arbay/Orbay, Arbak/Arbiq adları iştirak edir.

Ad – Arbak – an, Ad – Arbat – an, Ad – Orbay – qan ölkə adları türk dili əsasında “(Ata) Arbak (qan) nəsləi ölkəsi” mənasında etimologiyalaşmaya məruz qalır (“Karki de bet Selox” və Strabonda ölkənin “hökmdarın adı ilə” adlandırıldığı qeyd olunur).

Şərhlər:

Ölkənin adının versiyaları arasında iki fərq vardır. Onlardan biri prefiksə (*and, sat, ad/adh, at, az*), digəri isə kök komponentinə (*arpat, orbad, urbad, arbiq/arbak, orbay, erbai, erbay, arbay*) aiddir.

“Ant” komponenti Assuriya mixi mətnlərində “Antarpati” qala şəhərinin adında prefiks şəklində qeydə alınmışdır. “Ant” prefiksi keşikçi qala funksiyalarını əks etdirir. Bu adın kök komponenti “Assuriya imperiyasını dağıdan”ın ad – titulu ifadə edən “Arpat” hesab olunur. Knudtsone görə, Antarpati “Azərbaycan” adının ən erkən versiyasıdır.

“Ad/adh, at” komponenti “ata” nəslinin statusudur (məsələn, Atatürkdə olduğu kimi), “az” prefiksi – “at/ad, ata”nın ərəbləşmiş versiyasıdır. “Sat” komponenti “at/ad” versiyasından əlavə “s” hərfi ilə fərqlənir; bu isə yunanların əcnəbi adlara “s” hərfi artırmaq ənənəsindən irəli gəlir.

Yuxarıda sadalanan kök komponentləri *a/o/e/y, p/b, t/d* türk dili üçün ənənəvi fonetik keçidlərdən başqa, ikinci heca ilə fərqlənir: *pat/bat, biq/bak, bay/bai*. Bütün sadalanan kök komponentləri mahiyyətinə görə *bat/batır/qəhrəman; beq/qəhrəman; bay/varlı* mənası ilə eyni şeyi bildirir.

“Atropat” və “Atrapat” – metateza nəticəsində təhrif olunmuş versiyalardır. Düzgün şəkli “Atorpat” və “Atarpat”dır; burada “at” prefiksi *ata – “nəsil”, orpat və arpat isə canişin mənasındadır*.

Bütün fonetik versiyalarda ölkənin adı “Arpat/Arbak/Orbay/Urbat nəslinin ölkəsi” deməkdir.

Arbak/Arbat/Orbay – Adarbaqan /Adurbataqan/Adorbayqan adlarının kök komponenti kimi

Əgər “Adarbiqan/Adarbadaqan/Adarbadaqan/Adorbayqan” toponimindən Arbak/Arbad/Urbad/Orbay adlarını çıxarsaq, onda həmin adların iki digər tərkibi qalır: “ad” prefiksi və “qan” suffiksi, yəni “yerə bağlılıq”. Bu zaman At, Ad, Ata, Ada komponenti/prefiksi “ata, bani, nəsil, əcdad, hörmətli ahıl insan” mənasını verir. At, Ad – “müdafiə etmək, hamilik etmək, ahıl, hörmətli olmaq”, at/ad – “ad”, ata – “digərləri üzərində qalxan, yüksələn, hamilik göstərən şəxs” deməkdir [E.V.Sevortyan]. At/Ata, Ad/Ada onlarla homogen olan bir sıra sözlərə malikdir, məsələn, “ataq”. B.Radlova görə, bu, “hami, havadar”, “atalıq” isə “yüksək mənəb, rütbə” deməkdir [V.V.Radlov]. Qazax, qırğız və türkmən ənənələrində indiyə qədər ata sözü Ad – Arbak (Ata – Arbak), Ad – Arpat (Ata – Arpat), Ad – Orbay (Ata – Orbay) və digər adların tətbiqinə oxşar olaraq şəxs adlarının yanında “hami, himayədar” mənasında istifadə edilir.

Mənbələr məlumat verir ki, “Adurbadaqan”/Adurbadqan”/Adorbayqan” anlayışı Midiya hökmdarı Arbakın (skif şahı Madinin) adından/titulundan yaranmışdır.

SKİFLƏR ASSURİYA İMPERİYASINI DAĞITDILAR VƏ

İki Babil cədvəli Assuriyanın süqutunda skiflərin rolunu təyin etməyə imkan verir. Onlardan biri m.ə. 550-400-cü illərdə tərtib edilmişdir, “Fall of Nineveh” və ya “Gedd salnaməsi” adlanır və Britaniya muzeyində (21, 109) saxlanılır, m.ə. 556-539-cu illərdə tərtib edilən digəri isə “Nabonid daş plitəsi” (daha sonra NNS) adlanır və İstanbul Arxeologiya Muzeyində saxlanılır. Əksər antik ilkin mənbələr Assuriyanın süqutu barədə məlumat verərkən, həmin hadisələrdə skiflərin hansısa bir iştirakını istisna etməklə əsas rolu Midiyalılara verir. Bunun səbəbi skif şahı Madinin eyni zamanda Midiyada Arbak titulu ilə Assuriya canişini vəzifəsini tutması və Assuriyanın dağıdılması üzrə hərbi əməliyyatların əsas siması olduğundan, məhz midiyalı kimi təsvir edilməsidir. Antik mənbələrin heç biri, “midiyalı” adlandırmasına baxmayaraq, onu Midiya şahı hesab etmir. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi “Şah Madi Arbak” anlayışını bir şəxs kimi görür. Beləliklə, bəzi tədqiqatçılar tarixi informasiyanın səhihliyini ağırlaşdırırlar, halbuki o, diqqətli yanaşma tələb edir.

Fall of Nineveh

Fall of Nineveh

S.C.Geddə görə, “Fall of Nineveh” cədvəlinin 38-39-cu sətirləri məlumat verir ki, Umman-manda şahının adamlarının Akkad şahı ilə qarşılaşmasından ötrü Akkad şahı öz ordusunu topladı, onlar bir-biriylə görüşdülər. [41] Tiqr sahili ilə onlar [.....] Nineviya üzərinə getdilər [58]. On altıncı ilin iyar ayında Akkad şahı öz ordusunu topladı və Assuriyaya getdi. İyar ayından marcheshvan [59] ayına qədər onlar qalibiyyətlə Assuriyanı keçdilər. Marcheshvan ayında Umman-manda Akkad şahının köməyinə gəldi [60]. Onlar öz ordularını birləşdirdilər və Assuriyada taxt-tacın olduğu Xarran [Aşşur-fuballitdən sonra] şəhərində addımladılar [61]. Aşur-uballit və [ona kömək edən] torpağın ordusu gəldi [62]. Düşmənin qorxusu onların üstünə çökdü; onlar keçib-getdikləri şəhəri tərk etdilər [63]. Akkad kralı Xarrana çatdı, şəhər ələ keçirildi [64]. Şəhərin talanması... o, sayılması mümkün olmayan miqdarda talan etdi. Adar ayında Akkad şahı...onları... ..geridə qoydu [65]. Onun özü və Akkad şahına köməyə gələn Umman-manda öz torpağına geri qayıtdı. [66]

Şərhlər:

1923-cü ildə oxunan və nəşr edilən Yeni Babil daş lövhəsi (British Museum, №21, 901) hadisələrin vaxtına və Assuriyanın dağılması iştirakçılarının ənənələrinə ən yaxın olan mənbə kimi Assuriyaya qarşı təcavüzün üç iştirakçısını müəyyən edir: akkadlar/babillilər, umman-manda/skiflər və midiyalılar. Mətn məşhur assuriyaşünas S.C.Gedd tərəfindən oxunmuş, şərh olunmuş və nəşr edilmişdir. S.C.Gedd lövhədə üç dəfə xatırladılan umman-manda xalqını skiflərlə eyniləşdirir.

S.C.Geddin baxışlarını S.Smit, E.Dorm, K.F.Lemman-Haupt, Y.Levi, B.B.Piotrovski, E.Kavenyak və başqaları dəstəklədilər. S.C.Geddin nəşrinə giriş sözündə qədim dövrlərin məşhur bilicisi E.A.Uollis-Bac belə bir qeyd edir: sənədin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Assuriya üç iştirakçının: Babilistan, Midiya və skiflərin zərbələri ilə dağılmışdır. O, təcavüzün ilk illərində skiflərin olmamasını iki ehtimala əlaqələndirir: onlardan biri skif şahının assuriyalılarla

ittifaqı və onun canişinlik vəzifəsi (bax: Herodot), ikincisi isə skif şahının assuriyalılara köməyə yollanan baktiryalıları tovlayıb öz tərəfinə çəkmək səyləridir (Ktesi/Diodor). Qeyd etmək vacibdir ki, S.C.Gedd umman-mandaları skif hesab etdiyi, lakin şahın adı barədə heç nə demədiyi halda, Fr. W.Konig bu boşluğu doldurur və Umman-manda şahının adının Arpaqu olduğunu təsdiqləyir. Üstəlik o, Midiya şahı Kiaksarı hakimiyyətdən kənarlaşdıran adamın umman-manda olduğunu və onun, ehtimal ki, Arpaq/Arbak şah adlandığını xüsusi şəkildə vurğulayır. Belə görünür ki, skiflərin lehinə tədqiqatların nəticələri yetərincədir. Buna baxmayaraq, bir çox alimlər, o cümlədən “Fall of Nineveh”in tədqiqatçıları Assuriyanın Midiyadakı canişini Arbakı məhz Midiya şahı Kiaksarla eyniləşdirməkdə davam edirlər. Bu ziddiyyətə görə umman-manda xalqının etnik mənşəyinin müəyyənəlməsi problemi qədim dünyanın mühüm tədqiqat mövzularından biri kimi qalır.

İstanbul Nabonid daş plitəsi

Nabonid daş plitəsində deyilir: "... o (yəni, ehtimal ki, Nabopalassar) onu özünə müttəfiq etdi; tayı-bərabəri olmayan Umman-manda şahını özünə tabe etdi; onun (Marduk tanrısının) əmri ilə onu (yəni Umman-manda şahını) köməyə gəlməyə məcbur etdi. O, qasırğa kimi yuxarı, aşağı, sağa, sola qəzəbləndi və Babilistana görə intiqam aldı. Umman-mandanın cürətli şahı İriba-Tukte Assuriya tanrılarının məbədlərini tamamilə dağıtdı; Akkad şahına (Nabopalassara) düşmən olan və onunla ittifaqa daxil olmayan Akkad şəhərlərinin ziyarətgahlarını uçurtdu, heç birisinə rəhm etmədi; onların şəhərlərini viran qoydu".

Xülasə

İki Babil mənbəsi: "Fall of Nineveh" və "Nabonid daş plitəsi" Nineviyanın süqutu situasiyasını ən səhih və dəqiq müəyyənləşdirir. Hər iki mənbədə Nineviyanın süqutunda aparıcı rol oynayan Umman-manda xalqının adı çəkilir. Bir halda ("Fall of Nineveh") Umman-manda şahının adı Arpaqu kimi, digərində isə İriba-Tukte (NNS) kimi xatırladılır ki, onu da tədqiqatçılar Ktesinin Arbaki ilə eyniləşdirirlər. Bu mətnlərin tərcüməçiləri və ilk nasirləri birmənalı surətdə Assuriya imperiyasının dağıdıcısı kimi Umman-manda xalqını təsnifatlaşdırır və onları skiflərlə eyniləşdirirlər.

İstanbul Nabonid daş plitəsi

Şərhlər:

Nabonid mətninin tərcüməçisi və nəşiri M.M.Petrovo-Solovovo təqdim edilən mətni aşağıdakı şəkildə şərh edir: "Göründüyü kimi, Kiaksar haqqında əsla xatırladılmır. Nineviyanın dağılmasını babillilərin və manda (və ya umman-manda) xalqının adına yazırlar ki, onları da, kifayət qədər əsas olmadığına görə, əsl midiyalılarla eyniləşdirmək mümkün deyil. Sonralar manda xalqının bir hissəsi həqiqətən oturaqlaşdı və paytaxtı Ekbatan olan şahlıq yaratdı. Lakin VII əsrin əvvəllərində və daha əvvəl onlar barbar, köçəri, ehtimal ki, kimmerilərlə qohum olan xalq idi, bəzi alimlər müəyyən səbəblərdən onlarda qədim skifləri görürlər. "[M.M.Петрово-Соловово, 1895, С. 97]. Təqdim edilən şərhə əlavə etmək lazımdır ki, "Journal of the Royal Asiatic" jurnalı Fr. Şeilin NNS-də Lexmannın Assuriyanı dağıdan Arbaka aid etdiyi "Umman-manda şahı İriba-Tukte" ifadəsini oxuduğu haqda məlumat verir. [Oswald Szemerényi, 1980, p.6] Lexmann/Lehmann və Andreas belə hesab edirlər ki, İriba-Tukte adının qısaltdılmış forması Ktesinin Assuriyanın dağıdıcısı kimi xatırladığı "Arbakas"dır [Marquart, 1896, s. 230]. Hommel Fr. Şeilə ünvanladığı məktubunda təsdiq edir ki, İriba-Tukte Arbakla eynidir [Recueil...1896, p.217]. Həmçinin Q.Vinkler də "İriba-Tukte" adı altında söhbətin Assuriyanı dağıdan və şübhəsiz ki, Arbak adlanan şəxs barəsində getdiyini "mübahisəsiz" hesab edir. [Jahrbuch...Berlin,

1897, s.25]. Məhz İriba-Tukte Babilistan hökmdarı ilə ittifaqa girmiş və Assuriya imperiyasının dağıdılmasında həlledici rol oynamışdı. Pinxes bu zaman İriba-Tuktenin fəaliyyətini Diodorun skif hesab etdiyi Arbakla bağlayır [Pinches The, 1908, p.393]. Markvart "İriba-Tukteni (və ya Arbatı) Kiaksar ordusunun başçısı hesab etmək və onu (Kiaksarı) Prototinin oğlu skif Madiesdən fərqləndirmək üçün heç bir əsas görmür [Marquart, 1896, s. 230]. Lehmann, Markvart, Hommel, Pinxes, Petrovo-Solovovo və digərləri hesab edirlər ki, İriba-Tukte Ktesi və Diodorun Arbaki (Arbatı, Orbaki, Arbaktı) ilə eyni şəxsdir, həm də midiyalıların deyil, skiflərin başçısıdır. NNS-də deyilir: "O (yəni, ehtimal ki, Nabopalassar) onu özünə müttəfiq etdi; tayı-bərabəri olmayan Umman-manda şahını özünə tabe etdi; onun (Marduk tanrısının) əmri ilə onu (yəni Umman-manda şahını) köməyə gəlməyə məcbur etdi". Nabonid mətnindən məlum olur ki, Babilistan şahı Nabopalassar və Umman-manda şahı İriba-Tukte arasında ittifaq bağlanması ilə və Assuriya əleyhinə razılaşdırılmış fəaliyyətlə bağlı bütün hərəkətlər Babilistan şahının təşəbbüsü ilə baş vermişdir. Bu fikir Ktesi/Diodorun məlumatı ilə üst-üstə düşür; orada da iddia edilir ki, Midiyada Assuriya canişini Arbakla Assuriya əleyhinə hərbi ittifaqın bağlanması təşəbbüskarı Babilistan şahı Beles olmuşdur [Diod, II, XXIII-XXVII].

SKİFLƏR ASSURİYA İMPERİYASINI DAĞITDILAR VƏ

Assuriya imperiyasına qalib gələn şəxs haqqında yunan, Roma, Bizans, Avropa mənbələri

“Arbak – Midiya hərbi komandanıdır”.

Knidli Ktesi (m.ə. təxminən 441-ci il), Siciliyalı Diodorun təqdimatında (m.ə. I əsr, II, 23-27).

Assuriya şahı Sardanapalın qoşun başçıları arasında çox cəsur əsgər Arbak (və ya bəzilərinin yazdığı kimi Arbat) vardı, Assuriya üzərində qələbədən sonra “Arbak Midiya və Persiyanı ələ keçirir, özünü oranın şahı elan edir”.

Don Juan Persidski, Oruc bəy Bayatın - Don Juan Persidskinin kitabı. Meqasfenə istinad (m.ə. IV III əsrlər)

“Sardanapalın sərkərdələrindən biri midiyalı Arbak idi”.

Knidli Ktesiyə istinadla Afiney (II III əsrlər milad tarixi XII) (m.ə. təxminən 441-ci il).

“Arbak midiyalıların hökmdarıdır”. *Dəməşqli Nikolay (m.ə. I əsr - miladın I əsri)*

“Sardanapaldan sonra, onun məhvini baiskarı, keçmiş Midiya canişini Arbakt şah oldu”.

Pompey Troq (miladın I əsri, bax: Mark Yunian Yustin, kitab 1,3,1, III əsr)

Assuriya şahı Sardanapal “şahlıqdan və həyatdan midiyalı Arbak məhrum etdi”.

Velley Paterkul (m.ə. 19-cu il - miladın 31-ci ili)

Sardanapal “öz canişini, o zaman midiyalılara başçılıq edən Arbat tərəfindən məğlub edildi”.

Pavel Orozi (385 420-ci illər).

“Sardanapalın şahlığı dövründə şahlıq zəifləyən vaxt Arbak və Velizis hakimiyyəti assuriyalıların əlindən aldılar”. *Mirinalı Aqaff (536 582-ci illər).*

Şərhlər:

Mənbələr təsdiq etməyə əsas verir ki, Assuriya imperiyasını dağıdanın adı aşağıdakı şəkildə olmuşdur: Arbak, Arbat, Arbakt, Arbax. Eyni zamanda, mənbələrə görə, Arbak “midiyalı” deyil, yalnız “Midiyada Assuriya hökmdarı Sardanapalın Midiya canişini” (Ktesi/Siciliyalı Diodor); “Assuriya hökmdarı Sardanapalın adından idarə edən və müharibənin gedişinə rəhbərlik edən adam” (Meqasfen/Oruc bəy Bayat-Don Juan Persidski); “Midiyalıları idarə edən canişin” (Pavel Orozi, Auralı Ekkehard); “Midiya satrapı” olmuşdur (Hegel). Pompey Troq (m. I əsri, bax: Mark Yunian Yustin, III əsr) onu “Sardanapalın Arbakt adında canişini” adlandırır, daha sonra yazır: “Ondan (Sardanapaldan) sonra ölümünün baiskarı, Midiyanın keçmiş canişini Arbakt şah oldu”. Mənbələr Sardanapaldan dərhal sonra Kiaksarın Assuriya şahı olması barədə heç bir məlumat vermir. Strabon (m.ə. I əsr) yazır: “Onlar [assuriyalılar] Sardanapal və Arbak dövrünə qədər öz

hakimiyyətlərini varislərinə verirdilər. Sonda onların şahlığı midiyalılara keçdi”.

Beləliklə, Assuriya hakimiyyəti midiyalılara dərhal yox, sonralar, yəni skif hegemonluğu başa çatdıqdan sonra keçir.

Auralı Ekkehardın “Midiyalıların yanına gedən Arbak şahlığın böyük bir hissəsini və şahlıq taxt-tacını ələ keçirdi və Midiyada öz əlində saxladı” fikri Arbaktın “Midiyada hakimiyyəti əlində saxlayan” şəxs kimi təqdim edildiyini düşünməyə əsas verir. Bəzi çəşqınlıq ondan doğur ki, Midiyaya dair tarixin eyni bir dövründə iki hökmdarın adı çəkilir, onlardan biri skif şahı Madinin hücumunun nəticələrinə görə “irsi Midiya şahı” rütbəsinə saxlamaqla hakimiyyətdən kənarlaşdırılan Kiaksar, digəri isə “Midiyada Assuriya imperiyasının tam hakimiyyətli canişini” rütbəsində olan Madi/Arbakdır. Üstəlik Madi öz şahlıq hakimiyyətini Aşquz/İşquz şahlığında əldə saxlayırdı.

ΔΙΟΔΩΡΟΥ ΤΟΥ ΣΙΚΕΛΙΩΤΟΥ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ
ΤΑ ΣΩΖΟΜΕΝΑ.
DIODORI SICULI
BIBLIOTHECAE HISTORICAE
LIBRI QUI SUPERSUNT,
INTERPRETE
LAURENTIO RHODOMANO.
AD FIDEM MSS. RECENSUIT
PETRUS WESSELIUS,
ATQUE
HENR. STEPHANI, LAUR. RHODOMANI, FULV. URSINI, HENR.
VALESI, JACOBI PALMERII & SUAS ADNOTATIONES,
CUM INDICIBUS LOCUPLETISSIMIS, ADJECIT.
T O M U S I I

AMSTELÆDAMI,
Sumptibus **JACOBI WETSTENII**
M. D. CCXLVI

“Həmin (skif) şahları tərəfindən çoxlu digər fəth edilmiş tayfalar da köçürülmüşdü. Onlardan ikisi daha mühümdür: biri Assuriyadan Paflaqoniya və Pont arasındakı torpaqlara, ikincisi isə Midiyadan Tanais çayı ətrafına köçürülmədir; bu köçkünləri savromatlar adlandırdılar”. Diodor, II, XLIII.

Şərhlər:

Assuriyalılara midiyalıların deyil, məhz skiflərin qalib gəlməsi mülahizəsi yuxarıda göstərilən məlumatlardan irəli gəlir. Diodor xüsusilə qeyd edir ki, skiflər tərəfindən həyata keçirilən iki köçürülmə – assuriyalıların və midiyalıların köçürülməsi mühüm hesab olunur. Təbii sual yaranır: əgər Assuriyaya qalib gələn midiyalılarsa, onda skiflər assuriyalıları və midiyalıları uzaq məsafələrə köçürə bilərdilərmidi? Əlbəttə, yox! Bunu yalnız qaliblər edə bilərdilər ki, o da skiflərdir.

SKİFLƏR ASSURİYA İMPERİYASINI DAĞITDILAR VƏ

“Buğaların əməyi ilə əldə edilmiş məhsulu dostlara təqdim edirik: onlarla birlikdə camdan Tanrıya şərab süzürük; biz oxla düşməni uzaqdan, nizə ilə isə yaxından vururuq. Beləliklə, biz Suriya şahına, sonra fars və Midiya şahlarına qalib gəldik və həmin qələbələr sayəsində bizim qarşımızda Misirə qədər ərazilər açıldı”. Skif elçilərinin Makedoniyalı İskəndərlə danışıqları barədə. Kvint Kurtsi Ruf, Makedoniyalı İskəndərin tarixi, VII,8,18.

Şərhlər:

İlk növbədə, danışıqların olması faktı, yaranma və inkişaf tarixini təsvir etdikləri real ölkəni tam səlahiyyətlə təmsil edən skif səfirlərinin legitimliyinin Makedoniyalı İskəndər tərəfindən tanınmasının sübutudur.

Suriya şahlığı dedikdə Assuriya şahlığı nəzərdə tutulur; skiflərin qələbəsi nəticəsində m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyası dağıldı. Məhz fəth edilmiş Assuriya torpaqlarında skif elçilərinin təmsil etdiyi ölkə yaranmışdır ki, onu da Ammian Marsellin (IV əsr) “Atropatena”, “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi (V əsr) “Adorbayqan” adlandırır. Assuriyanın dağıdılması zamanı skiflərin dövlətyaradıcı rolunu, həmçinin Britaniya muzeyində saxlanılan (“Fall of Nineveh”) mixi mətni və İstanbul Arxeologiya Muzeyində saxlanılan “Nabonid daş plitəsi”nin mətni də təsdiq edir. Mixi mətnləri Assuriya imperiyasını dağıdanları “Umman-manda xalqı” adlandırır. Qədim dünyada “Umman-manda” termini ilə hegemon bölgə xalqını adlandırırdılar. “Umman-manda” (Akkada hücum edən şimal xalqlarından biri nəzərdə tutulur) ilk dəfə Akkad şahı Naram-Suenin (m.ə. XXIII əsrin ikinci yarısı) məktubunda xatırladılır. Sonralar hegemon olduqları dövrdə kimmeriləri, daha sonra onlara qalib gələn skifləri və nəhayət, skifləri məğlub edən midiyalıları belə adlandırırdılar.

M.ə. 673-cü ildə, Assuriya əleyhinə üsyan nəticəsində həmçinin mərkəzləşmiş Midiya şahlığı yarandı. Onlarda ilk şah Deyok, ikinci şah isə onun oğlu Fraort oldu. Möhkəmlənən Fraort dağınıq fars tayfalarının yaşadığı torpaqlara, Anşana qarşı hərbi yürüş həyata keçirdi və onları fəth etdi. Midiya hökmdarı bu şəkildə midiyalıların və farsların şahına çevrildi. “Fars və Midiya şahları üzərində qələbə” dedikdə skiflərin Midiya şahı Kiaksar (o özünün Nineviyanı uğurlu mühasirə etmək planını dayandıraraq Midiyaya geri qayıtmağa məcbur olmuşdu, ora isə böyük ehtimalla assuriyalıların dəstəyi ilə artıq skiflər girmişdilər) üzərində qələbəsi nəzərdə tutulur. Skiflər burada sarsıdıcı qələbə qazandılar. Bu məlumat Herodotun (I, 103) məlumatı ilə tamamilə üst-üstə düşür. Həmin hadisələr nəticəsində Prototinin oğlu, skif şahı Madi Midiyada Assuriyanın canişini təyin edildi. Çoxsaylı ilkin mənbələrdə o, “Arbak/Arbat” titulu ilə və ya digər oxşar fonetik versiyalarda xatırladılır.

“Farsların və midiyalıların şahı” ifadəsi onunla bağlıdır ki, Persiya, bu barədə Herodotun dediyi kimi, Midiya şahı Fraort tərəfindən fəth edilmişdi (I, 102) və skiflər onun oğlu Kiaksar üzərində qələbə qazandığı zaman o, “farsların və midiyalıların şahı” idi.

Skiflərin “Bu qələbələr sayəsində onların qarşısında Misirə qədər ərazilər açıldı” məlumatı Herodotun analoji məlumatı ilə üst-üstə düşür (I, 105).

“Həmin (skif) şahları tərəfindən çoxlu digər fəth edilmiş tayfalar da köçürülmüşdü. Onlardan ikisi daha mühümdür: biri Assuriyadan Paflaqoniya və Pont arasındakı torpaqlara, ikincisi isə Midiyadan Tanais çayı ətrafına köçürülmədir; bu köçkünləri savromatlar adlandırırdılar”. Diodor, II, XLIII.

Şərhlər:

Diodor xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır ki, skiflər tərəfindən həyata keçirilən iki köçürülmə mühüm olmuşdur: assuriyalıların və midiyalıların köçürülməsi. Təbii sual yaranır: əgər Assuriyaya skiflər deyil, midiyalıları qalib gəlmişdilsə, onda skiflər assuriyalıları və midiyalıları uzaq məsafələrə köçürə bilərdilərmidi? Assuriyalıların və midiyalıların skiflər tərəfindən həyata keçirilən köçürülməsi tamamilə aşkar fakt kimi onlara qalib statusu verir, faktın özü isə təbii aksiom əhəmiyyəti qazanır.

Midiyalıların assuriyalılara qalib gəlməsi haqqında iddialar Kvint Kurtsi Ruf və Diodorun məlumatları ilə təkrar olunur. Göstərilən məlumatlardan belə çıxır ki, “Suriya (Assuriya) şahına qələbə çalan” midiyalıları deyil, məhz skiflərdir, Assuriya imperiyasını skiflər dağıtmışlar. Bundan da belə bir nəticə çıxır ki, məhz skiflər “farsların və midiyalıların şahına (Kiaksara) qalib gəldilər, bunun əksi doğru deyil.

LIBER VII.

215

aitas: patera cum his vinum Diis libamus: inimicos sagitta eminus, hasta cominus petimus. Sic Syriae regem, et postea Persarum, Medorumque superavimus; patuitque nobis iter usque in Aegyptum. At tu, qui te gloriaris ad latrones persequendos venire, omnium gentium, quas adisti, latrones. Lydiam cepisti: Syriam occupasti: Persidem tenes: Bactrianos habes in potestate: Indos petisti: iam etiam ad pecora nostra avaras et instabiles manus porrigis. Quid tibi divitiis opus est, quae te esurire cogunt? Primus omnium satietate parasti famem; ut quo plura haberes, acrius, quae non habes, cuperes. Non succurrit tibi, quamdiu circum Bactra haereas? dum illos subigis, Sogdiani bellare coeperunt. Bellum tibi ex victoria nascitur. Nam ut maior fortiorque sis quam quisquam; tamen alienigenam dominum pati nemo vult. Transi modo Tanaim: scies, quam late pateant; nunquam tamen consequeris Scythas. Paupertas nostra velocior erit, quam exercitus tuus, qui praedam tot nationum vehit. Rursus cum procul abesse nos credes, videbis in tuis castris. Eadem velocitate et sequimur, et fugimus. Scytharum solitudines Graecis etiam proverbiiis audio eludi. At nos deserta et humano cultu vacua, magis quam urbes et opulentos agros sequimur. Proinde fortunam tuam pressis manibus tene. Lubrica est, nec invita teneri potest. Salubre consilium sequens quam praesens tempus ostendit melius. Impone felicitati tuae frenos, facilius illam reges. Nostri sine pedibus dicunt esse fortunam, quae manus et pennas tantum habet; cum manus porrigit, pennas quoque comprehendere non sinit. Denique si Deus es, tribuere mortalibus beneficia debes; non sua eripere: sin autem homo es; id quod es, semper esse te cogita. Stultum est eorum meminisse, pro-

SKİFLƏR ASSURİYA İMPERİYASINI DAĞITDILAR VƏ

Assuriya imperiyasının dağıdılması prosesinin tam aydın olması üçün “skiflərin hegemonluğu” dövrünün hansı illəri əhatə etməsi, skiflərin rolunun nədən ibarət olması və Assuriya imperiyası dağıdıldığı zaman skiflərin və Midiyanın hansı statusa malik olması məsələlərinə bir daha qayıtmaq lazımdır; Madi/Arbak və Kiaksar kim olmuşlar, mənbələr nə üçün skiflərin və midiyalıların, eləcə də Assuriya imperiyasının dağıdılmasında Madi və Kiaksarın xidmətlərini dolaşmaq salır?

Skiflər hansı tarixi hadisələrdə Asiyanın hegemonuna çevrildilər?

625-ci ildə Midiya şahı Fraort Ninevaya yürüş etdi və öldürüldü. İki il keçdikdən sonra, 623-cü ildə onun oğlu Kiaksar Ninevaya qarşı yürüşü təkrarladı. O, qələbəyə yaxın idi. Lakin bu zaman, Herodotun dediyi kimi, Aşquz/İşquza¹ hakimlik edən skif şahı Madi Midiyaya hücum edir və midiyalılara qalib gəlir. Assuriya xilas olur, lakin Midiya, Herodotun hesab etdiyi kimi, öz əzəmətini itirir. Assuriya şahı minnətdarlıq əlaməti olaraq Madini Arbak/Arbat/Arbakt titulu ilə Midiyada canişin kimi tanıyır. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi Arbak və Madini eyni şəxs hesab etməyə əsas verir; bu mənbə birmənalı olaraq məlumat verir ki, “Arbak Şah Madidir/Maday”. Ktesidən başlayaraq (bax: Diodor) bir çox digər müəlliflər də Assuriya imperiyasının dağıdıcısı kimi Arbak/Arpat/Arbakt adlı şəxsə danışıq və onu müxtəlif cür adlandırırlar: “midiyalı”, “Midiya canişini” və i. a. M.ə. 623-cü il hadisələrinin mahiyyəti nədən ibarətdir? Ondan ibarətdir ki, bölgənin aşkar hegemonu olan Assuriya böhranlı vəziyyətdədir, onu bu vəziyyətdən skiflər çıxarırlar. Bununla skiflər Assuriya hegemonluğunun şərqli hökmdarı olmaq hüququnu qazanır və onu əldə edirlər.

Onlar təkcə özlərinin Aşquz/İşquz şahlığında hökmdarlıqlarını davam etdirmir, həm də canişin statusunda Midiyanı idarə edir, Herodotun qeyd etdiyi kimi, bölgədə vergilərin toplanmasına cavabdehlik daşıyırlar. Midiya şahı Kiaksar Midiyada real hakimiyyətdən kənarlaşdırılır, lakin Herodotun məlumatından göründüyü kimi, onun şah statusu saxlanılır. Məhz Midiya üzərində skif şahının hakimiyyəti antik müəlliflərə Assuriya imperiyasını dağıdanların midiyalılar olduğunu hesab etməyə əsas vermişdir. Göstərilən tarixi məlumatlar təsdiq etməyə imkan verir ki, Asiyada m.ə. 623-cü ildən başlayaraq haqqında Herodotun danışdığı 28 illik skif hegemonluğu başlamışdır. M.ə. 623-cü il hadisəsindən başqa həmin tarixi dövrün heç bir hadisəsi, onu skif hegemonluğunun başlanğıcı hesab etməyə əsas vermir.

Assuriyanın dağıdılmasında midiyalılar deyil, skiflər aparıcı qüvvə olmuşlar

Assuriya imperiyasının dağıdıldığı m.ə. 612-ci il tarixdə hələ skiflər hökmranlıq edirdi (623-594-cü illər). Midiyalılar bu zaman vassal idilər və heç bir halda müstəqil hərəkət edə bilməzdilər. Məhz skiflər Babilistanla ittifaqda aparıcı qüvvə idilər (bax: Ktesi və Diodor). Geddin və Nabonidin Yeni Babil salnamələri Assuriya imperiyasının, o cümlədən onun paytaxtı Nineviyanın dağılmasında Umman-manda xalqının xüsusi rolu haqqında məlumat verir. Geddin özü və onun çoxlu tərəfdarları təsdiq edirlər ki, Assuriya imperiyasının dağıdıcıları hesab edilən Umman-manda xalqı dedikdə skiflər nəzərdə tutulmuşdur. Geddin salnaməsində midiyalıların da döyüş əməliyyatlarında iştirakı barədə danışılır, amma onlar Nineviyaya qarşı deyil, Nineviya şəhərinin ətrafı və Aşur şəhəri uğrunda döyüşürlər. Bu zaman iki şəhəri ələ keçirsələr də onları işğal etmir, yalnız qənimət toplamaqla kifayətlənirlər. “Gedd salnaməsi”nin İ.M.Dyakonov versiyasındakı tərcüməyə diqqət yetirin, orada deyilir ki, midiyalılar döyüşə “... əmri ilə”² getdilər. Heç bir şübhə yoxdur ki, midiyalılara əmri yalnız Asiyada 28 il hökmranlıq edən skif şahı Madi, yəni Arbak verə bilərdi. Assuriyanın dağıdılmasının midiyalıların və Midiya sərkərdəsinin adına yazılmasının səbəbi skif şahı Madinin, eyni zamanda, öz vassalı Midiyanı da təmsil etməsi idi.

¹ 673-cü ildə Kaştariti və onun silahdaşlarının üsyanı nəticəsində iki şahlıq yaranmışdır: Midiya və skif şahlıqları. Skif şahlığı haqqında Assuriya mənbələri məlumat verir, onu Aşquz/İşquz adlandırırlar. Bu şahlıq həmçinin bir çox tədqiqatlar, o cümlədən İ.M.Dyakonovun araşdırmaları nəticəsində də müəyyən edilmişdir. Bu şahlıq Cənubi Qafqazın şərqi hissəsində yerləşirdi. Madi Aşquz/İşquz şahı idi.

² 612-ci ilin abe ayında midiyalı ... əmri ilə Nineviyaya qarşı tələsdi. Onlar Nineviya vilayətində Tarbis şəhərini ələ keçirdilər; ... Tigrin sahili ilə aşağı endi, Aşşura hücum etdi, şəhər uğrunda döyüşə girdi; ... şəhəri dağıtdı, böyük insanları qəzəblə məğlub etdi, onun qənimətini ələ keçirdi, onu əsir götürdü.

Umman-manda xalqı skiflərdir

“Fall of Nineveh”də midiyalıların iştirakı barədə olan dəlillər iki fakta görə maraq kəsb edir. Birincisi, İ.M.Dyakonov “Fall of Nineveh”də oxuyur ki, “midiyalı Nineviyaya qarşı ... əmri ilə” getmişdir. Yuxarıda göstərilmişdir ki, bu hələ skif hegemonluğu dövrü, Kiaksarın hələ öz şahlıq səlahiyyətlərində müstəqil olmadığı vaxtlar idi. Ona görə də İ.M.Dyakonovun oxuduğu “əmr”i midiyalılara yalnız hegemon olan şəxs, yəni skif şahı verə bilərdi. İkincisi, “Fall of Nineveh”də deyilmişdir ki, midiyalılar Tabris şəhərini (Nineviyanın şəhəratrafını) ələ keçirdikdən sonra Aşşuru işğal etdilər və dağıtdılar, Babilistan şahı ilə qarşılaşıb onunla müqavilə bağladılar. Nəzərə almaq lazımdır ki, Ktesiyə görə, Assuriyaya qarşı hərbi əməliyyatlar Midiya canişini Arbakla (şah Kiaksarla deyil) Babilistan şahı arasındakı ilkin razılaşma nəticəsində başlanmışdı. Bu iki fakt sübut edir ki, Assuriya əleyhinə üsyan zamanı midiyalılar verilən “əmr” əsasında (şahın deyil, Midiya canişininin) hərəkət etmişlər, deməli, onlar hələ müstəqil deyildilər; babillilərlə midiyalılar arasında müqavilənin döyüş əməliyyatlarının gedişində bağlanması isə belə bir nəticə çıxır ki, midiyalılar müharibənin başlanmasının təşəbbüskarı olmamışlar. II Navuxodonosorun hələ şahzadə olduğu vaxtlarda yazdığı məktubundan aydın olur ki, midiyalılar həmçinin m.ə. 609-cu ildə Xarran şəhəri uğrunda ikinci döyüşdə də iştirak etmişlər. Xarakterik olan budur ki, midiyalılar barədə söhbət gedən bu mətnlərdə bir dəfə də olsun “şah” titulu xatırladılmır. “Fall of Nineveh” abidəsində 616/15-ci ildən 609/08-ci ilə qədər dövrü əhatə edən hadisələrin təsviri zamanı (yəni Nabopalasarın 10-cu ilindən 17-ci ilə qədər) umman-manda xalqının adı çəkilir və müzakirə mövzusu olur: umman-mandalar kim idi; onların şahının adı nə idi? “Fall of Nineveh”i nəşr edən S.C.Gedd məsələnin diqqətlə öyrənilməsindən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, umman-mandalar skiflərdir. S.C.Geddin baxışlarını S.Smit, E.Dorm, K.F.Leman-Haupt, Y.Levi, Jos. Markvart, B.B.Piotrovski, E.Kavenyak və digərləri də dəstəkləyirlər. Lakin alimlərin çoxu israr etməyə başladı ki, Babilistan mətnlərində “umman-manda” xalqı dedikdə midiyalılar nəzərdə tutulur. A.K.Qrayson belə cəhdləri rədd edir, midiyalıların eyni bir mətnə müxtəlif cür adlandırılmasını ağlabatan saymır. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Assuriyaya hücum edən “umman-manda” xalqı dedikdə həm skiflər, həm də midiyalılar nəzərdə tutulur. Son illərin tədqiqatları bu müzakirələrə son qoymağa əsas verir. 1991 və 2006-cı illərdə nəşr edilən “The Cambridge ancient history”də [Joon Oates. The Assyrian and Babylonian Empires and other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C. Vol.III 2] iddia edilir ki, Assuriyanın çökməsi hadisələrində iştirak

edən “Umman-manda” xalqı dedikdə skiflər nəzərdə tutulur. İlk mənbələri daha ətraflı öyrənmiş Səlim Fərrux Adalı “umman-manda” xalqının kim olması məsələsinə cavab vermiş və göstərmişdir ki, onlar “xurritlər, elamlar, kimmerilər, skiflər, midiyalılardır – onların hamısı müxtəlif zamanlarda müxtəlif xalqlar tərəfindən umman-manda kimi qəbul olunmuşdur” [The Scourge of God: The Umman-manda and Its Significance in the First Millennium B.C. State Archives of Assyria Studies. Vol. XX, 2012]. Həqiqətən, m.ə. XXIII əsrin ikinci yarısının mixi mətnlərində Naram-Suen sülaləsinin Akkad şahının onlara məlum olan şimal diyarlarından gələn umman-manda xalqına qarşı qarşıdurması haqqında məlumat verilir. Umman-manda kimi Kimmeri şahı Teuşpunun, Midiya şahı İştuveqin/Astiaqın adını çəkirlər. Əlavə etmək lazımdır ki, həmin vaxt Ön Asiya bölgəsinin hegemonu olan “vəhşi xalq” “umman-manda” adlandırılırdı. Sadalanan mixi mətnlərində xatırladılan umman-manda xalqının skiflər olması israr edən S.C.Gedd haqlıdır və Herodot onların hegemonluğunu məhz həmin dövrə aid edir. “Fall of Nineveh”də “Umman-manda şahı” haqqında da xatırlatma var, lakin, mətn pis saxlanıldığına görə, S.C.Gedd qeyri-dəqiqliklərə yol verə biləcəyindən ehtiyatlanaraq salnaməni heç bir digər ad əlavə etmədən nəşr edir. Umman-mandanı midiyalılar hesab edən alimlər isə öz baxışlarını sübut etmək üçün ora Kiaksarı nəzərdə tutmaqla “Umakiştar” adını əlavə edirlər. Bu zaman m.ə. 521-ci il tarixli Bisütun qaya mətnlərindəki “Xşatrit Uvaxştra nəslindəndir”, “Asaqartiyada şah Uvaxştra nəslindəndir” kimi məlumatlar əsas götürülür və ehtimal edilir ki, orada söhbət Kiaksardan gedir. Bununla heç də bütün alimlər razı deyillər. Məsələn, D.C.Vaysman hesab edir ki, “...“Umman-manda şahı” ifadəsi qarşısındakı pozulmuş işarələri oxumaq praktiki olaraq qeyri-mümkündür və [Umakis]tar adının bəzi alimlərin təklif etdiyi kimi bərpası heç bir halda səhih ola bilməz”. 1923-cü ildə S.C.Geddə olduğu kimi, son illər nəşrlərində də Bill T.Arnold, J-J.Glasner və digərləri “Umman-manda şahı” ifadəsinə heç bir digər ad əlavə etmirlər. [Bax: The Neo-Babylonian Chronicle Series; The Neo-Babylonian Chronicle Series”, in the Ancient Near East: Historical Sources in Translation (ed. Mark W.Chavalas; Oxford: Blackwell Publishing, 2006; Mesopotamian chronicles, Glassner, Jean-Jacques. Society of Biblical Literature, 2004]. Umman-manda şahının adına gəldikdə isə, o, Nabonid daş plitəsində yazılmışdır: “Qorxmaz Umman-manda şahı İriba-Tukte...” J.Markvart bu adın altında Arbakın gizləndiyini iddia edir. F.W.Konig pis saxlanılan mətni Diodor və Ktesinin məlumatlarına əsaslanaraq “Arpaqu” kimi oxuyur [Altteste geschichte der Meder und Perser]. M.ə. 612-ci ildə tarixin həmin dövründə skiflərin nəzərdə tutulduğu umman-manda xalqının və babillilərin birləşmiş qoşunları Assuriya dövlətinin paytaxtı Nineviyanı hücumla alaraq dağıtdılar. Nineviyanın alınması min illik Assuriya imperiyasının süqutu demək idi.

Suriya salnaməsində Assuriya imperiyasını dağıdan şəxsi necə adlandırırlar?

“Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinin mühümlüyü ondan ibarətdir ki, bu ilkin mənbədə Assuriya imperiyasının dağılması halları ilə yanaşı, ölkənin yaradıcısının adı və mənşəyi barədə məlumatlar, eləcə də onun adının sirləri açıqlanır: “...Assuriya şahlığına qarşı ona tabe olan Şah Madi Arbak üsyan etdi”. Herodota görə, “Şah Madi Arbak” Assuriyanı təkliddə fəth etməyə hazırlaşan Midiya şahı Kiaksara qalib gələn skif şahı idi. Buna görə bölgəyə başçılıq edən Assuriya şahı onu Arbak titulu ilə Midiyaya canişin təyin etdi. Beləliklə, “skif başçısı Şah Madi Arbak” və “Midiya canişini Arbak” anlayışları bir şəxsə birləşmişdir. Mənbələr onu tez-tez skif deyil, midiyalı adlandırır, belə ki, onun canişin səlahiyyətləri bütün Asiyanı, skif şahı səlahiyyətləri isə yalnız Cənubi Qafqaz bölgəsini əhatə edirdi. Lakin bu Arbakın skif və skiflərin şahı olmasına maneə deyildi. Elə həmin Suriya salnaməsində deyilir: “Assuriya şahlığının sonu başlayanda Arbak, yəni Adurbad (Adorbayqan torpağı onun adı ilə adlandırılmışdır) qala divarı tikdi (ölkə yaratdı – H.H.)”. “Adorbayqan” ölkə adının onun yaradıcısının adından meydana gəlməsinə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, Arbak və Adurbad versiyaları ilə yanaşı, Assuriya imperiyasının dağıdıcısının daha bir versiyası Adorbay olmuşdur.

Assuriya imperiyasını dağıdan şəxs yunan, Roma, Bizans və sonrakı Avropa mənbələrində necə adlandırılır?

Ktesi/Siciliyalı Diodor, Strabon, Dəməşqli Nikolay (m.ə.I əsr–m. I əsr), Vellei Paterkul (m.ə.19-cu il – milad 31-ci il), Lutsi Ampeli (m. II əsr), Afiney (m. II-III əsrlər), Qeysəriyyəli Andrey (VI-VII əsrlər), Auralı Ekkehard (1126-cı ildə vəfat etmişdir), Suriyalı Mixail (1126-1199-cu illər), İsaak Nyuton (1642-1727-ci illər), Hegel (1770-1831-ci illər) “As-

Skiflərin döyüşü, Solox kurganı, Ukrayna, m.ə. IV əsr.

suriya imperiyasını dağıdan şəxs kimi hansısa başqa bir adamı deyil, məhz Arbakı qəbul edirlər. Onun adı digər mənbələrdə bir qədər başqa cür, lakin oxşar şəkildə göstərilir. Aleksandr Poliqistor (m.ə. 100-40-cı illər) [bax: Mirinalı Aqafi (536-582-ci illər)] onun adını Arbax, Meqasfen/Don Juan Persidski iki versiyada: Arbak və Arbat şəklində çəkir. Pavel Orozi onu Arbat, Yustin Mark Yunian isə Pompey Troqun “Filippin tarixi” əsərindən çıxarışda Arbakt adlandırır.

Arbak kim olmuşdur?

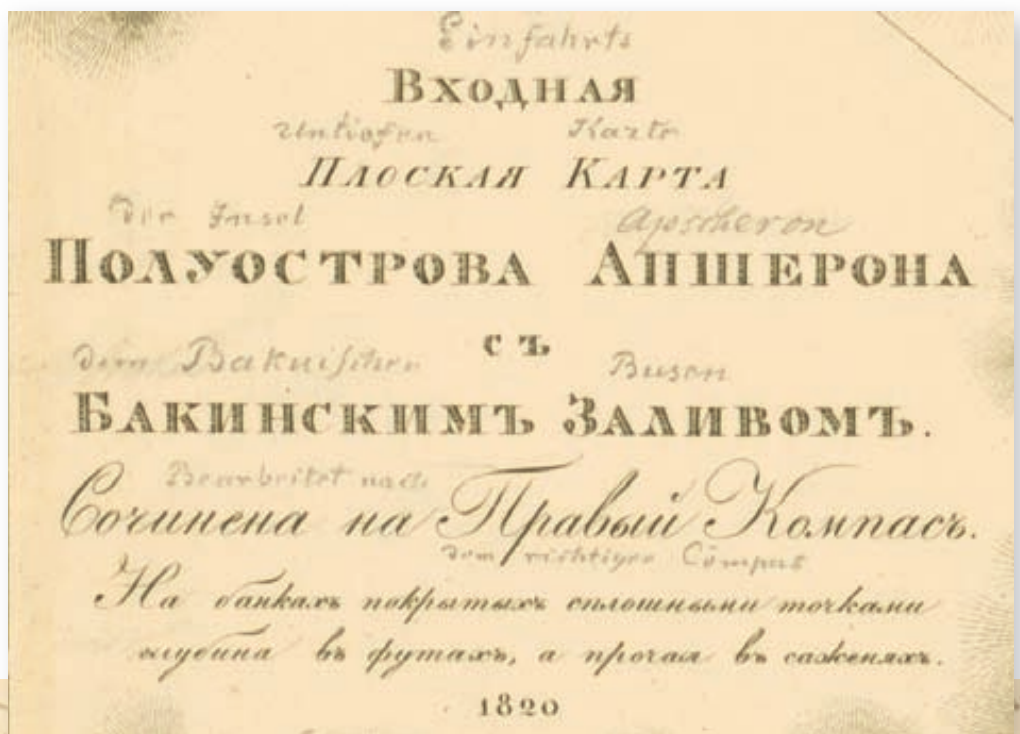
“Assuriya imperiyasını dağıdan” Arbak haqqında ən erkən məlumatlara Ktesidə (m.ə. V əsr/bax: Siciliyalı Diodor, m.ə. I əsr) və Meqasfendə (m.ə. IV-III əsrlər; bax: Oruc bəy Bayat Don Juanın kitabı) rast gəlinir. Ktesi Arbakın Sardanapalın devrilməsinə qədərki mövqeyi barədə iki dəfə məlumat verir: “Arbak... hər il Midiyadan Nineviyaya göndərilən qoşunun strateqi idi” <...> Sardanapal haqqında isə yazır ki, “kim Arbakı sağ gətirsə, onu səxavətlə mükafatlandıracaq, eləcə də onu Midiyaya eparx (canışın) təyin edəcək”. Meqasfen məlumat verir ki, “Sardanapaldan başqa, onun adından idarə edən və müharibənin gedişinə rəhbərlik edən daha iki başçı vardı. Onlardan biri çox cəsur əsgər Arbak, digəri isə Babilistanda qoşun başçısı Belesus idi”. Pompey Troq (m.I əsr, bax: Mark Yunian Yustin, III əsr) “Sardanapalın Arbakt adlı canisini”nin adını çəkir, daha sonra isə yazır: “Ondan (Sardanapaldan) sonra onun ölümünə baiskar olan, keçmiş Midiya canışını Arbakt şah oldu”: Afiney (m.II-III əsrlər) onu “onun (Sardanapalın) sərkərdələrindən biri”, Pavel Orozi (385-421-ci illər) “Assuriya imperiyasının dağıdıcısı” “canışın Arbat”, başqa sözlə, Assuriya şahı Sardanapalın Midiyada nümayəndəsi adlandırır. Freyzingenli Otton (XII əsr) onu “Sardanapalın sərkərdəsi” adlandırır. Auralı Ekkehard (1126-cı ildə vəfat etmişdir) onu “o zaman midiyalıları idarə edən canışın Arbak” kimi təqdim edir. Hegel (XVIII-XIX əsrlər) Arbakı “digər satrapları Sardanapala qarşı qaldıran, onlarla birlikdə hər il siyahıya alınmaq üçün Nineviyaya toplaşan qoşunu Sardanapala qarşı yönəldən Midiya satrapı” adlandırır. İlk mənbələrin məlumatlarına görə, Arbak “Sardanapalın canışını Arbat”, “Midiyada Sardanapalın valisi”, “Sardanapalın canışını”, “Sardanapalın sərkərdəsi”, “müharibənin gedişinə rəhbərlik edən, Sardanapalın adından idarə edən rəhbər” idi. Yalnız Sardanapalın ölümündən sonra bəzi müəlliflər Arbakı Midiya şahı adlandırırlar. Bu o deməkdir ki, Assuriya imperiyası dövründə Arbak canışın, prefekt, vali idi və yalnız Assuriyanın süqutundan sonra Midiya şahı oldu.

Eponimlərdən toponim kimi istifadə edilməsi qədim zamanlardan bir çox xalqlarda geniş yayılmışdır. Belə praktika türk xalqlarında da vardır. Bibliya ənənələrində mifik Nuh peyğəmbərin İafet adında oğlu, onun da Türk adlı oğlu var idi ki, ondan da iki oğul dünyaya gəlmişdi: Tatar və Monqol. Sonuncunun dünyaya Oğuz adlı oğlu göz açmışdı. Türk xalqlarının ən simvolik toponimi Turan həmin ilk əcdad Türkün adı ilə bağlıdır ki, onun da xalqı “Avesta”da turlar/turanlılar adlandırılır.

Mifik dövrdə baş verən hallar real tarixi şəraitdə də baş verdi. Assuriya üzərində qələbə nəticəsində skiflər yeni ölkə yaratdılar. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinin məlumat verdiyi kimi (m.V əsr), ölkə

onun yaradıcısının adı ilə adlandırılmışdır. Ölkə yaradıcısının öz adı şah Madi idi, lakin ölkənin adının kök komponenti onun Arbak/Arbat/Arpat titulundan ibarət idi. Ölkə mənbələrində Atropatena/Atrapatena/Adorbayqan şəklində məşhurlaşdı. Şah Madinin titulu yeni funksiya, yəni xoronim forması qəbul etdi. Lakin zaman keçdikcə xoronimin özü çoxəsrlik sınaqlardan keçməklə saxlanmış, onun mənşəyi isə, təəssüf ki, xalqın özündə unudulmuşdur. Xoşbəxtlikdən, digər xalqların yazılı sənədlərində məlumat verilir ki, xoronim ölkənin yaradıcısının titulu ilə bağlıdır. Mənşə unudulmuş, xoronimin özü isə həyat ziddiyyətlərinə baxmayaraq, indiyə qədər onun ölkəsinin çoxsaylı toponimlərində qorunub saxlanmışdır. Onlardan bəzilərinə təqdim etməyə çalışacağıq.

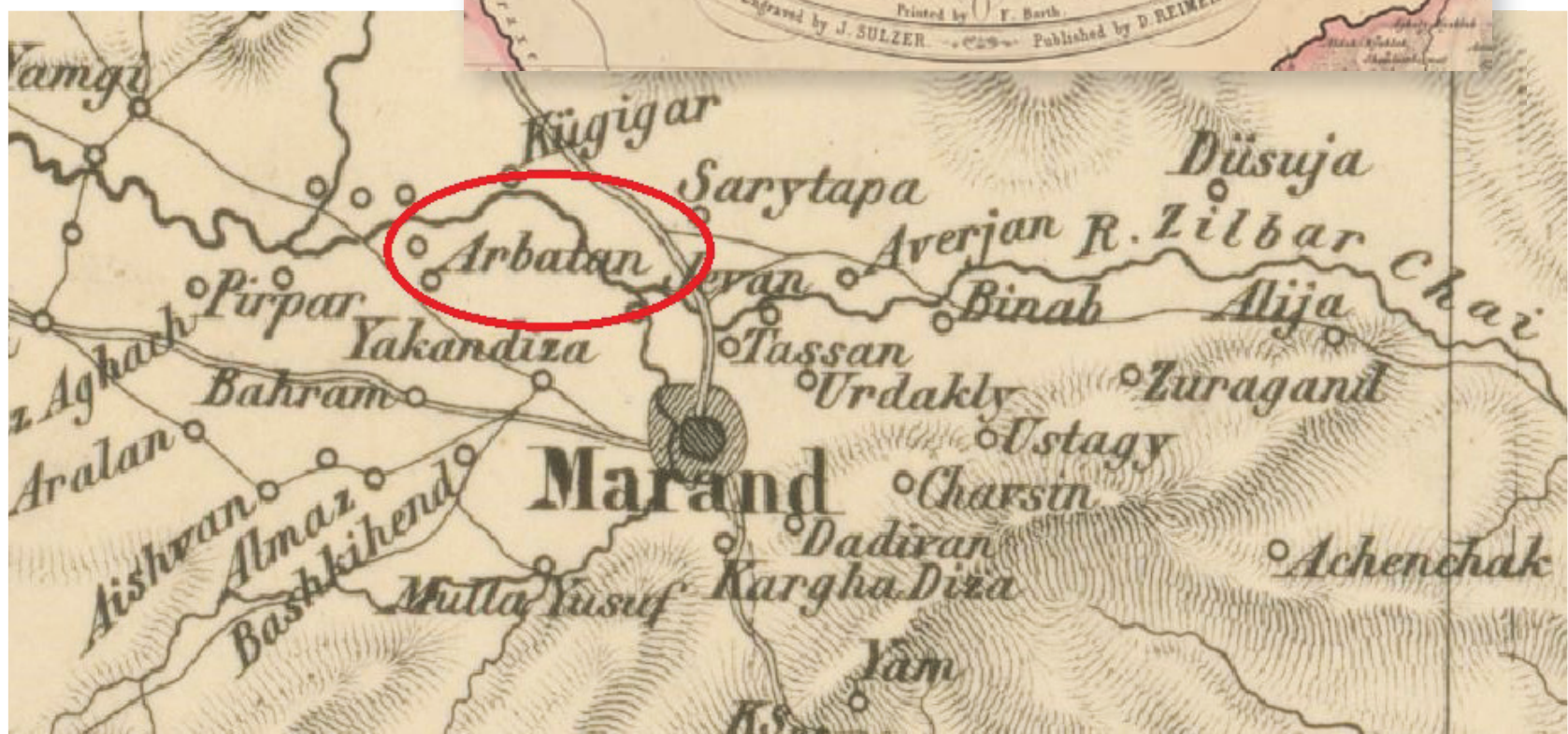
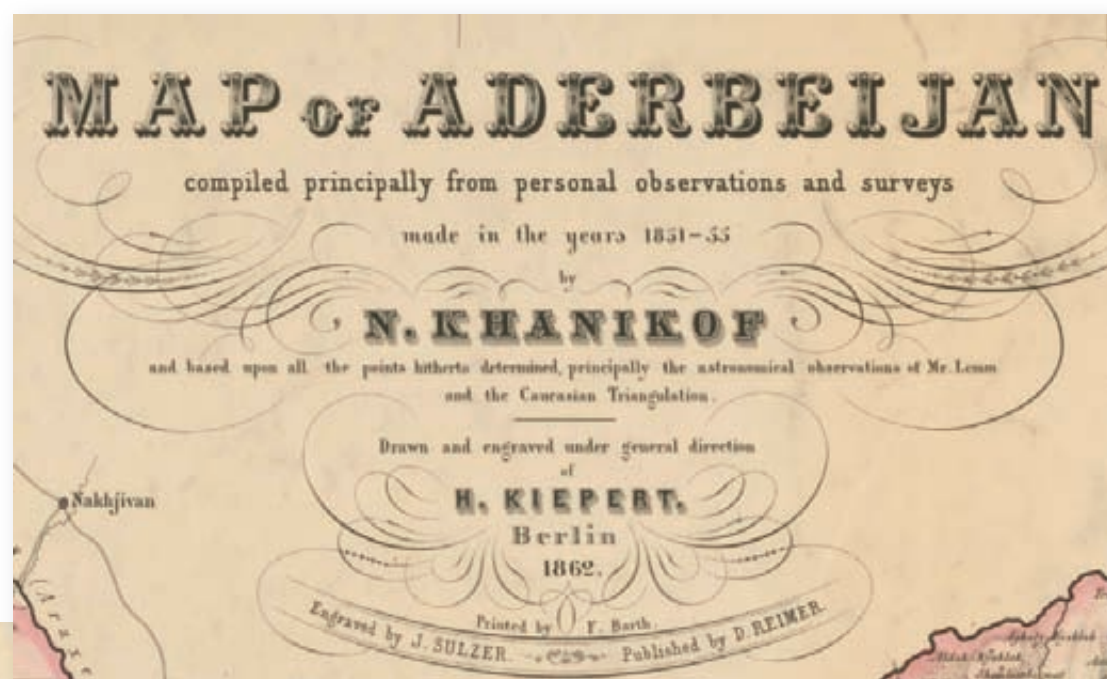
Arbat,
Arbatan
Azərbaycan
xəritəsində

Bu hissədə Rusiya imperiyası dövründə hazırlanan xəritələr göstərilir. Təqdim edilən xəritələrdə adı çəkilən yaşayış məskəni müasir Pirəkəşkül yaşayış məntəqəsinin yaxınlığında yerləşmişdir. Xəritələrin birində Arbat toponimi, digərində Arbat karvansarası, üçüncüsündə Arbat poçt stansiyası idarəsi qeyd olunmuşdur.

Arbat,
Arbatan
Azərbaycan
xəritəsində

Təqdim edilən xəritələrdə Şimali Azərbaycan, indiki Azərbaycan Respublikası ərazisində iki eyni “Arbatan” toponiminin adı çəkilir. Həmin yaşayış ərazisindən biri Naxçıvan Respublikasının Şərur rayonu ərazisində, digəri isə Xəzər dənizinin şərq sahilində, Salyan rayonu ərazisində yerləşmişdir. Təəssüf ki, nə yazılı mənbələrdə, nə də yerli folklorda həmin toponimlərin mənşəyi haqqında hansısa bir məlumat yoxdur. Bizim fikrimizcə, göstərilən toponimlər Atrapatena/Atorpatena adlı ölkənin yaradıcısının adı ilə bilavasitə bağlıdır.

Burada xəritəsindən fraqment təqdim etdiyimiz, elmdə çox vaxt şərqşünas kimi tanınan rus alimi N.V.Xanikov (1819-1878) müxtəlif, o cümlədən də coğrafi və kartoqrafik mövzuları tədqiq etmişdir. Azərbaycan xəritəsini xüsusilə qiymətli edən onun əsasən N.V.Xanikovun şəxsi müşahidələri və 1851-1853-cü illərdə apardığı sorğular əsasında tərtib olunmasıdır. Xəritə yalnız Cənubi Azərbaycan (hazırda müasir İran) ərazisini əhatə edir. Xəritənin əsasında başlıca olaraq astronom Burxard Fridrixoviç Lemmanın astronomik müşahidələri nəticəsində müəyyən edilən bəzi məqamlar və Polşa mənşəli rus geodezisti, kartoqraf İosif Xodzko tərəfindən tərtib edilmiş Qafqaz trianqulyasiyası (dayaq geodeziya məntəqələri şəbəkəsinin yaradılması metodlarından biri və şəbəkənin özü) dayanır. Xəritə R.Kipertin ümumi rəhbərliyi ilə çəkilmiş və həkk olunmuş, alman kartoqrafı, oymaçısı və bitoqrafı Johann Sulzer tərəfindən həkk edilmişdir. Bu xəritə barədə məlumatı N.V.Xanikov “Comptesrendus des Sciences” jurnalında dərc etdirmişdir. Dəqiqliyinə görə N.V.Xanikovun tərtib etdiyi Azərbaycan xəritəsinin tayı-bərabəri yoxdur.

N.V.Xanikovun Azərbaycan xəritəsindən burada əks etdirilən, bizim diqqətimizi cəlb edən iki fraqmenti götürmüşük. Fraqmentlərin birində Mərənd şəhərindən şimalda “Arbatan” yaşayış məntəqəsi, digər fraqmentdə isə Miyanə şəhərindən şimalda “Arbat” yaşayış məntəqəsi göstərilmişdir. Bu iki toponim eynidir, yalnız bir fərq var ki, bir halda toponimyaradıcı “an” suffiksi əlavə edilmiş, digərində isə “Arbat” ti-tulu orijinalda istifadə edilmişdir.

Araz skif dünyasının aralıq çayları

Qədimdə bir neçə çay “Araz” adlandırılmışdır. Antik mənbələr göstərir ki, “Araz” adlı çaylar Şimali Qafqazda, Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada olmuşdur. Onlardan başqa, mənbələrdə Mesopotamiyadakı Araz və Persiyadakı, Makedoniyalı İskəndərin Perepolisə gedərkən üzərindən keçdiyi Araz çayı haqqında məlumatlar vardır.

Mənbələr Araz çayı adının daha iki versiyası: Tanais və İaksart haqqında məlumat verir. “İskəndər Qafqaz dağlarında yerləşən və Kirkan dənizinə (Arrian) tökülən, Aristobulun sözlərinə görə, yerli barbarlar tərəfindən Orksant (Araksant) adlandırılan Tanais çayına doğru hərəkət etdi; İaksart çayını onlar (İskəndər) “Tanaïs” adlandırdılar (Strabon); ... (İskəndər) Tanais adlandırdığı Oreksart (Araksart) çayını keçdi” (Plutarx, İskəndər).

Mənbələr Araz çayı adının mənşəyinin bir neçə versiyasını təqdim edir. Esxilə verilən şərhərdə göstərilir ki, “Araz dalgaları parçalandığına və səs saldığına (yunanca α'ράσσειν) görə belə adlandırılmışdır”. Homerin “İliada”sına şərhdə Yevstafi yazır: “Araz öz coşqun axını sayəsində α'ράσσειν feilindən [öz adını almışdır]. Strabonun sözlərinə görə, Fessaliyada Peney çayı da həmçinin Araz adını Nilin oğlu Arazdan almışdır və s.

Araz adı yerli mənşəyə malikdir. Araz çayının adının yunan mənşəyi barədə iddia etmək cəhdləri əsassızdır, çünki bu ad yunanlar həmin çayların bölgəsinə gəlməmişdən xeyli əvvəl mövcud idi. Bu, bir sıra tarixi məlumatlarla təsdiqlənir. İskəndər Araz adından imtina etdi və ona Tanais adı verdi. Arrian qeyd edir ki, Aristobula görə, Tanais çayını “yerli barbarlar Orksant adlandırırlar”. Bizanslı Stefanda Araz çayının – Araz sularının yerli adı haqqında qeydlər var [Araz – su, Araz – çay].

Antik müəlliflər Araz çayının adının skif mənşəyi haqqında danışırlar. O cümlədən, Siciliyalı Diodor və Herodot da Araz çayını skiflərin qədim mənşə yeri adlandırırlar: “Əvvəlcə skiflər Araz çayı ətrafında çox az miqdarda yaşayırdılar” (Siciliyalı Diodor, XLIII, 2); “köçəri skif tayfaları Asiyada məskunlaşdılar. Massagetlər onları hərbi güclə sıxışdırıb çıxaranda skiflər Arazı keçdilər və kimmerilərin torpağına gəldilər” (Herodot, IV, 11); “Kir massagetləri özünə tabe etməyi düşündü. Bu massagetlər, deyilənə görə, çoxsaylı və igid tayfadır. Onlar issedonların qarşı tərəfində, Araz çayı boyunca günəşin çıxması istiqamətində şərqdə yaşayırlar. Bəziləri onları da skif tayfası hesab edir” (Herodot, I, 201); “...Kir Araz çayını keçdikdən sonra, artıq massagetlərin torpağında olanda, gecə yuxu gördü” (Herodot, I, 209).

İtaliyada aşkar edilən “Heraklın qəhrəmanlıqları” adlı qədim yunan epigrafiq abidəsində (Tabula Albana, Roma, 16, XIV, №1293 a) söhbət təkcə ərazi cəhətdən deyil, həm də skiflərin genealoji mənşəyi ilə bağlı olan Araz adlı çay barədə gedir. Heraklın əməllərinə həsr edilən mətnə digər hadisələr arasında onun Skifiyaya gəlməsi barədə də təsvir var: “Buradan Skifiyaya yollanan Herakl döyüşdə Arazı qalib gəldi və onun qızı Yexidna ilə əlaqəyə girərək Aqafirs və Skif adlı oğullar dünyaya gətirdi”. Bu mətnə Araz eyniadlı çayın şəxsləşdirilməsi, su stixiyasının fəvqəltəbii təəcəssümü kimi göstərilir. Beləliklə, Arazı skiflərin əcdadlarından biri hesab etmək lazımdır.

“Araz” sözünün etimologiyası türk dilindən irəli gəlir. Türk dilində “Ara” sözü “aralıq”, “aragi” isə – “arasında olan...”, “aralıqda...” deməkdir. Araz çayının adının “...aralıqda yerləşən”, “...arasında olan” mənası aşağıdakı yunan müəlliflərin məlumatları ilə də təsdiqlənir: “Araz Armeniyanı midiyalılardan ayırır” (Vibiy Sekvestr, IV əsr); “...romalılar Midiyanı Armeniyadan ayıran Araz çayına gəldilər” (Plutarx); “sonra Gistasp Araz çayını keçməklə Persiyaya qayıtdı” (Herodot). Oxşar hal “Tanaïs” və “İaksart” adlı çaylar nümunəsində də müşahidə edilir; belə ki, onların qədim adı “Araz” olmuşdur; “Tanaïs materiki iki hissəyə ayırmaqla Asiyanın sərhədi rolunu oynayır” [Psevdoskimn (m.ə.III-II əsrlər); 874-885]: “...Tanaïs çayı, ümumən etiraf edildiyinə görə, Asiyanı Avropadan ayırır” (Strabon); “...Tanaïs çayı Avropa və Asiya arasında sərhəd hesab olunur” (Strabon); “Bəziləri deyirlər ki, Tanais Avropa və Asiya arasında sərhəddir” (Arrian), “Tanaïs baktirləri skiflərdən ayırır” (Kurtsi Ruf); “...İaksart çayı sakları soqdilərdən ayırır” (Strabon); “İaksart həmçinin soqdilər və köçərilərlə sərhəd yaradır” (Strabon); “...İaksart çayı – fars dövlətinin hüdudu idi” (Strabon).

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

Üç Araz:

Orta Asiya Arazı

“...(İskəndər) Tanais hesab etdiyi Oreksart çayını keçdi” (*Plutarx, İskəndər*).

“İskəndər, Aristobulun sözlərinə görə, yerli barbarların hələ də Orksant adlandırdığı Tanais çayına doğru hərəkət etdi (*Arrian*).

“[Deyirlər ki], massagetlərlə müharibə vaxtı sıxışdırılan, Asiyada yaşayan köçəri skiflər Araz çayını keçərək Kimmeri torpağına getdilər” (*Herodot*).

“Kir massagetləri özünə tabe etdirmək arzusuna düşdü. Həmin xalq isə issedonların qarşı tərəfində, Araz çayı boyunca, şərqdə yaşayır” (*Herodot*).

“...Kir Araz çayını keçdikdən sonra, artıq massagetlərin torpağında ikən, gecə belə bir yuxu gördü...” (*Herodot*)

“Araz çayı öz başlanğıcını Matiyen dağlarından götürür, oradan həm də Kirin yuxarıda xatırladılan 360 kanala ayırdığı Gind çayı axır. Araz çayının bir–yeganə mənsəbi açıq yerlərlə axaraq Kaspi dənizinə tökülür” (*Herodot*).

“Massagetlər onları buradan hərbi güclə sıxışdıran vaxt skiflər Araz çayını keçdilər və Kimmeri torpağına gəldilər” (*Herodot*).

“Skiflər əvvəllər çox az sayda Araz çayı yaxınlığında yaşayırdılar” (*Siciliyalı Diodor*).

“Kir Arazı keçərək massagetlərlə döyüşdü (*Eli Aristid*).

Cənubi-Qafqaz Arazı

“Araz çayının Alban dağlarına axdığı və sonra Kaspi dənizinə töküldüyü Araz vadisi...” (*Strabon*)

“... daha əvvəl atasından ayrılan, indi isə başlanğıcını Fərat çayı ilə eyni mənbədən götürən, lakin şərqə tərəf dönərək Kaspi dənizinə tökülən Araz çayının yaxınlığında Pompeylə qarşılaşan kiçik Tiqran ...” (*Plutarx, “Pompey”*).

“Kür çayı başlanğıcını İberiya dağlarından götürür, Armeniyadan axan Araz çayı ilə birləşir və iyirmi mənsəbdən Kaspiyə tökülür; bəziləri israr edirlər ki, Araz Kürlə qovuşmur, ona yaxın ərazidə, amma ayrılıqda eyni dənizə tökülür” (*Plutarx, “Pompey”*).

“[Tiqranın yanına]...midiyalılar və adiabenlərdən ibarət ümumi yığma qoşunlarla şahlar gəldi, Babilistandakı dəniz tərəfdən çoxlu ərəb və Kaspi dənizi tərəfdən çoxlu alban və onların qonşuları iberlər, eləcə də Araz çayı sahilləri boyunca yaşayan xeyli miqdarda müstəqil tayfalar rəğbət etdiklərinə və ya hədiyyə aldıklarına görə gəldilər” (*Plutarx, Lukull*).

Özünə birləşən çoxlu çayla və onlardan ən böyüyü olan Arazla birlikdə gəmiçilik üçün yararlı olan on iki mənsəbindən Kaspi dənizinə axan Kür çayı... (*Arrian, Mitridat müharibələri*).

Şimal Qafqaz Arazı

“... Eretriyalı Hekateyin (m.ə. VI-V əsrlər) sözlərinə görə, Araz çayından ayrılan Tanais çayı Meoti gölünə tökülür [Psevd-Skimn (m.ə. III-II əsrlər, 865-873)].

“Yeri gəlmişkən, Parnas dağından Baktr, Xoasp və Araz çayları axır, sonuncu çaydan Tanais qolu ayrılıb Meoti gölünə tökülür (*Aristotel, “Meteorologiya”*).

Şərhlər:

Biz yuxarıda antik mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq təsdiq etməyə çalışdıq ki, Araz çayı bəzən “Tanais” və “İaksart” adlandırılmışdır, eləcə də, “Araz” sözü türk mənşəlidir, çayın adı “sərhəd çayı” mənasını verir. Araz çayının Cənubi Qafqaz və Orta Asiya bölgələrindəki yerinin iki versiyası dünya elmində kifayət qədər araşdırılmışdır və xüsusi şərhlər tələb etmir. Şimali Qafqazdakı Araz çayı məsələsinin əlavə izaha ehtiyacı vardır. Aristotel və Psevd-Skimn qeyd edirlər ki, Meoti gölünə tökülən Tanais çayı Araz çayından ayrılır. Bu məlumatlar güman etməyə əsas verir ki, Şimali Qafqazda Tanais və Araz çayları tandem təşkil edir və bu, Meotida və Kaspi arasında keçiddir. Göstərilən mövzu S.N.Muravyovun xüsusi tədqiqatının predmeti olmuşdur. Onun nöqtəyi-nəzərinə, Aşağı Don, Qərbi və Şərqi Manıçlar (hazırkı su anbarları şəbəkəsi), Aşağı Kuma və Terek (Kaspi dənizinə tökülmə sahəsində) – bunlar, əslində, Psevd-Skimn və Aristotel tərəfindən adı çəkilən Tanais və Arazdır. Çayların axınının dəyişməsi haqqında məlumatı olmayan tədqiqatçı etiraf edir ki, burada təbiətdə mükəmməl su yolu olmamışdır, deyilənlər isə yalnız hansısa məlumatlara edilən əlavələrdir. Herodot Meotida və Kaspi arasındakı keçidi “Kimmeri keçidi” adlandırır.

“Kaspi” sözünün skif mənşəyi

Etnos kimi xəzərlər haqqında ən erkən məlumatları m.ə. V əsrdə Herodot verir. O, Əhəmənilər imperiyasının XI və XV mahallarında yaşayan Kaspi xalqı haqqında yazır (Herodot, III, 92, 93; VIII, 67, 86). Qavqamel döyüşü (m.ə. 331-ci il) haqqında danışan Kurti Ruf kaspilərin iki dəstəsinin təsvirini verir. Onlardan biri haqqında belə məlumat verir: “...Kaspi dənizi tərəfdən 8 min piyada və 200 atlı gəldi. Onlarla birlikdə digər naməlum tayfalar da vardı” (III,2,8); digəri haqqında isə belə yazır: “50 quadriganın (ikitəkərli araba) önündə kaspilərin böyük dəstəsi ilə Fradat” (IV, 12,9). İki Kaspiananın mövcudluğu haqqında Strabona (Alban Kaspianası və Midiya Kaspianası) və Ptolemeyə (Midiya Kaspianası) aid mənbələrdən məlum olmuşdur. M.ə. III əsrdə Rodoslu Apolloni də həmçinin “kaspi xalqı”, “kaspi adlandırılan xalq”ın adını çəkir (III,859). Kaspilər/Kaspi haqqında danışan Aristotel (m.ə. IV əsr) onu kaspilərin yaşadığı vilayət kimi səciyyə edir (Kainat və ya dünya haqqında, 3). Kaspi və ona birləşən Kaspi darvazaları barədə Siciliyalı Diodor da məlumat verir (II,2,3). Strabon (I əsr) m.ə. III əsrdə yaşamış Eratosfenə istinadla “dəniz kimi, Kaspiana vilayətinin də indi yoxa çıxmış tayfanın adı ilə adlandırıldığı” yazır və əlavə edir ki, yerli əhali Qafqazı da Kaspi adlandırırdı (XI, 4,5; XI, 2, 15). Kaspilər nə vaxt yaşamışlar? M.ə. III əsrdə iki ziddiyyətli baxış olmuşdur. Əgər Rodoslu Apolloni kaspilərin hələ də mövcud olduqlarını düşünürdüsə, Eratosfen, əksinə, onların yox olması barədə yazırdı. Bunu onunla izah etmək olar ki, kaspilər müxtəlif bölgələrdə yaşayırdılar. Ehtimal ki, onlardan bir qismi assimilyasiyaya uğramış, digər qismi isə özlərinin etnik eyniliyini saxlamaqda davam etmişdir. Sonralar tarixçilər kaspilər haqqında mövcud olan etnos kimi danışmaqda davam etmişlər, lakin böyük ehtimalla söhbət, digər müəlliflərin xatırlatdıqları kimi, başqa etnonimlər

altında onların nəsiləri haqqında gedir. Məsələn, biz Klavdi Eliandan (II-III əsrlər) təkcə kaspilər barədə deyil, həm də Kaspi torpağında məskunlaşan quşlar və heyvanlar haqqında da öyrənirik (heyvanlar haqqında, XVII). Qeysəriyyəli Yevsevidə (III-IV əsrlər) “kaspilər” və “kaspililər” haqqında məlumat vardır (Pamfil, 7; Xronika XIII). XII əsrdə Yevstafi “Kaspi xalqı” haqqında Dionisinin “Yer təsviri” əsərinə şərh verir (730).

Hekatey Kaspi dənizi haqqında danışanda (m.ə.VI əsr) Midiyanın adını çəkir (bax: St. Byz. 169, 171). Herodotda (m.ə. V əsr) oxuyuruq: “Kaspi dənizi heç bir digər dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı su hövzəsidir” (I, 202). Eratosfen (m.ə. III əsr) Kaspi dənizini Kaspian dənizi adlandırır. Aristotel (m.ə. IV əsr) belə fərziyyə irəli sürür: “... Qafqazın yaxınlığındakı, yerli əhalinin dəniz adlandırdığı göl, yəqin ki, dərinliklərdə özünə yol tapır”. Gördüyümüz kimi, Aristotel dənizin adını yazmır, tədqiqatçılar isə güman edirlər ki, söhbət Kaspi dənizi barədə gedir. Lakin elə həmin kitabın ikinci hissəsində Aristotel “Hirkan və Kaspi dənizləri”nin adını çəkməklə belə hesab edir ki, müasir Xəzərin şimal və cənub hissələri ayrı olmuş və müxtəlif adlarla adlandırılmışdır (Aristotle, Meteorology, I,29, II, 1). Bu fikri bölüşməyən digər tədqiqatçılar dənizin adının iki variantını – Kaspi və ya Hirkanı qeyd edirlər. Strabon qeyd edirdi ki, “Hirkan dənizindən yuxarıdakı vilayəti <...> biz Kaspi adlandırırıq” (IX,7), Siciliyalı Diodor isə, əksinə, “ bəzilərinin Kaspi dənizini <...> Hirkan adlandırdığını deyir (XVII,75); Arrian: “...Hirkan da adlandırılan Kaspi dənizi” yazır (VIII, 16); Rodoslu Apolloni məlumat verir ki, Metrodor Kaspi dənizini “Qafqaz dənizi” adlandırır, çünki o, Qafqaza bitişir”. Daha sonra öz fikrini belə söyləyir: “Yaxşı olar ki, Qafqaz dənizi dedikdə Qafqaza yaxın olan Evksin düşünölsün”(IV, 131, 135). Həmçinin, Xarəksli İsidor da arxasında Kaspi darvazalarının olduğu Kaspi dağlarının adını çəkir (7). Bu məlumatlar haqqında daha sonra danışılacaq.

“Kaspi” skif sərhəd termini kimi (m.ə. 612 585-ci illər)

“Kaspi” sözü iki komponentdən ibarətdir: “kas” və “pi”. A.M.Şerbak hesab edir ki, “kaş/kas sözü həm “qaş”, həm də “kənar, son” kimi tərcümə edilir. Qədim türk lüğətində “bi” sözü “ülgüc” mənasında göstərilir (QTL, c.97). Buna əsaslanaraq “Kaspi” “ülgücün kənarı”, “ülgücün sonu” və ya nəyinsə kənarı, nəyinsə sonu mənasını verə bilər. Beləliklə, “Kaspi” etnoniminin hər iki hecası türk mənşəyinə malikdir, bu zaman “kas-qaş” “sərhəd”, “pi” isə “ülgüc” deməkdir, bu da etnonimi “kəskin sərhədlər” mənasında etimologiyalaşdırmağa imkan verir. E.Sevortyan əlavə edir ki, “kaş” həmçinin “dağ zənciri, dağ silsiləsi”, “dağ yalı, dağ zirvəsi”, “dik dağlıq” mənasını verir (bax: Sevortyan, T.5). Demə-

li, Kaspini “sərhəd dağları” kimi müəyyən etmək olar. Antik mənbələr Qafqaz dağlarından danışanda onları çox vaxt Kaspi adlandırırlar. Məsələn, Strabon bu barədə yazır: “Hipparx (m.ə. II əsr) Eratosfenə istinadla Kaspi dağı haqqında məlumat verərək qeyd edir ki, o, Kolxidadan Kaspi dənizinə doğru aşırında yerləşir (II,1). Oxşar mənaya Lukiana verilən şərhələrdə də (VIII kitab) rast gəlinir, orada deyilir: “və Kaspi... Kaspi dənizinin yerləşdiyi okeanda (bölgədə) bizim torpağı qapayan dağdır”. Daha sonra Strabonda oxuyuruq: “Yerlilər, Qafqazı Kaspi adlandırır, bəlkə də, dağın adını kaspilərin adına uyğun olaraq dəyişdirirlər” (XI, 15). Aydın ki, burada söhbət ad dəyişdirmədən deyil, indiki halda “kas” komponentinin dağlarla bağlı mənasını tətbiq etmək barədə gedir. E.Sevortyan da bu barədə danışır.

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

Sadalanan fikirlər əsasında demək olar ki, kaspilər sərhədlərin mühafizəsinə məsul olan etnos olmuşdur və Adorbayqan/Atropatena dövlətinin (m.ə. 612-585-ci illər) müxtəlif sərhəd zonalarında yaşamışlar.

Nəticədə “Kaspiana” “sərhəd vilayəti”, müvafiq olaraq “Kaspi dənizi” – “sərhəd dənizi”, “Kaspi dağları” – “sərhəd dağları”, “kaspilər” – sərhəd xalqı, yəni sərhədləri qoruyan xalq mənasını verir.

Beləliklə, yuxarıda əks etdirilənlərə əsaslanaraq təsdiq etmək olar ki, dağın (Kaspi), dənizin (Kaspi), vilayətin (Kaspiana) və xalqın (kaspilər) adı eyni mənşəyə malikdir.

Bizanslı Stefan (V-VI əsrlər) belə hesab edir ki, bu ad əvvəlcə Kaspi dənizinə verilmişdir və “ondan digər adlar törəmişdir: kaspilər, Kaspi kişiləri, Kaspi ölkəsi, Kaspiana və Kaspi dağı, Kaspi. Kaspidən Kaspiana törəmişdir. Bizim fikrimizcə, “Kaspi” adı əvvəlcə “sərhəd” anlayışını bildirmiş və qalan adlar ondan törəmişdir.

Antik mənbələrdə Qafqaz

“İliada”ya şərhələrdə (Paris əlyazmalarında) Homer skiflərin və Qafqaz dağlarının adını çəkir. Bundan başqa, Bizanslı Stefana görə, Qafqaz dağı haqqında (St. Byz, 161,162,186) həm Hekatey (m.ə. VI əsr), həm “Zəncirlənmiş Prometey” faciəsində Esxil (m.ə. VI-V əsrlər), həm skiflərin Cənubi Qafqaza hərəkəti barədə danışan Herodot (I,104; N12), həm “Qafqaz həm ölçüsünə, həm də hündürlüyünə görə şimal-şərq istiqamətindəki dağ silsilələrindən ən böyüyüdür” söyləyən Aristotel (Meteorologiya I, 13/15), həm də Prometey haqqında danışarkən “Qafqaz dağlarının dik zirvələri” (II,1242-1261) və “Qafqaz dənizi” (IV, 131-135) deyən Rodoslu Apolloni (m.ə. III əsr) yazmışdır. Qafqaz barəsində həmçinin Dionisi Perieqetdə (II əsr), “Arqonavtlar Fermodont çayını və Qafqazı keçərək Fasis çayına doğru gəldilər. O, Kolx torpağında yerləşir” (I,9) deyən Apollodorda qeydlər vardır; Roma şairi Klavdi-Klavdian (IV əsr) öz şeirlərində Qafqaz sözünün törəmələrindən istifadə edir: “Qafqaz dağ yüksəklikləri”, “Qafqaz zirvələri”, “Qafqazın zirvələri”.

“Qafqaz” skif sərhəd termini kimi (m.ə. 612 585-ci illər)

“Qafqaz” sözünün mənşəyini qədim yunan, pelasq, qədim İran, qədim hind, Avesta, qot, latın, hətta Litva və latış dilləri nöqtəyi-nəzərindən izah etməyə çalışmışlar. Lakin təklif edilən variantlardan heç biri düzgün deyildir.

“Prometey”ə aid qədim şərhələrdə göstərilir ki, “...Qafqaz – məskunlaşmış torpaqların sonudur”, “Prometey”ə yazılan daha sonrakı şərhələrdə də eyni fikir bir qədər dəyişilmiş formada verilmişdir: “Yerin son hissəsinə gəldi, çünki Qafqaz – məskunlaşmış torpaqların sonudur”. Bu qeydlər Qafqazın yunanların düşüncəsində “yerin məskunlaşdırılan və məskunlaşdırılmayan hissələri arasındakı sərhəd”, daha qısaldılmış variantda isə – “sərhəd” mənasını ifadə etdiyini təsdiqləyir.

Qafqaz adında birinci heca “qaf” “kab/qap” hecasına oxşardır. E.Sevortyan izah edir ki, “qapı” sözü “qapı” mənası ilə yanaşı “qapamaq” (bağlamaq) mənasını da ifadə edir (*bax: Sevortyan, m.5*). Ehtimal etmək lazımdır ki, “Kaspi” sözündən söhbət gedəndə haqqında danışılan “kas” komponenti Qafqaz dağlarının adının yaranmasında da iştirak

etmişdir. “Qafqaz” adının “Kapkaz” formasında çuvaş verşiyası onun mənşəyini maneəsiz olaraq türk dilləri əsasında müəyyənləşdirməyə imkan verir: “kap” sözü “darvaza” və ya “bağlı darvaza”, “kas” isə sərhəd deməkdir. Yekunda “sərhəd darvazaları” mənası alınır. Lakin xatırlatmaq lazımdır ki, E.Sevortyanın təyininə görə, “kaş” sözü həmçinin “dağ zənciri, dağ silsiləsi”, “dağ yalı, dağ zirvəsi”, “dik dağ yamacı” deməkdir (*bax: Sevortyan, m.5*). Başqa sözlə, “Qafqaz” – “dağ qapıları” mənasını verir. Belə etimologiyalaşdırma antik müəlliflərin Qafqaz dağlarında üç dağ keçidinin olması barədə xəbərləri ilə təsdiqlənir: bunlar bir çox müəllifin qeyd etdiyi “Kaspi qapıları/Qafqaz qapıları və K.Ptolemeyin xatırlatdığı Sarmat darvazaları və Alban darvazalarıdır.

Qafqaz skiflərin torpağıdır

Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” faciəsində (m.ə. IV əsr) yazılmışdır: “Biz uzaq bir diyara, Skif ölkəsinə gəldik”; eyni fikir bu faciəyə yazılan qədim şərhədə də var: “Prometey Skifiyada zəncirlənmişdir”, “...şair (Esxil) ona görə “skif yolu” demişdir ki, skiflər bu yolla Qafqazı məskunlaşdırmışlar”. Sonrakı şərhələrdə Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey”inin qısa məzmunu verilən yerdə dəqiqləşdirilmə aparılmışdır: dram səhnəsinin Skifiyada, Qafqazda olması ehtimal edilir”. Q.Plini Sekundda nadir məlumat var (kitab 37): “Deyilənə görə, qiymətli daşlardan istifadə öz başlanğıcını Qafqaz qayalarından götürür və Prometeyin zəncirlərinin qaçılmaz tale kimi yozulmasının nəticəsidir: dəmir ilə işlənmiş və barmağa geydirilən qaya qırıqları ilk üzük və ilk “qiymətli” daş olmuşdur”. Qafqaz haqqında xatırlamalara antik dövrün bir çox müəlliflərində rast gəlinir, məsələn, Feokritə yazılan şərhələrdə (m.ə. III əsr): “Qafqaz – dünyanın ucqarında yerləşən Skifiyada dağdır” (VII, 77); Apollodorda (m.ə. II əsr): “Zevs Hefestə Prometeyin bədənini Qafqaz sıra dağlarına mismarlaması əmr etdi. Dağ silsiləsi Skifiyada yerləşir”(I, VII, 1); Heleni Akronun Horatsiyə şərhələrində (m.ə. I əsr): “Qafqaz – Skifiyada dağdır”. Makedoniyalı İskəndərin bioqrafı Arrian (II əsr) bir neçə Qafqaz haqqında danışır ki, onlardan da biri indiyə qədər öz adını saxlayan “Skif Qafqazı”dır (V, 5, 3). Roma şairi Klavdi-Klavdianda (IV əsr) oxuyuruq: “Skif dərəsinə mismarlanmış Prometey”. Bern təfsirlərində (Vergili “Bukoliklər”) yazılmışdır: “Qafqaz Skifiyada dağdır” və Lutsi Ampelidə (“Yaddaş kitabı, VI, Yer kürəsi haqqında) məşhur dünya dağları sırasında “Skifiyadakı Qafqaz” da var.

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

Bu nümunələrdən göründüyü kimi, antik müəlliflər Qafqazı skif torpağı kimi qəbul edir, bu zaman Prometeyin özünü də skif sayırlar. Rodoslu Apolloni Herodota (m.ə. V əsr) istinad edərək “öz hekayətində Qafqaza çatan-da” xüsusi vurğulayır ki, “Prometey skif şahı olmuşdur” (II, 1247). “Skif şahı Prometey”in cəzalandırılmasının skiflərdə təəssüf doğurması haqqında Lukian da (II əsr) “Prometey və Qafqaz” əsərində, xüsusən Prometeyin Hermesə müraciətində yazır: “...Zevsi müdafiə edərək sübut et ki, o mənim Qafqaz dağında, bu Kaspi darvazasında çar-mıxa çəkilməyim – bütün skiflər üçün kədərli olan tamaşa barədə düzgün hökm çıxarmışdır”. Üstəlik antik müəlliflər çoxlu sayda müxtəlif tayfaları skiflər adlandırırlar. Hətta Yevstafi kimi (XII əsr) sonrakı dövrlərin müəllifləri Dionisinin “Yerin təsviri”nə şərhlərində qeyd edirlər ki, unnlar, yaxud tunnlar (θ hərfi ilə) skif tayfalarından olan Kaspi xalqıdır” (730). Bundan başqa, antik müəlliflər “İrkaniya” adı ilə məşhur olan Qafqaz Albaniyasının cənub hissəsini də Skifiyaya aid edirlər. P.Papini Statsi (Fivaida, kitab 5, 203-205) deyir ki, “İrkan şirləri skif çöllərində sürünü mühasirəyə aldı”; Statsiyə şərhlərdə (4-cü kitaba şərhə) isə yazılmışdır: “İrkan, yəni skif diş pələngləri”. Belə mülahizələr mif yaradıcılığından uzaqdır, belə ki, m.ə. 673-cü ildə Qafqaz dağ silsiləsindən cənuba doğru skif şahlığı Aşquz yaranmışdır və bu barədə Assuriya mətnlərində məlumatlar vardır. Esxilin “Yeddi nəfər Fivə qarşı” adlı başqa faciəsində “Halib və ya skif dəmiri” anlayışı göstərilir, bu zaman dəqiqləşdirilir ki, “bu Halib dəmiri Skifiyada olur, belə ki, o, skif şəhəri Halibdə çıxarılır... Dəmir haliblər tərəfindən kəşf olunub, haliblər isə skiflərin bir hissəsidir və oradan bütün Yer üzünə yayılmışdır... Skif dəmirində, yəni Skifiyada çıxarılan dəmirdə, çünki orada dəmir çıxarılır...” Herodot

öz sələfi tarixçi Timonaktın “Skiflər haqqında” əsərinə istinad edərək bildirir ki, Skifiyada 55 xalq yaşayır. Skif xalqlarından biri də dəmiri ilk dəfə kəşf edən və ən yaxşı dəmiri çıxaran haliblər idi (bax: Likafrona şərhlər, m.ə. IV-III əsrlər). Haliblər m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyası dağıldıqdan sonra yaranmış və Atropatena/Adorbayqan adlanan skif şahlığının tərkibindəki Qalis çayı bölgəsində yaşayırdılar. Beləliklə, “Qafqaz”, “Kaspi dənizi”, “Kaspi dağı”, “Kaspi tayfası” və “Kaspiana vilayəti” adları sırf skif mənşəlidir.

*Skiflər Ovidinin məqbərəsi önündə.
Johann Heinrich Scönfed 1640*

İki Kaspi dənizi və iki Qafqaz dağ silsiləsi

Yuxarıda biz dörd Kaspiana və dörd Kaspi darvazasının olması barədə qeyd etdik. İndi isə haqqında Yuli Qononinin məlumat verdiyi iki Kaspi dənizi və iki Qafqaz dağ silsiləsindən söhbət gedəcək.

Yuli Qonori məlum dünyanın dörd okeana/bölgəyə bölünməsi barədə söz açır: Şimal, Cənub, Şərq və Qərb, onlar dörd “görməli şəxsiyyət” tərəfindən məlum müddətlərdə tədqiq edilmişdir. Şərq – Yuli Sezar və Mark Antoninin hökmdarlığı və Avqust, Krassın dördüncü konsulluğuna qədər olan dövrdə Nikomed, qərb – yuxarıda göstərilən konsulluqdan yeddinci Avqust və üçüncü Aqrippa konsulluqlarına qədər Didimo, şimal – yuxarıda göstərilən konsulluqlardan onuncu Avqust konsulluğuna qədər Feodot, cənub – yuxarıda göstərilən konsulluqlardan Saturnin və Sinna konsulluğuna qədər olan dövrdə Poliklit tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqat ümumilikdə 65 il vaxt aparmış, yəni təxminən m.ə. 44-cü ildən miladın 21-ci ilinə qədər olan dövrü əhatə etmişdir.

Təqdim edilən 4 okeandan/bölgədən Avropa və ətraf ölkələrlə birlikdə Misirin ərazisini əhatə edən ikisi (qərb və cənub) barədə bizə lazım olan informasiya yoxdur. Şərq və Şimal okeanları/bölgələri barəsindəki tədqiqatlar özündə bizi maraqlandıran mövzuda məlumatları daşıdığına görə daha əhəmiyyətlidir.

Şərq okeanına/bölgəsinə aşağıdakı dənizlər daxil edilir: Kaspi dənizi, Fars dənizi, Tiberiad dənizi, Asfalt (yəni Ölü) dəniz, Qırmızı dəniz, Ərəb dənizi/Ərəb körfəzi, Karpət dənizi. Şərq okeanı/bölgəsinin dağları: Qafqaz, Kavmest, Nisa, Bodiya, Livan, Kassi, Armeni [ehtimal ki, Armeniyanın lokallaşması ilə sıx bağlı olan Pariedr dağları. Bax: Podosinov], Aman. Şərq okeanının/bölgəsinin əyalətləri aşağıdakılardır: Hindistan, Finikiya Adonisi, Mesopotamiya, Suriya, Kommagena, Apamey Suriyası, Midiya, Assuriya.

Şimal okeanına/bölgəsinə müəllif aşağıdakı dənizləri aid edir: Meotida/Azov, Bosfor/boğaz, Kimmeri, Pont, Frakiya Bosforu, Propontid/Mərmərə dənizi, Gellespont/müasir Dardanel, Egey, Kaspi, İoniya/Aralıq dənizinin bir hissəsi. Kaspi də daxil olmaqla Şimal okeanı/bölgəsi dənizlərinin

adı faktiki olaraq müstəqil dənizlərin adını deyil, müasir Qara dənizin ayrı-ayrı hissələrini təmsil edir. **Şimal okeanında/bölgəsində** aşağıdakı dağlar vardır: Hiperborei Ripei, Gipanis, Qafqaz dağı, digər tərəfdən Gem, Tavr, yenidən Qafqaz dağı, Aman, Kiçik Almaniya (izah edilən deyil), Boduya, Rodop.

Şimal okeanına/bölgəsinə aşağıdakı əyalətlər daxildir: Makedoniya, Frakiya, Axeya, Lidiya, Frigiya, Pamfiliya, Qalatiya, Vifiniya, Paflaqoniya, Kappadokiya, Kilikiya, Böyük Armeniya, Kiçik Armeniya.

Şərhlər:

Y.Qononinin Şimal okeanı/bölgəsi müasir Balkan və Anadolu ərazisini əhatə edir. Burada həmçinin Kaspi dənizi və Qafqaz dağ silsiləsi yerləşir. “Burada “Kaspi dənizi” anlayışı altında Qalis çayının Qara dənizə töküldüyü bölgədə Qara dənizin bir hissəsi nəzərdə tutulur. Yaradıldığı zaman “Atropatena/Adorbayqan” ölkəsinin qərb sərhədi Qalis çayı boyunca keçirdi. “Qafqaz dağ silsiləsi” anlayışı altında “Qafqaz dağının digər tərəfi” və “yenidən Qafqaz dağı” qeydləri ilə Qalis çayının hər iki tərəfində yerləşən Anadolu dağları nəzərdə tutulur.

“Kaspi dənizi” və “Qafqaz dağ silsiləsi” adları dörd Kaspiana və Kaspi darvazalarının adları ilə eyni mənşəyə malikdir. Artıq yuxarıda dediyimiz kimi, “Kaspi” “sərhədin kənarı” mənasındadır. M.ə. 612-ci ildə skiflər tərəfindən yaradılan “Adorbayqan/Atarpatena” adlı ölkə iki sərhəd Kaspi dənizi və iki Qafqaz dağ silsiləsi arasında yerləşirdi. Həmçinin dörd Kaspiananın sakinləri tərəfindən qorunan dörd Kaspi darvazası da həmin hədudlarda yerləşirdi.

Şərhlər:

Y.Qononinin Şərq okeanı/regionu müasir Azərbaycan Respublikasının, eləcə də İİR-in mərkəzi əyalətlərinin ərazilərini əhatə edir. Şərq okeanında (bölgəsində) Kaspi dənizi və Qafqaz dağ silsiləsi var. “Kaspi dənizi” anlayışı dedikdə müasir Xəzər dənizi, “Qafqaz dağ silsiləsi” dedikdə hazırda bu adı daşıyan sıra dağlar nəzərdə tutulur.

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

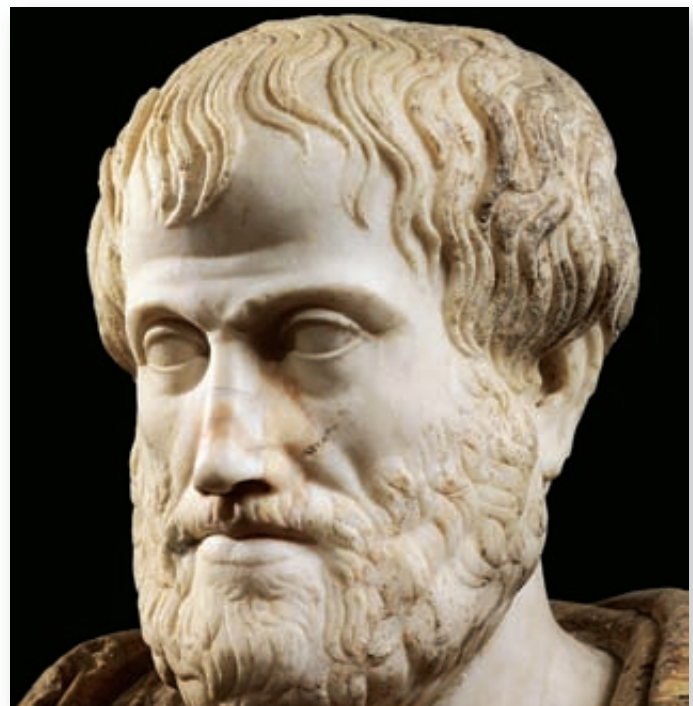
Qədimdə dənizlərin hüdudları haqqında dəqiq informasiya olmadığından onların bir neçə adı var idi. Dənizin hər hissəsi ayrılıqda sahilin müvafiq hissəsinin etnik və ya coğrafi vəziyyətini əks etdirən adı daşıyırdı. Məsələn, Pavel Orozi Kappadokiyanı belə təsvir edir: “Suriyanın yuxarı hissəsinə şərqdən Armeniya, qərbdən Asiya ilə, şimaldan Femiskira çölləri (amazonların Anadolu paytaxtı) və Kimmeri dənizi ilə həmsərhəd olan Kappadokiya birləşir” (kitab 1). Buradan aydın olur ki, Kimmeri dənizi dedikdə Qara dəniz nəzərdə tutulur. Burada “Kimmeri” adı, Herodotun yazdığı kimi, tarixi şəraitdən irəli gəlmişdir: “Skiflərdən xilas olmaq üçün Asiyaya qaçan kimmerlər, məlum olduğu kimi, yarımadanın indi ellin şəhəri Sinopun yerləşdiyi hissəsini tutdular” (4, 12). Bu zaman qeyd etmək lazımdır ki, “Kimmeri dənizi” adı bütün Qara dənizə deyil, yalnız onun Sinop yaxınlığındakı hissəsinə aid edilirdi. Eyniadlı şəhər indiyə qədər Qara dənizin cənub sahilindəki Anadolu yarımadasının Kappadokiya bölgəsində qalmaqdadır. Strabonda yalnız Aralıq dənizinin Kilikiya sahilinə aid edilən “Kilikiya dənizi” barədə məlumat var.

“Kaspi” və “Qafqaz” anlayışlarının mənşəyinin siyasi amili haqqında

Kaspi, Kaspiana, Kaspi darvazaları, Kaspi dənizi, Kaspi dağları, Qafqaz/Kapkas, Qafqaz darvazaları, Qafqaz dağları, Qafqaz dənizi – bu söz və ifadələrə qədim mənbələrdə dəfələrlə rast gəlinir. “Kaspi” və “Qafqaz” sözləri və onların mənası qədim dövrün ən erkən vaxtlarından məlum olmuşdur. Məsələn, Homer “İliada”ya şərhələrdə (Paris əlyazmaları) skiflərin və Qafqaz dağlarının adını çəkmişdir. Bu yunan müəllifinin dəqiq doğum tarixi yoxdur, lakin tədqiqatçılar onu m.ə. VIII əsrə aid edirlər. “Kaspi” və “Qafqaz” anlayışları haqqında həmçinin Hekatey (m.ə. VI əsr), Esxil (m.ə. VI-V əsrlər), Herodot (m.ə. V əsr), Aristotel (m.ə. IV əsr) kimi müəlliflərdə də qeydlər vardır. Bu müəlliflər, nisbətən, Cənubi Qafqaz bölgəsində və ona bitişik ərazilərdəki skif-sakların hərbi-siyasi fəaliyyətlərinə yaxın dövrdə yaşamışlar. Hələ m.ə. VIII əsrdə “skif tayfası” adlandırılan Orta Asiya sakları artıq bölgənin əsas gücü idilər, m.ə. VII əsrdə isə onlara Qara dəniz ətrafında yaşayan skiflər də birləşmişdilər. M.ə. 673-cü ildə skiflər Araz çayından şimala doğru ərazilərdə Assuriya mixi mətnlərindən məlum olan “Aşquz” adlı şahlıq yaratdılar. Skiflər öz güclərini artırmaqda davam etdilər. M.ə. 612-ci ildə babililərlə ittifaqda Assuriya imperiyasının dağılmasına nail oldular. Onun dağıntıları üzərində

isə Kaspinin qərb sahilindən Qalis çayına (Anadolu) qədər və sonralar Midiya da daxil olmaqla, Qafqaz dağlarından Urmiya gölüne qədər ərazini əhatə edən qüdrətli şahlıq yaratdılar. Həmin şahlıq haqqında V əsrə aid “Kar-ki de bet Selox” Suriya salnaməsində (Adorbayqan/Adurbadaqan) və Roma tarixçisi Ammian Marsellinin əsərində (Atropatena) yazılmışdır.

“Kaspi” və “Qafqaz” sözlərinin və onlardan yaranan mürəkkəb adların m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində skiflər tərəfindən yaradılan Atropatena/Adorbayqan skif şahlığının əmələ gəlməsi ilə eyni zamanda ortaya çıxdığını təsdiq etmək olar. Həmin terminlərin yaranması ideyası yeni dövlətin sərhədlərinin təyin edilməsi, sərhəd məntəqələrinin müəyyənləşdirilməsi, sərhədlərin dağ və dağ keçidləri, eləcə də dəniz kimi müvafiq təbii obyektlərlə qeyd edilməsi zərurəti ilə bağlıdır. Qədim skiflər tərəfindən “kap/qap”, “kas”, “pi” kök komponentlərini əsas götürməklə bu adları vahid şəkllə salmaq qərara alınmışdır. Onların köməyi ilə hazırda “Kaspi” və “Qafqaz/Kapkas” kimi məşhur sözlər əmələ gəlmişdir. Bu tədqiqatın müəllifi tərəfindən aşkar edilən Kaspianaların, Kaspi darvazalarının, Qafqaz dağlarının və Kaspi dənizinin lokallaşması müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir. Dörd Kaspiana və dörd Kaspinin yerləşdiyi ərazi sayəsində m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində skiflər tərəfindən yaradılan Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin silueti aydın görünür.

Aristotel (m.ə. 384-322-ci illər)

Dörd Kaspiana və dörd bölgədəki Kaspi darvazaları Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin sərhəd məntəqələri kimi (m.ə. 612-585-ci illər)

Dörd Kaspiana

Antik mənbələrdə bir neçə Kaspiana təsvir edilmişdir. Herodot qeyd edir ki, Əhəmənilər imperiyasında kaspilər Dara (m.ə. 520-ci il) tərəfindən yaradılan iki məkanda – XI və XV satraplıqda yaşayırdılar (Herodot, III kitab), onlardan biri Kaspi dənizinin cənub hissəsində, digəri isə Qara dəniz bölgəsində yerləşirdi. Strabon və K.Ptolemeyin məlumatları iki Kaspiananın mövcudluğunu qəbul etməyə əsas verir: biri “albanların vilayəti”ndə, digəri isə, Klavdi Ptolemeyə görə, “Midiyanın kaspilərin yaşadığı Armeniyaya yaxın qərb hissəsində yerləşir, bu da antik Qalis çayı (müasir Qızılıрмаq, Türkiyə) hövzəsi ilə eyniləşdirilir. Mənbələrdən həmçinin iki alban Kaspianasının mövcudluğu haqqında öyrənmək olar. Antik müəlliflər: Dionisi Perieqet, Nikifor Blemmid, Rodoslu Apolloni, Prissian Kür çayının Kaspi dənizinə töküldüyü bölgədə yerləşən, Mil-Muğan çölünün cənubundan Kaspi sahilinə çıxaraq Elburs (müasir Tehran bölgəsi) dağı bölgəsindəki Kaspi darvazaları nadək uzanan cənubi alban Kaspianası haqqında məlumat verirlər. “Şimal-qərb tərəfdən başlayaraq onun (Kaspi dənizinin) ətrafında hansı tayfaların yaşaması barədə” danışarkən Dionisi Perieqet şimali alban Kaspianası haqqında yazır: “Əvvəlcə Kaspi dənizinin mənsəbində, Kroniya dənizinin ətrafında məskunlaşan skiflər; sonra unnlar, onların arxasınca kaspilər, onlardan sonra isə döyüşkən albanlar və kadusilər”. Şimali alban Kaspianası barədə Strabonda da (11.8.8) oxuyuruq: “Dəniz kənarındakı dairədə, hirkanlıların o tərəfində amardlar, anariaklar, kadusilər, albanlar, kaspilər, vitilər və ola bilsin, ta skiflərə qədər digər xalqlar məskunlaşıb”. Dionisi və Strabonun təsvirlərindəki fərq ondan ibarətdir ki, onlardan birincisi şimaldan cənuba, ikincisi isə cənubdan şimala etnik vəziyyəti təsvir edir. İosif Flavi (Yəhudi antik dövrləri, XVIII, 4, 4) və Tasit (Sənamələr, VI, 33), Kaspi şəhərinin (Gürcüstan) yerləşdiyi Daryal dərəsi bölgəsi ilə eyniləşdirilən “Kaspi keçidi” və “Kaspi yolu”nun adını çəkir. Orta əsr gürcü mənbələrində qeyd edilir ki, İskəndərin bu regiona hərbi yürüşü zamanında artıq Kaspi şəhəri vardı.

Bu məlumatları sistemləşdirsək, aşağıdakı bölgələrdə dörd sərhəd vilayətinin, yəni “Kaspiana”nın mövcudluğunu təsdiq etmək olar:

- 1) Müasir Dərbənd/Dağıstan (Strabon, Dionisi Perieqet);
- 2) Kaspi dənizinin cənubunda və cənub-qərbində Elburs dağları (Herodot, Dionisi Perieqet, Nikifor Blemmid, Rodoslu Apolloni, Prissian);
- 3) Müasir Gürcüstanda Kaspi şəhəri (Tasit, İosif Flavi);
- 4) Müasir Türkiyədə Qızılıрмаq çayı (Herodot, K.Ptolemey).

Dörd bölgədə Kaspi darvazaları

Kaspianalarla, yəni kaspilərin yaşadığı bölgələrlə bilavasitə bağlı olaraq, dar keçidlər şəklində təbiət hadisələri olan Kaspi darvazaları problemini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Kaspi darvazaları funksional olaraq skif sərhəd nəzarət məntəqələri idi. Mənbələrdə yuxarıda sadalanan Kaspianaların hər birinin ərazisində yerləşən dörd Kaspi qapısının mövcud olması barədə tamamilə aydın məlumat verilir.

Qədim Yunanıstanda Kaspi qapılarının spesifik “sərhəd statusu” məsafələrin təyin edilməsi zamanı bir ilkin məntəqə kimi qəbul edilmişdir. Buna Strabon ya öz adından, ya da çox vaxt öz sələflərinə əsaslanmaqla tez-tez istinad edir. Məsələn, Eratosfenin adından: “Kaspi dağından Kir çayına qədər təxminən 1800 stadiyadır (bir stadiya 192,27 m-dir – tərc.); buradan Kaspi qapılarına qədər – 5600” (XI, VIII, 9) və ya “Eratosfen ...Kaspi qapılarından Hindistana qədər olan məsafəni hissələrə görə təyin edir və yekunda cəmi 15 300 ədədini çıxarır” (XI, VIII, 9); Asiyanın cənub və şimala bölünməsinə müəyyənləşdirən və onları “sfragidlər” (bir sfragidi şimal, digərini isə cənub) adlandıran Eratosfen Kaspi qapılarını hər iki iqlim arasında sərhəd kimi təqdim edir. Buna görə də o, Kaspi qapılarından cənubda olan hissəni (onların arasında Midiya və Armeniyanı) cənub, Kaspi qapılarından şimalda olan hissəni isə şimal hesab edə bilər” (XI, XII, 5); Apollodorun adından: “Kaspi qapılarından Raqa qədər 500 stadiya, parfiyalıların paytaxtı Hekatompilə qədər 1260 stadiyadır” (XI, IX, 1); eləcə də “Artemitalı Apollodorun sözlərinə görə, həmin şəhər (Avropa və ya Arsakiya) Kaspi qapılarından cənuba doğru təxminən 500 stadiyada yerləşir” (XI, XIII, 6). Öz adından isə Strabon belə məlumat verir: “Midiya ən böyük eninə, yəqin ki, Midiya qapıları adlandırılan Zaqr üzərindəki aşırımdan və Siqrianadan keçməklə Kaspi qapılarına qədər olan məsafədə çatır – 4100 stadiya” (XI, XIII, 8).

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

1. Dərbənd bölgəsindəki Kaspi keçidi/“ehtimal ki, Sarmat keçidi”

Müasir Dərbənd şəhəri bölgəsində ən məşhur dağ keçidlərini Herodot “Qafqaz dağları sağdadır” ifadəsi ilə yol formasında xatırladır, K.Ptolemey isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, keçidlərdən birini “Sarmat yolu” adlandırmaqla Dərbənd yolunu da (nəşrlərdən birində) “ehtimal ki, Sarmat qapıları” qeydi ilə xatırladır. İosif Flavi bu darvazaları “hökmdar İskəndərin dəmir darvazalarla qapatdığı keçid”, Tasit “dəniz və alban dağlarının kənarları arasında keçid...”, Rocer Bekon isə “Makedoniyalı İskəndərin Kaspi dənizində ucaltdığı Kaspi qapıları” adlandırır.

Sitatlar:

- “Skiflər... Qafqaz dağlarını sağda qoyaraq hədsiz dərəcədə uzun olan yuxarı yolla getdilər” [*Herodot, Tarix*].
- “Sarmat qapılarının ehtimal edilən koordinatları – 81°-48°30'” [*Ptolemey, Coğrafiya, V, XII, tabula, Asiea II*].
- M.ə. 68-ci il hadisələri haqqında “Talan məqsədilə Midiyaya və daha uzaq torpaqlara soxulmaq istəyən alanlar tayfası hirkanların şahı ilə danışıqlara girdi, çünki hökmdar İskəndərin dəmir darvazalarla bağladığı keçid onun əlində idi. Şah onlara yol verən kimi alanlar böyük bir ordu ilə heç nədən şübhələnməyən midiyalılara hücum edərək əhalisi çox olan və hər cür heyvanlarla dolu ölkəni talan etməyə başladılar...” [*İosif Flavi, Yəhudi müharibəsi haqqında, VII, 7, 4*].
- ...parfiyalılara doğru hərəkət edən sarmatların yolu asanlıqla kəsildi, çünki düşmən dənizlə Alban dağlarının kənarları arasındakı yoldan başqa bütün keçidləri bağlamışdı” [*Korneli Tasit, Salnamələr*].
- “Onların (Qafqaz dağlarının) arxasından şərqə doğru Makedoniyalı İskəndərin Kaspi dənizi yaxınlığındakı dağların dərəsində ucaltdığı Kaspi qapıları yerləşirdi” [*Rocer Bekon, Böyük əsər*].

2. Sarmat/Kaspi/Qafqaz/Daryal keçidi

Daryal dərəsindən keçən keçidi Plininin sələfləri “Kaspi keçidi”, Plininin özü isə “Qafqaz keçidi”, Ptolemey “Sarmat qapıları”, Tasit “Kaspi yolu” və “Kaspi dərəsi” adlandırırlar.

İstinadlar:

- “Sarmat qapılarının koordinatları – 77°-47°” [*Ptolemey, Coğrafiya, V, XII, tabula Asiae III*].
- “Daha sonra, çoxlarının səhvən “Kaspi” adlandırdığı nəhəng Qafqaz dağ keçidi yerləşir. O, qəfil dağ uçqunu nəticəsində təbiətin özü tərəfindən yaradılmışdır. Qapıların dəmir zəncirlə bağlanmış sütunlara söykəndiyi yerin alt hissəsinin ortasından çox pis qoxulu çay axır və müxtəlif xalqların keçməsinə mane olmaq üçün bir tərəfdə, qayaların üstündə Kumaniya adlı qala tikilmişdir. Bu yerdə, məhz İberiya şəhəri Qarmastın qarşı tərəfində qapı dünyaya çıxışı bağlayır” [*Plini, Təbii tarix, VI, 12, 30*].
- “...iberlər – bu ölkənin sahibləri – ermənilərə qarşı hərəkət edən sarmatları Kaspi yolu ilə tez buraxdılar...” [*Korneli Tasit, Salnamələr*].
- “Neron albanlarla müharibəyə hazırlaşaraq Germaniya, Britaniya və İlliriyadan topladığı çoxlu hərbi bölmələri Kaspi dərəsinə doğru göndərdi...” [*Korneli Tasit, Tarix*].

Şərhlər:

Təqdim edilən informasiya Qafqaz dağ silsiləsində iki keçid barədə mühakimə yürütməyə imkan verir: Kaspi – Dərbənd və Qafqaz – Daryal. K.Ptolemey bu qapıları müxtəlif koordinatlarla “Sarmat qapıları” adlandırır. Bu zaman onlardan birini hansısa bir qeyd-şərt qoymadan İberiyaya aid edir (77°-47°). Ptolemeyin İberiya Sarmat qapıları (V, 8; 11; 16) Tasitin Kaspi yoluna (Salnamə, VI, 33) və Plininin Qafqaz qapılarına (VI, 30) oxşardır; onların hamısı müasir Daryal dərəsi ilə bağlı olan Hərbi Gürcüstan yolu ilə eyniləşdirilir.

Digərləri K.Ptolemeyin Sarmat qapılarını aşağıdakı qeydlərlə Asiya Sarmatiyasında lokallaşdırırlar: “ehtimal ki, Sarmat qapılarıdır/Pylae uero Sarmatika” (81°-48°30'). K.Ptolemeyin “ehtimal ki, Sarmat” adlandırdığı qapıların koordinatlarının 81°-48°30' olması onların Kaspi keçidi ilə eynilik təşkil etdiyini düşünməyə imkan verir. Kaspi dənizi ilə Qafqaz dağları arasındakı dar keçiddən ibarət olan Dərbənd keçidi Kaspi qapıları hesab olunur.

Dörd Kaspiana və Kaspi qapıları dörd bölgədə Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin sərhəd məntəqələri kimi (m.ə. 612-585-ci illər)

3. Kaspi qapıları/Elburs dağlarından keçən keçid

Bu qapılar müasir Tehran şəhəri bölgəsində, Kaspi dənizindən cənubda, Elburs/Əlburz dağının cənub qollarındakı Sirdar dərəsində yerləşir.

İstinadlar:

“İskəndər on birinci gün Raqiya gəldi: bu yer Kaspi qapılarından bir günlük məsafədədir. Dara onu qabaqladı; o artıq Kaspi qapılarının arxasında idi. İskəndər birinci gün Kaspi qapılarının yanında düşərgə saldı; ikinci gün qapılardan keçərək irəliyə doğru hərəkət etdi...” [Arrian, *İskəndərin yürüşü*, III, 20, 24]

“Kaspi qapılarına, Raqa və əvvəllər Midiyaya tabe olan tapirlər ölkəsinə məxsus bütün torpaqlar kimi, Komisena və Xorena da Parfiya ölkəsinin tərkibinə daxildir” [Strabon, XI, IX, 1].

4. Kappadokiya'dakı Kaspi qapıları

Bu tədqiqatda Kaspi qapıları haqqındakı çoxlu qeydlər arasından Midiyanın bizim üçün maraqlı olan qərb sərhədlərini əks etdirən məlumatlar seçilmişdir.

Sitatlar:

Strabonda (I əsr) belə məlumat var: “Midiya, yəqin ki, ən böyük eninə Zaqr üzərindəki Midiya qapıları adlandırılan aşırımdan və Siqriana keçməklə Kaspi qapılarına qədər olan məsafədə çatır” (XI, XIII, 8). Bu Kaspi qapıları Siqriana dağ massivinin yerləşdiyi Mərmərə dənizinin cənub sahilinə bitişik bölgədədir.

Solin (IV əsr) yazır ki, “dağ silsiləsi dərələrə parçalandığı yerdə qapılar əmələ gətirir, onlardan birincisi Armeniya, sonra Kaspi, daha sonra Kilikiya qapısıdır” (38, 13). Sonralar İordan (V əsr) bu siyahını digər ardıcılıqla təkrarlayır: “Bəzi yerlərdə dərələrə ayrılan Qafqaz dağ silsiləsi burada Kaspi, sonra Armeniya, ardınca isə Kilikiya qapıları əmələ gətirir (55). Armeniya və Kilikiya kontekstində xatırladılan Kaspi qapıları Anadolunun mərkəzi hissəsində, yəni Midiyanın qərb sərhədlərində yerləşir.

Kaspi qapılarının lokallaşması üçün ən böyük informasiyanı amazonların başçısı haqqında danışan İordan verir: “Marpeziya müxtəlif tayfaları istila edib Qafqaza qədər çatdı. O həmin yerə “Marpeziya sıldırımı” adını verdi”. Böyük İskəndər buraya qapılar qoydu, onları “Kaspi mişarları” adlandırdı. Daha sonra amazonlar güc topladılar və Qarqar şəhərindən axan Alis/Qalis çayını keçərək Armeniyanı, Suriya və Kilikiyanı, Qalatiyanı, Pisidiyanı və Asiyanın bütün vilayətlərini fəth etdilər” (52). İordanın aşağıdakı sözləri amazonların fəaliyyət bölgəsini lokallaşdırmaq üçün əsas ola bilər: “Daha sonra amazonlar güc topladılar və Qarqar şəhərindən axan Alis çayını keçdilər”. Alis/Qalis çayı müasir Qızılıрмаq (Türkiyə) çayı ilə, Qarqar şəhəri isə Ankaradan şimalda yerləşən müasir Kianqri ilə eyniləşdirilir (Y.A.Kosminski). Buna əsaslanmaqla belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İordana görə, amazonlar əvvəlcə Qafqaza çatdılar”, burada “güc topladılar”, sonra “Alis çayını keçərək”, “Armeniyanı, Suriya və Kilikiyanı, Qalatiyanı, Pisidiyanı və Asiyanın bütün vilayətlərini” ələ keçirdilər. İordanın yazdığı kimi, əgər “Qafqaz” müasir Qafqazı əks etdirirsə, onda amazonlar əvvəlcə bütün sadalanan ölkələri (Armeniya, Suriya, Kilikiya, Qalatiya, Pisidiya) zəbt etməli və yalnız öz yürüşlərinin sonunda Alis çayını keçməli idilər. Amazonların hərəkətinin qərbdən (Qafqazdan) Alis çayını keçməklə şərqə (Armeniya, Suriya və Kilikiya, Qalatiya, Pisidiya tərəfə) istiqamətləndiyi göz qabağındadır, lakin bu, yetərli deyil, ona görə də, İordana görə, Alis çayı bölgəsində yerləşə bilən “Qafqaz” barədə arqumentlər gətirmək lazımdır. Antik mənbələrdə Qafqaz dağ silsiləsi barədə çoxsaylı məlumatlar vardır. Lakin onlardan biri ilə kifayətlənmək olar. Strabon deyir ki, “Qafqaz”ın bəzi qolları cənuba doğru uzanır ... Mosxi, eləcə də Skidis və Pariadr adlandırılan dağlara doğru. Bütün bu dağlar Tavrın hissələri hesab olunur... və Kolxidadan Femiskiraya

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

qədər, Evksinsk sahilboyu hissələrinədək uzanır (XI, II, 15). Strabon tərəfindən təsvir edilən Qafqaz bölgəsinə Qara dənizin cənub hissəsində olan Pariadr, Skidis dağları xatırladılır; Siciliyalı Diodor tərəfindən (II, 44) amazonların paytaxtı kimi göstərilən Femiskira şəhəri, Herodota görə, Qara dənizdən cənubda, İrida və Fermo-dont çayları arasında yerləşir. Müasir tədqiqatçılar onu Alis/Qalis və Qalatiya çayları arasındakı sərhəddə, yəni Mərkəzi Anadoluda lokallaşdırırlar. Beləliklə, Strabona görə, “Qafqaz” Anadolunun qərb hissələrinədək uzanan nəhəng bir ərazini əhatə edirdi. Amazonların ən başda Qafqazda məskunlaşdıqları yer isə “Marpeziya sıldırımı” adı almışdı. Sonralar Böyük İskəndərin əmri ilə məhz həmin yerdə, Alis və ya müasir Qızılıрмаq çayının qərb sahilində, İordanın “Kaspi mişarları” kimi təsvir etdiyi qapılar inşa edilmişdir. İordanın haqqında danışdığı Kaspi qapılarının lokallaşdırılması üçün “Kappadokiya” və “Qalis çayı” anlayışlarını araşdırmaq lazımdır. Bu çayın rolu, ehtimal ki, əvvəlcədən onun coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Herodot qeyd edir ki, “Qalis çayı Kiprin qarşı tərəfində yerləşən dənizdən (Aralıq dənizi) Evksinsk Pontuna qədər (Qara dəniz) Asiyanın, demək olar ki, bütün aşağı hissəsini ikiyə bölür” (I, 72). Həqiqətən, Qalis çayı Anadolu yarımadasını şaquli xətlə iki hissəyə ayırır.

İordan yazır ki, amazonlar “Alis/Qalis çayını keçərək... eyni uğurla Armeniyanı, Suriya və Kilikiyanı fəth etdilər (54)”. [“Suriya” dedikdə Kappadokiya nəzərdə tutulur. Herodot üç dəfə xatırladır ki, ellinlər (yunanlar) kappadokiyalıları “suriyalılar” adlandırırlar (I, 72; V, 49; VII, 72)] və “Qalis çayı Midiya və Lidiya şahlıqlarının sərhədi olmuşdur (I, 72)”. Arrian da həmçinin göstərir ki, Qalis çayı İskəndər üçün müəyyən hüddud olmuşdur: “...o, Kappadokiyaya can atırdı və Qalisin bu tərəfindəki bütün torpaqları tutdu... və Kilikiya qapılarına doğru yönəldi” (II, 4). İordan və Solinin “dağları yararaq... burada Kaspi qapılarını, daha sonra Armeniya, orada isə Kilikiya qapılarını əmələ gətirir” kimi məlumatları Strabonun “Kappadokiya cənubda Kilikiya Tavrı, şərqdə Armeniya ilə sərhəddir” (XII, I, 1) qeydi ilə kontekstdə götürüldükdə Kaspi qapılarının Kappadokiyada yerləşdiyi sübut olunur. İordanın xatırlatdığı Kaspi qapıları haqqında Herodotun da qeydi var, lakin o bu adı vermir: “Frigiyadan yol birbaşa Qalis çayına doğru aparır, burada çayı addamaq üçün qapılardan keçməli olduğunuz dağ keçidi var. Keçidin qapısında güclü mühafizə edilən keşikçi istehkamı yerləşir. Çayın arxasında isə Kappadokiya yerləşir (V, 52).

Beləliklə, əminliklə demək olar ki, Kaspi qapıları, İordan, Solin və Strabonun təsdiq etdikləri kimi, Qalis çayı bölgəsində, Kappadokiyada yerləşmişdir. Bu barədə Herodot da yazır. “Kaspi qapıları”nın linqvistik

irsi “Kappadokiya” (düzgün yazılışı “Kapadokiya”dır) adı hesab edilir – bu bölgə Qalis çayının sol sahilində yerləşir. “Kapadokiya” sözü iki komponentdən ibarətdir: “kap/kaplar və dok/dak, bunlar da yalnız “dağ qapısı”, yəni “dağ qapıları/keçid” mənalarını ifadə edir. Türk dillərində “qapı” sözü həmçinin “keçid, dar keçid, dağ keçidi” mənasını verir, əvvəllər isə “hərbi xidmət”, “hərbi idarə” mənasında işlədilir (Турецко-русский словарь. М.: Изд-во “Русский язык”, 1977, с. 509). “Qapı” sözünün oxşar semantikasi Herodotun Qalis çayının üstündəki keçidə verdiyi izahatla üst-üstə düşür. “Keçidin qapısında güclü mühafizə olunan keşikçi istehkamı yerləşir” (V, 52). Azərbaycanın Balakən rayonunda “Qapıdağ” (dağ qapıları, dağ keçidi) toponimi müəyyən edilmişdir.

Dörd yerdə Kaspi qapılarının olması Makedoniyalı İskəndərin hərbi yürüşləri ilə bağlı mənbələrdə də xatırladılır. Həmin mənbələrdən belə məlum olur ki, Dərbənd və Qalis çayı bölgələrində Kaspi qapılarının təməlini Makedoniyalı İskəndər qoymuşdur; Böyük İskəndər Kaspi qapılarında/Daryal dərəsində döyüş əməliyyatları aparmış, Kaspi qapılarından Elburs dağları bölgəsinə keçmiş, Əhəmənilər şahı Daranı təqib etmişdir.

Kaspi qapılarının yerləşməsinə görə aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar:

- 1) Kaspi qapıları müasir Dərbənd şəhəri bölgəsində keçid kimi tanınırdı (*Herodot, Ptolemey, İosif Flavi, Tasit, Bekon*);
- 2) Kaspi qapıları Kaspi dənizinin cənubunda, dərə şəklində Elburs dağının cənub qollarında yerləşir (*Arrian, Strabon*);
- 3) Kaspi qapıları Daryal dərəsindən keçən qapılardır (*Ptolemey, Plini, Tasit*);
- 4) Kaspi qapıları Kappadokiya bölgəsində, Qalis çayı üzərində yerləşir (*Strabon, İordan*).

Sadalanan Kaspianalar və Kaspi qapıları m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan Adorbayqan/Atropatena skif şahlığının sərhəd məntəqələrinin əsas nöqtələrini göstərir.

“Atropatena/Adorbayqan” adlanan ölkənin tarixi sərhədləri haqqında

“Atropatena/Adorbayqan” adlanan ölkənin yaranmasından öncəki hadisələrə bir daha qısaca nəzər salaq. Midiya şahlığı və Aşquz skif şahlığı m.ə. 673-cü ildə midiyalılarla skiflərin Assuriya əleyhinə birgə üsyanı nəticəsində yaranmışdır. M.ə. 623-cü ildə şah Kiaksar təklidə Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı fəth etmək qərarına gəldi. Skif şahı Madi assuriyalıların tərəfində döyüşdü və midiyalılara qalib gəldi. Bu hadisələr nəticəsində Assuriya Madini Arbak/Arbat titulu ilə canişin təyin etdi, o isə öz idarəçiliyini bütün Asiyaya yaydı; Herodota görə, bu, 28 il davam etmişdi [Herodot, I, 103-106]. Özünün statusuna görə, skif hegemonluğu, Assuriya imperiyasının canişinləri kimi, skiflərin onlara xərac verilən bütün ərazilərdə sahiblik etmələrini nəzərdə tuturdu. Assuriya canişini Arbakın/Arbatın (o həm də skif şahı Madi idi) iqamətgahı, böyük ehtimalla, Midiyada yerləşirdi. Midiyanın özündə həmin 28 il ərzində iki sülalənin hökmranlıq etməsi tanınmalıdır. Şah Kiaksarla təmsil olunan qədim Midiya sülaləsi (Deyoklar) məhdud səlahiyyətlərlə “nominal şah” olmuşdur. V.Nagel belə hesab edir ki, Madi Kiaksarı şah taxtından məhrum etmiş, o da skiflərin tabeliyində olan vassal şaha çevrilmişdir [Nagel, 1982, s. 51, 161]. Madi – Arbak/Arbatla təmsil olunan skif sülaləsi daha real, tam səlahiyyətli hakimiyyətə malik olmuşdur. Beləliklə, mənbələr bizə eyni şəxsin Madi adı və Arbak/Arbat titulu daşdığını, eyni zamanda da, Aşquz şahı və Assuriyanın Midiyada canişini kimi iki vəzifə tutduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

M.ə. 623-cü ildə bağlanmış skif-Assuriya ittifaqı m.ə. 615-612-ci illərdə dağılır. Skif şahı və eyni zamanda, Midiyada Assuriyanın canişini olan Arbak/Arbat Assuriya şahının hərəkətlərindən narazı qalaraq Babilistan hökmdarı Nabopalarla gizli danışığa gəlir və öz hökmdarının – Assuriya şahının devrilməsi üçün hərbi əməliyyatlara başlayır. Skiflər və babililərin birgə səyləri sayəsində Assuriya imperiyasının dağılması baş verir. Mühəribənin gedişində başlıca şəxs olan Arbak/Arbat onun yekununa görə Assuriyanın dağılmasına nail olur [Diod, II, 23-28] və özünün Atropatena/Adorbayqan adlı skif şahlığını yaradır (Ammian Marsellin, “Karki de bet Selox” salnaməsi).

XX əsrin əvvəllərində iki Avropalı müəllif – çex Y.Praşek (1853-cü ildə doğulmuşdur) və fransız E.Kavenyak (1876-1969) yeni skif şahlığının mümkün sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün ilkin mənbələri xüsusi olaraq tədqiq etmişdir. Y.Praşek “Madi “Atropatena – skif şahlığı”nın şahı olmuşdur” söyləməklə həmin dövlətin mövcudluğunu və məhz Madinin onun şahı olduğunu qəbul edir [Praşek, 1906, s. 142]. Y.Praşek qeyd edir ki, aşquzlar – skiflər Qafqaz dağ silsiləsi və Manna arasındakı ərazilərə sahib idilər və onların qüdrətli skif şahlığı 100 ildən artıq orada yerləşmişdir [Nagel, Band II. 1982, s. 42, 160-161] (söhbət Aşquz şahlığından və m.ə. 673-cü ildən 612-ci ilə qədər olan dövrdən gedir). İlkin mənbələri tədqiq edən E.Kavenyak eyni ölkə barəsində danışaraq “Madi/Madyes (Arbak) imperiyası adlandırılabilir” və Sakasena, Kaspiana, Armeniyanın şimalı, Kappadokiya ərazilərini əhatə edən Skif imperiyasının mövcud olduğunu təsdiq edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, Kiaksar (Cyaxare) məhz bu cür barbar monarxiyası ilə toqquşur [Cavagnac, 1961, p. 156-157].

Beləliklə, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: Atropatena skif şahlığı olmuşdur; Atropatena – skif şahlığının hökmdarı skif şahı Madi (o həm də Arbakdır) olmuşdur; ölkə Sakasena, Kaspianalar, Van gölü bölgəsi, Kappadokiya ərazilərini, bütün Cənubi Qafqazı əhatə etmiş və Kaspi dənizinin qərb sahilindən Anadoludakı Qalis çayına qədər, Qafqaz dağ silsiləsindən cənubda Midiya sərhədlərinə qədər (Urmiya gölündən cənubda) uzanmışdır.

Növbəti dörd dönmədə m.ə. 612-ci ildə, yəni yarandığı vaxtda “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin xəritələri təqdim edilir. Birinci xəritə sxematik xarakter daşıyır, belə ki, o, fransız tədqiqatçısı E.Kavenyakin tədqiqatları əsasında mənim tərəfimdən tərtib edilmişdir. İkinci xəritə Yaxın Şərq üzrə məşhur alman mütəxəssisi Nagel Volfram tərəfindən tərtib edilmiş və onun “Ninus and Semiramisin Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius” (Verlag: Berlin, Spiess, 1982) adlı kitabına daxil edilmişdir. A.Nemirovskinin tərtib etdiyi üçüncü xəritə “Qədim Şərqi tarixi” tədris vəsaitində yerləşdirilmişdir. Dördüncü xəritəni bu nəşrin müəllifi Həsən Həsənov tərtib etmişdir.

ADLI ÖLKƏNİN SƏRHƏDLƏRİNİ MÜƏYYƏN ETDİLƏR

Növbəti dövəmlərdə m.ə. 612-ci il vəziyyətində, yəni əmələ gəlmiş ildə “Skif şahlığı” adlı ölkənin dörd xəritəsi göstərilir

Kavenyaka görə skif şahlığının xəritəsi sxematik xarakter daşıyır, belə ki, o mənim tərəfimdən E.Kavenyakın nəticələri əsasında tərtib edilmişdir. E.Kavenyak “Madi/Madyes imperiyası adlandırılmalı bilən”, Sakasena, Kaspiana, Ermənistanın şimal hissəsi, Kappadokiya ərazilərini əhatə edən Skif imperiyasının mövcud olduğunu təsdiq edir və belə bir nəticəyə gəlir ki, Kiaksar (Cyaxare) məhz bu cür barbar monarxiyası ilə toqquşur [Cavaignac, De L'histoire des Medes, 1961, p. 156-157].

Nagel Volframın tərtib etdiyi Skif şahlığı xəritəsi onun “Ninus und Semiramis in Sage und Geschichte. Iranische Staaten und Reiternomaden vor Darius” (Verlag: Berlin, Spiess, 1982) adlı kitabına daxil edilmişdir. Xəritə “IV Beilage” adlandırılmış [Nagel, 1982, Appendix], lakin kitabın özündə onun barəsində belə yazılmışdır: “M.ə. təxminən 630-cu ildə skiflərin şahı Madi tərəfindən burada [şahlıq] yaradılmışdı, o, təxminən 644-616-cı illərdə Kaspi dənizi və Xalis [çayı] arasındakı əraziləri tuturdu [və dövlətlər arasında] xüsusi güclü mövqeyə malik idi”. Xəritədəki görüntüyə görə ölkə Aşquz, Manna, Midiya, Urartu və Assuriya ərazilərinin bir hissəsini, yəni Kaspi dənizinin qərb sahilindən qərbdə Qalis çayına qədər olan ərazini tuturdu. Onun əraziləri şimalda Qafqaz dağ silsiləsinə, cənubda Midiya şahlığının sərhədlərinə çatırdı.

A.A.Nemirovskiye görə skif şahlığı xəritəsi “Şərqi qədim tarixi” dərəcəsi vəsaitindən götürülmüşdür (“Drofi” nəşriyyatı, M., 2009). Xəritə “M.ə. VII əsrdə Yaxın Şərq” adlandırılmışdır, lakin prioritet kimi “Skif şahlığı” göstərilmişdir. Xəritədə Assuriya imperiyasının ərazisi m.ə. 640-cı il vəziyyətinə görə düzgün göstərilmişdir. M.ə. 640-cı il vəziyyətinə görə skif şahlığı yalnız Cənubi Qafqaz hədudlarını tutur və “Aşquz” adlanırdı. Xəritədə “skiflərin hökmranlıq sahəsi” adı altında dairəyə alınan əraziyə gəldikdə isə, o, m.ə. 612-ci il vəziyyətinə görə, yəni Assuriya imperiyasının paytaxtı Nineviyanın süqutundan sonra skiflərin hökmranlıq etdiyi əraziləri əks etdirir. Dağılma anına qədər Assuriyanın müttəfiqləri olan Manna və Urartu bir qədər sonra Assuriyaya qalib gəlmiş skif şahlığının tərkibinə daxil edilmişdir. Xəritədə Armina adlandırılan ərazi göstərilmişdir. Əgər müəllif Armeniyanı nəzərdə tutarsa, onda o, Assuriya və Yeni Babil mixi mətnlərində qətiyyənlə xatırladılır. “Armeniya” toponimi ilk dəfə yalnız m.ə. 521-ci ildə Bisütun qayasında həkk edilmiş

mətnə Əhəmənilər imperiyasının əyaləti statusunda xatırladılır (yəni Assuriyanın dağıdılmasından 90 il keçəndən sonra). Xəritədə skif şahlığının əsas sərhəd məntəqələri, yəni Dərbənd, Daryal dərəsi, Kappadokiya Qalis çayı, Xəzər dənizinin cənubundakı Elburs dağı bölgələrində yerləşən Kaspi qapılarının yeri düzgün göstərilmişdir.

Həsən Həsənova görə, m.ə. 612-ci il “Atropatena/Adorbayqan” xəritəsi bu nəşrin müəllifi tərəfindən tərtib edilmişdir. Xəritəni tərtib edərkən mənim metodik yanaşmam bir qədər başqa cür olmuşdur. Mənim diqqətimi antik müəlliflərin bir neçə Qafqaz dağ silsiləsi, Kaspi dənizi, Kaspi qapıları və Kaspi haqqında bəzən bir-birinə zidd olan çoxsaylı məlumatları cəlb etmişdir. Yuxarıda adları çəkilən toponimlər haqqında bütün bu məlumatları son dərəcə dəqiqliklə tədqiq edərək aşkar etdim ki, onlar, antik müəlliflər də daxil olmaqla, tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinə göründüyü qədər bir-birinə zidd deyil, əksinə, həmin məlumatlar onları vahid sistemə sıraya düzmək imkanı yaradır. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dağ keçidlərinin dörd müxtəlif yerdə yerləşdiyi, lakin eyni “Kaspi qapıları” adını daşıdığı və onlara bitişik olan dörd “Kaspiana” yaşayış yerinin olduğu aşkar edilmişdir. Təhlil skiflərin dövlət sərhəd məntəqələrini “Kaspi qapıları” adlandırdığını müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Bununla dağ keçidləri şəklindəki təbiət hadisələrinə mühüm hüquqi status verilmişdir. Buna əsaslanaraq “Kaspi qapıları – Kaspiana”nın yerləşdiyi həmin dörd nöqtəni Atropatena/Adorbayqan coğrafi xəritəsinin tərtibi metodikasının əsası kimi götürmək qərara alınmışdır. Məsələn, “Kaspiana – Kaspi qapıları”nın dörd qrupu müasir Dərbənd şəhəri, Daryal dərəsi, Anadoludakı Qalis çayı, Xəzər dənizinin cənubundakı Elburs dağları bölgələrində yerləşmişdir. Tərtib edilən coğrafi xəritədə, ətraflı informasiyaya malik olmadan, bu nöqtələri qeyd edərək onları öz aralarında düz xətlərlə birləşdirdim. Alınmış konfigurasiya formalaşdırılmış məkanı “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin ərazisi kimi tanımağa tam əsas verir. Xəritədə m.ə. 612-ci ildə Assuriya üzərində qələbə nəticəsində skif-saklar tərəfindən yaradılan Atropatena/Adorbayqan dövlətinin Xəzər dənizindən Qalis çayına qədər, Qafqaz dağ silsiləsindən Urmiya gölünə qədər əraziləri göstərilmişdir. Dörd müxtəlif müəllif tərəfindən müxtəlif metodoloji əsasda tərtib edilən dörd xəritə oxşar nəticələr vermişdir.

Xəritə H.Həsənov tərəfindən fransız tədqiqatçısı E.Kavenyakın elmi nəticələri əsasında tərtib olunmuşdur. "Skif imperiyasının miqyası" adı E.Kavenyak tərəfindən təklif edilmişdir.

Bax: Journal Asitique tome CCXL IX, anna 1961

Skif şahı
Madinin
imperiyası

Kaspiana və
Kaspi qapıları
– Kappadokiya/
Qapıdağ

Kaspiana və
Kaspi qapıları –
Daryol/Daryal

Kaspiana və
Kaspi qapıları –
Dərbənd

Kaspiana və Kaspi
qapıları – Elburs
dağı

Skif şahı
Madinin
imperiyası

Kaspiana və
Kaspi qapıları –
Kapadokiya/Qapıdağ

Xəritənin müəllifi
A.A.Nemirovski.
Skif şahlığı

M.ə. VII əsrdə
Yaxın Şərq xəritəsi
M.D.Buxarinin,
İ.A.Ladınınin,
B.C.Lyopustinin,
A.A.Nemirovski-
nin "История
Древнего
Востока"
("Drof" nəşri-
yyatı, M., 2009)
adlı kitabından
götürülmüşdür.

Kaspiana və Kaspi qapıları – Daryol/ Daryal

Kaspiana və Kaspi qapıları – Dərbənd

Kaspiana və Kaspi qapıları – Elburs dağı

Kaspiana və
Kaspi qapıları
– Kapadokiya/
Qapıdağ

Atropatena/Adorbayqan – Assuriya imperiyası
şahlığı (m.ə. 612-585-ci illər). Bu barədə məlumatlar
(IV əsr) və “Karki de bet Selox” S

Skif şahı Madinin
imperiyası
(m.ə. 612-585-ci illər)

Atropatena/Adorbayqan skif şahlığının sərhəd məntəqələrini təmsil
edən Kaspianalar və Kaspi qapıları haqqında məlumatlar çoxsaylı
antik mənbələrdə göstərilmişdir

Həsən Həsənova görə Atropatena/Adorbayqan skif şahlığı
(m.ə. 612-585-ci illər)

Mic
Z

Kaspiana və Kaspi qapıları –
Daryol/Daryal

Kaspiana və Kaspi
qapıları – Dərbənd

riyasının dağılması nəticəsində əmələ gələn skif
əlumatlar Roma tarixçisi Ammian Marsellindən
uriya salnaməsindən (V əsr) götürülür.

Herodota görə,
m.ə. 623-585-ci illərdə skiflərin vassal
asılılığında olan **Midiya**.

Kaspiana və
Kaspi qapıları
– Elburs dağı

liya qapıları,
aqros dağı

Skif şahı
Madinin
imperiyası
(m.ə. 612-585-ci illər)

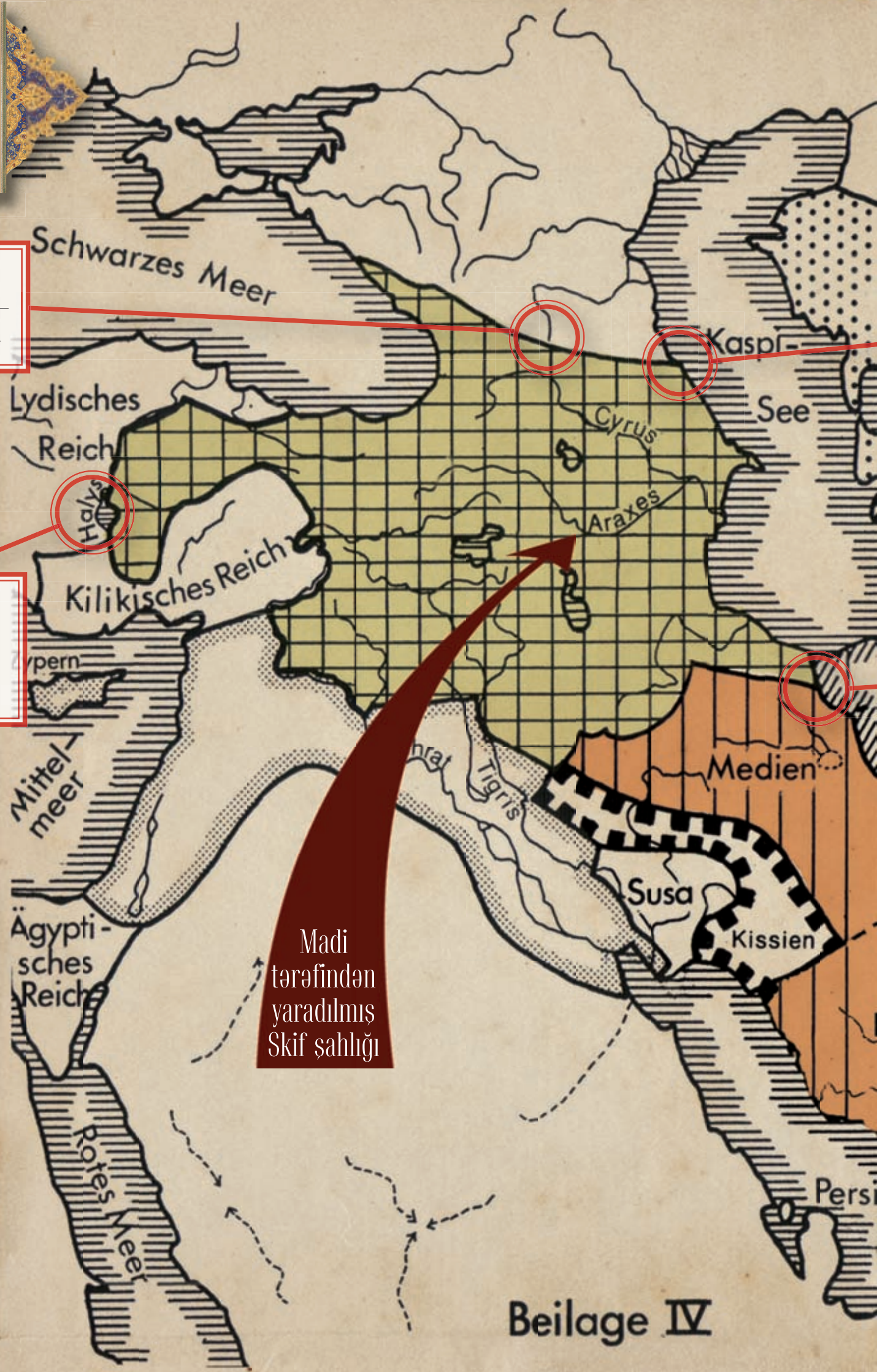
Kaspiana və
Kaspi qapıları –
Daryol/Daryal

Kaspiana və
Kaspi qapıları
– Karadokiya/
Qapıdağ

Nagel Volframın
“Ninus und
Semiramis in
Sage und Ges-
chichte. Irani-
sche Staaten
und Reiter-
nomaden Vor
Darius” (Verlag
Volker Spiess,
Berlin, 1982)
kitabından IV
Beilicinin (Bei-
lage) xəritəsi
əsasında tərtib
edilmişdir.

Madi
tərəfindən
yaradılmış
Skif şahlığı

Beilage IV

Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin əmələ gəlməsindən

M.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə yaradılmışdır. Aşağıda sonrakı hadisələrin necə inkişaf etdiyi barədə məlumatlar təqdim edirik

610-609-cu illər — Harranın ələ keçirilməsindən ötrü babillilərin, skiflərin və midiyaqların döyüş əməliyyatları

Nineviyanın süqutundan sonra “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə əmələ gəlmişdir, lakin döyüş əməliyyatları davam etmişdir, Assuriya əsilzadələri isə Harrana qaçmış, orada Aşşuruballit yeni Assuriya şahı elan edilmişdir. 610-cu ildə babillilər Umman-manda xalqı ilə birlikdə Harranı ələ keçirdilər. 609-cu ildə Harranı zəbt etmək üçün Misir hökmdarı Nexo assuriyalılara köməyə tələsdə. Navuxodonosora görə, Nexo babillilər və midiyaqların təzyiqi altında geri çəkilməyə məcbur oldu [E.Thireau-Dangin].

608-600-cü illər — Assuriyanın müttəfiqlərinin itaətə gətirilməsi

Assuriyanın ərazisində döyüş əməliyyatları başa çatdı. Döyüş əməliyyatlarının mərkəzi Assuriyanın müttəfiqləri olan Urartu və Manna torpaqları oldu. Arxeoloji məlumatlar Urartunun paytaxtı Teyşebaininin ələ keçirildiyi və skiflər tərəfindən dağıdıldığı barədə məlumatlar verir. Digər tədqiqatlarda həmçinin Mannanın da skiflər tərəfindən ələ keçirildiyi təsdiq edilir. Məsələn, V.V.Belyavski hesab edir ki, 604-cü ildə babillilər və skiflər hələ müttəfiq idilər, 600-cü ildə isə skiflər babillilərlə birlikdə Misirə hücum etmişdilər.

M.ə. 595-590-cı illər — skiflərin midiyaqlar və babillilərlə qarşıdurması

Assuriya imperiyasının çökməsindən 15 ildən artıq vaxt keçdi. Assuriya imperiyasının mövcudluğu dövründə “skif hegemonluğu”nun olmasına baxmayaraq, hər halda, skiflər müəyyən dərəcədə adından istifadə etdikləri Assuriyanın özünün gücünə də güvənirdilər. Assuriya imperiyası dağıldıqdan sonra yaranan yeni Atropatena/Adorbayqan skif şahlığı bölgəyə başçılıq edirdi, bununla belə, tək qalmışdı. Hələ də skiflərin hakimiyyəti altında olan Midiya və yaxın vaxtlardakı müttəfiqi Babilistan onların potensial rəqiblərinə çevrildi. Herodot hegemonluqları dövründə ətraf xalqların hiddətinə səbəb olan skifləri mənfi qiymətləndirmişdir [Herodot., I: 106].

M.ə. 595-ci il — ilk skif-Midiya münaqişəsi

Skif hegemonluğu dövründə Kiaksarın və Midiyanın bütün fəaliyyəti skiflər tərəfindən uzlaşdırılırdı, skif şahını isə midiyalı adlandırırdılar. 28 il ərzində hakimiyyətdən kənarlaşdırılmış və alçaldıcı vəziyyətdə skiflərin hegemonluğuna dözmüş Kiaksar ilk olaraq onlara qarşı silah qaldırdı. Bu hadisə haqqında Herodot yazır: “Kiaksar və midiyalılar bir dəfə çoxlu skifi qonaq çağırdılar, onları sərxoş olana qədər içirdilər və qırdılar. Midiyalılar öz dövlətlərinin əvvəlki əzəmətini belə bərpa etdilər” [Herodot, 1: 106]. Herodota görə, 623-cü ildə başlanan skif hegemonluğu 28 il davam etmişdir. Bu o deməkdir ki, onun sonu 595-ci ildə başa çatdı. Beləliklə, 595-ci ildə, təsvir edilən hadisə nəticəsində 28 illik skif hakimiyyətinin sonu gəldi. Burada söhbət skif hökmdarı haqqında deyil, “çoxlu skiflər” barədə gedir. Skiflər hegemonluqlarını dayandırdılar, lakin öz ölkələri Atropatena/Adorbayqanın müstəqilliyini saxlamaqda davam etdilər.

sonra baş verən hadisələr. M.ə. 612-321-ci illər

Skif hegemonluğu nə vaxt və hansı şəraitdə başa çatmışdır?

Ona kim son qoymuşdur?

Skif hegemonluğunun sonunun tarixini bu mövzu üzrə əlavə məlumatlara malik olmadan da hesablamaq olar. Əgər o, 623-cü ildə başlamış və 28 il davam etmişsə, onda m.ə. 594-cü ildə başa çatmışdır. Lakin biz skif hegemonluğunun sonunun şəraitləri haqqında Herodotun məlumatlarından istifadə edə bilərik. “Skiflər Asiyada 28 il hökmdarlıq etdilər və onların həyasızlığı, azgınlığı orada hər şeyin tam dağılmasına gətirib çıxardı. Çünki onlar hər xalqdan müəyyən edilmiş vergini toplamaqdan savayı, ölkələri gəzir və əllərinə nə keçirdisə talayırdılar. O zaman Kiaksar və midiyalılar bir dəfə çoxlu skifi qonaq çağırdılar, onları sərxoş olana qədər içirdilər və qırdılar. Midiyalılar öz dövlətlərinin əvvəlki əzəmətini belə bərpa etdilər...” (Herodot, I, 106) Bu məlumatdan belə çıxır ki, skiflər öz hegemonluqlarının 28-ci ilində midiyalılara məğlub olaraq hegemonluqlarını itirdilər. Herodota görə, yalnız bundan sonra “midiyalılar öz dövlətlərinin əvvəlki əzəmətini bərpa etdilər...”, yəni Assuriya imperiyası dağıldığı vaxtda onlar buna malik deyildilər. Herodotun skif hegemonluğunun devrilməsi ilə bağlı hadisələr zamanı Kiaksarı xatırladığı məlumata diqqət yetirməyinizi istəyirəm. Herodot onu “şah Kiaksar” və ya “Midiyalıların şahı Kiaksar” adlandırmır, yalnız “Kiaksar və midiyalılar” söyləyir. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, keçmiş hökmdar kimi öz mənşəyini, ad-sanını saxlamış Kiaksar midiyalıları sui-qəsdə cəlb etməyə və Midiyada skifləri hakimiyyətdən kənarlaşdırmağa nail olmağı bacarmışdır. Kiaksar 595-ci ildə Midiyada öz şahlıq hakimiyyətini də bərpa etmişdir. Skif hegemonluğunun sonu yalnız skiflərin midiyalılar üzərində hakimiyyətinin sonu idi, heç bir halda yeni skif şahlığının sonu demək deyildi. Midiya üzərində hakimiyyəti itirən skiflər öz ölkələri Atropatena/Adorbayqanın suverenliyini qoruyub saxladılar. Atropatena (Ammian Marsellinə görə) və Adorbayqan (Suriya salnaməsinə görə) mövcudluğunu ta skif irsinin bölünməsinə qədər (585-ci ildə Lidiya-Midiya müharibəsinin nəticələrinə görə) davam etdirdi. Məhz 585-ci ildən, Herodotun məlumat verdiyi kimi, midiyalılar Atropatenanı/Adorbayqanı istila etdikdən sonra “... onlar yenə Nini (mən onların şəhəri necə ələ keçirdikləri barədə bu əsərin digər hissəsində danışacağam) və Babilistan vilayəti istisna olmaqla, assuriyalıları istila etdilər. Bundan sonra Kiaksar vəfat etdi (Herodot, I, 106). Məndəki “Babilistan vilayəti istisna olmaqla” qeydi o deməkdir ki, m.ə. 585-ci ildə skiflərə tabe olmayan və skif irsinin bölünməsinə daxil olmayan güclü Yeni Babil şahlığı mövcud idi.

Kiaksarın hökmdarlıq illəri və şəraiti

Herodot məlumat verir ki, “Kiaksar (skiflərin hökmranlıq illəri də nəzərə alınmaqla) 40 il şahlıq etdi”. Əgər Herodot desəydi ki, Kiaksar, skiflərin hökmranlıq illəri nəzərə alınmamaqla, 40 il hökmdarlıq etmişdir, onda bu onun 40 il tam hüquqla şahlıq etməsi demək olardı. Lakin Herodot deyir ki, “Kiaksar skif hökmranlığı illəri də daxil olmaqla 40 il şahlıq etdi”, şübhəsiz, bu o deməkdir ki, skiflərin 28 illik hökmdarlığı ərzində Kiaksar hökmdar deyildi, lakin şahlıq statusundan məhrum edilməmişdi. Nəticədə, Kiaksar cəmi 12 il (40-28) Midiyanın tamhüquqlu şahı olmuşdur. Qalan 28 ildə isə o, “şah” statusu daşısa da, hakimiyyətdən məhrum edilmişdi (Assuriyanın dağılması məhz Kiaksarın hakimiyyətdən kənarlaşdırılması dövründə baş vermişdi). Kiaksarın şah hakimiyyətinin nominallığı Herodotun “Kiaksar və midiyalılar” açıq müharibə nəticəsində deyil, yalnız “sərxoş olana qədər içirdərək və qıraraq” “öz dövlətlərinin əvvəlki əzəmətini bərpa etdilər” məlumatı ilə də təsdiqlənir. Beləliklə, 625-623-cü illəri (2 il) Kiaksarın tamhüquqlu şah olduğu illər, sonrakı 28 illik skif hökmranlığı (623-595-ci illər) dövrünü onun hakimiyyətsizliyi illəri, sonra daha 10 ili [595-ci ildən (midiyalılar skifləri içirdib qırmaqla öz əvvəlki əzəmətlərini bərpa etdikləri vaxt) 585-ci ilə qədər (öldüyü il)] yenə onun hakimiyyəti illəri kimi hesablamaq lazımdır.

M.ə. 596–588-ci illər – skif-Babil qarşdurması

Babillilər skiflərin hegemonluğunun zəifləməsi ilə bağlı yaranmış vəziyyətdən istifadə etdilər. Üç mənbə (BM 21946 salnaməsi, Yudif kitabı və Təbəri) skiflər və babillilər arasındakı hərbi əməliyyatları təsvir edir. VM 21946 salnaməsində Navuxodonosorun 596/95-ci illərdə hansısa şahla toqquşması barədə məlumat verilir. Salnamənin nəşiri D.C.Uayzman cədvəlin pis oxunan yerinə “Elam şahı” ifadəsini qoyur, lakin qeyd edir ki, bu oxunma hədsiz dərəcədə şübhəlidir. Mətnə deyilir ki, qarşı tərəf vuruşmağa cəsarət etmədi və öz ölkəsinə qayıtdı. Sonrakı 595-594-cü illərdə Navuxodonosor Babilistanda qaldı, çünki ölkədə qarışıqlıq var idi. Daha sonra salnamədə deyilir: “...çoxsaylı qoşunlarını silahla öldürdü, əli ilə düşməni məğlub etdi” (BM 21946). V.V.Belyavski hesab edir ki, bu halda söhbət Babilistan-skif qarşdurması barədə gedir.

Ərəb tarixçisi Təbəri (839-923) Assuriya şahı Sennacherib və “Adharbayjan şahı” arasındakı hərbi əməliyyatların təsvirini verir, lakin bu hadisənin dəqiq tarixini göstərmir. Mənbələrin Sennacheribin (705-680-ci illər) hökmdarlığı dövründə Adharbayjan adlı ölkə barədə heç bir məlumat verməməsini və burada söhbətin Navuxodonosor barəsində getdiyini nəzərə alsaq, bu hadisələri m.ə. 605-585-ci illərə aid etmək olar. Skiflərin babillilərlə müharibəsi haqqında həmçinin “Yudif” Bibliya kitabında da yazılmışdır: “Nineviyada assuriyalılar üzərində hökmdarlıq etmiş Navuxodonosorun hakimiyyətinin on ikinci ilində Ekbatanda midiyalılar üzərində hökmdarlıq edən Arfaksadın vaxtında, həmin günlərdə şah Navuxodonosor şah Arfaksada qarşı müharibə etmək qərarına gəldi. Navuxodonosor hakimiyyətinin 17-ci ilində (588-ci il) şah Arfaksada qarşı müharibəyə başladı və ona döyüşdə qalib gəldi, Arfaksadın qoşununu qaçmağa məcbur etdi, onun şəhərlərini ələ keçirdi, Ekbatana çatdı, istehkam qurdu, şəhərin küçələrini və gözəlliyini viran qoydu. Arfaksadın özünü isə Raqava dağlarında ələ keçirdi və onu elə həmin gün nizə ilə öldürdü. Sonra Nineviyaya qayıtdı”.

M.ə. 591–590-cı illər – ikinci skif-Midiya münaqişəsi

595-ci ildə Kiaksarın skiflərə qarşı hazırladığı sui-qəsdədən sonra “üsyankar köçəri skif dəstələri Midiya torpaqlarına yerləşdi. Kiaksar əvvəlcə bu skifləri dostcasına qəbul etdi <...>, lakin onlar arasında münaqişə yaranı (bunda hər iki tərəf günahkar idi). Bundan sonra skiflər Lidiyaya, şah Aliattın yanına getdilər. Şah Aliatt Kiaksarın tələbinə baxmayaraq, skifləri vermək istəmədiyindən lidiyalılar və midiyalılar arasında müharibə başladı [Herodot, 1: 16, 73,74].

590–585-ci illər – Atropatenanın/ Adorbayqanın müstəqilliyini itirməsi

590-cı ildə skif irsi uğrunda Midiya-Lidiya müharibəsi başladı. Müharibənin başlanması ilə skiflər Atropatenada/Adorbayqanda hakimiyyəti itirdilər, ora Kiaksarın oğlu Astiaq canişin təyin edildi. Bu zaman artıq skif hegemonluğu mövcud deyildi [Herodot, I, 73]. Skiflərin hökmranlığına – hegemonluğuna son qoyan Kiaksar “skif irsi”ni, o cümlədən Assuriya, Urartu və Manna torpalarını ələ keçirmək qərarına gəldi. Lakin onun Kiaksardan qaçan skiflər dəstəsini öz müdafiəsi altına alan Lidiya şahı Aliattın şəxsində rəqibi meydana çıxdı [Herodot, I, 73] ki, bu da m.ə. 590-585-ci illərdə Midiya və Lidiya arasında müharibə üçün bəhanə oldu. Bu müharibə 28 may 585-ci ildə günəşin tutulması ilə dayanan döyüşlə başa çatdı ki, bu da rəqibləri sülh müqaviləsi bağlamağa vadar etdi. Bu zaman kilikiyalı Siennesi və babilli Labinet vasitəçi oldular. Skif irsi uğrunda Midiya-Lidiya müharibəsinin yekunlarına görə Atropatena/Adorbayqan 585-ci ildə öz müstəqilliyini itirdi və Midiyanın tərkibinə daxil oldu.

yaranmasından sonra baş verən hadisələr

M.ə. 585-ci il –

Midiya imperiyasının yaradılması

M.ə. 673-cü ildə, Assuriyaya qarşı birinci üsyan yatırıldıqdan sonra Midiya şahlığı yaradıldı. O, m.ə. 623-cü ildə skif şahlığının vassalına çevrildi. M.ə. 595-ci ildə midiyalılar skif hegemonluğundan qurtulmağa nail oldular. Skif irsinin bölünməsi üzrə Lidiya ilə sülh müqaviləsi bağlanması nəticəsində skiflərin nəzarət etdiyi Xəzər dənizinin qərb sahilindən Anadoludakı Qalis çayına qədər bütün torpaqlar Midiyanın tərkibinə keçdi [Herodot, I, 74, 103]. Beləliklə, 585-ci ildə şah Kiaksarın söyləri sayəsində yeni Midiya imperiyası yarandı [Herodot, I: 106]. Herodot söyləyir ki, “Kiaksar (skif hökmranlığı illərini də hesaba almaqla) 40 il hökmranlıq etdi” [Herodot, I: 106]. Lakin bu, dəqiqləşdirmə tələb edir, yəni 40 ildən 28 ili – skif hegemonluğu dövrünü çıxmaq lazımdır. Buradan belə çıxır ki, 623-595-ci illərdə Kiaksar tamamilə skiflərin tabeliyində olmuşdur. Ona görə də şah Kiaksar cəmi 12 il, yəni m.ə. 625-623 və 595-585-ci illər ərzində hökmranlıq etmişdir. İmperiya yaradıldıqdan sonra Kiaksar vəfat etmiş, hakimiyyət onun oğlu Astiaqa keçmişdir.

M.ə. 585–321-ci illər – Atropatena/Adorbayqan üç imperiyanın tərkibində

Midiya və Lidiya arasında bağlanan müqaviləyə görə skif irsi bölünmüş, Atropatena/Adorbayqan skif şahlığı suveren dövlət kimi mövcudluğunu dayandırmış və əyalət kimi Midiya imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Midiya imperiyası dövründə Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsi Qarpaq/Arpaq dövlətdə ikinci şəxs olmuşdur. M.ə. 550-ci ildə Midiya şahı Astiaq devrilmişdir. Hakimiyyətə fars Kir gəlmişdir. Əvvəlcə Midiya-Fars dövləti kimi qəbul edilən yeni imperiya yaranır, lakin fars hakimiyyətinə qarşı çıxış edən midiyalıların üsyanı yatırıldıqdan sonra o, Əhəmənilər sülaləsinin Fars imperiyasına çevrilir. Çoxsaylı mənbələr Atropatilər sülaləsi nümayəndələ-

rinin Əhəmənilər imperiyasında əsas vəzifələrdə fəaliyyət göstərməsi barədə məlumat verir. M.ə. 331-ci ildə Əhəmənilər imperiyasına son qoyan yeni Makedoniyalı İskəndər imperiyası yaranır. “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkəni yaratmış Atropatilər sülaləsinin nəsilələrinə üç imperiyadan keçməklə öz qədim əraziləri üzərində sülalə hakimiyyətini saxlamaq nəsb olmuşdur. Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyaları dövründə Atropatena/Adorbayqanın da daxil olduğu Midiya satraplığını Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsi idarə etmişdir. M.ə. 323-cü ildə, Makedoniyalı İskəndərin ölümündən dərhal sonra Atropatena/Adorbayqanı Midiya satraplığının tərkibindən çıxarmaq və “Kiçik Midiya” adlı müstəqil satraplıq yaratmaq nəsb olmuşdur. Bu, müstəqilliyə doğru ilk addım idi.

M.ə. 321-ci il – Atropat Atropatena/Adorbayqanın müstəqilliyini bərpa edir

Strabon (I əsr) iki hadisəni təsvir edir – birində m.ə. 323-cü il nəzərdə tutulur: “Midiya iki hissəyə bölünür. Əsas şəhəri Midiyanın böyük və paytaxt şəhəri Ekbatan olan birinci hissəsinə Böyük Midiya adlandırırlar. İkinci hissə isə Atropat Midiyasıdır”; digərində m.ə. 321-ci il nəzərdə tutulur: “Atropat Midiyası öz adını bu ölkənin Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol verməyən hərbi komandan Atropatdan aldı. Həqiqətən, şah elan edilən Atropat bu ölkəni müstəqil etmək qərarına gəldi, hələ indi də miras onun ailəsində saxlanılır” [Strabon, XI, XIII, I]. Atropatilər sülaləsinin qüdrəti ondadır ki, onlar 260 ildən artıq müddətdə üç imperiyadan keçərək öz tarixi torpaqlarına hüquqlarını qoruyub saxlamağı, onları idarə etməyi və hətta öz ölkələrinin müstəqilliyinin bərpasına nail olmağı bacardılar.

Üçüncü fəsil

Herodot bildirir ki, m.ə. 623-cü ildən başlayaraq 28 il ərzində Assuriyanın canişini olan skiflər hakimiyyətdə olmuşdur. Sonra isə ona qalib gələrək bölgənin tam sahibinə çevrildilər. Skif hökmdarı eyni zamanda Aşquz şahı və Assuriyanın bölgədəki canişini idi. M.ə. 615-ci ildə babillilərlə ittifaqda skiflər Assuriyaya qarşı çıxdılar və onun dağılmasına nail oldular. Nəticədə m.ə. 612-ci ildə tərkibinə Aşquzun, eləcə də Urartu, Manna və Assuriya torpaqlarının daxil olduğu “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə əmələ gəldi. Skiflər bu dövrdə hegemon olmaqla öz ölkələri Atropatena/Adorbayqanla yanaşı, həmçinin Deyokilər sülaləsindən olan irsi şah Kiaksarı kənarlaşdıraraq Midiya şahlığını da idarə edirdilər. Assuriya imperiyasının dağılması və yeni dövlətin meydana gəlməsi nəticəsində bölgənin geosiyasi vəziyyətində də dəyişikliklər baş verir.

Bu şəraitdə Kiaksar və midiyalılar çoxlu skifi qonaq çağırır, onları keflənənə qədər içirir və öldürürlər. Herodot “Kiaksar və midiyalılar” ifadəsindən istifadə etməklə Kiaksarın Midiyada nominal hakimiyyət statusunu təsdiq edir. Bununla Ön Asiyada skiflərin hökmranlığı m.ə. 595/594-cü ildə dayandırılır, 28 illik skif hegemonluğu dövrünə son qoyulur. Skiflərin hakimiyyəti yalnız öz ölkələri Atropatena/Adorbayqan əraziləri ilə məhdudlaşdırılır. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Atropatena ölkəsinin banisi, Assuriyanın Arpat titullu keçmiş canişini olan skif şahı Madi həmin günlərə qədər yaşamamışdır.

591-ci ildə üsyançı skiflərin köçəri dəstələri Midiya torpaqlarında məskunlaşır. Midiya şahı Kiaksar əvvəlcə skifləri dostcasına qəbul edir, çünki onlar sığınacaq istəməyə gəlmişdilər. Şah hətta öz oğullarını ox atma sənətini öyrənmələri üçün onlara verir. Lakin tezliklə onların arasında münaqişə yaranır. Skiflərin yeni başçıları təkliddə Kiaksara qarşı dayanmaq iqtidarında olmadıqlarından özlərinin Şərqi sərhədlərindəki Lidiyada sığınacaq tapırlar. Lidiya şahı Aliatt Kiaksarın tələblərinə baxmayaraq, skifləri geri vermir. Nəticədə, 590-cı ildə midiyalılarla lidiyalıların beş il çəkən müharibəsi başlayır. Həm də bu zaman gah midiyalılar, gah da lidiyalılar qələbə çalırdılar. Beləliklə, bu uzunsürən müharibə dəyişən uğurlarla davam edirdi. Altıncı il, döyüşlərdən biri zamanı qəfildən gündüz gecəyə çevrildi. Miletli Fales bu günəş tutulması barədə ioniyalılara söyləmiş, hətta onun başlayacağı ili də əvvəlcədən dəqiq müəyyən etmişdi. Lidiyalılar və midiyalılar gündüzün gecəyə

Atropatena/Adorbayqan üç imperiyanın tərkibində. M.ə. 585–321-ci illər

çevrildiyini görüb döyüşü dayandırdılar və sülh bağladılar. Bu zaman kilikiyalı Siennesi və babilli Labinet vasitəçi olmuşdur. Onlar lidiyalılarla midiyalıların barışıq andı içməsinə nail olmuşdular. Beləliklə, 585-ci ildə Midiya-Lidiya müharibəsi başa çatmışdır. Lakin müharibənin nəticələri midiyalılar üçün daha mühüm olmuşdur. Skif irsinin bölüşdürülməsi uğrunda aparılan Midiya-Lidiya müharibəsinin nəticələrinə görə 585-ci ildə Atropatena/Adorbayqan müstəqilliyini itirmiş və əyalət statusunda yeni Midiya imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

M.ə. 550-ci ildə Midiya imperiyasında hakimiyyəti farslar ələ keçirirlər. Müəyyən müddət ölkə Midiya-Fars imperiyası adlanır. Hakimiyyəti itirmiş midiyalılar üsyan qaldırır və hakimiyyəti bir müddət əllərində saxlayırlar. Farslar üsyanı yatırır, midiyalıları bütün dövlət qurumlarından tamamilə kənarlaşdırır və ölkəni öz əcdadlarından birinin adı ilə fars Əhəmənilər imperiyası elan edirlər. Əhəmənilər imperiyasının mövcudluğunun bütün dövrlərində Atropatena/Adorbayqan Midiya satraplığı/vilayəti statusunda onun tərkibində qalır.

M.ə. 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndər Əhəmənilər imperiyasını fəth etməyə nail olur, nəticədə bu imperiya müstəqil dövlət kimi mövcudluğunu dayandırır. Tərkibinə Midiya satraplığının bir hissəsi kimi Atropatena/Adorbayqanın da daxil olduğu yeni Makedoniyalı İskəndər imperiyası yaranır. Yalnız m.ə. 323-cü ildə Atropatena/Adorbayqan Midiya satraplığının tərkibindən çıxmış, lakin Kiçik Midiya adı altında İskəndərin varislərinin imperiyasında qalmağa davam etmişdir. M.ə. 321-ci ildə Kiçik Midiya hökmdar Atropatın söyləri ilə öz müstəqilliyini təmin etməyi bacarmışdır.

Beləliklə, Atropatena/Adorbayqan m.ə. 585-ci ildən 321-ci ilə qədər 264 il ərzində növbə ilə üç imperiyanın: Midiya, Əhəmənilər və İskəndər imperiyalarının tərkibində olmuşdur. Bu ərazi, sadalanan imperiyaların tərkibində qalmaqla, Midiya satraplığının tərkibində olmuş və rəsmi sənədlərdə bu adın altında gizlənmişdir. Lakin Makedoniyalı İskəndər dövrünün məlumatlarında göstəriləyi kimi, Atropatena/Adorbayqan öz adını qoruyub saxlamışdır.

Atropatena Midiya imperiyasının tərkibində

Hələ m.ə. VII əsrin başlanğıcında skif-saklar və midiyalılar Assuriyaya qarşı hərbi-siyasi ittifaq yaratmışdılar. M.ə. 673-cü ildə, Assuriya əleyhinə üsyan nəticəsində bölgədə iki yeni şahlıq yarandı. Midiyalılar öz dağınıq knyazlıqlarını mərkəzləşdirərək Midiya şahlığını yaratdılar. Skif-saklar zəifləmiş Qamir torpaqlarında Aşquz şahlığı qurdular. Skiflər və midiyalıların yolları m.ə. 623-cü ildə Midiya şahı Kiaksar təklidə Assuriyanın paytaxtı Nineviyanı uğurla mühasirə etməyə başladığı vaxtda ayrıldı. Assuriya şahı kömək üçün Aşquz ölkəsinin skif şahı Madiyə müraciət etdi. Madi Midiyaya soxuldu. Skiflər və midiyalılar arasında skiflərin qələbəsi ilə başa çatan vuruşma baş verdi.

Хəritə m.ə. 585-ci ildə Atropatena/Adorbayqanın fəth edilməsi nəticəsində əmələ gələn Midiya imperiyasını əks etdirir. Midiya imperiyasının tərkibinə Midiya şahlığı ilə yanaşı, əyalətlər qismində Persiya və Anadoludakı Qalis çayına və Qafqaz dağ silsilələrinə qədər ərazisi olan Atropatena daxil idi.

Хəritə sovet tarix ensiklopediya-sından (Советская историческая энциклопедия, т. 9. М.: Изд-во СЭ, 1966) götürülmüşdür.

Kiaksar Midiya imperiyasının yaradıcısıdır. Midiya döyüşçüsü. Persepolis

Aşquzda öz hakimiyyətini saxlayan skif şahı bölgəyə Assuriya canişini təyin edilir və Midiyanın faktiki hökmdarına çevrilir. Kiaksar varislik hüququ saxlanılmaqla hakimiyyətdən kənarlaşdırılır. Herodot bildirir ki, bu hadisələr sayəsində skiflər 28 il bölgənin hegemonu oldular. Skiflər babillilərlə ittifaqa daxil olaraq Assuriya imperiyasına son qoymaqla Nineviyanı dağıtdılar. Onlar öz torpaqlarını Assuriyanın və onun müttəfiqləri olan Manna və Urartunun hesabına genişləndirdilər. M.ə. 612-ci ildə skiflər “Atropatena/Adorbayqan” adlı yeni, qüdrətli ölkə yaratdılar. Bu ölkənin sərhədləri Xəzər dənizindən Anadoludakı Qalis çayına, Qafqaz dağ silsiləsindən Urmiya gölünə qədər uzanır və daha sonra Midiya da daxil olmaqla böyük bir ərazini əhatə edirdi. Skiflər bölgənin vahid hökmdarına çevrildilər. Böyük ehtimalla, onların sayıqlığı zəifləmişdi. Herodotun dediyi kimi, m.ə. 594-cü ildə vəziyyətdən istifadə edən “Kiaksar və midiyalılar çoxlu skifi qonaq çağırdılar, onları sərxoş olanadək içirdib öldürdülər. Midiyalılar öz dövlətlərinin əvvəlki əzəmətini belə bərpa etdilər”. Bu, 28 illik skif hegemonluğunun sonu oldu. Skiflər öz ölkələri Atropatena/Adorbayqan üzərində nəzarətlərini saxlasalar da, onların hakimiyyəti tədricən zəiflədi. M.ə. 591-ci ildə midiyalılar və skif-Lidiya ittifaqı arasında silahlı qarşıdurma başladı. Midiyalılar onların ərazilərini istila edəndə skiflər öz torpaqlarını addım-addım müdafiə etdilər. Lidiya şahı Aliattla midiyalılar üçün uğurla başa çatan müharibənin sonunda, m.ə. 595-ci ildə Kiaksar tərkibinə keçmiş Aşquzun, Mannanın, Urartunun və Kapadokiyanın daxil olduğu Atropatena/Adorbayqan skif şahlığını ələ keçirir və midiyalılar Midiya imperiyasını yaradırlar. Atropatena/Adorbayqan müstəqilliyini itirərək Midiya imperiyasının bir hissəsinə çevrilir. Ümumilikdə öz ilkin tarixinin ən azı 400 ilində Atropatena/Adorbayqan əhalisi Midiya tayfaları ittifaqı ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Hökmdar sülalələr (Atropatilər və Deyokilər) arasında çoxlu ziddiyyətlərə baxmayaraq, uzun birgə tarix nəticəsində həmin ölkələrin xalqları arasında qohumluq əlaqələri möhkəmlənmişdir. 585-ci ildə Kiaksar vəfat edir. Onun oğlu Astiaq Midiya imperiyasının hökmdarı olur.

M.ə. 585-ci ildən 550-ci ilə qədər olan dövrdə Atropatena/Adorbayqan Midiya imperiyasının bir hissəsi olmuşdur. Tədqiqatlar belə hesab etməyə əsas verir ki, Atropatena/Adorbayqan Midiya imperiyası şəraitində öz ərazisinin muxtariyyətini qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Bundan başqa, əsası Madi-Arbat tərəfindən qoyulan hökmdar sülaləsi həmçinin Atropatena/Adorbayqan ərazisində öz hökmdarlıq statusunu qoruyub saxlamışdır. Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsi Qarpaq/Arpaq Astiaqla aralarında münaqişə yarandığı zaman Midiya imperiyasında ikinci şəxs olmuşdur.

Həmin vaxt farsların başçısı Kir Midiya şahı Astiaqa qarşı üsyan edir. O zaman Persiya Midiyanın əyalətlərindən biri, Kirin anası isə hökmdarlıq edən Midiya şahı Astiaqın qızı idi. Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsi Qarpaq/Arbak da Astiaqa qarşı Kirlə ittifaqa getmişdi. Midiyalılar məğlubiyyətə uğrayır və m.ə. 550-ci ildə imperiyada hakimiyyət farslara keçir. Atropatenanın da tərkibində olduğu Midiya yeni fars Əhəmənilər imperiyasının əyalətinə çevrilir.

Atropatena və Midiya Əhəmənilər imperiyasının tərkibində

Təxminən m.ə. 647-ci ildən etibarən fars tayfaları Midiya şahı Fraort tərəfindən istilaya məruz qalır. Fars tayfaları təxminən 100 il vassal kimi Midiyanın tərkibinə daxil olur.

Covanni Botero qeyd edir ki, qədim Persiya, əslində, Fars kimi məlum olan əyalət olub. O, Karmaniya sərhədlərindən (müasir Kerman) Midiya sərhədlərinə qədər uzanır. Farsın ən iri şəhəri Şiraz hesab olunur. M.ə. 553-cü ildə farsların başçısı II Kir Midiya şahına qarşı üsyana qalxdı. 550-ci ildə qələbə çalıb Əhəmənilər imperiyasını yaratdı. Özünün yaranmasından 72 il keçdikdən sonra Atropatena Midiya satraplığının bir hissəsi statusunda farsların imperiyasının tərkibinə daxil edildi.

Bisütun qayalarında əks etdirilən rəsmi versiyaya görə, m.ə. 522-ci ildə, Əhəmənilər şahı Kambis öz ordusunun başında Misirdə olarkən, onun yoxluğundan istifadə edən midiyalı maq Qaumata üsyan qaldırdı və özünü Kambisin qardaşı Barziya kimi qələmə verərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Qaumata qısa müddətdə Əhəmənilər şahlığının böyük bir hissəsinə sahibləndi. Tezliklə şahlıqda sənədlərə onun hökmdarlığı ilə tarix qoyulmağa başlandı. Müxtəlif sazişlərin bağlanması zamanı Barziyanın adından and içilməyə başlandı. Qaumata Əhəmənilər dövlətindəki xalqların ümumi rəğbətini qazandı.

Herodota görə, şahlıq hakimiyyətinin saxtakar maq tərəfindən qəsb edilməsinə dövlətdə hakimiyyətin farslardan midiyalılara keçməsi kimi baxılırdı. Fars əsilzadələri birləşdilər və Qaumata devrildi. I Dara şah oldu. Farslar üsyana görə intiqam almaq üçün tapa bildikləri bütün maqları öldürməyə başladılar; əgər gecə düşməsəydi, bircə maq da sağ qalmayacaqdı. Farslar həmin günü böyük bayram hesab edirlər və onu hədsiz təntənə ilə keçirirlər. Farslar həmin bayramı “Maqların döyülməsi” adlandırırlar.

Herodota görə, I Dara Fars imperiyasını 20 satraplığa bölmüşdü, onlardan da 10-u keçmiş Midiya imperiyasının əraziləri idi. Midiya imperiyasının sərhədlərinə (hakimiyyət Əhəmənilərə keçən zaman) Əhəmənilər imperiyasının satraplıqlarına çevrilmiş ərazilər daxil idi: onuncu dairə (mahal) – Ekbatan və Midiyanın qalan hissəsi, parikanlılar, ortokoribantlar; on birinci dairə – kaspilər, pavsiklər, pantimaflar və daritlər; on ikinci dairə – baktrilərdən eqllərə qədər; on üçüncü dairə – Paktika, Armeniya və Evksinsk Pontuna qədər qonşu vilayətlər; on dördüncü dairə – saqartilər, saranqlar, famaneylər, utilər, miklər, şahın “köçürülmüş xalqlar” adlandırılanları sürgün etdiyi Qırmızı dəniz adaları sakinləri; on beşinci dairə – saklar və

Əhəmənilər imperiyasının xəritəsi “Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius III” (Von Beuno Jacobs. Wiesbaden 1991 dr. Ludwig Reichert Verlag) əsərindən götürülmüşdür.

II Kir Əhəmənilər imperiyasının banisidir (m.ə. 559-530-cu illər).

kaspilər; on altıncı dairə – parfiyalılar, xorasmlilər, soqdiyalılar və arilər; on yeddinci dairə – parikanilər və Asiya efiopları (həbəşləri); on səkkizinci dairə – matienlər, saspirlər və alarodilər və on doqquzuncu dairə – mosxlar, tibarenlər, makronlar, mossiniklər, marlar.

Maraqlıdır ki, fars şahları Midiyanın Deyoklar sülaləsinin deyil, Atropatilər sülaləsinin nümayəndələrini Midiya satraplığının başçısı təyin edirdilər. Əhəmənilər dövründə I Dara zamanlarının Persepolis mixi mətnlərində “Natarbadda” və I Artakserks zamanlarında Babil sənədlərində “Atarapata” adlarına rast gəlinir. 1973-cü ildə Mayrhofer Manfred onları yunan mənbələrinin Atropatı ilə müqayisə edir. Bu adların titullar olduğunu nəzərə almaqla onları daşıyanların Atropatilər sülaləsinin nümayəndələri olduğunu qəbul etmək lazımdır.

Mənbələr Əhəməni şahları dövründə atropatilər sülaləsinin Midiya satraplığını idarə edən nümayəndələrinin adını çəkir: II Kirin hökmdarlığı zamanı (550-530-cu illər) – Arpaq/Qarpaq, I Dara dövründə (522-486-cı illər) – “Hatarbadda”, I Artakserks dövründə (464-424-cü illər) – “Atarpata”, II Dara dövründə (423-404-cü illər) – Tiribaz/Tiripat/Atarbat, II Artakserks dövründə (404-359-cu illər) – Arbak, III Artakserks Ox dövründə (359-338-ci illər) – Arpat, III Dara dövründə (338-331-ci illər) – Atropat.

Beləliklə, m.ə. 550-ci ildə farsların başçısı Kirə Midiya hökmdarı Astiaqı devirmək və Kirin əcdadlarından birinin adı ilə Əhəmənilər adlandırılan nəhəng imperiyanı özünə tabe etmək nəşib olur. Midiya Atropatena/Adorbayqanla birlikdə bu yeni imperiyanın tərkibinə daxil edilir. Bu, m.ə. 550-ci ildən 331-ci ilə qədər, yəni imperiya Makedoniyalı İskəndər tərəfindən dağıdılana qədər davam edir. Əhəmənilər imperiyasının dağılması Makedoniyalı İskəndərlə hərbi qarşıdurmada aciz qalan III Daranın (m.ə. 336-331-ci illər) zamanında baş vermişdi.

Abb. 5: Die Großsatrapien des Achämenidenreichs zur Zeit Darius' III.

Atropatena və Midiya Makedoniyalı İskəndər imperiyasının tərkibində

M.ə. 336-cı ildə, Makedoniyada kral Filipin vəfatından sonra hakimiyyətə onun 20 yaşlı oğlu İskəndər gəldi. Onun əsas məqsədi Əhəmənilər imperiyasını fəth etmək idi. O, İssa körfəzinin Qranik çayı yaxınlığındakı iki vuruşmada fars qoşununu darmadağın edir. 331-ci ildə İskəndərlə Əhəməni şahı Dara arasında Qavqamel döyüşü baş verir. Dara döyüş meydanından Midiya satraplığı tərəfə qaçır. İskəndər Babilistana doğru yollanır və hesab edir ki, onun ələ keçirilməsi siyasi cəhətdən daha mühümdür. Babilistanı və şəhər xəzinəsini İskəndərə döyüşsüz təslim edirlər. Əhəmənilər imperiyası dağılmağa başlayır və onun xarabalıqları üzərində İskəndər imperiyası əmələ gəlir.

Kurtsi Ruf yazır ki, İskəndər Babilistanı fəth etdikdən və orada bir neçə gün qaldıqdan sonra Satrapena ölkəsinə yollanır. Satrapena barədə Kurtsi Ruf ilə yanaşı, həmçinin Polibi və Plutarx da danışirlar. Kurtsi Rufun ilk nəşirləri (XVI əsrin ortalarında), İntibah dövrünün görkəmli xadimləri Kristofer Bruni və Eronimus Frobenius, Sebastyan Qrifis, Adian Yunius da təsdiq edirlər ki, Satrapena elə Atrapenadır. “Psevdo-Kallisfen” efio (həbəş) versiyasında bu ərazi “Adorbaigan”, xristian-Suriya versiyasında “Adarbaijan” adlandırılır. Psevdo-Kallisfen bu ərazini “Adhorbaijan”, Niza-

mi Gəncəvi isə “Adurbadakan” adlandırır. Göstərilən “Satrapena/Atrapena ölkəsi”, “Adorbaigan”, “Adarbaijan”, “Adurbajagan”, “Adurbadakan” adlarının altında bir ölkə dayanır ki, o da yunan mənbələrində “Atropatena” adı ilə tanınır. Sadalanan adlar sübut edir ki, Əhəmənilər imperiyası dövründə Atropatena ölkəsinin mövcud olması barədə Polibinin məlumatı doğrudur.

İskəndərə qarşı Qavqamel döyüşündə Midiyalıların, albanların, sak və kadusilərin birləşmiş dəstəsinə Midiya satraplığının nümayəndəsi Atropat başçılıq edirdi (düzgün yazılış “Atarpat”-dır, lakin tarixi ənənələrə görə biz “Atropat” versiyasından istifadə edəcəyik). Atropat m.ə. VII əsrdə Atropatena ölkəsinə yaradan atropatilər/atarpatilər sülaləsinin nümayəndəsi idi.

Midiyaya tərəf yollanan Dara özü ilə Atropatı da çağırır. Atropat yaxın ətrafının Daraya qarşı sui-qəsd hazırladığını öyrənir, təklikdə onun məhvinin qarşısını ala bilməyəcəyinə əmin olduqdan sonra çıxıb gedir. Atropat özünü İskəndərə təqdim edir, İskəndər onun qərarına rəğbətlə yanaşır. Daranı isə öz tərəfdarları öldürürlər.

*İmperiyanın banisi
Makedoniyalı İskəndər
(m.ə. 336–323-cü
illər) Aran hökmdarı
Nüşabənin qonağı
olarkən.*

Tezliklə İskəndər Atropatı fəth etdiyi bölgələrdən birinə satrap təyin edir. Lakin düşmənləri Atropatın İskəndərə qarşı fəaliyyət göstərdiyi barədə çuğulluq edirlər. Atropatı qandallanmış halda İskəndərin yanına aparırlar. O, təqsirkarı şəxsən dindirir.

Atropatın günahsızlığına əmin olan İskəndər onu Midiyaya satrap təyin edir.

Atropat həmin vəzifədə olarkən İskəndərə sədaqət göstərir. Məsələn, o, Midiyada Makedoniyaya qarşı üsyanı təkbaşına yatırır və buna görə İskəndərin rəğbətini qazanır. İskəndər, eyni zamanda, Midiya əhalisi ilə qeyri-insani rəftar etdiklərinə görə Makedoniya generallarını edam etdirir. Nəticə olaraq, İskəndər bütün Makedoniya hərbi qarnizonunu Midiyadan çıxarır. Midiya bir neçə əsr ərzində ilk dəfə işğalçı qoşunlarsız qalır.

*Kvint Kurtsi Rufun məlumatları əsasında Abrahams Ortelius tərəfindən tərtib edilən xəritənin fragmentləri.
“Abrahams Ortelius, Alexandri Magni Macedonis Expeditio” Antwerpen, 1608.*

Makedoniyalı İskəndər Atropatenada/Satrapenada. Kurtsi Rufa görə

Kurtsi Ruf (I əsr) bildirir ki, Babilistanı sülh yolu ilə fəth etdikdən və orada bir neçə gün qaldıqdan sonra “o (İskəndər), Satrapena ölkəsinə getdi”. Eyni adlı ölkənin daha erkən xatırlanması m.ə. III əsr müəllifi Polibidə (m.ə. 200-120-ci illər) rast gəlinir, o, Satrapies ölkəsi və həmin Satrapei ölkəsinin əhalisi haqqında danışır. Bütün tədqiqatçılar Polibinin bu məlumatlarını Atropatena ölkəsinə və atropaten xalqına aid edirlər. I əsr müəllifi Plutarx Satrapeni adlandırdığı və birmənalı olaraq atropatenlərlə eyniləşdirdiyi əhali haqqında yazır. “Ümumdünya tarixi” əsərinin müəllifi ser Valter Ralex XVII əsrin başlanğıcında nəşr edilən “Dünya tarixi” əsərində İskəndərin Babilistandan yürüşü barədə danışarkən “Satrapena” anlayışından istifadə edir. XVI əsrdə tərtib edilən Avropa xəritələrində hazırda İran Azərbaycanı vilayətlərinin yerləşdiyi yerdə “Satrapena” yazılmışdır.

Alimlərin bir çoxu Satrapenani qədim Atropatena ilə eyniləşdirir. Onların arasında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlinin ən məşhur alimi Teodor Nöldek də vardır. Satrapena və Atrapena/Atropatena arasındakı fərq “s” hərfindən ibarətdir ki, bu da qədim yunan və latın dillərində çox vaxt əcnəbi sözlərdən istifadə zamanı artırılan spesifik əlavə xarakteri daşıyır. Məsələn, Herodotda “scyth” anlayışı orijinal dilində “skuz” deyil, “quz” deməkdir. Makedoniyalı İskəndərin müasiri olan Hindistan hökmdarının adı Plutarxda “Androkott”, Yustində isə “Sandrokott” formasında göstərilir.

XVII əsr alman səyyahı Adam Oleari yazır: “Türklərin Ardevil adlandırdığı “Ərdəbil” xəritələrdə səhvən Ardonil yazılır ki, bu da Kvint Kurtsinin 5-ci kitabının 2-ci paraqrafından göründüyü kimi, qədim zamanlarda Satrapena adı ilə tanınan Adirbecan (Adirbetzan) vilayətində yerləşir. Bu vilayətə Ərdəbil, Təbriz və ya Tavrıs (Tabris, Tauris), Merraqa (Marağa), Naxçıvan (Nachtschuan), Mərənd (Maranda), Rumiyə (Rumniae), Xoy (Choui) və Səlməs (Selmas) daxildir. Ərdəbil sakinləri, adətən, türk dilində danışılar”. Bu zaman Adam Oleari vurğulayır ki, Böyük İskəndər öz sarayını bir müddət Adirbedcanda (Adirbetzan) saxladı. C.Vaqners/Johan Christoph Wagners “Şərq imperiyası” əsərində yazır: “Azərbaycan – qədimdə Böyük Midiya və ya Satrapena adlandırılan torpaqdır”.

Kurtsi Rufun, İskəndərin Satrapatena ölkəsinə səfərinin məqsədi barədə məlumatlarına qayıdaq. Satrapena

ölkəsində olarkən İskəndərin həyata keçirdiyi “hərbi şücaət yarışması” nədən ibarət olmuşdur?

İskəndər Satrapena/Sitakenada olarkən ordu islahatı apardı. Hökmdar hərbi işdə əcdadlarından miras aldığı çoxlu adətlərdə iş üçün böyük faydası olan dəyişikliklər etdi. Əvvəllər süvarilər ayrıca olaraq öz tayfalarının qoşununa təyin edilirdi, indi o, tayfalara görə bölgünü ləğv edərək, komandanlığı müəyyən bir tayfadan olan adama deyil, ən yaxşı komandirlərə həvalə etdi. Hərbi şücaətdə yarışın nəticələrinə görə “doqquz nəfər ən cəsur igid kimi tanınmışdı, onlar min adamlıq dəstələrə komandanlıq etmək vəzifəsi qazanırdılar (onları xiliarxlar adlandırırdılar), qoşunun belə bölünməsi ilk dəfə tətbiq edilirdi, əvvəllər isə kaqortalarda 590 döyüşçü olardı və onlara komandanlıq etmək igidliyə görə mükafat kimi tapşırılmazdı”. Bununla İskəndər tərəfindən 331-ci ilin noyabrında məhz Satrapenada minbaşı vəzifəsi təsis edildi ki, bu da yunan dilinə tərcümədə “xiliarx” kimi səslənir. İlk xiliarx Hefestion olmuşdur. Onun ölümündən sonra İskəndər “dostlar” süvari dəstəsinin xiliarxı vəzifəsinə heç kimi təyin etmədi. Diodora görə, Perdikka “Selevki “dostlar” süvari dəstəsinin komandiri kimi ən nüfuzlu vəzifəyə təyin etdi. Dəstənin birinci komandanı Hefestion olmuşdu. Ondan sonra Perdikka, üçüncü isə – yuxarıda adı çəkilən Selevk idi”. Bu paralel məlumatlar təsdiq edir ki, Perdikka bütün qoşunların xiliarxı, Selevk isə “dostlar” süvari dəstəsinin komandiri idi.

Bizim fikrimizcə, İskəndərin Satrapenada həyata keçirdiyi yeniliklərin ən mühümlərindən biri döyüş bayrağının təsis edilməsi olmuşdur. “O, əvvəllər bayrağın düşərgədən götürülməsi üçün şeypurla işarə verirdi, lakin səs-küy başlayanda onun səsi yaxşı eşidilmirdi. İndi isə bayrağı sərkərdənin çadırı üzərində qaldırılmış, hər tərəfdən görünən şüvülə, yaxud uzun bir çubuğa bağlayırdılar. Gecələr bayrağın yaxşı görünməsi üçün alovdan, gündüzlər isə tüstüdən istifadə edilirdi”. Bayraqla bağlı ənənələr Makedoniya təcrübəsində tətbiq edilirdi. Hefestionun ölümü münasibətilə təşkil edilən matəm tədbirləri vaxtı İskəndərin qərarı ilə Hefestionun sağlığında komandanlıq etdiyi xiliarxiyə “Hefestion xiliarxiyası” adlandırılmaqda davam edir və onun önündə Hefestionun seçdiyi bayraq aparılırdı.

Yunan-Roma müəllifləri yalnız I-II əsrlərdə skif və alanları nəzərdə tutmaqla bayraqlar haqqında yazmağa başladılar. Miladın I əsrinin ikinci yarısının şairi Valeri Flakka əfsanəvi ilk skif şahı haqqında belə yazır: “...Kolaksın özü hava əjdahalarını topladı”. Herodota görə, Kolaks ilk skif şahı olmuşdur və bu hadisə m.ə. VII əsrə aiddir. M. 137-ci ilində Flavi Arrian yazırdı ki,

alan qoşununun “lazımı uzunluqda dirəklər üzərində dalğalanan əjdaha təsvirli bayraqları var idi”. Tədqiqatçılar iddia edirlər ki, “vexilla” adlandırılan, üfüqi çubuqdan asılmış bayraqdan (parçadan) Roma ordusunda yalnız m.ə. II əsrin sonunda istifadə edilməyə başlanmışdı. M.ə. II əsrdən tez olmayaraq Roma legionlarında Şərq xalqlarından götürülmüş “əjdaha” adlandırılan bayraqlar, yəni ağaca bərkidilmiş və hava ilə doldurulan, döyüşçülərin başı üzərində uçaraq onlara bayraq kimi xidmət edən ilan şəklinə uzunsov kisələr peyda olmuşdu.

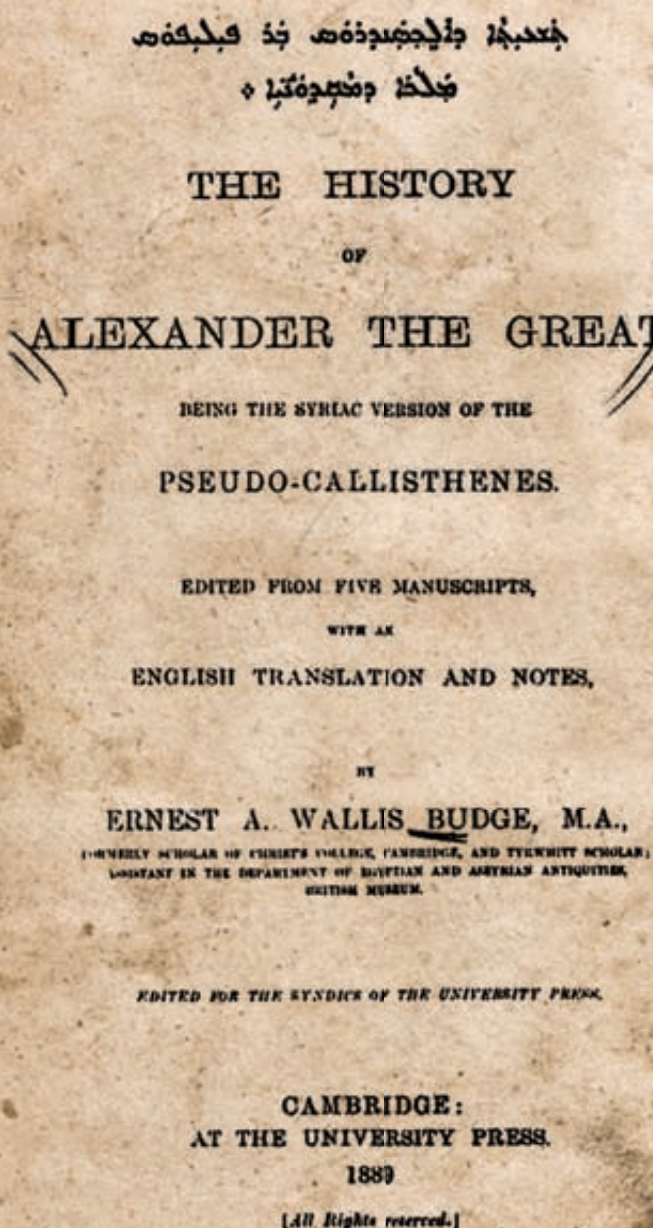
Kurtsi Rufun məlumatları belə hesab etməyə əsas verir ki, Makedoniyalı İskəndər məhz Satrapenada “minlik alay” – yunanca “xiliarxiya” yaratmaqla süvarilərin öz tayfalarının qoşununa aid olmasını ləğv edərək ordusunun ilk islahatını həyata keçirmiş, vahid (tayfalararası) süvari alayı yaratmış, bayraqdan istifadə ənənəsini tətbiq etmişdi. Bu yeniliklərin Satrapenadan götürüldüyü heç bir şübhə doğurmur, belə ki, Kurtsi onların oturmuş yunan ənənələrindən fərqli olmasını xüsusi vurğulayır.

Makedoniyalı
İskəndər
Atropatenada
/Satrapenada,
Psevdo-Kallisfenə
görə

Makedoniyalı İskəndər barədə müəllifləri dəqiq müəyyən edilməyən əlyazmalar mövcuddur, ona görə də tədqiqatçılar onlara “Psevdo-Kallisfen” ümumi şərti adı vermişlər. Kallisfen sərkərdəni yürüşlərdə müşayiət edən yunan tarixçisidir (m.ə. 360-328-ci illər). Təəssüf ki, o, açıq etirafları ilə özünü gözdən salmış və İskəndər tərəfindən edam edilmişdi. Bu mənbələrdə çoxlu real tarixi faktlar vardır və onlar tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmamalıdır. Bu tədqiqat işində Psevdo-Kallisfen seriyasından Suriya və efiop (həbəş) versiyalarının Britaniya muzeyində saxlanılan 5 əlyazma mətninin əsasında yaradıldığını qeyd edən Vallis Budj (1889 və 1896-cı illər) nəşrlərindən istifadə edilmişdir. Bu zaman Vallis Budj xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu versiyalar yunan mənbələri kimi elə də ətraflı tədqiq edilməyib, bununla əlaqədar onlar elm üçün xüsusilə mühümdür. Bu mətnlərin əsası m.ə. II əsrə aid edilir.

Psevdo-Kallisfen versiyalarında Azərbaycanın xatırladılması

Bu məsələ bizdə xüsusi maraq doğurur. Məsələn, 1889-cu il nəşrində yazılmışdır: onlar həm də ona (İskəndərə) deyirlər ki, gördüyü dağlar okeana (Kaspi dənizinə) qədər uzanır... oradan isə yol Adorbaigana gedir”, 1896-cı il nəşrində isə oxuyuruq: “Bundan sonra İskəndər dostlarına dedi: “Əgər Tanrı izin verərsə, bu yolla şimala gedərik və orada hazırda olan bütün gözəlliklərə baxarıq... və Tarikes (Türküstan – V.Budj tərəfindən əlavə edilmişdir) adlandırılan torpağa getdi”. V.Budj tərəfindən nəşr edilən Suriya versiyasında belə bir məlumat var: “Şimal yolu ilə gedək (İskəndər dedi) və onlar şimal sərhədlərinə gəldilər, Armeniya və Azərbaycana daxil oldular”, V.Budj tərəfindən nəşr edilən “A Christian legend concerning Aleksandr” adlı əsərdə həmçinin deyilir ki, “İskəndər və onun qoşunu dağın zirvəsində dayandılar. İskəndər dedi: “Gəlin şimal yolu ilə irəliyə gedək”... və onlar şimal sərhədinə gəldilər, ...Adarbaijana daxil oldular...”

Adorbaigan, Alinikaye. The history of Aleksander the Greaten. Being the Syriac version of the Pseudo-Callisthenes. Edited from manuscripts, notes, Ernest A. Wallis Budge, M.A. Cambridge: at the university press. 1889, p. 2.

*Əlincə dağında qala xarabalıqları.
Müasir görünüş
Müasir Naxçıvan Respublikası.
Azərbaycan*

Psevdo-Kallisfen versiyalarında Azərbaycan toponimlərinin xatırladılması

İskəndərin Azərbaycana yürüşü haqqında efio (həbəş) versiyasında deyilir: “O, Musas (Ağrıdağ) adlandırılan dağı aşaraq oradan keçdi və Nalhemya adlandırılan yerə yaxınlaşdı və onu keçərək” adamların həmin dağların hüduqlarından kənarda olan ölkələrə səyahət etdiyi çoxlu iri yolları olan böyük dağ qapılarına (və ya keçidlərinə) yaxınlaşdı”. Bu mətnəndən İskəndərin Musas dağlarından sonra hansısa bir məsafəni qət edərək “böyük dağ qapıları”na yaxınlaşdığı aydın olur, bu zaman müasir Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası bölgəsindəki Zəngəzur dağ silsiləsi zəncirində olan, “Nuhun gəmisini” adlı dağlarla yanaşı dayanan və indiyə qədər öz adını saxlamış “Qapıcıq” dağ keçidinin nəzərdə tutulduğunu qəbul etmək mümkündür. Qorunub saxlanılan yerli əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər (qədimdən xatırladılır ki, Nuh peyğəmbərin məzarı Azərbaycanın Naxçıvan şəhərinin ərazisində yerləşir) gəmidən düşəndən sonra həmin “Qapıcıq”dan keçərək daşqından sonrakı yeni dünyaya qədəm qoymuşdu. Psevdo-Kallisfen “Adhorbaijan” ərazisində çoxlu sayda toponim və etnonimlərin adını çəkir. Müasir Azərbaycanda paralelləri saxlanılan adları bu kitabda göstərməyə çalışacağıq: Bargisa/Bərgüşad, Asefa/Əshabi-Kəhf, Daban/Daban. Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyasında indiyə qədər Azərbaycan ərazisində qorunub saxlanılan digər toponimlərin də adları çəkilir, yəni Shabron – kəye/Şabran qalası, Alini – kəye/Əlincə qalası. İskəndər öz yolunun üstündə çoxlu belə toponim və etnonimlərlə rastlaşır, onların arasında türk xalqlarının ən məşhur mifik peyğəmbərlərindən biri olan El-Khidr/Xızır peyğəmbər də vardır.

Bütün bunlara baxmayaraq, yüz illərdir ki, elmdə Böyük İskəndərin Atropatena-da olmadığı israr edilir, yuxarıda gətirilən arqumentlər isə bu baxışı yenidən nəzərdən keçirməyə əsas verir. Kurtisi Ruf belə bir məlumat verir ki, Makedoniyalı İskəndər Babilistandan sonra “Satrapena ölkəsi”nə getdi. Eyni fikri Psevdo-Kallisfen də söyləyir: İskəndərin Babilistandan şimala doğru yürüşə çıxdığı, efio versiyasına görə, “Adorbaigan”, “A Christian legend concerning Aleksandr” versiyasına görə isə “Adarbaijan” adlandırılan ölkəyə gəldiyi qeyd edilir. Y.Markvart da İskəndər haqqında romanın Suriya versiyasına istinad edərək yazır ki, Azərbaycan bu əsərdə “Adurbajagan, Adurbaigan” adlandırılmışdır. Yuxarıda göstərilən “Satrapena/Atrapena ölkəsi”, “Adorbaigan”, “Adarbaijan”, “Adurbajagan”, “Adurbaigan” adlarının bütün variantları altında yunan mənbələrində Atropatena, Kurtisi Rufda isə Satrapena kimi məlum olan eyni bir ölkə başa düşülür.

İskəndər Atropatenada /Satrapenada /Adurbadaqanda

İskəndər Azurbadakanda

Nizami Gəncəvinin İskəndər “Mosul mahalından çıxdı (Qavqamel – Arbel nəzərdə tutulur), “əvvəlcə Babilistana daxil oldu”, oradan isə əyanların məsləhəti ilə Adurbadəkə tələfə yollandı” barədə verdiyi məlumatlar Kurtisi Rufen “İskəndər Arbeldən Babilistana getdi, oradan isə Satrapenaya/Atropatenaya yollandı” analoji qeydi ilə tamamilə üst-üstə düşür. Azərbaycanın epik, tarixi, ədəbi, folklor mənbələrində dəfələrlə qeyd edilir ki, Makedoniyalı İskəndər Azərbaycanda olmuşdur və həm əzəmətli qurğuların tikilməsi, şəhərlərin salınması, həm də dağıntılar onun adı ilə bağlanır.

İskəndər Dərbənd şəhərində

Nizami Gəncəvi “İskəndər Dərbənd qəsri zəhidin duasının köməyi ilə zəbt edir” fəslində İskəndərin Şirvandan, Dərbənddən və Alburzdan/Elbrusdan (Qafqaz dağ silsiləsi nəzərdə tutulur – H.H.) keçən yolunu ətraflı təsvir edir:

“Elə ki, Əlbürzə yol aldı ordu,
Hər yerdə şahdan bir naib oturdu.
Bu çətin yollarda heç yorulmadan
Ovçu aslan kimi keçdi Şirvandan.
Açaraq öz istək qol-qanadını
Oradan Dərbəndə sürdü atını...”

(fars dilindən tərcümə Abdulla Şaiqə aiddir)

Adam Oleariyə görə, Dərbənddə “sakinlər söyləyirdilər ki, şəhər İskəndər və ya Böyük Aleksandr tərəfindən tikilib”. Makedoniyalı İskəndərin əsas Qafqaz qapılarında istehkamlar qurması barədə IV əsr müəllifləri Amvrosi və Yevsey İeronim də məlumat verirlər. Yunian Yustin/Pompey Troqda da oxuyuruq ki, İskəndər Qafqaz dağının ətəklərində 17 gün ərzində uzunluğu 6000 addım olan divar tikdirdi; Yuli Solin yazır ki, o, Albaniyanı istila etdi (albanların Cənubi Qafqazda yaşadıkları ərazi nəzərdə tutulur – H.H.). Azərbaycanın “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və “Dərbəndnamə” adlı tarixi əsərdə Makedoniyalı İskəndərin qədim Azərbaycanın şimal sərhədlərindən ibarət olan Dərbənd divarlarını tikdirməsi barədə xatırladılır. Övliya Çələbi yazır ki, “bəzi tarixçilərin sözlərinə görə, Bab-ül-Əbvab/Dərbənd/Dəmirqapı qalasının əsasının qoyulması ərəblərin hökmdarı İskəndər Zülqərneynə (Makedoniyalı İskəndərə) aid edilir”.

İskəndər və Qafqaz dağ silsiləsi boyunca Dərbənddən Qara dənizə qədər olan divar

Böyük ehtimalla XVI əsr ingilis taciri Antoni Cenkinson Makedoniyalı İskəndər tərəfindən Dərbənd şəhərinin əsasının qoyulması və Dərbənddən Tiflisə qədər divarların tikilməsi barədə danışır. Polyak Krayevski söyləyir ki, Azərbaycanda ona danışılan əfsanələrə görə, İskəndərin əmri ilə Qafqaz dağ silsiləsi boyunca divarlar tikilmişdir. Bu divar Xəzər dənizindən Qara dənizə qədər uzanmalı idi. Lakin Krayevskinin qeyd etdiyi kimi, divar Qafqaz dağ silsiləsinin ortasına qədər tikilmişdir.

İskəndər Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında kanal qazmağı əmr edir

Övliya Çələbi yazır ki, İskəndər divarların tikintisindən sonra Dəmirqapı (Dərbənd) torpağına gəldi və burada Xəzər dənizinin sahilində, Dağıstanla sərhəddə gözəl bir yer tapdı. Onunla birlikdə olan müdriklərlə məsləhətləşib Dəmirqapı torpağını ucaltmağı, Xəzər dənizini Qara dənizdən yuxarı səviyyəyə qaldırmağı əmr etdi. O bu yol ilə Xəzər dənizini Qara dənizlə birləşdirmək fikrində idi, ona görə də iki dənizin arasındakı ölkələrə özünün alim mühəndislərini göndərdi... Lakin müdriklər aşağıdakıları söyləyərək etiraz etdilər: “Ey İskəndər! Biz yəcuc [xalqına qarşı] hasar tikmək tapşırığı almışıq. Sənin bu istəyinin yerinə yetirilməsi isə (həddən artıq) vaxt tələb edir. Bu iki dənizin arasındakı məsafə üç günlük yol olsa da, Elbrus dağı altındakı qayaları dağıtmaq üçün min qat xəzinə və Nuh peyğəmbər ömrü tələb olunur. Ulduzlar haqqında elm isə sənin hökmdarlığının otuz iki il davam edəcəyini bildirir...” “İskəndər həmin gecə qorxulu yuxu görərək bu fikrindən əl çəkdi. Lakin o zaman Dağıstan dağlarında, Dəmirqapı və Qara dəniz arasında uzunluğu yeddi keçidə bərabər olan üç qatlı möhkəm divar ucaltmağı, eləcə də, üç cərgədən ibarət nəhəng xəndəklər qazmağı əmr etdi”.

İskəndər və Xəzər dənizi

Zəkəriyyə əl-Qəzvini bildirir: “İskəndər Zülqərneyn (Makedoniyalı İskəndər) həmin dənizin (Xəzərin) sahilini öyrənmək istədi. O, gəmi ilə adamlar göndərdi və xəbər gətirəcəkləri ümidi ilə onlara bir il ərzində suyun üzəri ilə hərəkət etməyi əmr etdi. [Onlar uzun müddət üzdülər] və dənizdə içində adamlar olan gəmi göründü. Hər iki gəmi qarşılaşdı, lakin bir-birinin dillərini başa düşmədilər. Onda onlar Zülqərneynin (Makedoniyalı İskəndərin) adamlarına bir qadın verdilər, onlardan isə bir kişi götürdülər. Sonra onunla birlikdə öz hökmdarlarının yanına döndülər və hökmdar onu qadınla evləndirdi. Qadın hər iki valideynin dilini başa düşən oğlan dünyaya gətirdi”.

İskəndər və Çıraqqala

Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin nümayəndəsi T.Deminski 1900-cü ilin iyulunda qədim Azərbaycan qalası Çıraqqalanın hələ də saxlanılan xarabalıqlarını görmüş və qeyd etmişdir ki, Çıraqqala qalasından dənizə qədər olan hasar arası kəsilmədən 25 verst məsafədə uzanır və o, qədim zamanlarda “İskəndər səmti” adlanırdı <...> “İskəndər səmti Çıraqqala məntəqəsi ilə birlikdə Dərbəndin itirilməsi halında ikinci maneə hesab edilirdi”. 1683-cü ildə məşhur Azərbaycan bütperəst ziyarətgahı Beşbarmaqı ziyarət edən tanınmış alman tədqiqatçısı Adam Oleariyə “daşda yonulmuş tağlı bina”nı göstərərək vurğulamışdılar ki, “bu qala İskəndər tərəfindən tikilmişdir”.

İskəndər və Bakı şəhəri

1835-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilən ensiklopedik lüğətdə, yerli əfsanələrin biri əsasında, İskəndərin Bakı şəhərinin əsasının qoyulmasında da iştirak etdiyi yazılmışdır.

Səbail adasındakı Bakı buxtasında qala xarabalıqlarına baxan Rusiya Coğrafiya Cəmiyyətinin nümayəndəsi Spasski-Avtonomova deyiblər ki, “Bail və ya Sabail sözüne görə yerli müsəlman filoloqları bu binaları Makedoniyalı İskəndər zamanına aid edirlər”.

B.Dorn Mirzə Əbdürrəhim adlı sakinə istinad edərək təsdiqləyir: “O mənə bildirdi ki, Bail şəhəri Böyük İskəndər tərəfindən dağıdılmışdır”. Polyak Butovt-Andjeyko-viç söyləyir ki, Bakıda olarkən Makedoniyalı İskəndərin əmri ilə Bakı şəhərinin bir hissəsinin Xəzərdə batırıldığı barədə yerli əfsanə eşitmişdir.

İskəndər və Bərdə şəhəri

Həmdullah Qəzviniyə görə, “Bərdə Makedoniyalı İskəndər tərəfindən ucaldılan şəhərdir. O, zəngin sərvətlərə malik böyük şəhər olmuşdur. Burada çoxlu möhtəşəm binalar var idi”. Nizami Gəncəvi həmin şəhəri İskəndərin qonağı olduğu Nüşabə şahın ölkəsinin paytaxtı kimi xatırladır.

İskəndər Həmədan (keçmiş Ekbatan) şəhərində

Həmədan əl-Cibal [Midiyanın adının ərəb versiyası] şəhərləri arasında ən məşhurdur. Nəql edirlər ki, Dara əl-İskəndərlə müharibəyə hazırlaşarkən Həmədan şəhərini daha da möhkəmləndirdi, onun ortasında öz ailəsi və xəzinəsi üçün qala tikdirdi. Dara öldürülən kimi əl-İskəndər şəhəri mühasirəyə alıb ələ keçirdi və onun istehkamlarını, hasarlarını dağıtdı. Şəhərin qapılarına qoyulmuş çox böyük daş şir İskəndərin möcüzələri arasındadır. Bu, talismanların banisi Balinasın yaratdığı talismandır. *Bakuvi*.

İskəndər İsfahan şəhərində

Bakuvi yazır ki, İsfahan – ən şərəfli, məşhur, böyük şəhərdir. Qədim şəhəri Cay adlandırırlar. Deyirlər ki, onun təməli əl-İskəndər tərəfindən qoyulmuşdur. Zeynalabdin Şirvani əlavə edir ki, İsfahan İranın və İraqı-Əcəmin (keçmiş Midiya) ən iri şəhəridir, burada 250 min ev vardır... Makedoniyalı İskəndər bir müddət burada olmuşdur.

Dördüncü fəsil

M. ə. 331-323-cü il dövründə Atropatena İskəndər imperiyasında olmaqla Midiya satraplığının tərkibində idi. Əhəmənilər və İskəndər imperiyaları zamanına dair məlumatlar sübut edir ki, Atropatena bölgə kimi öz adını muxtariyyət şəklində Midiya satraplığının tərkibində qoruyub saxlamışdır.

M.ə. 323-cü ildə İskəndər vəfat edir. Onun birinci köməkçisi Perdikka imperiyanın hökmdarı seçilir. Perdikka İskəndərin təşəbbüsü ilə Atropatın qızına evlənmişdi. Bununla belə, Makedoniya elitası Atropatın hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasında təkid edir. Lakin Perdikkanın səyləri və Atropatın, yerli sakinlərin, əyanların aktiv dəstəyi ilə bunun qarşısının alınmasına nail olunur. Perdikkanın sədrlik etdiyi Babilistan diadoxlarının yığıncağının (m.ə. 323-cü il) qərarı ilə Midiya iki müstəqil satraplığa ayrılır: “Böyük Midiya” – aparıcı makedon sərkərdələrindən biri Piton/Pifon onun satrapı təyin edilir və “Kiçik Midiya” – onun satrapı Atropat olur. Bu, Atropatı tamamilə təmin edirdi, belə ki, o, irsən ona məxsus ərazinin hökmdarı idi. Kiçik Midiyanın İskəndər imperiyası çərçivəsində müstəqil satraplıq statusuna nail olmasına Artropatenanın tam müstəqilliyi yolunda ilk addım kimi baxmaq lazımdır.

M.ə. 321-ci il Perdikkaya qarşı makedon sərkərdələrinin sui-qəsdə həyata keçirilir, nəticədə Perdikka həlak olur. Eyni zamanda, Perdikkanın ölümü ilə makedon rəhbərliyində Atropatın nüfuzu, təbii olaraq, zəifləyir. Lakin o özünü dəyişən şəraiti qiymətləndirməyi və imperiyanın yeni hakimləri ilə qanlı qarşıdurmadan qaçmağı bacaran kifayət qədər ağıllı siyasətçi kimi göstərir. Perdikkanın ölümündən dərhal sonra, qaliblərin çağırışı ilə, m.ə. 321-ci ildə Triparadis şəhərində (müasir Suriya) diadoxlar toplandı, onlar yeni ali baş komandan seçdilər və satraplıq hökmdarlarının siyahısını yenilədilər. Bölüşdürülmüş ərazilərin yeni Triparadis siyahısında əvvəllər Babilistan yığıncağında (m.ə. 323-cü il) imperiya çərçivəsində müstəqil satraplıq statusu almış “Kiçik Midiya”nın adı çəkilmir. Triparadis yığıncağı siyahısında Kiçik Midiya satraplığının və Atropatın adının olmamasını bəzi tədqiqatçılar Kiçik Midiya satraplığının ləğvinə və Atropatın yenilənən İskəndər imperiyası tərkibində hansısa rəhbər postdan kənarlaşdırılmasına cəhd kimi qiymətləndirirlər. Eyni zamanda Strabon, Bizanslı Stefan (s.v. Atropatia) və Herodian qeyd edirlər ki, Atropat Midiyanın “Atropatena” adını almış hissəsində hökmdarlıq etməyə davam edirdi. Bu o deməkdir ki, Perdikkanın ölümündən sonra, hələ diadoxların Triparadis yığıncağına (m.ə. 321-ci il) qədər Kiçik Midiya satraplığı “Atropatena” adı altında öz müstəqilliyini bəyan etmişdi.

M.ə. 321-ci ildə, Atropatın hökmdarlığı dövründə, Kiçik Midiya öz “Atropatena” adını və müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqillik asan əldə olunmadı.

Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin müstəqilliyinin bərpa edilməsi. M.ə. 321-ci il – m. VII əsr

Bu, Strabonun mətnindən də görünür: orada deyilir ki, Atropat hökmdarlıq etdiyi Midiya hissəsinin makedoniyalılara qalmasına yol vermədi. Müstəqilliyə nail olunması, dəqiq desək, Atropatenanın müstəqilliyinin bərpa edilməsi Böyük İskəndərin hökmdarlığı dövründə Atropatın həyata keçirdiyi müdrik və fədakar siyasəti sayəsində mümkün oldu. Həmin dövr ərzində Atropat bir sıra ciddi taleyüklü sınaqlardan keçdi. O, əlində silah İskəndərə qarşı vuruşmaqla Daranın tərəfində idi. Lakin o, Daranın xaincəsinə qətlə yetirilməsinin əleyhinə çıxış etməklə İskəndərin dəstəyini qazandı və İskəndər onu öz komandasına daxil edərək Ariyaya satrap təyin etdi. Böhtan nəticəsində Atropat həbs edilmiş və İskəndərin hüzuruna qandalda gətirilmişdi. Lakin baş verənlər aydınlaşdırıldıqdan sonra bəraət almış və hətta Midiyaya satrap təyin olunmuşdu. Onun günahı olmadan, Midiya satraplığında orada yerləşən işğalçı Makedoniya qoşunlarının generalları ilə münaqişəli münasibətlər yaranmışdı. Bu şəraitdə ona hakimiyyətdə qalmaq, yerli əhalinin və əyanların dəstəyini almaq müyəssər olmuşdu. İskəndər Hindistanda olarkən Midiyada üsyan alovlanmışdı. Makedoniya ordusu və onun generalları kənara çəkilmiş, Atropat isə təkbaşına üsyanı yatırtmış, üsyanın rəhbərini həbs edərək şəxsən özü onu İskəndərin hüzuruna aparmışdı. İskəndər isə öz növbəsində qiyamçı Bariaksı edam etdirmişdi.

Strabon iddia edir ki, ölkə öz adını hökmdarı Atropatdan almışdır. Şübhəsiz, bərpa edilən ölkənin adı və onun hökmdarı Atropatın adı arasında bilavasitə əlaqə vardır, lakin bu, birbaşa deyil, genetik əlaqədir. Həm də Atropat (əslində, titul) və “Atropatena” adları bir kökdən, “Arpat nəslinin ölkəsi” mənasını verən, həmçinin “At – Arpat – ena” ölkəsinin ilkin adından törəyən, ölkənin banisi Arbatın adından irəli gəlir.

Atropatena öz müstəqilliyini diadoxlar arasında İskəndər irsi uğrunda qanlı müharibə getdiyi zaman bərpa etmişdi. Qarışıq zamanın davam etməsinə baxmayaraq, əldə edilən müstəqilliyi qorumaq üçün çox səy göstərmək lazım gəlirdi. Bu dövrü təsvir edən antik mənbələrin müəllifləri Atropatı satrap deyil, hökmdar adlandırırlar. Strabon Atropatı şah adlandırır.

Müstəqilliyin bərpasından 121 il keçdikdən sonra Polibi Atropatena hökmdarı haqqında yazır: “Artabazan hökmdarların ən güclüsü və müdriki sayılırdı, o, “atropatilər” adlandırılan xalq və onlarla həmsərhəd olan digər xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi. Onun hüdudlarında, əsasən, süvarilərlə təmin edilən və ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyə yetərinə malik olan döyüşkən xalq yaşayır. Strabon həmçinin xüsusi vurğulayır ki, “dövlətdə hakimiyyətin irsiliyi onun – Atropatın ailəsində saxlanılır”.

Antik müəlliflər
Atropatenanın
sərhədləri barədə
(m.ə. V əsr - m. I əsr)

1. Herodot (m.ə. V əsr) Əhəmənilər imperiyasının hüdudları barədə: "...fars dövləti... Qafqaz dağ silsiləsinə qədər uzanır". Mərhələ-mərhələ baş verən Əhəmənilər fars imperiyasının dağılması, İskəndər imperiyasının yaranması hadisələrindən sonra Əhəmənilər imperiyasının şimal sərhədləri Midiya satraplığının sərhədlərinə çevrildi. Kiçik Midiyanın/Atropatenanın Midiya satraplığından, sonra isə İskəndər varislərinin imperiyasından çıxması nəticəsində keçmiş fars Əhəmənilər imperiyasının şimal sərhədi m.ə. 321-ci ildə öz müstəqilliyini bərpa etmiş Atropatenanın şimal sərhədinə çevrildi.

2. Polibi (m.ə. III əsr) Atropatenanın şimal-qərb sərhədləri haqqında: “Onun (Atropatenanın) bəzi hissələri Fasisdən (müasir Rioni çayı, Gürcüstan) yuxarıdadır, Pont (Qara dəniz) üzərində ağalığ edir”. Müasir tədqiqatçı Bruno Yakobs iddia edir ki, Əhəmənilər imperiyasının Midiya satraplığının tərkibinə bütün Cənubi Qafqaz daxil idi. Polibiyə görə, Kiçik Midiya Böyük Midiyadan ayrıldığı zaman, İskəndər diadoxlarının Babilistan yığıncağında (m.ə. 323-cü il) Cənubi Qafqazın şərq və qərb hissələri

Herodot (484-425-ci illər)

ilə birlikdə Urmiya gölündən şimala doğru torpaqlar Kiçik Midiyanın tərkibinə daxil olmuşdur. Bütün bu ərazilər m.ə. 321-ci ildə Strabonun “Atropatena” adlandırdığı müstəqil ölkə elan edilmişdir.

3. Polibi Atropatenanın şərq sərhədləri haqqında: “...vilayət (Atropatena) Hirkan/Kaspi dənizinə qədər çatır”. Bu o deməkdir ki, Atropatenanın şərq sərhədləri bilavasitə Xəzər dənizinə birləşirdi. Şotki E.Kislinqə istinadla Bakı şəhərinin də Atropatena hökmdarı Artabazanın hakimiyyəti altında olduğunu qeyd edir.

4. Polibi Atropatenanın cənub-qərb sərhədləri haqqında: “III Antiox Atropatenaya çatmaq üçün Zaqros dağını aşdı və Artabazanın (Atropatena şahı) Midiyanın yaxınlığında yerləşən vilayətinə basqın etdi”. Zaqros dağları hal-hazırda İran (İİR) və İraq arasında qərb sərhədi hesab olunur.

5. Polibi cənub sərhədlərinin mərkəzi zolağı haqqında: “Atropatena əsas Midiyadan “yalnız aralıq dağlarla” ayrılır”. Yəni Atropatena cənubdan bilavasitə əsas Midiyanın ərazisinə birləşirdi, keçmiş Manna şahlığının bütün ərazisi və keçmiş Urartunun bir hissəsi Atropatenanın tərkibinə daxil idi.

6. Strabon (m.ə. I əsr – m. I əsri) Atropatenanın qərb və şərq sərhədləri haqqında: “bu ölkə, Atropatena, Armeniyadan şərqə doğru yerləşmişdir”. O həmçinin yazır: “Armeniyanın şərq hissələri Böyük Midiya və Atropatena ilə sərhəddir”. Belə çıxır ki, Atropatena Armeniyadan şərqdə yerləşərək qərbdə Armeniya, şərqdə isə Xəzər dənizi ilə həmsərhəd idi.

M.ə. 321-ci ildə müstəqilliyin bərpa edilməsi zamanı Atropatenanın etnik-coğrafi vəziyyəti

M.ə. 321-ci ildə müstəqil dövləti bərpa olunan ərazi çoxəsrlilik dövlətçilik ənənələrinə malik olmuşdur. M.ə. IX əsrə yaxın Araz çayının cənubunda, Urmiya gölünün cənubuna qədər uzanan ərazidə Manna dövləti əmələ gəlmişdir. Araz çayının sol sahil bölgəsində, Kür-Araz çayarası daxil olmaqla dağ silsiləsinə qədər olan ərazidə ilk dövləti təxminən m.ə. X-VIII əsrlərdə kimmerlər yaratmışdılar. O, “Qimir/Qamir” adlanırdı. M.ə. 673-cü ildə bu dövlətin yerinə skiflər tərəfindən yaradılan Aşquz ölkəsi əmələ gəldi. M.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılmasından sonra sərhədləri Xəzər dənizindən Qalis çayına qədər (Anadolu) və Qafqaz dağlarından Urmiya gölünə qədər uzanan ərazidə və daha sonra Midiya şahlığı da daxil olmaqla “Adorbayqan/Adurbadqan/Atropatena” adlı ölkə əmələ gəldi. Aşağıda antik dövr Atarpatena ölkəsinin şimal bölgəsində yaşamış etnoslar haqqında məlumatlar göstərilir.

Skiflər

Assuriya mənbələrində “aşquzlar” adlandırılan skiflərin Aşquz ölkəsinə gəlmələri barədə ən erkən məlumatlar m.ə. VIII əsrə aid edilir. Bibliya mənbələrində Aşquz ölkəsi “Aşkenaz” adlandırılır (İyeremiyanın kitabı). Herodot (m.ə. V əsrdə) Kislinqin “saka-tiqraxauda” (hərfən “şişpapaqlılar”) tayfaları ilə eyniləşdirdiyi “ortokoribantilər” etnonimindən istifadə edir. Arrian öz növbəsində İskəndərə qarşı döyüşən birləşmiş Midiya hərbi dəstələrində sakesinlərin adını çəkir ki, İ.M.Dyakonov da onların Herodotun ortokoribantiləriylə eyni xalq olduğunu yazır. Beləliklə, Assuriya mənbələrində adı çəkilən aşquzlar, Bibliyadakı aşkenazlar, Herodotdakı ortokoribantilər, Strabon və Arriandakı sakasenlər, fars mənbələrindəki saka-tiqraxaudalar, əslində, eyni bir etnosdur.

Sakesinlər/Sakasanlar

Antik mənbələr bəzi fonetik dəyişikliklərlə sak-skif tayfaları barədə məlumat verir: sakesinlər (Arrian), sakasanlar (Plini), sakasenlər (Strabon) və sakapenlər (Ptolemey). Onların genetik qohumluğu şübhə doğurmur, yaşadıqları ərazi isə müzakirə predmeti hesab olunur. Mənbələrdən göründüyü kimi, sakasenlər (Strabona görə) və sakapenlər (Ptolemeyə görə) kappadokiyalılarla sərhəddə həmin dövrün Armeniyasında, Pariadr dağları ətrafında, Qara dənizin cənub-şərq bölgəsində yaşamışlar. Bundan başqa, daha iki məlumat vardır. Arriana görə, sakesinlər midiyalılar, albanlar və kadusilərlə eyni bölgədə yaşamışlar. Plini isə onların yaşadıqları ərazini Armeniya ilə heç cür bağlamayaraq, sakasenlər barədə “İberiya və Albaniya” fəslində danışır. Arrian və Plini hesab edirdilər ki, sakesinlər/sakasanlar müasir Azərbaycan Respublikası bölgəsində yaşamışlar. Alban tarixçisi Musa Kaqankatuklunun məlumatına görə, “Sakasena/Şakaşena adı son orta əsrlərə qədər qorunub saxlanılmışdır. Belə halda suallar yarana bilər: nə üçün mənbələr Strabon və Ptolemeyin bizə dedikləri sakasen bölgəsi haqqında xatırlatmaları dayandırmışdır? Strabon bu suala da cavab verir. O deyir ki, Qara dəniz bölgəsində yaşayan sakasenlər tezliklə “fars sərkərdələri” tərəfindən öldürülmüşlər, ehtimal ki, bununla əlaqədar “Sakasena” adı da unudulmuşdur. Eyni zamanda, Arriana görə, Cənubi Qafqaz ərazisində sakasenlərin həyatı daha uzun xarakterli olmuşdur. Əhəmənilər imperiyasının XV satraplığında sakların yaşaması barədə Herodotda xatırlatma var.

Kaspilər

Aparılan tədqiqat əsasında iddia etmək olar ki, saklarla birlikdə kaspilərin yaşadığı XV satraplıq Xəzər dənizinin (müasir Azərbaycan Respublikası) cənub-qərb hissəsində yerləşirdi və onun ərazisi Elburs dağının (müasir İİR) Kaspi qapılarında bitirdi. Beləliklə, mənbələr kaspilərin Albaniyada yaşamaları barədə məlumat verir, lakin həmin ərazilərin, erməni hökmdarları da daxil olmaqla, kiminsə tərəfindən zəbt edilməsi barədə heç bir məlumat yoxdur. Strabonun təsdiq etdiyi kimi, erməni hökmdarları Kaspiananı albanlardan deyil, midiyalılardan qoparmışdılar. Bu o deməkdir ki, Armeniyanın sərhədləri nəinki Xəzərin qərb sahillərinə, hətta Kür-Araz çayarasının şərq hissəsinə də çatmırdı. Albaniyanın tərkibində Cənubi Kaspiana ilə yanaşı, müasir Dərbənd bölgəsində şimal Kaspi qapılarının yaxınlığında yerləşən Şimali Kaspiana da olmuşdur.

Parikanilər

Herodot X Midiya satraplığının tərkibində, Diodor, Ktesi və Yustinin “borkanilər/barikanlar/barukanlar” adlandırdıqları parikanilər haqqında danışır. Hekatey (m.ə. V əsr) “Persiya”da “Paricana” şəhərini təsvir edir (bu, Midiya satraplığının sərhədlərinin Böyük Qafqaz dağ silsilələrinə qədər çatdığı Əhəmənilər imperiyası dövrü idi). Həmin şəhərin adı Assuriya mixi yazı mənbələrində “Barikanu” formasında yazılmışdır. Klavdi Ptolemey (m. II əsr) Qafqaz Albaniyası haqqında danışarkən tədqiqatçıların müasir Bakı şəhəri ilə eyniləşdirdikləri Baruka şəhərinin adını çəkir. Bəzi tədqiqatçılar “barikanlar/parikanilər etnoniminin mənşəyini “Avesta”da rast gəlinən “Parika” tanrısı ilə bağlayır, bu səbəbdən də, onları iranlılar kimi təsnif edirlər. Bu cür yanaşma əsassızdır. “Avesta”dakı pariklər iranlılar deyil, zərdüştilərin düşmənləridir, daha doğrusu, (“Avesta”da yazıldığı kimi) “turlar” (Turih), “Turan tayfası” (Turan) adlı xalqın tanrılarıdır.

Albanlar

Albanlar bölgəyə, ehtimal ki, burada m.ə. VII əsrin 80-70-ci illərində ortaya çıxan skif tayfalarının bölmələrindən biri kimi gəlmişlər. Cənubi Qafqaza albanların gəlməsi barədə ən erkən məlumata Arrianda, onların Qavqamel döyüşündə (m.ə. 331-ci il) Makedoniyalı İskəndərə qarşı saklar və midiyalılarla birlikdə vahid dəstədə iştirakı barədə qeydlərində rast gəlinir. Q.Ber-

ve, A.Qutşmid və M.Şottki belə hesab edirlər ki, Arrianın məlumatı albanların, kadusilərin və sakasenlərin yaşadığı ərazilərin Midiya satraplığının idarə edilməsi zonasına daxil olması fikrini tamamilə təsdiq edir. “Alban” sözü qədim türkcə “vergi toplayan”, “nağd və natura vergiləri toplayan” deməkdir. Bu söz həmçinin “ələ keçirmək, qazanmaq, fəth etmək” mənasında da işləyə bilər. XI əsr müəllifi Mahmud Kaşğarinin xatırladığı “alp” komponenti türk dillərində “sərrast (mahir) atıcı”, “qəhrəman, igid, pəhləvan”, “qorxmaz, cəsur, qoçaq” mənasında da etimologiyalaşdırıla bilər. Y.Markvart Albaniyanın da əvvəldən tərkibinə daxil olduğu “Aturpatakan hökmdarı” Alp ər Tonqanın adını çəkir. Belə semantika sübut edir ki, albanlar polietnik Albaniyanın əsas (titullu) etnosu olmuşlar.

Arazın sol sahilindən Qafqaz dağ silsiləsinə qədər bölgədə albanların yaşadığı ərazi əvvəlcə Aşquz, Atarpate-na şahlıqlarının, sonra Midiya imperiyasının tərkibinə, Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyaları dövründə isə Midiya satraplığının tərkibinə daxil olmuşdur. Midiyanın ərazisi Qafqaz dağlarına qədər çatırdı, orada o, alban, kadusilər və sakasenlərin ərazilərinə də nəzarət edirdi. M.Şottki hesab edir ki, Polibinin göstərdiyi “(S) Atrapaier” anlayışının təsviri bütün Kaspi sahilinə də daxil olmaqla “heç şübhəsiz, Şimali Midiya ərazisini bildirir”. Polibi, Strabon və Arrianın məlumatları təsdiq edir ki, albanların, sakasenlərin və kadusilərin torpaqları Atropatenanın tərkibinə daxil olmuşdur.

Selevkilər imperiyası dövründə Atropatena

Midiya satraplığı m.ə. 323-cü ildə, Makedoniyalı İskəndərin ölümündən sonra, iki hissəyə ayrılmışdı: Böyük Midiya və Kiçik Midiya. “Böyük Midiya” dedikdə keçmiş Midiya şahlığının, “Kiçik Midiya” dedikdə isə m.ə. 612-ci ildə “Atropatena/Ador-bayqan” adı altında yaradılan və bütün sonrakı əsrlərdə adı möhkəmləndirilən ölkənin ərazisi nəzərdə tutulurdu. Strabonun xəbər verdiyi kimi, m.ə. 321-ci ildə, Perdikkanın ölümündən sonra Kiçik Midiya bərpa edilmiş “Atropatena” adı ilə İskəndər diadoxları imperiyasının tərkibindən çıxmış və öz dövlətçiliyini bərpa etmişdi. Böyük Midiya-ya isə bunu etmək nəsim olmadı və o, Selevkilərin yeni imperiyasının tərkibinə daxil edildi.

Mənbələrdən Midiya satrapı Molonun 221-220-ci illərdə III Antiox və Midiya satrapı Timarxa, 162-160-cı illərdə isə I Demetriyə qarşı yönəlmiş Selevkilər əleyhinə üsyanları haqqında məlumat bəlli olmuşdur. M.ə. 130/129-cu illərin qışında Antiox öz əsgərlərini Midiyanın bir neçə şəhərində qış mənzillərinə göndərdi. Yustinin [38,10] iddia etdiyi kimi, əsgərlər öz “təhqiramiz davranışları” ilə yerli sakinləri hövsələdən

*STE-dən xəritə,
T. 12. M.; Изд-во
СЭ, 1969*

*Xəritədə Selevk (m.ə. 312–64-cü illər) və Parfiya şahlıqlarının mövcud olması dövründə geosiyasi vəziyyət əks etdirilmişdir.
(m.ə. 250-ci il – m.ə. 220-ci il), bölgə ölkələrinin göstərilməsi ilə.
Azərbaycan müstəqil ölkə, Midiya və Persiya/Fars isə əyalət kimi göstərilmişdir.*

çıxardıqlarına görə onlar öz narazılıqlarını göstərməyə başladılar.

Selevkilər Midiyadakı idarəçilikləri dövründə Bisütun qayalarında yazılar və şəkillər həkk etmişlər. Bu müqəddəs yerdə Midiya şahlığı dövründən başlayaraq və Əhəmənilər dövründə I Dara öz qələbələri, o cümlədən midiyalılar üzərindəki qələbəsi barədə yazılar həkk etdirmişdir. Bundan başqa, burada yüksək relyefdə Heraklın heykəli şəklində Herakl Kallinikin (Müzəffər) müqəddəs abidəsi yaradılmışdır; qəhrəman əlində cam uzanmış halda, qaya parçasına söykəli dəyənəklə göstərilmişdir. Selevkilər dövrünə aid yazının tarixi m.ə. 148-ci ilin iyunu hesab edilir.

III Böyük Antiox (m.ə. 242-187-ci illər)

Mənbələr Selevkilər dövrünün Ekbatanı (müasir Həmədan) haqqında çox az məlumat verir. Lakin məlumdur ki, Selevkilər

burada nəhəng sikkəxana (zərbxana) yaratmışlar. Midiya atçılıq mərkəzi kimi şöhrətləndiyindən at başının şəklində Ekbatan sikkələri üçün sikkə nişanəsi idi.

Bizanslı Stefana görə (VI əsr), Ekbatanın adı m.ə. 165-ci ildə IV Antiox tərəfindən Epifaniya adı ilə dəyişdirilmişdir. Ehtimal etmək olar ki, şəhər o zaman əlavə yunan müstəmləkəçilərini qəbul etmişdir. Ekbatandan şərqə doğru olan region Selevkilər üçün strateji baxımdan mühüm olmuşdur və ona görə də onlar orada hərbi koloniyalar yerləşdirmiş, yeni şəhərlərin təməllərini qoymuşlar [Strabon, 11, 13, 6].

Selevkilər Midiyanın bəzi şəhərlərini yunanca adlandırırdılar. Onların arasında Apameya və Raqa-nın yaxınlığındakı Herakley şəhəri vardır. Belə hesab edilir ki, Raqa şəhərinin (müasir Tehranın yaxınlığında) təməli Nikator (I Selevk) tərəfindən qoyulub və “Yevrop” adlandırılıb (sonralar parfiyalılar onun adını dəyişib Arsakiya ediblər). İosif Flavi (13.249-252) Midiyanı əldə etmək hüququ uğrunda Selevkilər və parfiyalılar arasındakı vuruşmalar barədə məlumat verir, bu döyüşlər parfiyalıların qələbəsi qəti təsbit edilənə qədər gah bu, gah da digər tərəfə uğur gətirirdi.

Selevkilər-Atropatena əlaqələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Atropatenanın müstəqilliyi elan edildikdən sonra ölkə haqqında ilk xatırlatma Selevkilərin hökmdarı III Böyük Antioxlə (m.ə. 242-187-ci illər) əlaqədardır. Yunan müəllifi Polibi (m.ə. 200-120-ci illər) yazır ki, “əldə etdiyi uğurlarla məğrurlaşan hökmdar Artabazanla müharibə etmək qərarına gəldi. Artabazan hökmdarların ən güclüsü və müdriki sayılırdı, o, “atropatilər” adlandırılan xalq və onlarla həmsərhəd olan digər xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi. Qərar qəbul edilən kimi qoşun Zaqrosdan aşaraq Artabazanın Midiyanın yaxınlığında yerləşən, ondan yalnız aralıq dağlarla ayrılan ölkəsinə basqın etdi; onun Fasisdən (Fasis çayından) yuxarıda olan bəzi hissələri Pontun üzərində hakimlik edir və vilayət Hirkan dənizinə qədər çatır. Onun hüdudlarında döyüşkən, əsasən, süvari ilə təmin edən və ümumiyyətlə, müharibə üçün lazım olan hər şeyi yetərli miqdarda olan xalq yaşayır. Bu şahlıq hələ fars zamanlarından qorunub saxlanmışdır, çünki o, İskəndərin vaxtında gözdən qaçırılmışdı. Artabazan hökmdarın basqınından hər şeydən artıq qorxmışdı. O, çox yaşlanmışdı, ona görə də şəraitə tabe olub Antioxun təklif etdiyi şərtlərlə müqaviləni qəbul etdi” [Polibi, V. 55].

Bu məlumatdan belə çıxır ki, Selevkilər m.ə. 321-ci ildən 187-ci ilə qədər Atropatena ərazisi üzərində hansısa bir hüquqa malik deyildilər. Burada söhbət yalnız onlar arasındakı tərəfdaşlıq münasibətlərindən gedə bilər. Üstəlik Atropatena hökmdarı Artabazan Kaspi dənizindən Qara dənizin şərq sahilinə qədər olan ərazilərə nəzarət edirdi.

Atropatena Parfiya imperiyası dövründə

Strabon məlumat verir ki, “hazırda dünyanın bu hissəsində bütün xalqlar parfiyalıların hakimiyyəti altındadır”, lakin bu fikrini müvafiq faktlarla əsaslandırır. Strabona görə, atropatenlilərin (Kiçik Midiya) və parfiyalıların hökmdarları arasında sülalə nikahları mövcuddur, bununla belə, parfiyalılar tez-tez atropatenlilərin ölkəsini talan edir, onlar da istila edilmiş ərazilərini geri qaytarırlar. Atropatenlilər romalılarla dostluq edirlər, lakin parfiyalıları da razı salmağa çalışırlar, bəzən iradələrindən asılı olmayaraq, Roma və parfiyalılar arasındakı münasibətə cəlb edirlər. Roma sərkərdəsi Antoni erməni hökmdarının məsləhətlərinə əməl edərək atropatenlilərin və parfiyalıların üstünə getdi, lakin onun satqınlığının qurbanı oldu və müharibədə uğursuzluğa məruz qaldı. Parfiya hökmdarı Fraat Roma ilə “dostluğa” can atır və dörd oğlunu girov kimi romalıların yanına göndərir. Parfiyanın digər hökmdarları da Romaya elçilər göndərirlər [Strabon, XI, 13, 1, 2, 3; XI, 14, 15; XV, III, 12; XVI, I, 28]. Nəticədə hökmdarsız qalmış parfiyalılar Romadan həmin girovlar arasından özlərinə şah göndərilməsini xahiş edirlər. Lakin onlar “girovluğu köləlik sayırlar” və tezliklə fikirlərini dəyişirlər, ona görə də şahlığa Arsakilər nəslindən olan Midiya hökmdarı Artabanı çağırırlar. Artaban hakimiyyətə gəldikdən sonra tezliklə Armeniyanı ələ keçirir. Roma hökmdarları bir tərəfdən Parfiya hökmdarı Artabanla dostluq münasibətləri qurmağa çalışır, digər tərəfdən isə İberiya və Albaniya hökmdarlarını yubanmadan Parfiyaya qarşı müharibəyə başlamağa çağırırlar. Onlar isə müharibəyə başlamaqdan çəkinirlər. Lakin skiflərə öz ərazilərindən və Kaspi keçidlərindən azad keçmək imkanı yaradaraq parfiyalıları zərbə altına qoyurlar. İosif Flavi qeyd edir: “Parfiyalıların ölkəsi müharibənin dəhşətləri altında inildəyir. Ən nüfuzlu şəxslər öldürülmüşdür, hər yerdə tam qarışıqlıq hökm sürür” [Иосиф Флавий, Иудейске древности 18, 2, 4; 18, 4, 4]. Tasit xüsusi olaraq vurğulayır ki, “güclü dövlətlər arasında yerləşən ermənilər romalıları nifrət edərək və parfiyalılara həsəd apararaq tez-tez onlarla münasibətə girirlər” və erməni-parfiyalı ittifaqı ilə qarşıdurma zamanı albanlar iberlərə kömək edirlər. İberlərin və albanların öz torpaqlarından buraxdıqları alanlar və savromatlar parfiyalıların üzərinə gedirlər”, “ermənilər və iberlər arasındakı müharibə romalıların parfiyalılarla münasibətlərində gərginlik yaradır”. Parfiyalılarla hirkanlıların müharibəsi vaxtı sonuncular ittifaq bağlamaq təklifi ilə Romaya müraciət edirlər [Tasit, Salmələr II, 56; VI, 33; XII, 44; XIV, 26].

Lukull bölgəyə gələndə Parfiya hökmdarı dostluq və ittifaq təklifi ilə onun yanına elçilər göndərir.

Lukull buna şad olur və öz tərəfindən parfiyalıların yanına elçilər göndərir. Lakin ittifaq alınmır. Lukull parfiyalılarla döyüşmək qərarına gəlir. Lakin bir sıra hallar üzündən bundan imtina edir. Lukullun zamanında parfiyalılar yetərinə güclü deyildilər, belə ki, daxili müharibələr və qonşularla ixtilaf üzündən hələ onların dövlətində yekdillik yox idi. [Plutarx, Lukull, XXX; XXXI]. Roma-Parfiya ittifaqı Lukullun m.ə. 69-cu ildə erməni hökmdarı II Tiqranın torpaqlarına sarsıdıcı zərbə vurma sayəsində bərpa edildi. Lukullu əvəz edən Pompey ermənilərə qarşı müharibəyə başçılıq edirdi, o, Parfiya hökmdarı III Fraatla müqavilə bağladı. M.ə. 66-65-ci illərdə erməni hökmdarı Tiqrان məğlub edildi və Roma-Parfiya ittifaqı dağıldı.

Beləliklə, antik müəlliflər: Strabon, İosif Flavi, Tasit, Plutarx, Pavel Orozi, Yevtropi, Avreli Viktor, Pompey Troq təsdiq edirlər ki, müharibədə qalib gələn Parfiya yalnız Böyük Midiya və Armeniyanı idarə edirdi.

Həmin vaxtlarda Selevkilər imperiyasının tərkibində satraplıq olan Böyük Midiya m.ə. 161-160-cı illərdə I Mitridat tərəfindən qəsb edildi. Parfiyanın Armeniyanı fəth etməsi barədə erməni tarixçisi M.Xorenli də xəbər verir. Üstəlik, M.Xorenli Strabonun “güclü Armeniyanın yaradıcısı” adlandırdığı Artaksini “parfiyalı”, Tiqranı isə “parfiyalı Artaxatın/Artaksinin nəvəsi” adlandırır. 41-ci kitabın proloqunda Pompey Troq da həmçinin Tiqranı Parfiyalı Arsakin nəslindən hesab edir.

Atropatenanın Parfiya ilə münasibətləri sabit olmamışdır: onlar bəzən qarşıdurma ilə əvəz olunmaqla tərəfdaşlıq xarakteri daşıyırdı. Momzen hesab edir ki, “Atropatena (Azərbaycan) artıq Selevkilərlə mübarizədə öz müstəqilliyini qorumuş və hətta sərbəst olmuşdu; Arsakilərin zamanında bu ölkənin hökmdarı gah Parfiya vassalı, gah da romalılarla güvənərək müstəqil hökmdar kimi çıxış edirdi”. Atropatenanın müstəqilliyi barədə onun tarixinin üç dövründə məlumatlar vardır. Strabonda Perdikanın ölümündən sonrakı dövrə (m.ə. 321-ci il) dair yazılmışdır: “Atropata öz ölkəsini müstəqil etmək nəsib olmuşdur” [Strabon, XI. 13.1]. Polibi isə dəqiqləşdirir ki, “Atropatena nominal olaraq Selevkilərə tabe olsa da, müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir” [Polibi, V. 55]. I əsrdə Strabon iddia edir ki, “Atropat nəsilərinin varisliyi bu günə qədər”, yəni Roma imperatoru Avqust Oktavianın idarəçilik dövrünə qədər “saxlanılır” [Strabon, XI. 13.1]. I Mitridat

hətta Atropatena Midiyasına nəzarət etməyə cəhd də göstərməmişdir.

Mənbələrdən heç biri Alban şahlığının yaranmasında Parfiyanın və ya onun Armeniyadakı canişininin hansısa bir rolu haqqında məlumat vermir. Bundan başqa, Albaniya və İberiya öz ərazilərindən şimal xalqlarını buraxmaqla Parfiyanın zəifləməsinə köməklik göstərirdi. Atropatenaya parfiyalılarla birlikdə Antoninin başçılığı altında Roma hücumunu dəf etmək, sonra isə romalılarla birlikdə parfiyalılara qarşı mübarizə aparmaq lazım gəlmişdi.

I Böyük Arşak Parfiya imperiyasının yaradıcısıdır

STE-dən xəritə, T. 10. M.;

Изд-во СЭ, 1967

Atropatena Roma imperiyası dövründə

Karl Sprüner von Mertz (1803-1892-ci illər)

Roma imperatoru Avqust Oktavian Atropatilər sülaləsinin üç hökmdarının adını çəkir ki, onlardan ikisi: Midiya şahı Artabazın oğlu Ariobarzan, onun vəfatından sonra isə oğlu Artavazd Böyük Armeniyanın hökmdarları olmuşlar. Təqdim edilən xəritədə göstərilən Ariobarzan Roma imperatorunun tövsiyəsi ilə Böyük Armeniyanın hökmdarı olan Ariobarzanın babası olmuşdur.

Təqdim edilən xəritəni alman kartoqrafı Karl Sprüner von Mertz tərtib etmişdir. Bu xəritəni özünün tərtib etdiyi və Teodor Menke tərəfindən redaktə edilən “Atlas antuquus”a daxil etmiş və həmin atlas XIX əsrin ikinci yarısında dəfələrlə nəşr edilmişdir. Biz həmin atlasdan Aleksandr Magni Regnumun VIII xəritəsindən istifadə etmişik. İndiki halda XIII xəritəni təqdim edirik. “Mare internum cum populis adjacentibus a bello Hannibalico usque ad Mithridatus Magni tempus”. Müəllifin məlumatına görə, xəritə Hannibaldan (m.ə. 247-183-cü illər) Böyük Mitridata qədər (m.ə. 117-63-cü illər), başqa sözlə, m.ə. 247-ci ildən 63-cü ilə qədər olan dövrü əhatə edir.

Xəritədə üç dövlətin adının çəkilməsi diqqəti cəlb edir: “Atropatena, Albaniya və Midiya. Belə dövlət strukturu m.ə. 66-cı ildə, Alban şahlığı Atropatenanın tərkibindən çıxdığı vaxt formalaşmışdır, Midiya və Atropatena isə bir-birindən asılı olmayaraq mövcud olmuşdur. Bununla belə, bir çox müəlliflər, hətta müasirlər də çox vaxt bu adlardan biri-birinin əvəzində istifadə edirlər.

Bu xəritədə Atropatena şahının – Ariobarzanın adının çəkilməsi ona xüsusi dəyər verir. Atropatilər sülaləsinin iki hökmdarı Atropatenada bu adla ölkəni idarə etmişdir: I Ariobarzan (m.ə. 65-ci il-?) və II Ariobarzan (m.ə. 25-ci il – ?). Roma imperatoru Avqust Oktavian (m.ə. 27-ci il – m. 14-cü ili) öz xatirələrində bu Atropatena hökmdarları haqqında yazır: “Hökmdarları Artask öldürüldüyü vaxt əyalətə çevirə biləcəyim Böyük Armeniyanı bizim əcdadların nümunəsinə görə ögey oğlum Tiberis Neron vasitəsilə Artavazdın oğlu şah Tiqrana və şah Tiqranın nəvəsinə verməyi üstün tutdum. ... xalq (Böyük Armeniya) geri çəkilib üsyan edən vaxt mən oğlum Qay vasitəsilə onu sakitləşdirdim və hökmdarlığı Midiya şahı Artabazın oğlu şah Ariobarzana, onun ölümündən sonra isə oğlu Artavazda verdim (XXVII). Mənim yanımda müdafiə barədə yalvarışla Parfiya hökmdarı Tridat, sonra hökmdar Fraatın oğlu Fraat, Midiya şahı Artavazd sığınacaq axtardılar. (XXXII) Parfiyalıların və midiyalıların elçilərinin ifadə etdikləri xahişə görə onların arasındakı ilk adamlardan onlara hökmdar təyin etdim: parfiyalılara şah Orodun nəvəsi, şah Fraatın oğlu Vononu, midiyalılara isə şah Ariobarzanın nəvəsi, şah Artavazdın oğlu Ariobarzanı (XXXIII). Avqust Oktavianın məlumatlarına əsasən, xəritədə göstərilən Ariobarzan adı altında Atropatena şahı I Ariobarzan nəzərdə tutulur.

Atropatena Roma imperiyası dövründə

Mark Antoni, m.ə. 83-30-cu illər.
İkinci zəfərin iştirakçısı

Atropatilər sülaləsi və Roma konsulu Mark Antoni

Antoni özünün sərkərdəlik qabiliyyətləri ilə fərqlənirdi (*Plutarx, Antoni 3. Daha sonra P., A.*). Pompey və Sezar qarşıdurmasında Sezarın tərəfini tutmuş və tezliklə “xalq tribunu vəzifəsi” almışdı (P., A. 4). Sezarın dəfnində tərifi-layiq nitq söyləmişdi (P., A. 14). Bu zaman Plutarxın “gənc Sezar” adlandırdığı Oktavianla Antoni arasında təmaslar başlamışdır. Bu təmaslar stabil xarakter daşıyırdı, dəyiş-kən olaraq gah dostluqla, gah da düşmənçiliklə müşayiət olunurdu (P., A. 16). Belə qeyri-sabitlik şəraitində Sezar Romaya, Antoni isə yeni hərbi qəhrəmanlıqlar göstərməyə getdi (P., A. 23). Antoni Misirə çatdı və onun Ptolemeylərin şahzadəsi Kleopatra ilə dostluğu başladı (P., A. 25-29).

Belə bir şəraitdə Antonini Parfiyaya yürüşə köklədilər. M.ə. 36-cı ildə Mark Antoni Parfiyaya qarşı 100 minlik ordu çıxartdı. Qoşun Armeniyadan keçərək dövrələmə hərəkət etdi (P., A. 37). Antonini “Midiyalıların şahı Artavasda qarşı” qaldıran şəxs “Böyük Armeniyanın eyni adı daşıyan və Midiyanın düşməni olan hökmdarı idi.” (Dion Cassius 25 1-2). Antoni erməni hökmdarı ilə itti-faqda “Atropatenaya çataraq, ölkəni talan etməyə baş-ladı” (P., A. 38). O öz ordusunun bir hissəsini Stasianın komandanlığı altında saxlayıb, Atropatena Midiyasının şahı Artavazdın arvadı və qızının olduğu Fraat şəhərini

İkinci Roma zəfərinin (triumviratının) Atropatena ilə eyni dərəcədə maraqlanan iki iştirakçısı – Mark Antoni və Avqust Oktavianın fəaliyyətinə müraciət edək.

mühasirəyə almaq üçün irəliyə doğru hərəkət etdi. Roma ordusunun bölündüyü barədə öyrənən parfiyalılar onlara hücum edib Roma mühafizlərinin bir hissəsini qırdılar, bir hissəsini əsir götürdülər, mühasirə düşərgəsini isə tamamilə məhv etdilər (P., A. 38). Roma qoşunu ruhdan düşdü, erməni Artavazd romalılarla birlikdə yürüşə da-vam etməkdən imtina etdi və öz qoşunu ilə Armeniyaya qaçdı. Daha sonra yaranan uğursuzluqlar, şübhəsiz, An-tonini və onun adamlarını dərin ümitsizliyə saldı, Arme-niya hökmdarı Artabaz romalıların döyüşdə uduzduğunu gördükdə öz adamlarının hamısını götürüb uzaqlaşdı, halbuki müharibənin başlıca günahkarı məhz o idi (P., A. 19). “Bundan sonra midiyalılar düşərgə istehkamlarına basqın edib Antoninin ön döyüşçülərini qorxudub dağıt-dılar və onları geri oturdular” (P., A. 39). Uğursuzluqlar Antonini geri qayıtmağa məcbur etdi (P., A. 41). Roma ordusu geri çəkildi (P., A. 42-45), midiyalıların kiçik bir dəstəsi düşmənçilik niyyəti ilə deyil, özlərinin uzaq kənd-lərini müdafiə etmək üçün romalıları müşayiət etdi (P., A. 46). Vuruşmalar, məişət çətinlikləri, böyük insan itkisi ilə müşayiət olunan əzabverici yoldan... son vuruşmadan sonra romalıları Midiyanı Armeniyadan ayıran Araz çayı-na doğru gəldilər (P., A. 49). Plutarx qeyd edir ki, “Antoni yürüşün uğursuz başa çatmasına görə onu Midiya torpa-ğında atıb gedən erməni Artabazın satqınlığına borcludur (P., A. 50, 92. 5). Yenidən Armeniyaya daxil olan Anto-ni Artabazı təslim olmağa məcbur etdi, sonra onu həbs etdi, qandalda İskəndəriyyəyə gətirərək zəfər yürüşündən keçirdi (P., A. 51). Bu arada Midiya və Parfiya şahları arasında, Parfiya şahının guya onun taxt-tacına sui-qəsd etməsi barədə Midiya şahında yaranan şübhə ilə əlaqədar münaqişə alovlandı. Ona görə də Midiya şahı Antoninin yanına elçi göndərdi, romalıların tərəfində çıxış edəcəklərini vəd edərək, onu yanına çağırdı. Antoni Araz çayı yaxınlığında midiyalılarla birləşərək hərbi əməliyyatlara başlamaq üçün yenidən Armeniyadan keçməyə hazırlaşır (P., A. 52). M.ə. 33-cü ildə Mark Antoni bölgəyə səfər təşkil edərək Midiya hökmdarı ilə dostluq müqaviləsi bağlayır. Qəsb etdiyi erməni ərazilərinin bir hissəsini At-ropatena Midiyasının şahına verir və öz ittifaqını möhkəmləndirmək məqsədilə İotapı (Kleopatradan olan oğlu Aleksandr Heliosu) onun qızı ilə nişanlayır [P – A.53, Dion Kassi XLIX 44, 2-3].

M.ə. 30-cu ildə Mark Antoni hakimiyyət uğrunda Ok-tavianla mübarizəyə davam gətirməyib ömrünü intihar-la başa vurdu. Plutarx yazır ki, “bu xəbəri (Antoninin intihar etdiyini) eşidən Sezar (Oktavian) çadırın dərin-liyinə getdi və özünün qohumu, hakimiyyət şəriki, bir çox işlərdə və döyüşlərdə yoldaşı olan insan barəsində kədərlənərək ağladı” (P., A.78)

*Avqust Oktavian, Roma imperatoru
(m.ə. 27 – m. 14)*

Atropatidlər sülaləsi və Roma imperatoru Avqust Oktavian

Oktavian Antoniyə qalib gələrək, Atropatena Midiyasının hökmdarı ilə ittifaq münasibətlərinə daxil oldu. Bundan başqa, atropatilər sülaləsinin Mark Antoni ilə qohumluq əlaqəsini dayandırmaq məqsədilə şahzadə İotapı atasına qaytardı (P., A.81).

Avqust Oktavian “İlahi Avqustun əməlləri” və ya “Xatirələr” adlı məşhur tərcümeyi-halını miras kimi saxladı [Октавиан Август, Деяния божественного Августа, (bundan sonra İAƏ)]. Avqust Oktavian dəfələrlə Midiya Atropatenası ilə bağlı problemlərə müraciət edir. O cümlədən: “Erməni tayfaları ayrılıb üsyan edən vaxt mən onları oğlum Qay vasitəsilə sakitləşdirdim və Armeniyanı Midiya şahı Artobazın oğlu Ariobarzana, onun vəfatından sonra isə oğlu Artavazda verdim [27, 2. İAƏ]. Bu məlumatlara əsasən, Roma imperatorunun qərarı ilə Atropatilər sülaləsinin nümayəndələri sırasından Artabazın oğlu Ariobarzan və Ariobarzanın oğlu Artavazd Armeniyanın hökmdarları olmuşlar. Oktavian Avqustun digər məlumatlarından belə çıxır ki, “midyalılar elçilər vasitəsilə öz xalqlarının başçısı kimi şah Ariobarzanın nəvəsi, şah Artavazdın oğlu Ariobarzanı şah təsdiq etməyə məndən icazə almağa nail oldular” [33, 1. İAƏ].

Üç sual yaranır: Artabaz/Artabad/Atarbat (latın-yunan-Roma yazılarında) kim olmuşdur, o, Romaya necə getmişdir və onun adında “Qay Yuli” şəklində əlavə necə yaranmışdır?

Romada aşkar olunan ikidilli latın-yunan yazısında “Ariobarzan şahın oğlu Qay Yuli Artabaz/Artabad”ın adı çəkilir [Moratti, Luigi. *Inscriptiones graecae urbis Romae: 4 vols. in 5 parts. Rome 1968-1990*]. Artabaz/Artabadın Atropatilər sülaləsinə mənsubluğu tədqiqatçılarda heç bir şübhə doğurmur. Onun Artabazd şəklində adının tanınmazlığına gəldikdə isə, əgər “metateza” adlandırılan qrammatik qaydadan istifadə edilsə, bunu asanlıqla aradan qaldırmaq olar: Artabad-Atrabad-Atarbat. İlk iki suala Roma imperatoru Oktavian Avqust özü cavab verir: “Midyalıların şahı Artavazd xahiş edərək mənim yanımda sığınacaq axtarırdı” [İAƏ 32,1], başqa sözlə, Artavaz/Artavad Ariobarzan şahın oğlu, Atropatena Midiyasının şahı idi və onun özü Avqust Oktavian sığınacaq üçün müraciət etmişdi. Qoyduğumuz üçüncü – “Onun adında “Qay Yuli” şəklində əlavə necə yaranmışdır?” sualına cavab birbaşa mənbə məlumatlarında yoxdur, lakin onu Avqust Oktavianla bağlı məlumatlara və tərcümeyi-halı ilə bağlı şəraitlərə əsaslanaraq təyin etmək olar. Avqust Oktavian Artavaz/Artavad adlı iki Atropati şahı barədə məlumat verir [İAƏ 27, 2], onlardan biri Mark Antoni ilə əməkdaşlıq etmişdir və m.ə. 20-ci ildə vəfat etmişdir. Artavazd barədə xatırladığımız yunan-latın mətnini tədqiqatçılar m. I əsrinin əvvəlinə aid edirlər. Bu, söhbətin Avqust Oktavianın özünün Armeniyaya hakim təyin etdiyi Ariobarzanın oğlu II Artavaz/Artavad barədə gəldiyini qəbul etməyə əsas verir [İAƏ 27, 2]. Bəs “Qay Yuli” əlavəsi Atropatilər sülaləsi nəslə nümayəndəsinin adında necə əmələ gəlmişdir? Oktavian Avqust doğulduğu zaman Qay Oktavi adlandırılmışdır və m.ə. 44-cü ilə qədər bu adı daşımışdır. Qay Yuli Sezarın qanuni varisi olmamışdır və özünün vəsiyyətinə Oktavini oğulluğu kimi göstərmişdir. Onun ölümündən sonra, m.ə. 44-cü ildə Oktavian “Qay Yuli Sezar Oktavian” adı almışdır. Plutarx “Oktavian Sezar adını aldı” (P. – A.11) qeydini edir, öldürüləni isə “böyük Sezar” adlandırır (P. – A.54). Plutarx, eyni zamanda, Oktavianı fəaliyyətinin ilk dövründə “gənc Sezar” adlandırır. Daha sonra Plutarx Oktavianı hansısa əlavə olmadan “Sezar” adlandırır. O, m.ə. 27-ci ildə Avqust Oktavian titulu ilə Roma imperatoru elan edilir. Avqust Oktavian tərəfindən Armeniyanın hökmdarı təyin olunan Artavaz/Artavad m. 7-ci ilində şahlıqdan əl çəkdi. Elə o vaxt öz hamisindən sığınacaq istədi və Romaya gəldi. Oktavianın oğlu yox idi. Ona görə də o öz silahdaşı Aqrippanın uşaqlarını övladlığa götürmüşdü. Artabat Romaya gəlidiyi zaman Oktavianın hər iki oğulluğu vəfat etmişdi, onlardan biri Lutsi Sezar m. 2-ci ilində, Qay isə m. 4-cü ilində ölmüşdü. Roma imperiyası dövründə şəxsin öz ilkin adına əlavə ad qoyması asan deyildi. Oktavianın özü Sezarın vəsiyyəti əsasında “Qay Yuli” əlavə adını götürmüşdü. Romada doğulmayan Artabazın/Artabadın müstəqil şəkildə öz adına əlavə, həm də iki böyük Roma hökmdarına məxsus olan “Qay Yuli” kimi əlavə götürə biləcəyinə inanmaq çətindir. Belə güman etmək olar ki, bir çox illər ərzində Artabaza/Artabata hamilik edən, onu Romada öz yanında saxlayan Avqust Oktavian, uşağı olmadığından, şah mənşəyinə malik Artabaz/Artabadı oğulluğa götürmüş və öz adını onun adına əlavə etmişdir.

Atropatena Roma xəritəsində – Peytingerov cədvəlində

Peytingerov cədvəli (bundan sonra PC) – bizim günlərə qədər gəlib çatan məşhur Roma kartoqrafiya nümunəsidir. Xəritənin orijinalı m.ə. I əsrdə – m. I əsrində hazırlanmışdır və ehtimal ki, Roma sərkərdəsi Mark Vipsani Aqrippanın xəritəsinə aiddir (m.ə. 64/63-12-ci illər). Xəritə üzərində işi onu sifariş verən dostu, Atropatena ilə müttəfiqlik münasibətlərində olan Roma imperatoru Oktavian Avqust başa çatdırmışdır.

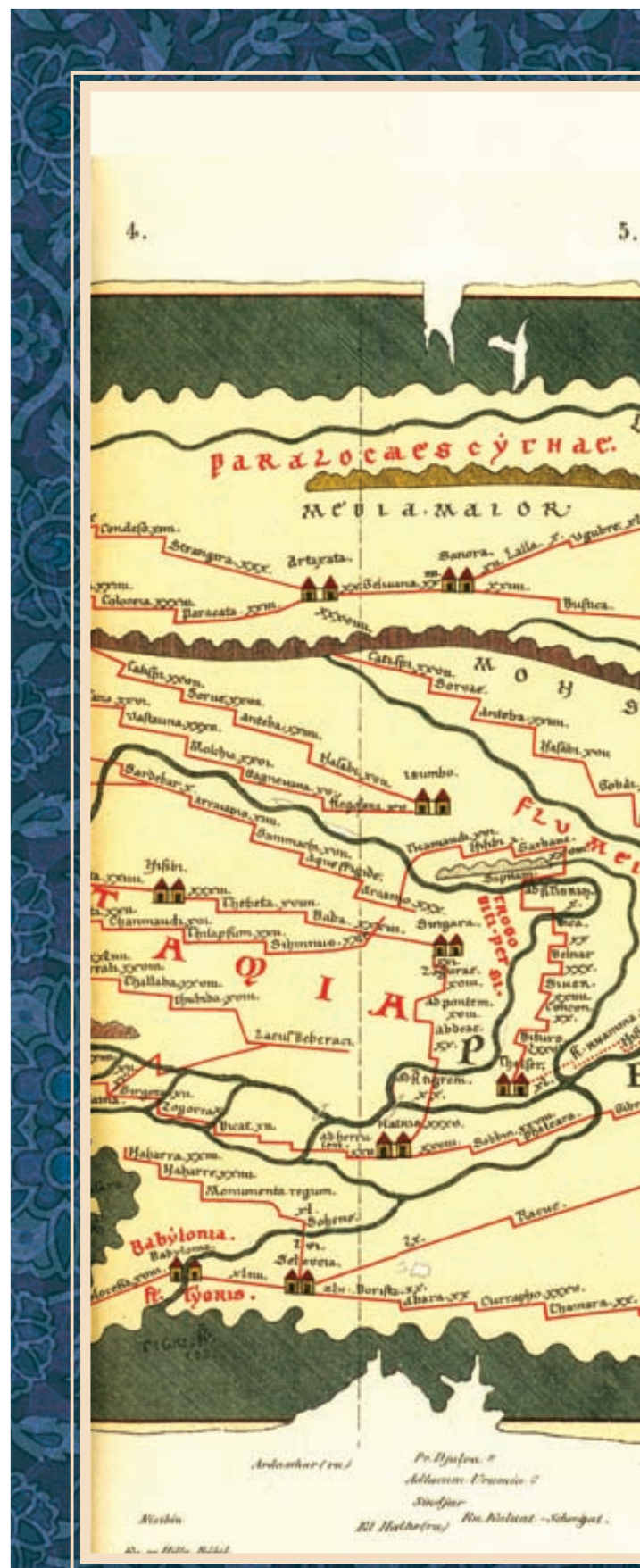
Xəritədə ümumi uzunluğu 200 min km-ə yaxın olan yollar əks olunmuş, eləcə də dənizlər, çaylar, meşələr, dağlar, 555 şəhər və 3500-ə yaxın diqqətəlayiq yer qeyd edilmişdir. PC-də perspektiv və miqyaslama qanunlarına əməl edilməmişdir. Yol xəritəsi olan PC-nin xarakteri coğrafi obyektlərin yerdəyişməsini şərtləndirmişdir. Xəritədə bütün Roma imperiyası və onunla əlaqəli olan bölgələr təqdim edilmişdir.

O, uzun əsrlər ərzində bilavasitə məkanla tanışlıq əsasında tərtib edilən yeganə Avropa xəritəsi olmuşdur. K.Ptolemey və Renesans dövrünün kartoqrafları ayrı-ayrı ölkələri, real vəziyyəti heç də həmişə dəqiq təsvir etmədən, kitablardakı təsvirlərə əsasən çəkmışdilər.

PC tarixin konkret dövrünü əks etdirmir, bir növ, kompilyativ xarakter daşıyır. M.ə. I əsrdə tərtib edilən ilkin cədvələ hər sonrakı nəsil, əvvəlki məlumatları istisna etmədən, özünə məxsus informasiyaları daxil etmişdir. Ona görə də cədvəl yalnız şərhlərin müşayiəti ilə obyektiv qəbul edilə bilər.

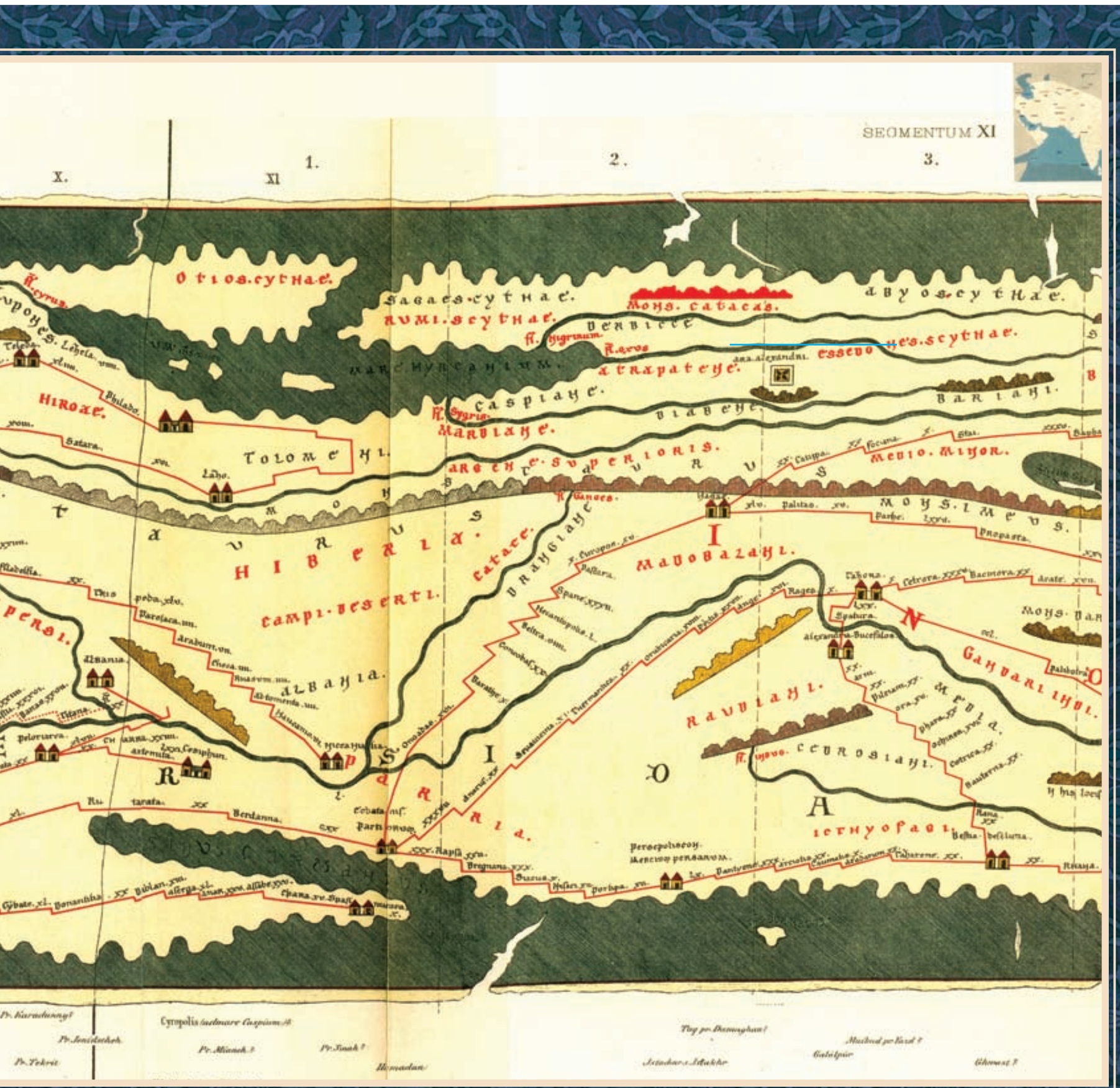

Aqrippa – Roma sərkərdəsi və dövlət xadimi.
Tərtibçi

Qorunub saxlanılan 11 perqament vərəqindən ibarət manuskript seqmentlərə bölünmüşdür və Qədim Roma xəritəsinin XIII əsrdə Kolmarlı (Elzas) monax tərəfindən köçürülən surətidir. Xəritə öz sahiblərinə birinin – XV-XVI əsrlərdə yaşamış, qədim abidələr həvəskarı olan alman Konrad Peytingerin adı ilə bu cür adlandırılmışdır.

Hazırda PC Hofburqda (Vyana) Avstriya Milli Kitabxanasında saxlanılır. PC 2007-ci ildə YUNESKO-nun “Dünyanın yaddaşı” siyahısına daxil edilmişdir.

Atrapatena, Midiya, Kaspiana və Albaniya Roma xəritəsində

PC-nin xalqımız üçün başlıca dəyəri I əsrə aid Roma xəritəsində Atropatena/Atarpatena adlı ölkənin qeyd olunmasından ibarətdir.

Atrapatena (XI, 2)

Strabondan başlayaraq bizim ölkənin adı Atropatena şəklində göstərilir və çoxlu müəlliflər bu adı təkrar edirlər. Onlardan fərqli olaraq, bu xəritədə ölkənin adı “Atrapatena” şəklində yazılmışdır. Bu daha düzgün versiyadır, buna metateza adlandırılan qrammatik üsulu tətbiq etməklə əmin olmaq olar, nəticədə biz “Atarpatena” alırıq. Ammian Marsellin (IV əsr) qeyd edir ki, “Atropatena” adlı ölkə Assuriya imperiyasının dağıdılması nəticəsində yaranmışdır. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində bildirilir ki, ölkə Assuriya imperiyasını dağıdan və yeni ölkəni yaradan şəxsin adı ilə adlandırılmışdır. Onlarla mənbə Assuriya imperiyasını dağıdan şəxsin adını fərqli versiyalarda xəbər verir: Arpat-Arbad-Adurbad. Əgər “Atarpatena” adını hissələrə ayırsaq, onda “at-Arpat-ena” alırıq. Türk dilinə əsaslansaq, at – ata, nəsil, əcdad; Arpat – ölkəni yaradanın adı; ena – toponimyaradıcı suffiksidir. Başqa sözlə, Atarpatena – “Arpat nəslinin ölkəsi” deməkdir.

Midiya (X, 4-5; XI, 3)

PC-də Midiyanın adı bir-birindən aralı olan üç yerdə çəkilir. Media Maior – Böyük Midiya (X, 4-5) Kaspi dənizinin sahilində, Kür çayından cənubda, lakin Mons. Taurus Tavr dağlarından şimalda. Medio Minor/Kiçik Midiya (XI, 3) şərqdə, lakin yenə də Mons. Taurus/Tavr dağlarından şimalda yerləşmişdir. Media/Midiya (XI, 3) Medio Minor/Kiçik Midiyadan cənubda, “Qanq çayının qolu” kimi yazılan çayın sahilində yerləşmişdir. Tarixi dövrdə “Kiçik Midiya” anlayışı “Atrapatena”ya identik olmuş və bilavasitə Böyük Midiya ilə qonşuluqda yerləşmişdir. Lakin bu xəritədə məlum həqiqətə əməl olunmamışdır. Bizim nöqteyi-nəzərimizcə, bir-birindən ayrılan üç Midiya arasındakı məkan Midiya imperiyasının qədim zamanlarda tutduğu ərazini əks etdirir. Özünün çiçəklənmə dövründə Midiya imperiyasının sərhədləri, bütün Cənubi Qafqazda daxil olmaqla, qərbdə Qalis (müasir Qızılirmaq) çayına qədər çatır, cənubda Persiyanı, şərqdə Parfiyanın da daxil olduğu əraziləri əhatə edirdi.

Albania (XI, 1)

Peytinger cədvəlində “Albania/Albaniya” adı etnonim/bölgə kimi Atropatena-dan, Böyük Midiyadan, Kiçik Midiyadan, Kaspianadan və Kaspi dənizindən xeyli cənubda, Qanq çayının orta axınında, Hiberii (XI, 1) və Campi Deserti (XI, 1) ilə qonşuluqda qeyd olunur. Albaniyanın özünün yerləşməsi barədə fikir yürütməzdən əvvəl Albaniyanın bilavasitə yaxınlığında qeyd edilən həmin toponimlərin yerləşməsinə və mənşəyini dəqiqləşdirməyə cəhd göstərək.

1. Fl. Ganges/Qanq çayı (XI 1-2)

Qanq çayı haqqında əlimizdə iki mənbə var. Orozi (IV-V əsrlər) Qanq çayı haqqında yazır və onu “daxalar, sakarauqlar və parfiyalılar arasında – Qanq çayının başlandığı Oskobar dağında” lokallaşdırır (I. 430). Digər antik müəlliflərin məlumatları Orozi tərəfindən sadalanan tayfaların etnik mənsubiyyətinin və lokallaşmasının konkretləşməsinə kömək edir. Strabon daxları “müasirlərimizin dai adlandırdıqları köçərilərin yaşadıkları Kaspi dənizinin girişi”ndə yerləşdirir (XI, VII, 1). Herodot da dailərin Böyük Kirlə qarşıdurmasını təsvir etməklə onlar haqqında yazır (I. 125). Strabon sakaravllar/sacarauci barədə qeyd edir ki, onlar “İksartın digər sahilindəki vilayətdən köç etmişlər” (XI, VIII, 2) və onları skif tayfalarına aid edir (XI. 8.2).

Bir neçə əsrdən sonra ibn Xordadbeh də (IX əsr) həmin çay haqqında məlumat verir: “Ticarət məqsədilə daim ölkəyə gələn, etimada layiq olan bir şəxs mənə bildirdi ki, Ceyhunun o tərəfindəki sular Bəlx çayının, eləcə də Ceyhun – (X)aşar(t) kimi digər böyük çaylarındır; Kankar adlanan bu çay isə Şaş

torpaqlarının yaxınlığında yerləşən çaydır. Şaş şəhəri dedikdə müasir Daşkənd nəzərdə tutulur ki, bu da Qanq çayının yerinin dəqiqləşdirilməsini xeyli asanlaşdırır. Orozi və Xordadbehin məlumatları belə hesab etməyə əsas verir ki, PC-də əks etdirilən Fl. Ganges adlı çay Mərkəzi Asiyada yerləşir və eyniadlı Hind çayı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Bu məlumatları tədqiq edən bir sıra alimlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, “Qanq” çayı dedikdə Sırdərya nəzərdə tutulur. İ.Markvart “Kaq” hidronimi ilə Sırdəryanın aşağı axınını eyniləşdirir. B.İ.Vaynberq hesab edir ki, Sırdəryanın delta (qol) hissəsi və ya çayın özü Kaq adlandırılmışdır. Klyastorniya görə Sırdərya o zaman Kaq çayı adlandırılmışdır və i.ə. “Qanq” çayının özünə gəldikdə isə, onun mənşəyini eyniadlı ölkənin və Sırdərya çayı bölgəsində məskunlaşmış qədim dövr xalqının adları ilə əlaqələndirirlər.

2. Hiberia (XI, 1)

Hiberianı (XI, 1) həmin qədim Cənubi Qafqaz İberiyası hesab etmək üçün heç bir əsas yoxdur, çünki xəritədə qədim Cənubi Qafqaz İberiyası kimi Qara dəniz və Xəzər dənizi arasındakı bölgədə yerləşən Suedi Hiberinin (IX, 4) adı çəkilir. Belə olan halda Albaniyanın “boş/əhalisiz çöllər”indən yuxarıda, Qanq çayının orta axınında məskunlaşmış hiberilər kimdir?

Eyniləşdirmə kimi bu etnos barədə məlumatların cədvəldə məhz nə vaxt qeyd edilməsindən asılı olaraq, bir neçə variantı nəzərdən keçirmək olar.

II əsrdə K.Ptolemey Parfiya, Karmaniya və Drangiana bölgələrində “obari” tayfasını yerləşdirir (VI, XVII).

Paniyli Priskin (V əsr) və Feofilakt Simokattın (VII əsr) məlumat verdiyi bu bölgədən çıxan abar/avarların Avropada hərəkətini IV-V əsrlərə aid etmək olar.

Haqqında Konstantin Baqryanorodnının (X əsr) məlumat verdiyi, xəzərlərdən olan, macar tayfaları ilə tərəfdaşlıq edən “kabarlar/kavarlar”ın hərəkəti IX-X əsrlərə aid edilir. Hiberia adındakı ilk “h” hərfi “kavarlar” etnonimindəki “k” hərfinə oxşardır. “Abarlar” etnoniminin “iberlər”ə keçmə ehtimalına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, İbn Xordadbeh (IX əsr) “əl-Əndəlüsdən şimalda yerləşən” ispan iberlərini “əl-abar” adlandırır.

3. Campi Deserti (XI, 1)

PC-də Albaniya və İberiya arasında “boş/əhalisiz çöl” mənasını ifadə edən hansısa bir Campi Deserti (XI, 1) yerləşdirilmişdir. Məlumdur ki, Cənubi Qafqaz ölkələri Albaniya və İberiya arasında gerçəklikdə heç bir səhra yoxdur. Strabon bildirir ki, aparnalar, Hirkaniya və Parfiya arasında arilərin vilayətinə qədər geniş və susuz səhra yerləşir; aparnalar oradan uzun keçidlərlə keçməklə Hirkaniyaya basqınlar edirdilər (XI, VIII,

3). Mərkəzi Asiyada Qaraqum və Qızılqum kimi iki nəhəng səhranın olması belə hesab etməyə əsas verir ki, Campi Deserti adı ilə məhz onlar nəzərdə tutulur.

4.4. Ravennalı Anonim (700-cü il) iki Albaniya haqqında

Məzmununa görə Peytinqer cədvəlinə ən yaxın mənbə bir ölkə kimi Albaniya adını iki dəfə xatırladan Ravennalı Anonim hesab edilir. Birinci kitabda Anonim qeyd edir ki, “Qədim Albaniya, eləcə də hirkanların, issoonların və parfların ölkəsi gecə saat on ikidə yerləşir. O çox böyükdür və məlum olduğu kimi, əvvəllər xatırladılan hind-baktriyalılarla qonşuluqda yerləşir”. Albaniyanın, birmənalı olaraq, Mərkəzi Asiyada yaşayan isseonlar, parflar/parfiyalılar və hind-baktriyalılarla qonşuluğu heç bir şübhə yeri saxlamır ki, mövcud halda söhbət Qafqaz Albaniyası barədə deyil, Orta Asiyanın Qədim Albaniyası haqqında gedir. İkinci kitabda Anonim qeyd edir: “...Midiyanın yanında Böyük Armeniya, daha sonra qafqazlıların Sianiyası (gürcü tayfaları svanların ölkəsi nəzərdə tutulur), sonra Albaniya ölkəsi, Masageton ölkəsi, Kaspi ölkəsi, Lepon ölkəsi, İberiya ölkəsi, lazların ölkəsi yerləşir”. Bu halda söhbətin məhz Qafqaz Albaniyası barədə getməsi heç bir şübhə doğurmur.

Yuxarıda əks etdirilənlər belə hesab etməyə əsas verir ki, PC-nin XI, 1-ci segmentində qeyd edilən Albania, Hiberia və Campi Deserti Mərkəzi Asiyada yerləşmişdir.

Caspiane (Kaspiana (XI, 2)

Bu xəritədə Xəzər dənizinin cənub hissəsindəki Kaspiana göstərilmişdir. Qədim zamanlarda ən azı dörd Kaspiana olmuşdur. Onlardan biri müasir Dərbənd bölgəsində, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahilində (Strabon, Dionisi Perieqet), ikincisi müasir Gürcüstanda Kaspi şəhəri (bax: X, 3) bölgəsində (Tasit, İosif Flavi) yerləşmişdir. Üçüncü Kaspiana Anadolunun mərkəzi hissəsində yerləşmişdir ki, onun da barəsində Ptolemey söyləyir: “Midiyanın Armeniya yaxınlığındakı qərb hissəsini kaspilər tuturlar” (Ptolemey, VI, 5), Strabon isə qeyd edir ki, “ermənilər Kaspiananı midiyalılardan qopardılar” (Strabon, XI, XIV, 5). Nəhayət, onlardan dördüncüsü barədə Strabon söyləyir ki, “Kaspiana vilayəti də albanların vilayətinə məxsusdur” (Strabon, XI, IV, 5). Bu xəritədə göstərilən Caspiane/Kaspiana (XI, 2) Albaniya Kaspianasıdır. Bir qisim tədqiqatçılar səhvən, digərləri isə şüurlu surətdə Strabonun “ermənilər Kaspiananı midiyalılardan qopardılar [Ptolemeyə görə, o, Midiyanın qərb sərhədlərində, Anadolunun mərkəzində yerləşirdi] məlumatına etinasız yanaşır və hansısa bir əsas olmadan iddia edirlər ki, ermənilər Albaniya Kaspianasını istila etmişlər, bununla da Armeniyanın şərq sərhədlərini süni surətdə Xəzər dənizinin qərb sahilinə çıxarırlar.

Adurbadaqan Sasanilər imperiyası dövründə

224-cü ildə fars Ərdəşir (224-241-ci illər) Parfiya şahı Artabanı məğlub etdi, bununla da Parfiya şahlığına son qoydu və Sasanilər dövlətini yaratdı.

“Şəhrestaniha-yi Eranşəhr” (İran şəhərləri) Sasani kitabındakı məlumatlara görə, imperiya dörd kusta (vilayətə) bölünmüşdü:

1. Xvarasan kustu – şərq kustu
2. Xvarbaran kustu – qərb kustu
3. Nemroz kustu – cənub kustu
4. Adurbadaqan kustu – şimal kustu

Adurbadaqan kustunda iki şəhər maraq kəsb edir, onlardan birini Adurbadaqan spahbedi (sərkərdəsi) Eran-Guşasp, digərini Frasiyak/Əfrasiyab tikmişdir;

- Adurbadaqan şəhəri Adurbadaqan spahbedi (sərkərdəsi) Eran-Guşasp tərəfindən tikilmişdir.
- Adurbadaqan kustunda turanlı Frasiyak tərəfindən Qanzaq şəhəri tikilmişdir.

Fraziyak/Əfrasiyabın adı ilə daha iki yaşayış məntəqəsinin adı bağlıdır:

- Yeddi yaşayış məskənlə Soqdiana – onda yeddi yaşayış məskəni var idi, yəni onda yeddi hakim var idi. Biri Cama, biri Aji-Dahaqa, biri Freduna, biri Manuşcihrə, biri Kausa, biri Lohraspa, biri də hökmdar Viştaspa aid yaşayış məskəni idi. Sonra lənətə gəlmiş turanlı (yaxud turan) Frasiyak (yəni Əfrasiyab) tanrıların olduğu bütün iqamətgahları divlərin bütperəstlik yerlərinə çevirdi.
- Zaranq şəhərini (Drangiana, ərəbcə Zərənc) əvvəlcə lənətlənmiş turanlı Frasiyak tikdirdi və orada möcüzəli “Karkoy atəşi”nin əsasını qoydu.

Şərhlər:

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Adurbadaqanın paytaxtı Qanzakda “AT” [Adurbadaqan] monoqramlı sikkələr kəsilirdi. Numizmatika məlumatlarına əsasən, o, ən qədim sikkəxanalar sırasına aid edilirdi.

Aferidunun zamanından Ərdəşir Paleqan/Ba-baqanın dövrünə qədər (224-cü il) yeddi dünyanın bir ali hökmdarı vardı. Ərdəşir gələndə dünyaya dörd sipəhsalar (ordu başçısı) verdi: birini Xorasan (şərq), digərini məğrib (qərb), üçüncüsünü Nimruz (cənub), dördüncüsünü isə Azərbaycan üçün (şimal). *Əbu Səid Gərdizi.*

I Xosrov Ənuşirvan (531-579-cu illər). Xosrov taxta oturana qədər ispehbed – qoşunun baş komandanı vəzifəsini bir nəfər tuturdu və o bütün dövlətdə qoşunlara komandanlıq edirdi. Bir gün Ərdəşir (Sasanilər sülaləsi) şahənşah titulu qəbul etdi. Sonra o, Həmədana yollandı, daha sonra silahlı qüvvə ilə Azərbaycanı, Armeniyanı və Mosulu istila etdi. Xosrov həmin vəzifəni və rütbəni dörd şəxs arasında bölüşdürdü, yəni birinci – şərqin yəni Xorasanın və ona bitişik vilayətlərin ispehbedi; ikinci qərb ispehbedi, üçüncü cənub – Nimruz ispehbedi, dördüncü Azərbaycan və ona bitişik vilayətlərin, yəni xəzərlər ölkəsinin ispehbedi. *Ət-Təbəri.*

I Xosrov Ənuşirvan öz şahlığını dörd hissəyə ayırdı və onların hər birinin idarəçiliyini özünün etibarlı adamlarına həvalə etdi: bir hissə Xorasanı, Secestanı və Kirmanı; digəri – İsfahanı, Qumu, əl-Cibalı, Azərbaycan və Ermənistanı; üçüncüsü – Bəhreynə qədər Fars və Əhvazı, nəhayət, dördüncü hissə Rum çarlığı sərhədlərinə qədər İraqı əhatə edirdi. Bu dörd canişindən hər biri hədsiz ehtiram və hörmətlə əhatə olunmuşdu. *Əbu Hənifə əd-Dinəvəri.*

I Xosrov Ənuşirvan ölkəni dörd hissəyə ayırdı və dərhal baş şəhərlərin adını çəkdi. Birinci Xorasanın adını çəkdi və bununla hörmətli insanların ürəyini sevindirdi. İkinci hissə: Qum, İsfahan – böyük qalalar və hakim düşərgələr şəhəridir. Ona həmçinin Azərbadaqan aiddir ki, əsası Ərdəbil divarlarından erməni torpağına qədər, həmçinin Gilan tərəfindəki Xəzər və Əhvazla birlikdə qədim nəcib şəxslər tərəfindən qoyulmuşdur. Fars üçüncü mülkdür. Şərqdən qərbə doğru bütün şahlığa sahibdir. Dördüncü olaraq o, İraq və Rumu elan etdi. *Firdovsi.*

Şərhlər:

Firdovsi həmçinin məlumat verir ki, Azərbaycanın canişini Bəhram Çubin iki paytaxta sahib idi: Araz çayının cənubunda – Ərdəbil və Araz çayının şimalında – Bərdə. Sasani deyil, Mehrani sülaləsindən olan Bəhram Çubin qısa müddətə Sasani taxt-tacında da oturmuşdu.

I Şapurun (241-272-ci illər) m.ə. III əsrə aid edilən Nəqşi Rüstəmdə, “Zərdüşt Kəbəsi” adlanan məbədin üzərindəki yazısında belə bir xatırlatma var: “Azərbaycan, bütün Elburs dağları, Midiya, Albaniya, Sisakan, Balaşakan – Qafqaz dağlarına və Alban qapılarına (Dərbənd keçidində) qədər”.

Şərhlər:

İmperiyanın quruluşu haqqındakı məlumatlar Sasanilər imperiyası dövründə Azərbaycanın sərhədlərini dəqiq təyin etməyə imkan verir. Beləliklə, Sasanilər imperiyasının bütün dövrü ərzində Azərbaycanın muxtariyyət statusu olmuşdur

I Ərdəşir, Sasanilər imperiyasının banisi (224-242-ci illər)

Beşinci fəsil

Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Albaniya tarixi sənədlərdə, o cümlədən qədim mənbələrdə hər hansı təyinatla birlikdə də xatırladılır.

1835-ci ildə nəşr olunan ensiklopedik lüğətdə [Изд. Плюшара. СПб] “Qədim Asiya Albaniyası” adlı məqalə çap edilir. 1846-cı ildə A.Yanovski “Qədim Qafqaz Albaniyası haqqında” məqalə çap etdirir [ЖМНП, 1846, № 11, № 12]. 1934-cü ildə A.Y.Krımski söhbətin “Qafqaz Azərbaycanı”nın qədim dövrü haqqında getdiyini qeyd edərək “klassik Albaniya” anlayışını irəli sürür. 1938-ci ildə A.Şanidze Ermənistan arxivlərində aşkar edilən əlifbanı “Qafqaz albanlarının əlifbası” adlandırır. 1942-ci ildə Z.İ.Yampolski “Azərbaycan Albaniyası barədə Strabon mətninin şərhinə dair iki qeyd” məqaləsini çap etdirir [Изв. Аз ФАН, 1942, № 7]. Eyni zamanda, bir neçə ildən sonra, elə həmin müəllif özünün yeni tədqiqat işində “Qədim Qafqaz Albaniyasının tarixindən” ifadəsindən istifadə edir [M., 1949]. Müəllifin “Azərbaycan” təyini “Qafqaz”a dəyişməsinə nəyin və kimin səbəb olduğu bizə məlum deyildir. Sonralar dörd mümkün versiyadan – “Asiya Albaniyası”, “Klassik Albaniya”, “Azərbaycan Albaniyası” və “Qafqaz Albaniyası” anlayışlarından yalnız əsası rus və gürcü alimləri tərəfindən qoyulmuş “Qafqaz Albaniyası” və “Qafqaz albanları” anlayışları inkişaf etdirildi ki, ona Azərbaycan alimləri də qoşuldular. Bu forma Caucasica IV By V.Minorsky [BSOAS, 1953, XV/3] məqaləsində V.Minorski tərəfindən, 1959-cu ildə “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti üzrə öçerklər” adı altında nəşr olunan kitabda K.Trever tərəfindən istifadə edilmişdir. 1961-ci ildə oksfordlu Charles Dowset özünün ingilis dilindəki nəşrini həmçinin “History of the Caucasian Albanians” adlandırmışdır. Beləliklə, “Qafqaz Albaniyası” anlayışı rusdilli və əcnəbi elmlər üçün fakta çevrildi. Çoxları belə hesab edirlər ki, təyindən istifadə edilməsi Qafqaz Albaniyasını Balkan Albaniyasından fərqləndirmək məqsədi güdür, müəyyən məntiqə malikdir. Bizim tədqiqatımız 1942-ci ildən Azərbaycan elmində əsası qoyulmuş ənənəni bərpa etməyə, dəqiqləşdirilmiş təyin artırmaqla ölkəni “Atropatena Albaniyası” adlandırmağa əsas verir ki, bu da daha sonra tərəfimizdən əsaslandırılacaq.

Mənbələr ərazisində Alban çarlığının yarandığı Cənubi Qafqazın şərq hissəsindəki dövlət qurumlarının genealogiyası haqqında aydın təsəvvür yaradır. Bu ərazidə ilk müstəqil dövlət olan Qimir/Qamir təxminən m.ə. VIII əsrdə kimmerilər tərəfindən yaradılmışdır. M.ə. 673-cü ildə onun yerində Assuriya mənbələrində “Aşquz” adlandırılan skif şahlığı yaradılmışdır. M.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının çökməsinə nail olan skiflər Atropatena/Adorbayqan adlı yeni dövlət yaratdılar, onun tərkibinə Cənubi Qafqaz da daxil idi. Beləliklə,

Atropatena Albaniyası və onun sərhədləri. M.ə. 66-cı il – m. VII əsr

albanların yaşadıkları ərazi m.ə. 612-ci ildən başlayaraq Atropatena/Adorbayqan dövlətinin siyasi quruluşuna daxil idi. Gələcək Albaniya bölgəsi Atropatenanın/Adorbayqanın bir hissəsi kimi m.ə. 585-ci ildə əvvəlcə Midiyanın tərkibinə, sonra isə (Midiya ilə birlikdə) Əhəmənilər imperiyasının, daha sonra İskəndər imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. M.ə. 323-cü ildə Böyük Midiya satraplığının tərkibindən Kiçik Midiya ayrılmışdır ki, o da İskəndər imperiyasının tərkibində müstəqil satraplıq statusu əldə etmişdir. Kiçik Midiya keçmiş Manna şahlığının (Urmiya gölündən Araz çayına qədər) və Aşquz skif şahlığının ərazilərinin (Araz çayından Qafqaz dağ silsiləsinə qədər) cəmindən ibarət idi. M.ə. 321-ci ildə Kiçik Midiya, bərpa edilmiş Atropatena/Adorbayqan dövlətinin əsasını təşkil etməklə, İskəndər imperiyasının tərkibindən çıxır. Beləliklə, albanlar, sakasələr/skif-saklarla birlikdə, müstəqil Atropatena/Adorbayqan dövlətinin həm yaradılmasında, həm də bərpa olunmasında iştirak edən etnoslardan biri sayılmalıdır.

M.ə. I əsrdə bu bölgə Atropatena/Adorbayqanın tərkibindən çıxmış və “Albaniya” adı ilə müstəqil şahlıq elan olunmuşdur. Alban şahlığı haqqında məlumatlara Strabonda (I əsr), Pompeyin bu bölgəyə I əsrdəki yürüşü haqqında yazan Plutarxda, Tit Lividə (m.ə. 59-cu il – m. 17-ci ili), Qay Velley Paterkulda (m.ə. I əsrin ikinci yarısı – m. I əsrin birinci yarısı), Qay Yuli Sezar Oktavianda (m.ə. 63-cü il – m. 14-cü ili) və digərlərində rast gəlinir.

Yuxarıda qeyd edilmişdir ki, ilkin mənbələrə görə, albanların o bölgədə Makedoniyalı İskəndərin gəlişindən əvvəl yaşadıklarını iddia etmək olar. Eyni zamanda, albanların orada yaşayan digər qədim dövr etnosları ilə etnik qohumluğu barədə müəyyən mənbələrin məlumatları vardır. Orta əsrlər ingilis müəlliflərinin Albaniyanın böyük coğrafiyası haqqındakı məlumatları maraqlıdır. II əsrə aid Roma kartoqrafiya mənbəsindən isə müasir Mərkəzi Asiya bölgəsində yerləşən Albaniya barəsində məlumat əldə olundu. Orta əsr İslam müəllifləri bu informasiyanı daha da şərqdə olan bölgələrdə, türk xalqlarının tərkibində yaşayan albanlar barədə məlumatlarla tamamlayırlar. Bununla yanaşı, mövcud halda, yarandığı dövrdən etibarən Albaniyanın sərhədlərinə dair məsələlər aktualdır.

Problemin mühümlüyü ondadır ki, bu məsələnin bir çox mənbələrdə müxtəlif şərtləri vardır, bu da Albaniyanın bölgələrinin – Kaspianalar, Sakasələr və sakasələrin lokallaşma sərhədlərinin, eləcə də, Atropatena və Albaniyanın, Kür-Araz çayarası və Albaniyanın və i.ə. sərhədyanı münasibətlərinin öyrənilməsinə və müəyyənləşdirilməsinə çətinləşdirir.

Cənubi Qafqazın şərq hissəsinin dövlətçilik ənənəsi

Gələcək Albaniya şahlığının torpaqlarında ilk dövlət m.ə. VIII əsrdə kimmerlər tərəfindən yaradılmış və etnonim əsasında “Qimiray/Qamir” adlandırılmışdır. M.ə. VII əsrdə onlar öz ölkələrini Urartu şahının basqınlarından qorumağa nail olmuşlar.

M.ə. 673-cü ildə hakimiyyət skiflərə keçdi və bu ölkəni “Aşquz” adlandırmağa başladılar. Bu sözün kökündə “quz” (“oğuz”) etnonimi olmuşdur.

Assuriya mixi mətnlərində bu iki ölkə barədə yazılmışdır.

M.ə. 623-cü ildə Midiya şahı Kiaksar Assuriya paytaxtını uğurla mühasirəyə aldı. Eyni vaxtda skif şahı Madi Midiyaya soxuldu və Kiaksara qalib gəlməklə Assuriyanı xilas etdi. Minnətdarlıq əlaməti olaraq, Madi Assuriyanın Midiyada canişini təyin edilir və ona “Arbak/Arbat” titulu verilir. Herodot qeyd edir ki, hadisələr nəticəsində skiflər 28 il bölgənin hegemonuna çevrilirlər. Bununla əlaqədar olaraq, m.ə. 623-cü ildən 594-cü ilə qədər bölgədə baş verən bütün hadisələri skif hegemonluğunun səlahiyyətinə aid etmək lazımdır.

M.ə. 615-ci ildə skiflər Assuriya ilə ittifaqı dayandıraraq, Aşquz şahı Madinin/Arbakın başçılığı ilə Assuriyaya qarşı babillilərlə ittifaqa daxil olurlar və m.ə. 612-ci ildə Assuriyaya qalib gəlirlər. Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində “Atropatena” adlı ölkənin yaradılması barədə Roma tarixçisi Ammian Marsellin yazır. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində bildirilir ki, Assuriya imperiyasının dağılmasına və “Adorbayqan” adlı dövlətin yaranmasına “Şah Madi Arbak” nail oldu. Bu ifadədəki “Şah Madi” “Aşquz şahlığının hökmdarı Madi” deməkdir, “Arbak” isə “Midiyada Assuriyanın canişini Madi” mənasındadır.

M.ə. 612-ci ildə skif ölkəsi Aşquzun hökmdarı “Atropatena/Adorbayqan” adlı yeni ölkə yaratdı və digər torpaqlarla yanaşı, onu da Aşquz şahlığı ərazisinin, yəni gələcək Albaniyanın tərkibinə daxil etdi.

“Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin müstəqilliyi cəmi 27 il sürdü (m.ə. 612-585-ci illər), sonralar isə ölkə öz adını bütün siyasi dəyişikliklər zamanı qoruyub saxladı.

M.ə. 585-ci ildə Atropatena/Adorbayqan öz vassalı Midiya tərəfindən fəth edilir. Bu ölkənin bütün ərazisi yeni imperiyanın tərkibinə daxil edilir. M.ə. 550-ci ildə Midiya imperiyası öz vassalı tərəfindən istila edilir. Nəticədə yeni fars Əhəmənilər imperiyası əmələ gəlir.

Alban və sakasenlərin yaşadıkları Cənubi Qafqaz bölgəsi Midiya imperiyasının digər əraziləri ilə birlikdə Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil edilir.

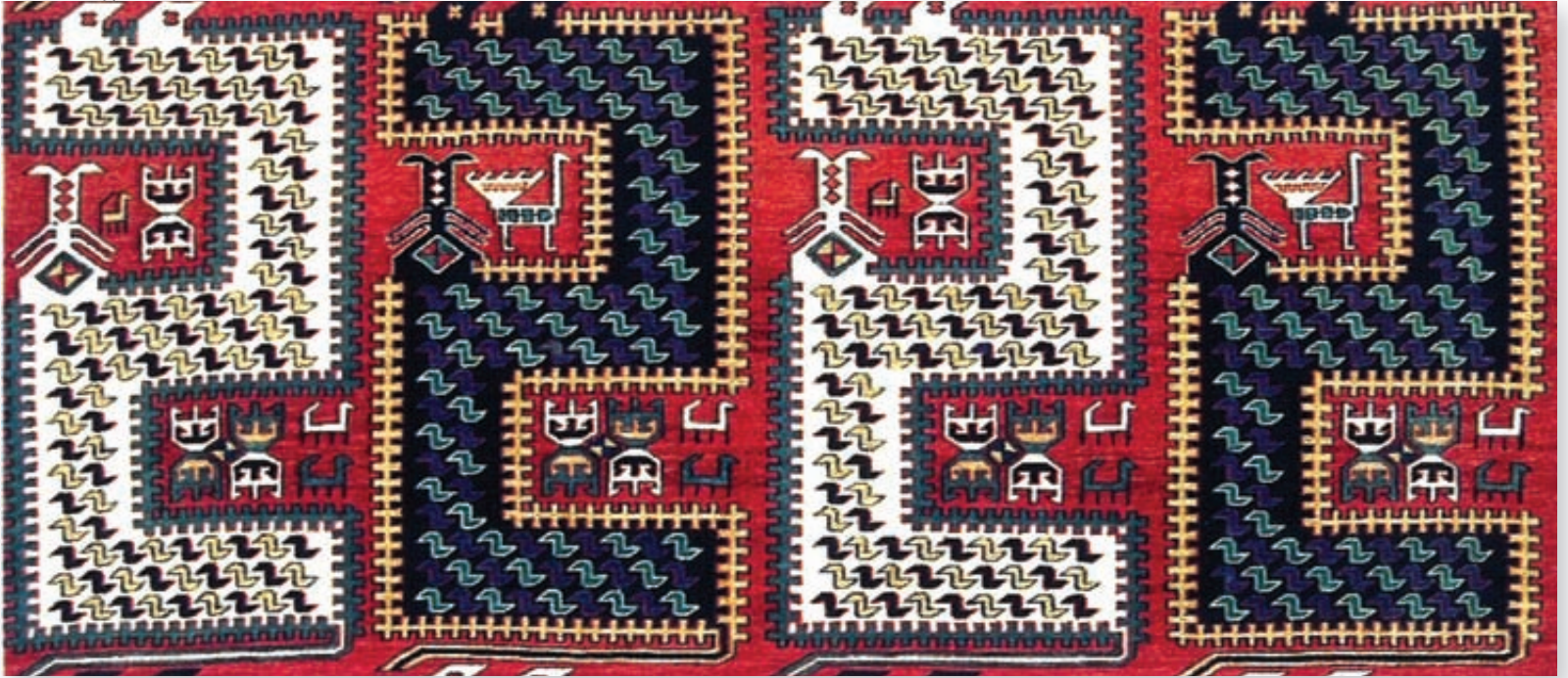
M.ə. 331-ci ildə Makedoniyalı İskəndər Əhəməniləri fəth etməyə başladığı vaxt keçmiş Artopatena/Adorbayqan, o cümlədən də gələcək Albaniyanın əraziləri Midiya satraplığının tərkibində idi. İskəndər Babilistanın ələ keçirilməsindən dərhal sonra, m.ə. 331-ci ildə, Kurtsi Rufun məlumatlarına görə “Satrapena”, efiop versiyasına görə isə Adorbaigan (The history of Alexsander, 1889, Wallis Budge) adlandırılan bölgəyə gəlir. Hər iki halda müasir Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulur.

M.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İskəndərin vəfatından sonra Atropatena/Adorbayqan, albanların və sakasenlərin də torpağı daxil olmaqla, Böyük Midiyanın tərkibindən çıxarılır və İskəndər imperiyasının tərkibində “Kiçik Midiya” adlı müstəqil satraplıq elan olunur.

M.ə. 321-ci ildə, İskəndərin varisi Perdikka öldükdən sonra Kiçik Midiyanın hökmdarı Atropat ölkəni İskəndərin diadoxlarının nəzarətindən çıxarmağı bacarır və öz ölkəsini müstəqil dövlət elan edir. Tərkibinə albanların və sakasenlərin torpaqlarının da daxil olduğu Kiçik Midiya m.ə. 612-ci ildə əsas qoyulan ənənəni davam etdirərək “Atropatena/Adorbayqan” adını bərpa edir.

M.ə. I əsrdə əsas sakinləri albanlar və saklar/sakasinlər olan və hələ də Atropatenanın tərkibində qalan keçmiş Aşquz şahlığının ərazisi Atropatenanın tərkibindən çıxarılır və müstəqil Alban şahlığı elan edilir. Antik mənbələr bunun səbəbləri barədə heç bir məlumat vermir.

Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin yaradılmasından (m.ə. 612-ci il) Alban şahlığının yaradılmasına qədər (m.ə. 66-cı il) olan 546 il ərzində alban və sakların yaşadıkları torpaqlar “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin tərkibinə daxil olmuşdur.

Cənubi Qafqazın şərq hissəsinin inzibati mənsubiyyəti

Herodotun dəlillərinə əsaslanaraq Cənubi Qafqazın şərq hissəsində kimlərin yaşadığını öyrənmək olar: “Akbatanlar, Midiyanın qalan hissəsi, parikanilər və ortokoribantilər 450 talant (1 talant gümüş şəklində 33,655 q, qızıl şəklində 26,196 qramdır – tərc.) vergi ödəyirlər. Bu, onuncu mahaldır (III, 92-93). Əhəmənilər imperiyasının “Onuncu mahalı” iki keçmiş şahlığın – Aşquz (Araz çayının şimalından Qafqaz dağ silsiləsinə qədər) və Mananın (Araz çayının cənubundan Urmiya gölünün cənub sərhədlərinə qədər) ərazilərini əhatə edirdi. Herodot bununla yanaşı bildirir ki, “... kolxlar və onların qonşuları Qafqaz dağ silsiləsinə qədər [yaşayırlar] (axı oraya qədər Fars dövləti uzanır, Qafqazdan şimala doğru olan vilayətlər isə artıq farslara tabe deyildi)”. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, Əhəmənilər imperiyasındakı müasir Bakı bölgəsinin sakinləri olan parikanilərin və skif-sakasenlərin bir qolu olan ortokoribantilərin yaşadığı “onuncu mahal”ın şimal sərhədləri Qafqaz dağ silsiləsinə qədər gəlib çatırdı. Əgər Ekbatanı və “Midiyanın qalan hissəsi”ni istisna etsək, məhz parikanilərin və ortokoribantilərin yaşadıkları bölgə Əhəmənilər imperiyasının “onuncu mahalı”nın şimal hissəsi və ya Cənubi Qafqazın şərq hissəsidir.

Herodotdan sonra, m.ə. III əsrdə Polibi (V, 55) yazırdı: “Onun (Atropatenanın) Fasisdən (Gürcüstan, müasir Rioni çayı) yuxarıda olan bəzi hissələri Pont (Qara dəniz) üzərində yüksəlir”. Bu məlumat təsdiq edir ki, m.ə. 323-cü ildə Böyük Midiyadan ayrılan Atropatenanın şimal sərhədləri, albanların və sakların/sakasenlərin torpaqları da daxil olmaqla, Qafqaz dağ silsiləsinə qədər çatırdı.

Bununla belə, qədim mənbələrdən aydın olur ki, Əhəmənilər imperiyası dövründə Alban şahlığının yarandığı bölgə Midiya satrapiyasının tərkibində olmuş, sonradan Kiçik Midiya və ya Atropatena Midiyası ilə birlikdə Böyük Midiyanın (m.ə. 323-cü il), sonra isə İskəndər diaxodları imperiyasının (m.ə. 321-ci il) tərkibindən çıxmışdır.

Atropatena albanlarının torpaqları

Pompey Troq (m.ə. I əsr – m. I əsri) hələ Troya müharibəsinin iştirakçısı Yazonun (m.ə. XII əsr) bura gəldiyi dövrdə Cənubi Qafqazda albanların yaşadığı barədə yazır. Alban şahlığı haqqında deyil, “albanlar” barədə Eratosfen (m.ə. III əsr) də məlumat verir. Albanlar barədə onların midiyalılar, sakasınlar və kadusilərlə birlikdə birləşmiş hərbi dəstənin tərkibində Midiya satrapı Atropatin başçılığı altında Makedoniyalı İskəndərə qarşı çıxış etdikləri m.ə. 331-ci il hadisələri ilə əlaqədar Arian da yazır (III, 8, 4). Buradan belə çıxır ki, o zamana qədər albanlar hansısa muxtar quruma mülk deyildilər və midiyalılar, sakasınlar, kadusilərlə yanaşı, Midiya satrapiyasının sakinləri idilər.

Makedoniyalı İskəndərin fəaliyyəti barədə danışan mənbələrdə hərdənbir “Albaniya” anlayışına da rast gəlinir. Strabon Makedoniyalı İskəndərin bioqraflarından biri olan Aristobula (m.ə. 380-290-cı illər) istinadən deyir ki, “...Hirkan dənizində Oks çayının axını ilə aşağıya çoxlu hind malları gətirilir; oradan onları Albaniyaya göndərir və Kir çayından, eləcə də sonrakı yerlərdən keçməklə Yevksinsk Pontuna çatdırırlar” (Strabon, XI, 7, 3). Qay Yuli Solin (III əsr) qeyd edir: “...Böyük İskəndər Asiyanı, Armeniyanı, İberiyani, Albaniyanı zəbt etdi” (IX, 19). Bu halda, şübhəsiz, şahlıqlar deyil, ermənilərin, iberlərin və albanların yaşadıkları ərazilər nəzərdə tutulur, belə ki, nə Makedoniyalı İskəndərə qədər, nə də onun idarəçiliyi dövründə bu xalqlardan heç biri müstəqil şahlığa mülk deyildi. Daha sonra o yazır: “...biz oxuduq ki, Hindistana yürüş zamanı İskəndərə alban şahı tərəfindən iki (belə it) göndərilmişdir” (XV, 7). Plinidə də həmçinin belə mətn var: “... Hindistana yürüş vaxtı Böyük İskəndərə Albaniya şahı qeyri-adi ölçülü itlər bağışladı” (8, 149). Bu zaman xatırladılan Albaniyanın və Albaniya şahının bizim tədqiq etdiyimiz Albaniyaya heç bir aidiyyəti yoxdur. Məsələ onda ki, İskəndər Hindistana Atropatena Albaniyasından deyil, Mərkəzi Asiya bölgəsindən keçməklə yollanmışdı, orada isə m. I əsrinə aid Roma xəritəsində (Peytingerov cədvəli) əks etdirilmiş “Şərqi Albaniya” yerləşirdi.

Müstəqil Atropatena Albaniyası şahlığının əmələ gəlməsi barədə

İqtibas:

M.Kalantaklı: “Burada Aluank (Albaniya) ölkəsi knyazlıqlarının <tarixi> başlayır. Şimal sakinləri arasında qayda müəyyən edən zaman <parfiyalı canişin> Valarşak şimal düzənliklərində və Qafqaz dağlarının ətəklərində, vadilərdə və cənuba doğru dərələrdə, düzənliklərin başladığı yerlərdə yaşayan gəlmə vəhşi tayfaların <nümayəndələrini> çağırır və onlara talan və xəyanəti dayandırmağı, itaətkarlığına çar vergilərini ödəməyi əmr etdi. Sonra Valarşak onlara rəhbər və hakimlər təyin etdi və onların başında Valarşakın əmri ilə İafet nəsilindən olan Sisak nəslindən Aran adlı biri dayandı. Aran Aluank/Albaniya ölkəsinin vadi və dağlarını, Erasx/Araz çayından Hınarakert qalasına qədər olan yerləri irsən almışdı, <ölkənin> paytaxtı böyük Partav <şəhəri> idi”.

İqtibas:

M.Xorenli. “Valarşak şimal düzənliyində, böyük Qafqaz dağlarının ətəklərində, eləcə də vadilərdə və cənub dağlarından geniş düzənliyin başlanğıclarına qədər uzanan dərin dərələrdə yaşayan vəhşi gəlmə tayfaları yanına çağırır və onları talanı və adamlara sui-qəsd etməyi dayandırmağa, çar əmrlərinə tabe olmağa və vergi ödəməyə məcbur edir ki, özünün növbəti gəlişində onlara başçı və rəislər təyin etsin və lazımı qayda yaratsın. Onlara müdrik kişiler və nəzarətçilər verməklə onları buraxır. Sonra qərb sakinlərini də yola salaraq qədimlərdə “Meşəsiz” və ya “Yuxarı Baöean”, sonra isə bulqar Vİndura Bundanın burada məskunla-

şan müstəmləkəçiləri üzündən “Vanand” adlandırılan Şar mülk torpaqlarının yaxınlığındakı yaşıl çəmənliyə enir. Oradakı kəndlər indi də həmin müstəmləkəçinin qardaşlarının və varislərinin adları ilə adlanır. Bunun arxasınca o, canişinlik təsis edir və geniş düzənliyi kəsən Kür (Kura) adlı böyük çayın boyunca, böyük və şöhrətli, çox əhalili şimal-şərq diyarına adlı-sanlı igid, bütün işlərdə müdrik və ağıllı olan Aranı canişin təyin edir. Eyni zamanda Sisak xalqı haqqında da öyrənin, çünki biz Birinci kitabda Erasx/Araz çayından Xınarakert adlandırılan qalaya qədər, dağlara baxan tərəfi də daxil olmaqla, Alvan/Alban düzənliyini miras alan bu böyük və məşhur tayfanı qeyd etməyi unutmuşuq”.

Şərhlər:

Alban şahlığının yaranması halları haqqında M. Kaqankatuklu və M.Xorenli iki oxşar məlumat göstərir və hesab edirlər ki, Albaniyanın Atropatena'nın tərkibindən çıxmasının təşəbbüskarı “öz böyük qardaşı Böyük Arşak”ın (Parfiyalı II Arşak m.ə. 246-211-ci illərdə hökmdarlıq etmişdir) qərarı ilə təyin edilən, tabeliyinə bir sıra ölkələrin, “o cümlədən də Atrpatakan”ın verildiyi “ilk parfiya mənşəli Armeniya hökmdarı Valarşak” olmuşdur. Əgər Valarşakın ölkəsinin, şahlığının metropoliyası Armeniya deyil, Suriyadırsa (“Mtsbin – Suriya şəhəri Nisibindir”), onda onu necə erməni hesab etmək olar? Valarşakın özü və onun nəvəsi Artəşes isə erməni deyil, parfiyalı idilər. M.Xorenli dəfələrlə vurğulayır: “parfiyalı Valarşak”, parfiyalı Artəşes”, “Artəşes Valarşakın nəvəsi olmuşdur”. Erməni elmində I Artəşes Artaksi ilə eyniləşdirilir, onun barəsində Strabon yazır ki, əvvəlki zamanlarda kiçik ölkə olmuş Armeniyanı Artaksi və Zariadrinin müharibələri böyütdülər. Onlar əvvəlcə Böyük Antioxun sərkərdələri olmuş, onun məğlubiyyətindən sonra isə romalıların tərəfinə keçərək Armeniyanın hökmdarları olmuşdurlar”. Beləliklə, M.Xorenliyə görə, müstəqil erməni dövləti “parfiyalı Artəşes (Strabona görə, o həm də Artaksidir)” tərəfin-

dən yaradılmışdı, onu, təxminən, m.ə. 187-ci ildən sonra “öz döyüşçüləri qətlə yetirdilər”.

“Aran “Aluank/Albaniya” ölkəsinin vadi və dağlarını irsən aldı” mətni o deməkdir ki, Aran Albaniyanın həm düzənlik (Kür-Araz çayarası), həm də dağ hissəsini idarə etmişdir. “Bulqar-Vund-Vİndur” toponimi bu yerlərdə türk-bulqar tayfalarından birinin yaşadığını bildirir. Vunda gəldikdə isə, böyük ehtimalla müasir Ermənistan Respublikasında olan Vanand şəhəri nəzərdə tutulur, bu da o deməkdir ki, bu ərazi Albaniyanın tərkibinə daxil olmuşdur. Bu mətn isə Arazın sol sahilini əks etdirir: “Erasx çayından Xınarakert adlı qalaya qədər dağlara tərəf yönələn”... Daha sonra “Erasx çayından Hınarakert qalasına qədər” mətni yaradılan Albaniyanın cənub sərhədləri Araz çayı boyunca uzandığını bildirir. Xınarakert – şəhər-qala, Xunan müasir Tovuz şəhəri (Azərbaycan) bölgəsindədir. Yuxarıda əks etdirilənlərə əsaslanaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Albaniyanın cənubu sakların yaşadığı Kür-Araz çayarasını əhatə etmişdir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, “Sisak nəslı” anlayışı dedikdə sak tayfaları nəzərdə tutulur. Yəni əgər Aran Sisak nəslindən idisə, onda bu o deməkdir ki, Aran mənşəcə sak olmuşdur.

Alban şahlığının əmələ gəlməsində Parfiya amili olmuşdurmu?

Atropatena m.ə. 321-ci ildə albanların və sakların/sakasenlərin yaşadıkları ərazi də daxil olmaqla müstəqilliyini bərpa etdi. Atropatenanın müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkə haqqında ilk xatırlatma yunan müəllifi Polibidə (m.ə. 200-120-ci illər) vardır, o, Selevki hökmdarı Böyük III Antiox barəsində danışarkən yazır: "...hökmdar Artabazanla müharibə etməyi qərara aldı. Sonuncu hökmdarlar arasında ən güclüsü və ən müdriki sayılırdı və "atropatilər" adlandırılan xalq və onlarla sərhəddə olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi... Qərar qəbul edilən kimi ordu Zaqrosu aşıb Artabazanın Midiyanın yanında yerləşən, ondan yalnız aralıq dağlarla ayrılan ölkəsinə hücum etdi; onun bəzi hissələri Fasiddən yuxarı (Fasis çayı) Pont üzərindədir və vilayət Hirkan dənizinə qədər çatır. Onun hüdudlarında döyüşkən, əsasən, süvari verən və ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyə malik olan xalq yaşayır. Bu şahlıq hələ farsların dövrünə qədər saxlanılmışdı, çünki İskəndərin zamanında onu gözdən qaçırmışdılar. Artabazan hökmdarın basqınından hər şeydən çox qorxurdu. Çox yaşlı olduğundan şəraitə tabe oldu və Antioxun təklif etdiyi şərtlərlə müqavilə bağladı" (Polibi, V, 55). Bu məlumatdan aydın olur ki, Selevkilər m.ə. 321-187-ci illər ərzində Atropatena ərazisi üzərində hansısa bir hüquqa malik deyildilər. Atropatena hökmdarı Artabazan isə Kaspi dənizindən Qara dənizin şərq sahilinə qədər olan ərazilərə nəzarət edirdi.

Polibidən təxminən 200 il sonra Strabon (m.ə. I. əsr – m. I əsr) qeyd edir: "Midiya iki hissəyə bölünür. Bir hissəsini Böyük Midiya adlandırırlar, onun baş şəhəri Midiya dövlətinin paytaxtı, böyük şəhər Ekbatandır (o hələ də parfiyalıların paytaxtıdır)". Belə çıxır ki, parfiyalılar Kiçik Midiyaya/Atropatenaya deyil, paytaxtı Ekbatan olan Böyük Midiyaya nəzarət edirdilər. Daha sonra Strabon yazır: "İkinci hissə – Atropat Midiyasıdır: o öz adını sərkərdə Atropatdan almışdır. Atropat bu ölkənin də, Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi, makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol verməmişdir. Həqiqətən, şah Atropat öz qərarı ilə bu ölkəni müstəqil etmişdir və hələ indi də varislik onun ailəsində saxlanılır, belə ki, onun nəsiləri erməni və Suriya hökmdarları ilə, sonralar isə parfiyalılarla nikaha daxil olmuşdur" (Strabon, XI, XIII, 1). M.ə. 139-cu ildən Atropatena arşaki sülaləsindən Parfiya hökmdarı I Mitridatın nüfuzu altında olmuşdur, bununla belə, Atropatenanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanmışdır.

Uzun tarixi dövr ərzində Atropatena və Parfiya arasındakı münasibətlər tərəfdaşlıq xarakteri daşımışdır.

Dörd parfiyalı hökmdarın – Arşak, Valarşak (m.ə. 246-211-ci illər), Arşakan, eləcə də Artaksi/Artaşesin (m.ə. 246-160-cı illər) idarəçiliyi dövründə və m.ə. 160-cı ildən sonrakı illərdə Atropatenanın zəbt edilməsi və onun hansısa hissəsinin Parfiya tərəfindən qəsb olunması barədə ilkin mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur.

Alban şahlığının əmələ gəlməsində erməni amili olmuşdurmu?

Kür-Araz çayarasının şərq hissəsi üzərində Armeniyanın nəzarəti və bununla da Armeniyanın şərq sərhədlərinin Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki uzanması fikrinin lehinə argument kimi guya erməni hökmdarı tərəfindən alban Kaspianasının zəbt edilməsi göstərilir. Bu qəbildən olan iddialar səhvdir və Strabonun biri Albaniyada, digəri isə Midiyanın qərb sərhədlərində olan iki Kaspiananın mövcudluğu barəsindəki məlumatlarına tamamilə ziddir. Strabon birmənalı olaraq bildirir ki, erməni hökmdarı Artaksi (o həmçinin Artaşesdir) təxminən m.ə. 160-cı ildə "Kaspiananı midiyalılardan qopardı", yəni alban Kaspianasını deyil, məhz Midiya Kaspianasını zəbt etdi (Strabon, XI, IV, 5; XI, XIV, 5). "Böyük Ermənistan" adlandırılan yerin uydurulmuş şərq sərhədləri məhz bu yalan üzərində qurulur.

Bundan başqa, Strabon məlumat verir ki, Parfiya əsirliyindən azad olub erməni hökmdarına çevrilən "Tiqrən... Atropatena və Qordiya hökmdarlarını, eləcə də onların köməyi ilə Mesopotamiyanın qalan hissələrini fəth etdi (Strabon, XI, XIV, 15). Strabon öz ifadəsində dəqiqdir. Bir halda o deyir ki, "Tiqrən parfiyalılardan bu vilayətləri qopardıb, Fəratı keçərək, Suriya və Finikiyanı zorla ələ keçirdi". Digər halda o deyir: "Tiqrən... Atropatena və Qordiya hökmdarlarını və onların köməyi ilə Mesopotamiyanın qalan hissəsini fəth etdi". Bu iki ifadə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda Tiqrən parfiyalılardan vilayətləri qopardıb, Suriya və Finikiya torpaqlarına yiyələnir, ikinci halda "Atropatena və Qordiya hökmdarlarını fəth edib" ifadəsi ölkənin fəth edilməsi və ya onun torpaqlarının ələ keçirilməsi deyil, "Atropatena və Qordiya hökmdarları"nın Mesopotamiyanın hansısa torpaqlarını zəbt etmək məqsədilə onunla ittifaqa girməyə məcbur etməkdir. Başqa yerdə Strabon Atropatena torpaqlarının zəbt edilməsi və buna həmin ölkə hökmdarının reaksiyası barədə yazır: "...düzdür, atropatların çox vaxt onların ölkəsini viran qoyan güclü qonşuları: ermənilər və parfiyalılar var. Lakin onlar müqavimət göstərir və zəbt edilmiş torpaqlarını geri alırlar, məsələn, ermənilər romalıların hakimiyyəti altında olarkən və Sezarla dostluq müqaviləsi münasibətlərinə daxil olarkən onlar ermənilərin Simbakasını ələ keçirdilər" (Strabon, XI, XIII, 2). Albaniya şahlığının yarandığı dövrdə isə Armeniya və Parfiya hökmdarlarında bəzi dövlətləri parçalamaq və yenilərini yaratmaq qabiliyyətinin olmaması barədə Plutarx belə təsvir verir: "Lukullun qələbəsindən sonra (m.ə. 68-ci ildə) artıq nə Mitridat, nə də Tiqrən heç nə edə bilmədilər" (Plutarx, Lukull).

Beləliklə, Albaniyanın öz müstəqilliyini bəyan etməsində nə Parfiya, nə də erməni amili bir rol oynamışdır. Alban şahlığının əmələ gəlməsi albanların özlərinin iradəsi və hakim alban tayfası ilə Atropatenanın hakim sülaləsi arasında müəyyən münaqişənin nəticəsi idi.

M.Xorenli və
M.Kaqankatukluya görə
Atropatena
Albaniyası şahlığının
xəritəsi

Moisey Xorenli və Musa Kaqankatuklunun

“Sonra o, nəticədə bulqar kolonisti Vandura Bundanın adı ilə Vanand adlandırılan yaşıl düzənliyə enir. Hazırda orada olan kənd onun qardaşlarının və nəsilərindən alınmış adı daşıyır.

“Sisak xalqı – böyük və məşhur tayfa – onun dağlara tərəf yönələn, Araz çayından Xnarakert/Xunan adlandırılan qalaya qədər olan hissəsi də daxil olmaqla Alvan/Alban düzənliyini irsən aldı.

məlumatlarına görə Albaniya

dağlarının ətəkləri

Qəbələ... Qəbələkdə məskunlaşan
Atrpatakan knyazları

“Valarşak Şimal düzənliyində və
Böyük Qafqaz dağlarının ətəklə-
rində yaşayan vəhşi gəlmə tayfaları
yanına çağırır”.

“Valarşak cənub dağlarından düzən-
liklərin geniş girişinə qədər uzanan,
uzun dərin dərələrdə və ya vadilərdə
yaşayan tayfaları yanına çağırır. Bu-
nun arxasınca Valarşak geniş düzən-
liyi kəsən Kür (Kura) adlı böyük çay
boyunca yerləşən əzəmətli və şöhrətli,
əhalisi çox olan... diyarda canişinlik
təsis edir”.

Atropatena Albaniyası şahlığının yaradılması tarixi haqqında

Atropatena Albaniyası şahlığının yaradılmasının tarixi haqqında Alban şahlığının mənşəyi barədə tədqiqat versiyaları

Müstəqil Albaniyanın əmələ gəlməsinin vaxtı problemi indiyə qədər öz etibarlı təsdiqini tapmamışdır. Elmdə Albaniya şahlığının mənşəyinin vaxtı barədə iki tədqiqat versiyası mövcuddur. “Ümumdünya tarixi”ndə qeyd edilir ki, “Albaniyada dövlət, ehtimal ki, m.ə. I əsrin ortalarında yaranmışdır” (*Всемирная история, Т. 2. М.: Госполитиздат, 1956*). Albaniya üzrə məşhur tədqiqatçı K.Trever də bu fikirdədir. Bəzi tədqiqatçıların qəbul etdiyi ikinci versiyadan isə belə çıxır ki, Alban şahlığı m.ə. IV-III əsrlərdə yaranmışdır.

Yuxarıda biz Albaniya şahlığının əmələ gəlməsində Parfiya və erməni amilinin olmaması barədə arqumentlər gətirdik. İndi isə söhbət Alban şahlığının əmələ gəlməsində ellin-Roma amili barədə gedəcək.

Alban şahlığı m.ə. IV-III əsrlərdə mövcud ola bilərdimi?

Biz həm Alban şahlığının m.ə. IV-III əsrlərdə mövcud olması barədə bəzi tədqiqatçıların arqumentlərini göstərəcək, həm də onları təkzib edən əks arqumentlər yürütməyə cəhd edəcəyik.

Tədqiqatçı A.Əlimirzəyev heç bir arqument gətirmədən iddia edir ki, **“erkən ellin dövründə Alban şahlığı Atropatena ilə paralel olaraq mövcud olmuşdur”**. Tarixdə “erkən ellin dövrü” dedikdə m.ə. 336 [və ya 334] və təxminən 280-ci il arasındakı zaman kəsiyi nəzərdə tutulur. Tarixin bu dövrünə dair albanlar barəsində yalnız bir xatırlatma var, onlar midiyalılar, sakasenlər və kadusilərlə birlikdə m.ə. 331-ci ildə Əhəmənilər Midiyasının satrapı Atropatın rəhbərlik etdiyi dəstənin tərkibində İskəndər ordusuna qarşı vuruşmuşlar. Buradan belə bir sual ortaya çıxır ki, əgər birləşmiş dəstənin rəhbəri Atropatın özü hələ müstəqil hökmdar deyildisə, onda albanlar qrupu hansı müstəqil şahlığı təmsil edə

bilərdi? Beləliklə, erkən ellin dövründə yalnız Midiya satraplığının nəzarəti altında olan alban tayfalarının mövcudluğu barədə bir dəlil var və başqa heç bir məlumat yoxdur.

Numizmatik arqument. Bəzi tədqiqatçılar (A.Əlimirzəyev və digərləri) m.ə. IV-III əsrlərdə müstəqil Alban şahlığının yaradılması barədə danışarkən numizmatik məlumatlara istinad edirlər. Məşhur mütəxəssis Əli Rəcəbli iddia edir ki, keçmiş Albaniya şahlığının ərazisində aşkar edilən ən erkən sikkələr Makedoniyalı İskəndərin özünün gümüş draxmaları və tetradraxmaları şəklində olmuşdur (1 draxma 4,336 q-a bərabər olan çəki vahidir – tərç). Bu zaman, Əli Rəcəblinin tədqiqatlarına əsasən, keçmiş Albaniya ərazisində aşkar edilən, Makedoniyalı İskəndərin adından zərb olunan ən qədim sikkələr təxminən m.ə III əsrə, İskəndərin təqlidi kimi zərblənmiş digər qədim sikkələr isə təxminən m.ə. I əsrdən tez olmayan dövrə aid edilmişdir. Keçmiş Albaniya ərazisində tapılan sikkələrin heç birində onların nə zərb olunma tarixi, nə də yeri göstərilmişdir. Beləliklə, keçmiş Albaniya ərazisində tapılan numizmatik tapıntılar m.ə. IV-III əsrə qədər müstəqil Alban şahlığının mövcud olduğunu sübut etmir.

Fəth edilməmiş Albaniya arqumenti. Bəzi tədqiqatçılar antik mənbələrdə Albaniyanın İskəndər tərəfindən ələ keçirilməsi barədə heç bir dəlil olmadığına əsaslanaraq onun müstəqil olduğunu iddia edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, İskəndər yalnız paytaxt şəhərləri, yəni Əhəmənilərin satraplıqlarının mərkəzi şəhərlərini zəbt edirdi. Albanların torpaqları isə o zaman əyalət, hətta ucqar idi və paytaxtı Ekbatan olan Midiya satraplığının tərkibinə daxil idi. Ekbatanın İskəndər tərəfindən zəbt edilməsi, albanların da yaşadığı şimal bölgələr də daxil olmaqla, bütün Midiya satraplığının fəth edilməsi demək idi. Bununla yanaşı, Kurtsi Ruf İskəndərin Satrapenaya (bu da elə Atropatnadır) səfəri haqqında danışır. Arrianın məlumatlarına görə, Atropat İskəndərin Midiyaya gəlişi zamanı onu amazonlar və onların başçıları ilə tanış edir. Siciliyalı Diodor da daxil olmaqla, bir çox mənbələr bu görüşün həqiqətən olduğunu təsdiq edir. Bu görüş barədə Nizami Gəncəvi də yazmışdır, orada söhbət Nüşabə adlı məşhur Bərdə hökmdarından gedir. Bizim müasirimiz, Stenford Universitetinin (ABŞ) tədqiqatçısı Adrianna Mayor qədim yunan müəlliflərinin İskəndərin amazonlarla görüşü barədə məlumatlarının Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poeməsindəki təsviri ilə inandırıcı eyniləşdirməsini aparmışdır. Buna əsaslanaraq bir tərəfdən iddia etmək olar ki, alban və sakasenlərin/sakların yaşadığı bölgə kimi Kür-Araz çayarasına Midiya satrapı Artopat tərəfindən nəzarət edilirdi və bu torpaqların yerli hökmdarlarından birini İskəndərlə tanışlıq üçün məhz o gətirmişdi. Digər tərəfdən, bu fakt alban torpaqlarının hansısa müstəqilliyini inkar edir və belə hesab etməyə imkan verir ki, İskəndər, Midiya satraplığının digər ərazilərində olduğu kimi, Atropatın

vasitəsilə amazonların, sakların və albanların yaşadıkları ərazilərə də nəzarət edirdi. Atropat amazonlarının mənşəyinə gəldikdə isə, Adrianna Mayor güman edir ki, Nüşabə ədəbi obrazı Mərkəzi Azərbaycanda yerləşən və paytaxtı Bərdə şəhəri olan “Sakasena” (“saklar ölkəsi”) adı ilə məşhurlaşan ölkənin sak-skif qadın liderinin surəti əsasında yaradılmışdır. Adrianna Mayorun qeyd etdiyi kimi, Midiya satrapı Atropat tərəfindən Makedoniyalı İskəndərə təqdim edilən amazonlar, sözün əsl mənasında, Midiya satrapının idarəçiliyi altında olan sak tayfalarının həqiqi qadın döyüşçüləri ola bilərdi.

Alban şahlığının yaradılmasından öncəki hadisələr

Zamanına görə Alban şahlığının yaradılması üçün ən əlverişli dövr, antik məlumatların təsdiq etdiyi, Lukullun II Tiqran üzərində sarsıdıcı qələbəsi və Pompeyin bölgəyə hərbi yürüşü arasındakı müddət ola bilər.

M.ə. 68-ci ildə Lukullun başçılıq etdiyi Roma qoşunları və II Tiqran arasında döyüş baş verdi. Plutarx Tiqranın tərəfdarları arasında Albaniya şahının adını deyil, “...Kaspi dənizindən olan albanların və onlara qonşu olan iberlərin dəstələrinin, eləcə də, Araz çayı sahillərində yaşayan, Tiqranın iltifatı və hədiyyələri ilə cəlb edilən az olmayan sayda azad tayfaların” adını çəkir (Plutarx, Lukull, 26). Bu döyüşdə Tiqran məğlubiyyətə uğrayır. Görünür, Tiqranla onun tərəfində döyüşən albanlar və saklar/sakasenlər arasında hansısa ittifaq münasibətləri və ya yalnız razılaşma var idi. Lakin Lukulldan aldığı sarsıdıcı məğlubiyyətdən sonra Tiqran bölgəyə hansısa bir təsir göstərə bilmək imkanını itirdi. Plutarx həmin dövr haqqında yazır: “...parfiyalılar Lukull zamanında hələ Krass dövründə olduğu qədər gücə çatmamışdılar; ölkədaxili müharibələr və qonşularla ixtilaf üzündən onların dövləti hələ elə də möhkəm deyildi”. M.ə. 95-55-ci illərdə hökmdarlıq etməsinə baxmayaraq, bu II Tiqranın fəaliyyəti ilə də bağlı ola bilməzdi, lakin “...Lukullun qələbəsindən sonra (m.ə. 68-ci il) artıq nə Mitridat, nə də Tiqran heç bir şey edə bilməzdi” (Plutarx, Lukull). Tiqran, əslində, Romanın tam asılılığına düşdü və özünün bütün qazandıqlarından imtina etməyə məcbur oldu. Artıq Lukulldan sonra Pompeydən ikinci sarsıdıcı məğlubiyyətə məruz qalmaqla “Tiqran özü tamamilə silahsız halda Pompeyin yanına gəldi, onun qarşısında diz çökdü və başından diademanı (tacı) çıxarıb onun ayaqları önünə qoydu, yaltaqcasına artıq ona məxsus olmayan, lakin zəfər yürüşündə Lukull tərəfindən aparılan şeyləri Pompeyə təqdim etdi (Plutarx, Lukull). Bu Tiqranın həyatı acınacaqlı surətdə başa çatdı. Plutarx qeyd edir ki, “armenialı Tiqran tacını Pompeyin ayaqları altına tullayaraq, Romanın mülkiyyətinə çevrilən yeni çarlığı utanc içində qəbul etdi (Плутарх. О судьбе и доблести Александра, Речь вторая, 3).

Müstəqil Atropatena Albaniyası şahlığı haqqında ilk məlumat

Albaniya şahlığı haqqında ilk xatırlama m.ə. 66-cı ilə aiddir, belə ki, Plutarx və Dion Kassi məhz bu dövrün hadisələri ilə əlaqədar olaraq Albaniya şahı haqqında məlumat verirlər. Pompey haqqında hekayətdə (m.ə. 66-cı ildə) ilk dəfə “albanların şahı”nın adı çəkilir (Plutarx, Pompey, 34). Həmçinin, Dion Kassi (Римская история, XXX VI, 54) m.ə. 66-cı ildə Pompeylə bağlı hadisələri təsvir edərkən belə bir xatırlatma verir: “albanların şahı Oroyz”. Yalnız şahın varlığı şahlığın da mövcud olduğunu bildirə bilər. Beləliklə, antik mənbələrdən aydın olur ki, mərkəzləşmiş müstəqil Albaniya şahlığının əmələ gəlməsi m.ə. 66-cı ilə aiddir.

Strabon həmçinin m.ə. I əsri nəzərdə tutmaqla bildirir ki, “...indi onlarda (albanlarda) bir şah bütün tayfaları idarə edir” (Strabon, XI, 4, 6). Digər Roma müəllifləri də həmçinin Albaniya şahlığı barədə məlumat verirlər. Plutarx sərkərdələr Mark Antoni, Kanidi Kraasin fəaliyyətləri barədə m.ə. 36-cı il hadisələrini təsvir edərkən söyləyir: “Kanidi... həm ermənilər üzərində, həm də iberlərin və albanların şahları üzərində qələbə çaldı və Qafqaza qədər hərəkət etdi” (Plutarx, Mark Antoni, 34). Roma imperatoru Avqust (m.ə. 63-cü il – m. 14-cü ili) öz xatirələrində yazır: “...Bizim dostluğumuzu albanların və iberlərin və midiyalıların şahları ... səfirlər vasitəsilə xahiş etdilər” (Август Октавиан. Деяния Божественного Августа, 31.2). Böyük Plini (22-79-cu illər) artıq Albaniya şahlığının paytaxtının – Qəbələnin mövcud olmasını qeyd edir (Естественная история, 6, 28-29, 31), m. II əsrdə Klavdi Ptolemey Albaniya şahlığının coğrafi koordinatları barədə məlumat verir (V, 12, 9). Antik mənbələrin albanlar haqqında etnos kimi yalnız m.ə. IV əsrdə (Makedoniyalı İskəndərin yürüşləri ilə bağlı), Albaniya haqqında isə şahlıq kimi (başda öz şahları olmaqla) yalnız m.ə. 66-cı ildən başlayaraq (Pompeyin yürüşü ilə bağlı) məlumat verdiyi təkzibedilməzdir. Albaniya şahlığı mürəkkəb proseslərə baxmayaraq, uzun əsrlər boyu öz müstəqilliyini qoruyub saxlamağı bacardı. Ammian Marsellin Sasani hökmdarı Şapurun romalılarla döyüşlərindən birini təsvir edərkən qeyd edir: “...saysız-hesabsız qoşunla doldurulan üfüq, öz parlaq al geyimiylə başda olan şah (Şapur). Onunla bir sırada, sol tərəfdə xionitlərin ortayaşlı, artıq sifəti qırışmış, misilsiz ağıla malik və çoxlu qələbələrlə şöhrətlənmiş yeni şahı Qrubbat gedirdi. Sağ tərəfdə albanların yerinə və ehtiramına görə birinci ilə bərabər olan şahı gedirdi” (XVIII, 6, 22).

Atropatena Albaniyası şahlığının hökmdar sülalələri

M.Xorenli və M.Kaqankatukluya görə, Albaniyanın ilk hakim sülaləsi Sisak nəslı, ilk şahı isə Aran olmuşdur (tədqiqatçılar sisakların nəslinin skif mənşəli olduğunu qəbul edirlər).

Fəridə Məmmədova haqlı olaraq M.Xorenlinin Aranın guya Armenianın hökmdarı təyin edildiyi barədə iddiasını təkzib edir. M.Kaqankatuklu Arandan əvvəl Albaniyanı idarə edənlər arasında Skayordinin adını çəkir ki, o da, B.B.Piotrovskinin fikrincə, tərcümədə “skif oğlu” deməkdir. M.Kaqankatuklu Albaniya hökmdarlarını sadalayarkən daha bir məlumat verir: “...Aluankın hökmdarı təyin edilən Aran da onların nəslindən idi”. Ziddiyyətli hal yaranır: əgər M.Xorenli və M.Kaqankatukluya inansaq, şahlığı arşakilər yaratmış, lakin hökmdarı öz nəsilərindən deyil, yerli başçılardan təyin etmişlər. Daha sonra M.Kaqankatuklu təəssüflə qeyd edir ki, “mənim Aranın şah təyin olunmasından indiki hadisələrə qədər söylədiklərimin hamısı haqqında ardıcılıqla nəql edən [məlumatlar] tapmaq çox faydalı olardı, amma Şərqdə çoxlu müxtəlif tayfaların mövcudluğu və kitabların, vəsiyyətlərin yandırılması bunun nə qədər [çətin] olduğunu söyləyir. Lakin burada köməyimizə [Atropatena hökmdarı] Artavazdın romalılarla müharibəsi haqqında kertolahayr Moisey [Xorenlinin söylədikləri] gəlir. Çünki [Artavazd] Atrpatakanda çoxminlik qoşun topladığı zaman Qafqaz dağlarından güclü tayfaları, eləcə də Aluank və İveriya qoşunlarını çağırdı, Mesopotamiyaya doğru hərəkət etdi və onların köməyi ilə romalıların qoşunlarını qovdu”.

Albaniyanın ikinci hakim sülaləsinin şahları, o cümlədən alban tayfasını təmsil edən Oroys və onun qardaşı Kozis haqqında Pompeyin yürüşü ilə (m.ə. 66-cı il) əlaqədar olaraq Plutarx (Pompey, 34) və Dion Kassi (XXXVI, 54, 1) məlumat verirlər.

M.ə. 36-35-ci illər hadisələri barədə (Pompeydən 30 il sonra) danışan Dion Kassi Albaniya şahı Zoberin Roma sərkərdəsi Publi Kanidi Kraasla qarşıdurması haqqında yazır (XLIX, 24, 1). Strabon isə həmin tarixi dövrü belə təsvir edir: “Onların da şahları çox yaxşıdır. Düzdür, indi onlarda bir şah bütün tayfaları idarə edir, əvvəllər isə hər müxtəlif dilli tayfanı öz hökmdarı idarə edirdi (XI, IV, 6)”. Mənbələr sübut edir ki, hər iki sülalənin hökmdarı “aranşah” titulu daşıyırdı. M.Kaqankatukluya görə, hətta Mihranilər sülaləsinin hökmdarlığının başlanğıcında, VI əsrdə Aranşahlar nəslı Albaniyada hakimiyyətə iddia edən nüfuzlu qüvvə kimi qalmışdı (II, 7).

M.Kaqankatuklu mənşəcə parfiyalı (arsaki) olan üçüncü sülalənin mövcudluğu barədə də məlumat verir: “Arşaki olmayan Arandan tutmuş böyük Arşakilər nəslindən olan Cəsur Vaçaqana qədər Albaniya şahlarının sayı məlum deyildir. Həmçinin onların hansı nəslindən olması barədə də dəqiq heç nə deyə bilmərəm. Aluank ölkəsində hökmdarlıq edənlərin sıra ilə adları belədir: Cəsur Vaçaqan, Vaçe (I), Urnayr, İavçaqan [*], Merhavan, Satoy, Asay, Yesvalen/Asuagen, Vaçe (II), daha sonra Mömin Vaçaqan – Aluank çarı”.**

O bunların arasından Albaniya şahı Mömin Vaçaqanı və hazırda Partav (müasir Bərdə) adlandırılan möhtəşəm Perozapat şəhərini salan şah Vaçeni fərqləndirir (Kaqankatuklu, I, 15). M.Kaqankatuklunun xülasəsinə görə bu siyahıdan yalnız Cəsur Vaçaqanın arsakilərdən olması təsdiqlənir, o, qalanları barədə deyir ki, “onların hansı nəslindən olmasını səhih deyə bilmərəm”.

Albaniyada 457-ci ildə başlayan üsyan 463-cü ildə yatırıldı. II Vaçə taxt-tacdan imtina etdi və Albaniyada şah hakimiyyəti ləğv edildi. Ölkəni Fars canişini – mərzban idarə etməyə başladı. 481-484-cü illərdə Albaniyada, İberiyada və Armeniyada üsyanlar oldu. Bu zaman Persiyaya soxulan eftalitlər tərəfindən Sasani şahı öldürüldü. Nvarsak kəndində saziş bağlandıqdan sonra Albaniyada şah hakimiyyəti ölkənin müstəqil daxili idarə edilməsi hüququ ilə bərpa edildi. 487-ci ildə II Vaçenin qardaşı oğlu III Mömin Vaçaqan Albaniyanın şahı oldu.

Mömin Vaçaqanın vəfatından sonra, 510-cu ildə Albaniyada şahlıq hakimiyyəti ləğv edilmişdir. Ölkədə 629-cu ilə qədər Fars canişinləri – mərzbanlar hökmdarlıq etmişlər.

VI əsrin ortalarında I Xosrov Ənuşirvanın hərbi-inzibati islahatı nəticəsində Adurbadaqan (şimal) kustu/vilayəti yaradılmış və Albaniya da ora daxil olmuşdur. Beləliklə, Atropatena və Albaniya yenidən vahid dövlət idarəetməsində birləşmişdir. İbn əl-Asir bildirir ki, bu dövrdə Azərbadqanın canişini Bəhram Cuşanas, sonra isə onun oğlu Bəhram Çubin olmuşdur (m. 579-cu ilindən başlayaraq), buradan Adurbadaqan (şimal) kustunun/vilayətinin canişini vəzifəsinin Bəhram Çubin ailəsi üçün irsi olduğu aydınlaşır. Firdovsi qeyd edir ki, Bəhram Çubin iki paytaxtı – Ərdəbil və Bərdəni idarə etmiş və Aşkanilər nəslindən olmuşdur (Firdovsi), Əbu Səid Gərdizi isə iddia edir ki, o, qədim Mihrani nəslindəndir.

Bəhram Çubinin həyatı çətin olmuşdur. Hətta sasanilərdən olmayan Bəhram Çubin xarici dövlətlərə qarşı uğurlu döyüş əməliyyatlarından sonra, 590-cı ildə, Sasanilərin şah taxt-tacına sahib olmağı da bacarmış, lakin devrilmişdir. Onun bütün ətrafı təqibə məruz qalmışdır. Bəhram Çubinin Sasani taxtından devrilməsindən və Hörmüzdün oğlu Xosrov Pərvizin taxta oturulmasından sonra, 591-ci ildə onun çevrilişdə əli olan qohumu Mihran öz qohumları ilə birlikdə Sasanilərin düşməni olan xəzərlərin yanına keçməyə ümid edərək Cənubi Qafqaza qaçmışdır. Nəticədə o, Albaniyaya çatmış və Qardmanda/Girdimanda məskunlaşmışdır. Bu hadisə 591-600-cü illərə aiddir. O, Albaniyada Hörmüzdün fərman almışdır. Fərmanda ona əfv vəd edilmiş, xəzərlərin tərəfinə keçməsi müqabilində olduğu yerdə qalmaq təklif edilmişdir. Bu torpaq ona irsi mülkiyyət kimi hədiyyə verilmişdir.

603-cü ildə Albaniyada Mihranilər sülaləsi möhkəmləndi, lakin bu sülalə yalnız 630-cu ildən etibarən ölkənin tam səlahiyyətli hökmdarları, Albaniyanın “ilk böyük knyazları” oldular. Bununla da Mihranilər sülaləsinin Albaniyanı VIII əsrə qədər idarə edən növbəti alban hökmdarlar qolunun əsası qoyuldu.

Firdovsiyə görə, Bəhram Çubin Aşkanilər (başqa sözlə, Atropatilər) nəslindən olduğuna görə Aşkaniləri və onun qohumlarını Mihranilər hesab etmək olar. M.Kaqankatuklu alban Mihranilər nəslinin genealogiyasını tərtib etmişdir: Mihr, Armayel, Vard, Cəsur Vardan, Vard, Varazman, Varaz-Qriqor, Varaz-Peroz, Cavanşir, Yezud-Xosrov və Varazman (M.Kaqankatuklu, II, 17). Əbu Hənifə əd-Dinəvəri Aşkanilər sülaləsinin hökmranlığı altında olan ərazilər arasında “Mihrçankadak”ın adını çəkir. Z.Şirvaniyə görə, ərəb hakimiyyəti tərəfindən Şirvana və Arana hökmdar təyin olunan Məhəmməd bin Yəzid Bəhram Çubin nəslinin nümayəndəsi olmuşdur.

Albanlar və Albaniya qədim və antik İtaliyada

Roma tarixçisi Pompey Troq (m.ə. I əsr – m. I əsri) belə bir məlumat verir: “...deyirlər ki, Herkules Herionun qətlindən sonra ondan <qopardığı> mal-qaranı İtaliyadan keçirməklə qovduğu vaxt, albanlar İtaliyadan, Alban dağlarından Herkulesin arxasınca getmişlər. Albanlar Mitridat müharibəsi vaxtı özlərinin italyan mənşələrini yada salaraq Pompeyin döyüşçülərini qardaşları kimi salamlamışdılar (*Pompey Troq. Филипповы истории*, XLII, 3, 4).

İtaliyadakı albanlar kim olmuşdur? Onlar aborigen, yoxsa gəlmə əhali idi?

Bu suallara cavabı Pompey Troqun yaxın sələfi, italyan şairi Vergilinin (m.ə. 70-19-cu illər) məşhur “Eneida” poemasında tapmaq olar. Vergili “Eneida” poemasını Pompeyin Albaniyada döyüş əməliyyatlarından 30 il sonra, yəni m.ə. 29-19-cu illərdə yazmışdır.

Vergiliyə görə, Homerin “İliada”da adını çəkdiyi Eney dağıdılmış Troyanı tərk etmək qərarına gəlir. Eney Troyanı tərk etmək qərarını qəbul edən vaxt onu qınayırlar. Bu qınaqlara cavab olaraq Eney deyir: “Mən İtaliyaya öz iradəmlə üzümürəm”. O, taleyini idarə edən tanrıların iradəsinə işarə edir. Buna cavab olaraq Eneyə deyirlər: “Yox, sən ilahənin oğlu deyilsən... Xəyanətkar, səni Qafqazın dik yamacları dünyaya gətirdi, Hirkanın cəngəlliklərində yırtıcı dişli pələng bəslədi!” (*Vergili*, IV, 367). [*Herodot* (II, 5), *Strabon* (XI, 7), *Siciliyalı Diodor* (XVII, 75) və *Arrian* (VII, 16) Hirkan dedikdə Xəzər dənizini nəzərdə tuturdular].

Eney yol yoldaşlarının müşayiəti ilə iyirmi gəmidə yeni vətən axtarışına yollanır və İtaliya sahillərinə çatır. O, burada Latsiyə gəlir, yerli hökmdar Latin Eneyə öz qızı Laviniyanın əlini təklif edir və yeni şəhər salmaq üçün ona ərazi verir. Eneyin oğlunun adı “İl” formasında göstərilir. Sonra o öz adını “Yul”a dəyişir (I, 266-267). Eyni zamanda, Eneyin oğlu “Askani” kimi də xatırladılır. O, Alba-Lonqa şəhərini yaradır, buranı özü və nəsiləri idarə edir (*Vergili*, I, 8). Bu addan da italyan albanlarının ənənəsi başlanır. Alba-Lonqanın növbəti hökmdarı Eneyin nəslindən Numitor olur. Doğma qardaşı Amuli onu məkrli şəkildə devirir və Numitorun nəslini kəsmək üçün onun yeganə qızı Reya Silviyanı kahinə olmağa məcbur edir. Roma ənənəsinə görə kahinələr 30 il ərzində öz bəkirliklərini saxlamalı idilər. Lakin müqəddəs meşədə dördüncü il xidmət edən zaman onun yanına tanrı Mars gəlir, Reya Silviya ondan iki oğul dünyaya gətirir və on-

ları Romul və Rem adlandırır (*Vergili*, I, 274). Bu barədə öyrənən Amuli Silviyanı nəzarət altında saxlayır, onun uşaqlarını isə zənbilə qoyub Tibr çayına atmağı əmr edir. Zənbil tezliklə Palatin təpəsinin yanında sahilə çıxır, orada onu diş canavar tapır və uşaqları bəsləyir (*Vergili*, I, 275). Bir qədər sonra hökmdarın çobanı Romul və Remi tapır və onları övladlığa götürür. Böyüyəndən sonra onlar öz mənşələrinin sirrini öyrənirlər. Alba-Lonqaya qayıdıb Amulini öldürür və babaları Numitoru yenidən taxta oturdurlar. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra Romul yeni şəhərin təməlini qoyur, onu öz adı ilə Roma adlandırır və Qədim Romanın ilk hökmdarına çevrilir (*Vergili*).

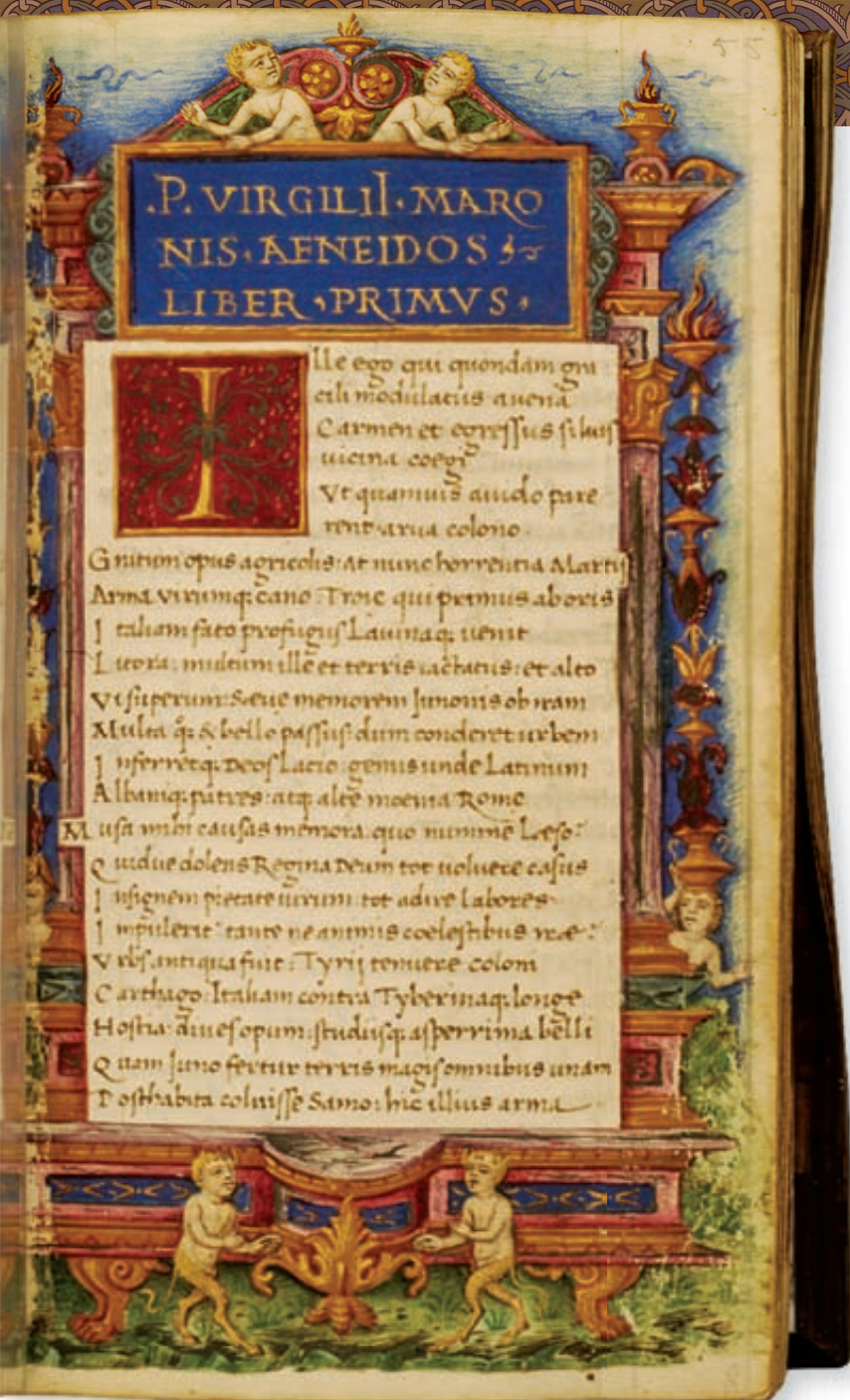
Strabonda oxuyuruq: “Albanlar əvvəlcə romalılarla həmrəylik içində yaşayırdılar. Hər tayfa öz hökmdarı tərəfindən idarə edilir və ayrıca yaşayırdı. Buna baxmayaraq, onlar arasında qarşılıqlı nikahlar, eləcə də, Albada ümumi qurban kəsmə ayinləri mövcud idi. Sonralar onların müharibəsi başlayanda Alba, məbəddən başqa, tamamilə dağıdıldı, albanlar isə Roma vətəndaşları kimi tanındılar” (V, III, 4). Plutarx bildirir ki, Romul və Remin doğum tarixləri və Romanın əsasının qoyulması astroloji metodla hesablanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, onlar m.ə. 771-ci ildə, martın 26-da doğulmuşlar, Romanın əsası isə m.ə. 754-cü ildə qoyulmuşdur.

İtaliya və Atropatena albanlarını hansı arqumentlər bağlayır?

Birinci arqument. Özlərinin İtaliya Albaniyasını yaradan Eneyin və onun nəsilələrinin Hirkan/Kaspi və Qafqaz mənşəli olmaları Atropatena və İtaliya albanlarının qohumluğunun əsas amili ola bilər.

İkinci arqument. Eneyin oğlunun adı əvvəlcə “İl” olmuşdur. Qədim türk dillərində “İl” və “El” sözləri “tayfalar ittifaqı, xalq, dövlət” mənasını verir” (QTL-DTC, s. 168-169).

Üçüncü arqument. Eneyin oğlunun digər adı Askani olmuşdur ki, o da Atropatilər sülaləsinin adı ilə fonetik olaraq həmahəngdir. Atropatilər Əbu Hənifə (699-767-ci illər), əl-Məsudi (896-956-cı illər), Biruni (973-1048-ci illər), İbn əl-Asir (1160-1233-cü illər) aşkanilər kimi xatırladırlar. Bunun təsadüfi oxşarlıq, yoxsa aralarındakı hansısa genealoji əlaqə olduğunu təyin etmək çətindir.

Alba Longa

Dördüncü argument. Eneyin taleyin ümidinə buraxılmış nəslini dişi canavar bəsləyir. Dünya mifologiyasında belə epizod həmçinin türkyüt Aşinanın nümunəsində türk ənənələrində də var.

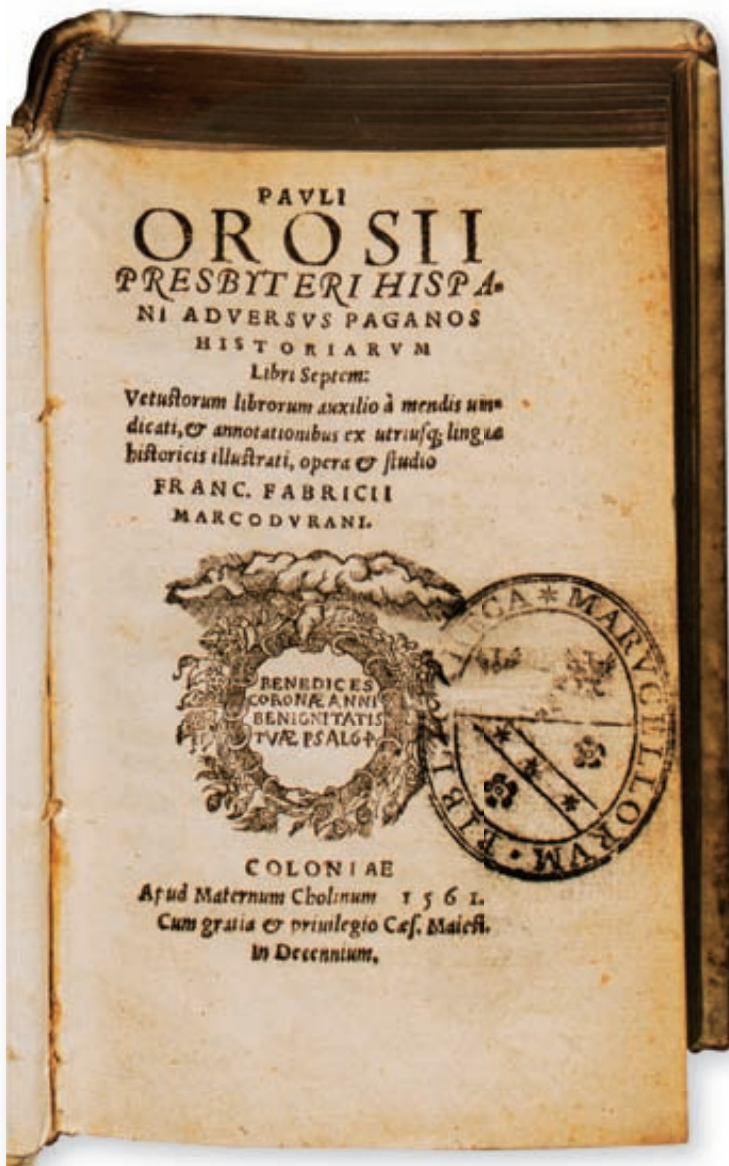
Bəşinci argument. Vergiliyə görə, Romanın banisi tanrı Marsın oğlu olmuşdur. Digər Roma müəllifi Prissian beş əsr sonra Atropatena albanlarının Marsla əlaqəsi barədə yazır: “...Qəzəbli Marsın döyüşkən <oğulları> albanlar” (*Присциан. Землеописание, 644-721, V-VI əsrlər*). P.Papini Stasi də həmçinin Marsı skiflərin əcdadı sayır: “Skifiya amazonların döyüş həyəcanı ilə alovlanır və ata Mars döyüşə icazə verəndə və sərt müharibə qapılarını açanda dəyirmi qalxanlı döyüşçülər irəli atılırlar” (*Fivaida, 5-ci kitab, 144-146*).

Vergilinin məlumatının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, italyan albanlarının əslə Hirkan dənizi (Xəzər dənizinin cənub hissəsi belə adlanırdı) sahillərindən və Qafqaz dağlarındandır. Bu, Pompey Troqa italyan və Qafqaz albanlarının qohumluğu barədə fikir bildirməyə əsas vermişdir.

Alba-Lonqa (*lat. Alba Longa*) – Romadan cənub-şərqə doğru yerləşən Latsioda qədim latın şəhəridir. Rəvayətə görə, Alba-Lonqa m.ə. təxminən 1152-ci ildə Eneyin sonralar Yul adını qəbul etmiş və Yulilər nəslinin əcdadına çevrilmiş oğlu Askani tərəfindən tikilmişdir. Təxminən, m.ə. I minilliyin başlanğıcında Latın İttifaqının mərkəzi olmuşdur. M.ə. VII əsrdə şəhər romalılar tərəfindən dağıdılmış, albanlar Romaya köçürülmüş, nüfuzlu alban nəsilələrinin üzvləri Roma zadəganları kimi qeydə alınmışdır. Alba-Lonqa əfsanəvi Romul və Remin vətəni hesab olunur.

Şimali Qafqaz-Krım Albaniyası və albanlar: İskəndər Dəmir qapılarından Meotidaya qədər...

- “Beləliklə, şərqdə olan Kaspi dənizindən, Şimal okeanının sahillərindən aşağıda Tanais çayına və qərbdə yerləşən Meotida gölünə qədər, cənub-qərbdə yerləşən Kimmeri dənizinin sahillərindən cənubda yerləşən Qafqaz diyarı və qapılarına qədər olan [məkanda] otuz dörd xalq yaşayır. Lakin bütövlükdə ən yaxın vilayəti Albaniya adlandırırlar”. *Павел Орозий. История против язычников (385-420-ci illər).*
- “İskəndər dəmir qapılarının və Alan dağlarının yerləşdiyi həmin dənizin qərb tərəfindən Şimal okeanına və Tanaisin başladığı Meotida bataqlığına qədər bütün bu ölkə, adətən, Albaniya adlandırılırdı”. *Путешествие в Восточные страны Вильгельма де Рубрук в лето Благости 1253, Послание Вилгельма де Рубрук Людовику IX королю французскому.*
- “Sonra qərbdə Xəzər dənizindən Danay/Dunay çayına və Meotida/Azov gölünə qədər, daha sonra cənubda Vendelsə və Tavr dağlarına qədər və şimalda Qarsekqə (Yeri əhatə edən okeanın alman adı) qədər ərazi daxilində bütün Skifiya torpağı yerləşir, o, otuz iki xalqa bölünür. Danay/Dunay çayından dərhal sağda yerləşən torpaqlarda olanları latınca “albanlar” adlandırırlar. IX əsrdə ingilis kralı Alfred Orozinin məlumatını (385-420-ci illər) yeniləşdirmək qərarına gəldi və “Kral Alfredin Orozisi, IX əsr” əsərini yazdı.
- “Bu Albaniya şərqdə Kaspi dənizi ilə sərhəddir və Meotida (Azov) gölünə və boş səhralıqlara qədər uzanaraq Şimal okeanının sahilinə qalxır”. *Бартоломей Английский, 1190-1250-ci illər.*

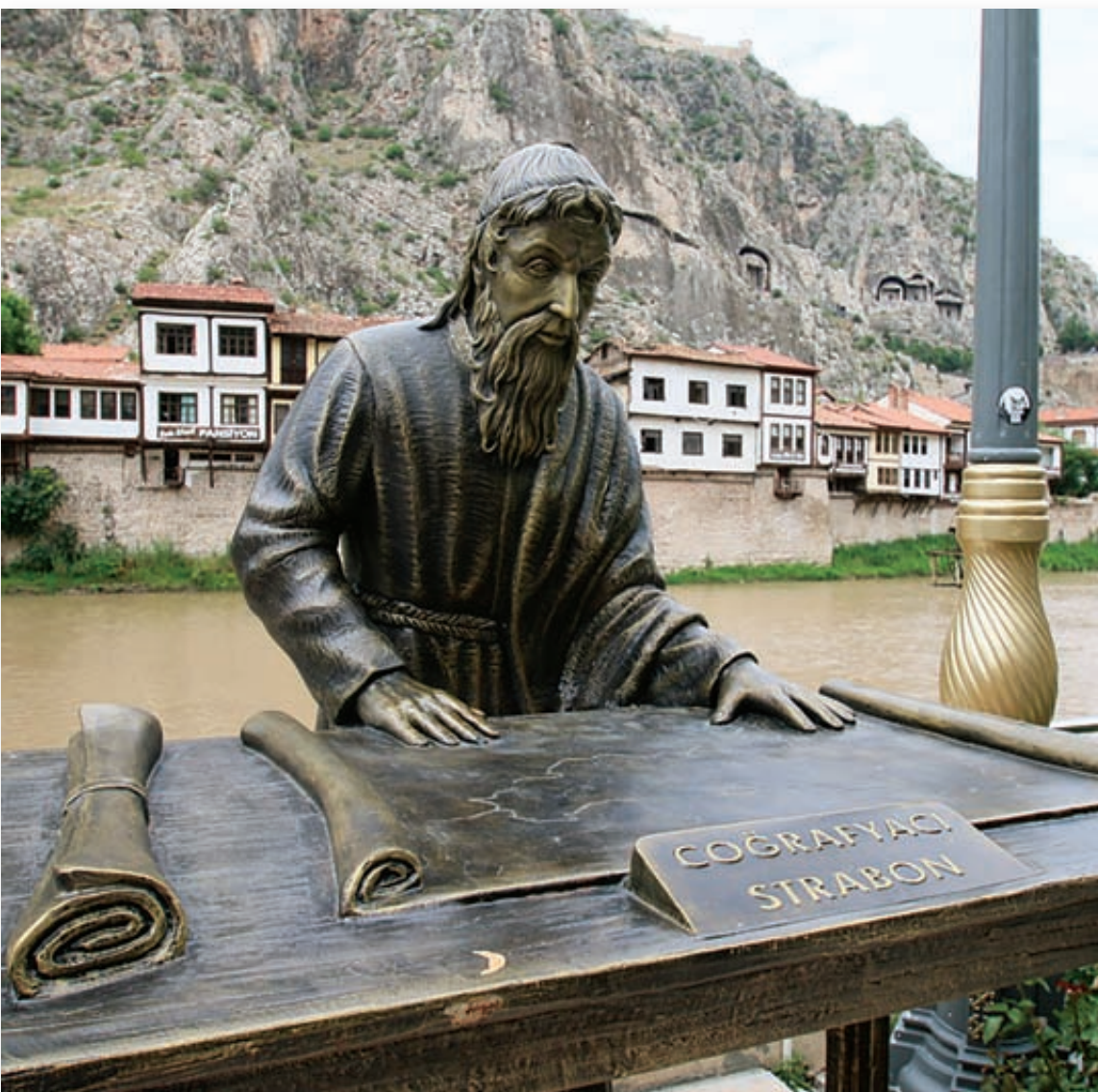

Şərhlər:

Burada nümunə gətirilən Orozi, Rubruk, Bartolomeyin məlumatları belə bir mühakimə yürütməyə əsas verir ki, cənub sərhədləri İskəndər dəmir qapılarından (müasir Dərbənd şəhəri) başlayan və Meotida (Azov) gölünə qədər uzanan daha bir Albaniya olmuşdur. Ona görə də, bəzi tədqiqatçıların elmdə “Qafqaz” təyini almış Albaniyanı, əsasən, Şimali Qafqaz ölkəsi kimi təqdim etmək və bunun nəticəsi kimi bu ölkənin bütün əhalisinin tamamilə qafqazdilli olması fikrini irəli sürmək cəhdləri əsassızdır (Strabona görə, həmin Albaniyada yaşayan 26 tayfadan bir neçəsi qafqazdilli ola bilərdi). Pavel Orozi qeyd edir ki, bu Albaniya Xəzər dənizinin Qafqaz qapılarından Tanais (Don) çayına və Meotida (Azov) gölünə qədər ərazidə lokallaşır”. Alfredin fikri Orozinin söylədiklərinə əsaslanır. Bilavasitə bu yerlərdə olan Rubruk da oxşar vəziyyəti qeyd edir: İskəndər dəmir qapılarının yerləşdiyi Kaspinin qərb tərəfindən Meotida (Azov) bataqlıqlarına qədər. İngiltərəli Bartolomey: “Bu Albaniya şərqdə Xəzər dənizi ilə sərhəddir və Meotida (Azov) gölünə qədər uzanaraq sahilə qalxır”. Bu məlumatlar “Qafqaz Albaniyası” adlandırılan ölkəyə verilən geosiyasi qiymətə yenidən baxmaq üçün əsas verir. Beləliklə, söhbət o barədə gedir ki, hazırda Qafqaz Albaniyası adlandırılan ölkə ilə yanaşı, ərazisi “Qafqaz qapıları”ndan, “İskəndərin dəmir qapıları”ndan Don çayına və Azov gölünə qədər uzanan daha bir Albaniya mövcud olmuşdur. Beləliklə, belə bir iddia irəli sürmək üçün əsaslar var: Qafqazda iki Albaniya olmuşdur, onlardan birini “Şimali Qafqaz-Krım/Don”, digərini isə “Cənubi Qafqaz” və ya Atropatena Albaniyası adlandırmaq olar.

Cənubi Qafqaz və ya Atropatena Albaniyası və albanlar

- Pompey hər iki tərəfdən: Kaspi və Kolxdan dənizə qədər iberiyalıların və albanların üzərinə yürüş etdi. *Strabon*.
- Albanlar... iberiyalılarla Kaspi dənizi arasında yaşayırlar; şərqdə onların ölkəsi dənizə doğru uzanır, qərbdə isə iberiyalılarla sərhəddir. Qalan tərəflərə gəldikdə isə, şimal tərəf Qafqaz dağları ilə əhatə olunmuşdur (çünki bu dağlar düzənliklər üzərində yüksəlir və xüsusən onların dənizdən olan hissələrində Keravniya dağları adlandırılır. *Strabon*.
- Albanların vilayətinə həmçinin indi yox olmuş tayfanın adı ilə adlandırılan Kaspiana vilayəti də daxildir, dəniz də həmin tayfanın adı ilə adlanır. *Strabon*.
- Hazırda Qafqazın ən yüksək hissələri onun ən cənub hissələri olan Albaniya, İberiya tərəfdə, kolxların və genioxların ölkələri hesab olunur. *Strabon*.
- Araz çayı Albaniyanın sərhədlərində axaraq Kaspi dənizinə tökülür. Həmin düzənlikdən sonra Albaniya və Kir çayı ilə həmsərhəd olan Sakasena gəlir. *Strabon*.
- “Mən [indi] şimal-qərb tərəfdən başlayaraq onun (Kaspi dənizinin) ətrafında hansı tayfaların yaşadığını barədə danışacağam. Birinci – Kroni dənizinin yaxınlığında, Kaspi dənizinin ağzındakı sahilə məskunlaşan skiflər; sonra hunlar, onların ardınca kaspilər, onlardan sonra – dağlıq ölkədə yaşayan döyüşkən albanlar və kadusilər... [*Дионисий Перигет Египетский. Описание населенной земли (II в.)*]
- Burada, Kaspi sularının yaxınlığında döyüşkən skif dolaşır, burada həmçinin qəzəbli albanlar yaşayırlar [*Рыфий Феставиен. Описание земного круга (IV в.)*].

Şərhlər:

Ravennalı Anonim (Ravennalı Anonimə aid edilən “Kosmoqrafiya”, 700-cü il) Albaniyanı ölkə kimi Birinci və İkinci kitablarda iki dəfə xatırladır. Birinci kitabda xatırladılan Albaniyanın isседонlar, parflar/parfiyalılar və hind-baktriyalılarla qonşuluğu birmənalı olaraq onun Mərkəzi Asiyada yerləşdiyini göstərir, heç bir şübhə yeri qalmır ki, verilmiş halda söhbət Cənubi Qafqaz Albaniyası barədə deyil, Orta Asiyanın Qədim Albaniyası barədə gedir. İkinci kitabda Anonim qeyd edir: “Midiya ilə yanaşı Böyük Armeniya yerləşir, sonra qafqazlıların Sianiya ölkəsi (gürcü tayfaları svanların ölkəsi nəzərdə tutulur), sonra Albaniya, sonra Masageton ölkəsi, sonra Kaspi ölkəsi, sonra Lepon ölkəsi, sonra İberiya ölkəsi, daha sonra isə Lazlar ölkəsi gəlir”. Bu halda məhz Qafqaz Albaniyasının nəzərdə tutulması heç bir şübhə doğurmur.

Albanlar və Orta Asiyadakı qədim Albaniya

✿ Hindistana gedən yolda Albaniya şahı Böyük İskəndərə qeyri-adi ölçülü bir it bağışladı. *Böyük Plini (149).*

✿ Ravennalı Anonim dünya məkanını özünəməxsus metodika üzrə bölür. O, bir qisim ölkələrin lokallaşmasını “Günəşin səmanın cənub kənarı üzrə hərəkətinə” görə təyin edir. Digər halda isə “Günəşin gecə hərəkəti üzrə təyin edir ki, Şimal okeanının geniş sahilləri üzrə şimal vilayətləri necə yerləşir”. Bu halda gecə 1 və 2-ci saatlarında ritaniya ilə almanlar (franklar), saat 3-də “sansonlar ölkəsi”, saat 4-də Danimarka, 5-də “skirfirinlər”, 6-da “skiflər ölkəsi”, 7-də “sarmatlar ölkəsi”, 8-də “röksolanlar ölkəsi”, 9-da “amazonlar ölkəsi”, 10-da “səhra və qədim Skifiya”, “onun qarşısındakı və ya böyründəkini qazlar/quzlar tayfası kimi işarə edirlər”, 11-də “Kaspi qapıları və ən uzaq Tavr dağları, eləcə də Qafqaz dağları” yerləşdirilir. “Gecə saat 12-də Qədim Albaniya, eləcə də hirkanlar, issoon və parflar ölkəsi yerləşir. O çox böyükdür və məlum olduğu kimi, əvvəllər adı çəkilən hind-baktriyalılarla qonşuluqda yerləşir”. *Ravennalı Anonim.*

✿ “Skifiya göbələyə oxşayır. O, əvvəlcə dar, sonra geniş və dairəvidir, hunlar, albanlar və seres kimi çox uzağa gedirlər. *İordan (VI əsr). O происхождения и деяниях готов.*

✿ Daha sonra Qay Yuli Solin (III əsr) yazır: “...biz oxuduq ki, İskəndərin Hindistana yürüşü zamanı alban hökmdarı tərəfindən İskəndərə iki [belə it] göndərilmişdir” (XV, 7). Plinidə də həmçinin belə bir mətn vardır: “Hindistana yürüş vaxtı alban hökmdarı Böyük İskəndərə qeyri-adi ölçülü it bağışladı” (8, 149). Bu zaman xatırladılan Albaniyanın və Albaniya hökmdarının Qafqaz Albaniyasına heç bir aidiyyəti yoxdur. Məsələ ondadır ki, İskəndər Hindistana Atropatena Albaniyasını keçməklə deyil, m. I əsində Roma xəritəsində əks etdirilən, digər “Şərqi Albaniya” adlandırılan ölkənin olduğu Mərkəzi Asiya bölgəsini keçməklə yollanmışdır (Peytinqerov cədvəli).

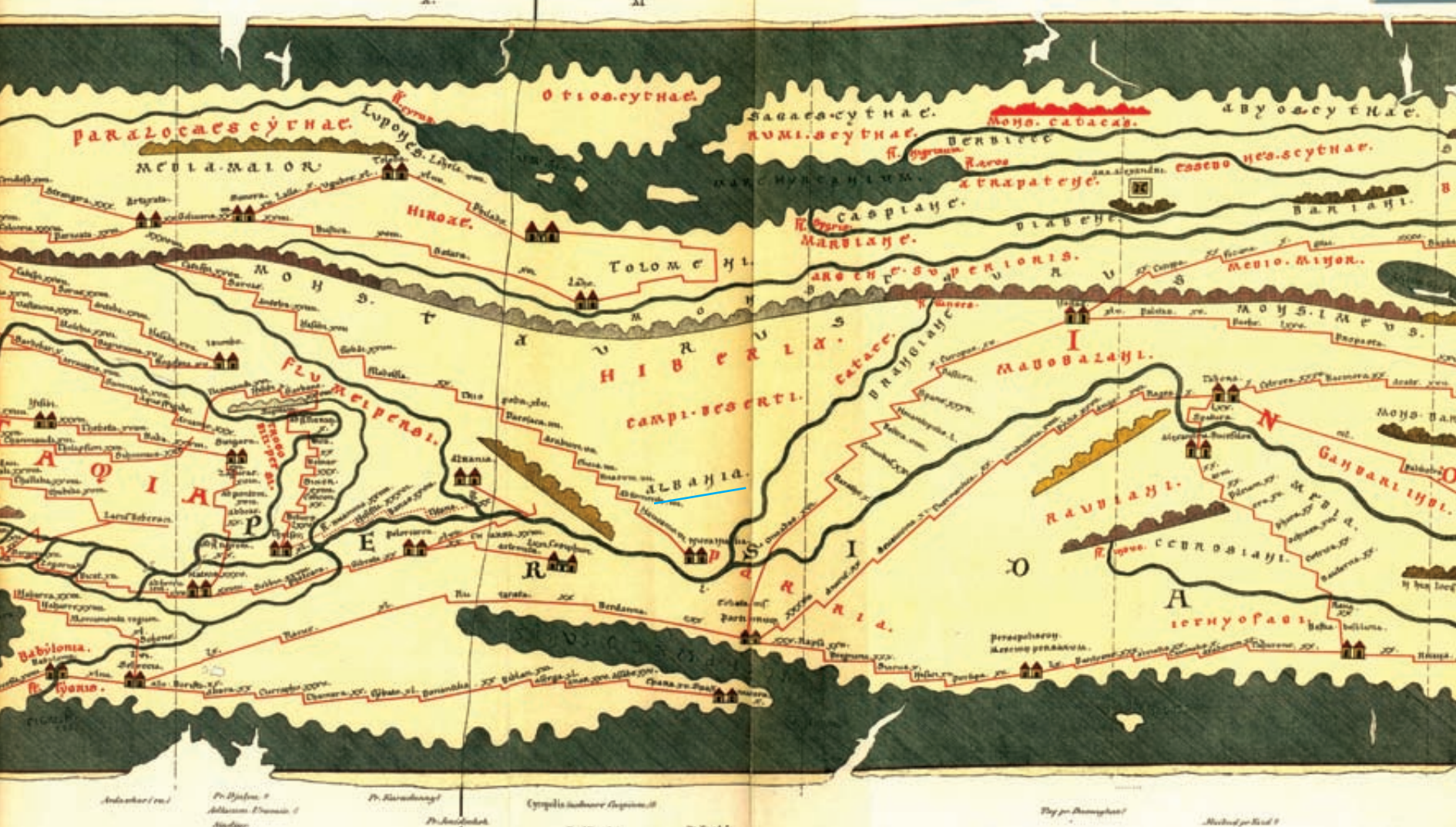
✿ Qazaxıstan Ensiklopediyasında yazılmışdır ki, albanlar qazax xalqının böyük juz nəsilərindən biridir. (Qazax xalqının tərkibində üç juz vardır: böyük, orta və kiçik). Albanlar Qazaxıstanın Alma-Ata vilayətində və ya Çin Xalq Respublikasının Qazaxıstan muxtar mahalında, Qırğızıstan Respublikasının İssık-Kul vilayətində məskunlaşıblar. 1911-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalmasının məlumatlarına görə, Qazaxıstanın yalnız üç qəzasında 170 mindən çox alban qeydiyyatı götürülmüşdür.

Şərhlər:

Mənbələrin bu barədə kifayət qədər etibarlı məlumat verməsinə baxmayaraq, XX əsr tədqiqatçıları Orta Asiyada Albaniyanın olmasına etinasızlıq göstərirlər. Böyük İskəndərin Hindistana yolu heç cür Cənubi Qafqaz Albaniyasından keçə bilməzdi. Ona görə də Plininin məlumatı Orta Asiyada lokallaşan Albaniyaya aiddir.

Ravennalı Anonim ölkə kimi Albaniyanı Birinci və İkinci kitabda iki dəfə xatırladır. Birinci kitabda xatırladılan Albaniyanın ıssedonlar, parflar/parfiyalılar və hind-baktriyalılarla qonşuluğu (birmənalı olaraq, onların Mərkəzi Asiyada yerləşməsi) heç bir şübhə yeri qoymur ki, verilmiş halda söhbət Cənubi Qafqaz Albaniyası barədə deyil, Orta Asiyanın Qədim Albaniyası haqqında gedir. İkinci kitabda Anonim qeyd edir: “Midiya ilə yanaşı Böyük Armeniya yerləşir; sonra qafqazlıların Sianiya ölkəsi (gürcü tayfaları svanların ölkəsi nəzərdə tutulur), sonra Albaniya, sonra Masageton ölkəsi, sonra Kaspi ölkəsi, sonra Lepon ölkəsi, sonra İberiya ölkəsi, daha sonra isə lazlar ölkəsi gəlir”. Bu halda məhz Qafqaz Albaniyasının nəzərdə tutulması heç bir şübhə doğurmur.

Peytingerov cədvəlinin foto fraqmenti

Roma xəritəsinin Peytingerov cədvəlinə şərhlər:

Albania (XI, 1). Peytingerov cədvəlində (PC, Roma xəritəsi, I əsr) “Albania/Albaniya” regionunun adı Atropa-tenadan, Böyük Midiyadan, Kiçik Midiyadan, Kaspianadan və Kaspi dənizindən xeyli cənubda çəkilir. O, Qanq çayının orta axınında Hiberia (XI, 1) və Campi Deserti (XI,1) ilə qonşuluqda dislokasiya olunmuşdur. Bizə Albaniyanın bilavasitə yaxınlığında qeyd alınan toponimlərin yerləşməsinə və mənşəyini dəqiqləşdirmək lazımdır.

Fl. Ganges/Qanq çayı (XI, 1-2). Qanq çayının Orta Asiyadakı yerini “daxlar, sakarauqlar və parfiyalılarla Okso-bar dağı arasında Qanq çayı başlayır” (Orozi, I, 430) yazan Orozinin məlumatları (IV-V əsrlər) göstərir. Biz Qanq çayının mənbəyində yaşayan tayfalar haqqında hansı əlavə informasiyaya maliklik? Strabon dailərdən şərqdə məskunlaşan skif tayfaları arasında sakaravların adını çəkir (Strabon, XI, 8, 2). Kaspi dənizinin girişinin sol tərəfində müasirlərimizin aparnlar ləqəbli dailər adlandırdıqları köçərilər yaşayırlar (Strabon, XI, VII, 1). Aparnlar, hirkanlılar və parfiyalılar arasında arilərin vilayətinə qədər geniş və susuz səhra yerləşir; aparnlar oradan uzun keçidlər adlamaqla Hirkaniyaya basqın edirdilər (Strabon, XI, VIII, 3). Parfiyalıların Orta Asiyada yaşaması çoxsaylı mənbələrlə təsdiq edilir. Sırdəryanın aşağı axınıni İ.Markvart Kanq hidronimi ilə eyniləşdirir ki, bu da bəzi tədqiqatçıların dəstəyini qazanmışdır. Məsələn, B.İ.Vaynberq hesab edir ki, Sırdərya deltası rayonu və ya çayın özü Kanq adlandırılmışdır. “Kanq çayı” adı Sırdəryaya m. VIII əsrinin başlanğıcında da əlavə edilirdi.

Hiberia/İberiya (XI, 1). Hiberianı (XI, 1) qədim Cənubi Qafqaz İberiyası hesab etmək üçün heç bir əsas yoxdur, çünki xəritədə qədim Cənubi Qafqaz İberiyasında olduğu kimi, Qara dəniz və Xəzər dənizi arasındakı bölgədə yerləşən Suedi Hiberi (IX, 4) adı da xatırladılır. Belə halda “səhra çölləri”ndən və Albaniyadan şimalda Qanq çayının orta axınında yaşayan hiberilər kimlərdir? Bizim nöqteyi-nəzərimizcə, bu, Panili Priskin (V əsr), Feofilakt Simokattın (VII əsr) barəsində məlumat verdiyi türk tayfası abarlar/avarlardır. Çin mənbələrində onların hər ikisinin adı VI əsrin sonunda Cənubi Cünqariyada məskunlaşan tayfalar sırasında çəkilir. Abarlar bura Balxaş sahillərindən düşmüşlər, burada V əsrdə yalnız onlar sabirlərlə həmsərhəd ola bilirdi. “Abarlar” etnoniminin “iberlər”ə mümkün keçidinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, İbn Xordadbeh (IX əsr) “əl-Əndəlüsdən şimalda yerləşən” ispan iberlərini “əl-obar” adlandırır.

Campi Deserti/səhra çölü (XI, 1). PC-də Albaniya və İberiya arasında “səhra çölü” adlandırılan bir Campi Deserti (XI, 1) də yerləşdirilmişdir. Məlumdur ki, Cənubi Qafqaz ölkələri olan Albaniya və İberiya arasında reallıqda heç bir səhra yoxdur. Orta Asiyada iki nəhəng səhranın: Qaraqum və Qızılqumun olması belə hesab etməyə əsas verir ki, Campi Deserti adı altında məhz onlar düşünülür. Əks etdirilənlər təsdiq edir ki, PC-nin XI, I segmentində qeyd olunan Albania, Hiberia və Campi Deserti Orta Asiyada yerləşmişdir.

Xəzər dənizinin şərq sahilində albanlar və Albaniya

Pliniyə görə: “Aqrippa söyləyir ki, Albaniyada Kaspi dənizinin bütün sahili çox yüksək qayalarla əhatə olunduğundan Kaz çayından 425 mil məsafədə ona yanaşmaq mümkün deyil” *Plini, VI, 39; Хронография Марка Веспасиана Агриппы.*

Manqışlaq

Şərhlər:

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Aqrippa Cənubi Qafqaz Albaniyası barədə məlumat verir. O cümlədən onlar Aqrippanın Kaz çayını müasir Dərbənd bölgəsindəki Sulak və ya Samur, eləcə də Azərbaycandakı Göyçay və ya Girdiman çayı ilə eyniləşdirirlər. Bəzi tədqiqatçılar Strabonun “...Albaniyadan axan Kir çayı və digər çaylar ...onu dənizdən ayırır... ora çoxlu miqdarda çay çöküntüləri düşərək keçidi zibilləyir... və onun hər hissəsi əlçatmaz olur; çöküntülər hətta 500 stadiyaya (1 Attika stadiyası 177,6 m, 1 Olimpiya stadiyası 192,27 m – tərc.) qədər uzanır və sahili qumlu edir” məlumatına istinad edərək iddia edirlər ki, guya Strabonun “dəniz gəmilərinin sahilə yaxınlaşmaq çətinlikləri” barədə versiyası Aqrippanın versiyası ilə oxşardır. Lakin Strabonun təsvirində söhbət “qum çöküntüsü”, Aqrippada isə “yüksək qayalar” barədə gedir. Bizim tədqiqat belə hesab etməyə əsas verir ki, Aqrippa Albaniyası Xəzər dənizinin şərq sahilində yerləşmişdir. Xəzərin şərq sahilindəki Aktau bölgəsində Aqrippanın təsviri ilə oxşar olan real situasiya bunun üçün əsas ola bilər.

Tanaisdən Etilyaya/Don dan Volqaya qədər albanlar və Albaniya...

“Tanaisdən (müasir Don çayı) Etilyanın (müasir Volqa çayı) özünə qədər bütün bu tartar diyarı kanqlar adlandırılan kumanlara məxsus idi, lakin onların hamısı tartarlar tərəfindən məhv edilmişdir. Onun hamısı qədimdə Albaniya adlandırılırdı”.
P.Бэкон. Великое Сочинение, XIII в.

“...Tanaïs (Don) çayının o tayında Etilya (Volqa) adlandırılan digər böyük çaya qədər olan ərazidə Yuxarı Albaniya yerləşir”.
P.Бэкон. Великое сочинение, XIII в.

Şərhlər:

R.Bekon Albaniyanı bir halda “qədimdə Albaniya adlandırırdılar” kimi, digər halda isə türk etnosları olan kuman və kanqların yaşadığı bölgə kimi “yuxarı Albaniya” adlandırır. Bu məlumatlar albanların türk kimi eyniləşdirilməsi üçün əsas verir.

Dunay və Don çayları arasında albanlar və Albaniya

“Qərbi Albaniya Macarıstanın hüduqlarındakı Dunaydan şərqə doğru, ta Tanaïs çayına qədər uzanır, cənubda Kassariya (Kırım), Valaxiya, Bulqariya və Konstantinopolla sərhəddir; qərbdən isə Macarıstan, Polşa və Rusiyanın <qərb> ucqarları ilə, şimaldan isə hər yerdə Rusiya ilə sərhəddir”.

Şərhlər:

Əgər bu məlumatı müasir vəziyyətə keçirsək, onda belə alınır ki, Qərbi Albaniya Macarıstanın hüduqlarından şərqə doğru Dunay çayından Don çayına qədər uzanır. Bu zaman o, cənubda Kırımla, Valaxiya/Moldova, Bolqarıstan və Konstantinopolla (müasir İstanbul şəhəri) həmsərhəddir. Qərbdən o, Macarıstan, Polşa və Rusiyanın qərb ucqarları, şimaldan isə hər yerdə Rusiya ilə həmsərhəddir. Yəni R.Bekon Qərbi Albaniya dedikdə müasir Ukrayna və Belarusun müəyyən hissələrini əhatə edən əraziləri nəzərdə tutur.

Avropa və Asiya Albaniyaları

Biz yuxarıda əks etdirilən tarixi faktları təqdim etməklə cəmi neçə Albaniya olduğu barədə suala cavab verə bilərik.

Birincisi, Cənubi Qafqaz Albaniyasıdır – onu Atropatena Albaniyası adlandırmaq daha düzgün olar. Biz onu erkən mənşəyinə görə deyil, bu Albaniya haqqında daha çox tarixi məlumatlar olduğuna görə “birinci” adlandırırıq. Bu Albaniya Hirkan meşələrinin, Kür-Araz çayarasının, cənubi alban Kaspianasının ərazilərini və Dərbənd şəhərinə qədər olan əraziləri tuturdu. Bu Alban şahlığı 546 il ərzində “Atropatena/Adorbayqan adlı ölkənin tərkibinə daxil olan torpaqlarda, onun şimal torpaqlarının parçalanması hesabına yaranmışdır. Məhz ona görə “Qafqaz Albaniyası” adının düzgün olmadığını etiraf etmək, elmə daha dəqiq “Atropatena Albaniyası” anlayışını daxil etmək zərurəti üçün hər cür əsaslar vardır.

Bəzi alimlər Cənubi Qafqaz Albaniyası və Qafqaz-Kırım Albaniyası bölgəsini, buna heç bir tarixi əsas olmadan, vahid dövlət mexanizmi kimi təqdim etməyə cəhd edirlər. Burada təqdim edilən tarixi məlumatlar iki müstəqil Albaniya barədə mühakimə yürütməyə əsas verir. Atropatena Albaniyası ilə yanaşı, İskəndər dəmir qapılarından (müasir Dərbənd şəhəri) Meotida gölünə qədər, yəni Kırım yarımadasına qədər ərazidə yerləşən və düzgün olaraq “Qafqaz-Kırım Albaniyası” adlandırılan Albaniya da olmuşdur.

Orta Asiya Albaniyaları da vardır ki, onlardan biri bölgənin mərkəzi hissəsində, digəri isə Xəzər dənizinin bütün şərq sahili boyunca qeydə alınmışdır.

Mənbələr həmçinin üç Avropa Albaniyası barədə məlumat verir ki, onlardan biri Apennin yarımadasında, ikincisi Dunay və Don çayları arasında, üçüncüsü isə Don və Volqa çayları arasında yerləşmişdir.

Beləliklə, bizdə nəhəng bir məkan əhatə edən bir neçə Albaniya vardır və Albaniyanın çoxdilliliyini iddia etmək tarixi məlumatlara və alban reallıqlarına ziddir.

Atropatena Albaniyasında etnik-lingvistik vəziyyət necə idi?

Strabona görə, Albaniyada “bir şah bütün tayfaları idarə edir, halbuki əvvəllər hər müxtəlifdilli tayfa öz başçısı tərəfindən idarə olunurdu. Onlarda 26 dil var, belə ki, onlar bir-biri ilə ünsiyyətə çətin daxil olurlar”. Bundan belə çıxır ki, Atropatena Albaniyası eynilə müasir Azərbaycan Respublikası kimi polietnik ölkə olmuşdur. Atropatena Albaniyasında yaşayan xalqlar və tayfalar haqqında çoxlu orta əsrlər müəllifləri məlumat verir. Biz M.Kaqañkatuklunun məlumatının yalnız bir hissəsi ilə kifayətlənəcəyik. “İafet nəsilərindən, Sisak (sak) boylarından biri olan Aran adlı şəxs hökmdar oldu”. Onun [Aranın] oğlundan Uti, Qardman, Savdey, Qarqar knyazlıqlarının tayfaları əmələ gəlmişdir; “[bir vaxtlar] Makedoniyalı İskəndərin əsir alaraq gətirdiyi və Böyük Qafqaz dağlarının yaxınlığına yerləşdirdiyi qarqarlar və kamiçik-efalitlər”. Albaniyada yaşayan digər xalqlar haqqında da həmçinin məlumat verilir: hunlar, sabirlər, balakanlılar, baqlar, bulqarlar, xəzərlər, barsillər, maskutlar (massagetlər) və i.a. Atropatena Albaniyasının əhalisinin monoetnikliyi barədə danışmaq üçün heç bir əsas yoxdur, həmçinin tayfa və xalqların belə çoxluğu olarkən Atropatena Albaniyasının yeganə hüquqi varisi kimi qafqazdilli xalqlardan birini təqdim etmək cəhdləri də əsassızdır.

Alban şahlığının əsas etnosu olan albanların dili haqqında məsələyə dair

İstənilən polietnik ölkədə “əsas etnosun dili” və “ölkədə yaşayan müxtəlif etnosların/tayfaların dili” anlayışları vardır. Roma imperiyasında əsas etnos latınlar olmuşdur, əhali isə müxtəlif dil ailələrinə və qruplarına aid olan xalqlardan və tayfalardan ibarət idi. Rusiya imperiyasında əsas etnos ruslar olmuşdur, əhali isə müxtəlif dil ailələrinə və qruplarına aid olan xalqlardan və tayfalardan ibarət idi. Herodota görə, Skif imperiyasında əhali yeddi dildə danışdı, onların hamısı skif adlandırıldığına baxmayaraq, öz etnonimlərində hansısa fərqli bir əlavəyə malik idilər. “Hökmdar skiflər” əsas etnos idi. M.ə. 612-ci ildə “Atropatena” adlı ölkə yaradılarkən onun ərazisi assuriyalılar, urartulular, mannalıların məskunlaşdıqları torpaqları əhatə edirdi, lakin əsas etnos ölkəni yaradan hökmdar skiflər idi.

Atropatena Albaniyası şəraitində söhbət Strabona qədərki zamanlardan başlayaraq ta ərəb təcavüzünə qədər çoxlu dillər haqqında gedə bilər. Bu zaman “albanlar”

adlanan etnosun dili əsas idi və onlarla yanaşı, Albaniyada yaşayan, öz adlarına malik, müxtəlif dil ailələrinə və qruplarına mənsub olan çoxsaylı etnosların da dilləri var idi. Atropatena Albaniyasında əsas etnos albanlar idi, ölkədə yaşayan digər etnoslar isə müxtəlif cür adlandırılırdı. “Albanlar” etnonimi ölkənin əhalisinin ümumiləşdirilmiş adı kimi istifadə edilə bilərdi, lakin öz mənşəyinə görə o yalnız ölkəni yaradan əsas etnosun etnonimi idi.

Albanların etnik mənşəyi barədə nə məlumdur?

Alban dilində, yəni Albaniyanın əsas etnosunun dilində birbaşa mətnlərin olmamasını nəzərə alsaq, bu dil onların etnoniminə və tarixi məlumatlara əsaslanaraq qiymətləndirilə bilər. Türk dillərində qədimdən “sərrast oxçu”, “qəhrəman”, “pəhləvan”, “cəsur”, “igid”, “qoçaq” mənalarına malik olan Alp/Alb sözü vardır (QTL- DTC, c. 36). Sevilyalı İsidor (560-636-cı illər) bildirir ki, “Asiya bölgəsində yaşayan, Yason nəsiləri hesab edilən skif xalqları ağ (albus) saçlarla doğulurlar və onların saçının rəngi millətə öz adını vermişdir – buradan da onlar albanlar adlandırılmışlar”. Bu məlumatlardan açıqca irəli gəlir ki, albanlar skif mənşəyinə malikdirlər.

Albanların əsas etnosunun etnik mənsubiyyəti haqqında onların Qafqazda, Orta Asiyada, Krımda, Avropada və Don və İtil (Volqa) çayları arasındakı məkanda, yəni qədim türklərin yaşadıkları bölgələrdə paylanmasına görə mühakimə yürütmək olar.

Orta əsr mənbəsi Kitab Hüdud əl-ələm min əl-məşriq ili-əl məğrib [Hüdud-ələm, X əsr, şərqdən qərbə qədər dünyanın hüdudları haqqında] məlumat verir ki, xallux türk tayfası, həmçinin “labon”, yəni alban adlandırılır. V.Minorski hesab edir ki, bu ad altında ənənəvi olaraq Orta Asiyada yaşayan “karluklar” gizlənir.

Qazax tarixi ənənəsində albanlar, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan, böyük juz nəsilərindən biridir (qazax xalqlarının tərkibində üç juz vardır: böyük, orta və kiçik). Albanlar Qazaxıstanın Alma-Ata vilayətində və ya Çin Xalq Respublikasının Qazaxıstan muxtar diyarında, Qırğızıstan Respublikasının İssık-Kul vilayətində məskunlaşıblar. 1911-ci il kənd təsərrüfatı siyahıyaalması məlumatlarına görə, təkcə Qazaxıstanın üç qəzasında 170 mindən artıq alban qeydiyyatı alınmışdır. H.H.Deasy (London, 1901) yazır ki, XVIII əsrin sonunda Çin Türküstanında (Sinszyan – Uyğur mahalı) türk dilində “alban” sözündən istifadə edirdilər, bu da “vergiyığan” mənasını verir.

Ərəblərin ilk işğalı zamanı Albaniya müstəqil inzibati vahid deyildi, “Adurbadaqan” adlı Sasani kustunun/vilayətinin tərkibinə daxil idi. Ərəb mənbələrinin məlumatlarına görə, tərkibinə Albaniyanın da daxil olduğu Azərbaycanın əhalisi türk sayılırdı.

Atropatena Albaniyasında yazı haqqında

1937-ci ildə İ.V.Abuladze XV əsrə aid erməni əlyazmalarında (Matenadaran № 7117 əlyazma) adları ermənicə yazılan 52 hərfdən ibarət əlifba aşkar etdi. Bu əlyazmanı öyrənən A.Q.Şanidze hesab edirdi ki, bu əlifbanın tərtib edildiyi fonoloji sistem onu udin dilinə aid etməyə əsas verir. 1948-1952-ci illərdə Azərbaycanda, Mingəçevir şəhəri yaxınlığındakı arxeoloji qazıntılar nəticəsində V-VI əsrlərə aid edilən (ümumilikdə 200 işarəyə qədər) Qafqaz Albaniyası epigrafiq nümunələri aşkar edilmişdir. 1990-cı illərdə Z.Aleksidzenin rəhbərliyi altında Gürcüstan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutunun ekspedisiyası zamanı Misir ərəzində, Sinay yarımadasındakı Müqəddəs Yekaterina monastırında 200 səhifədən artıq əlyazma mətnindən (60 min işarə, 16 min sözə yaxın) ibarət olan palimpsestlər (iki əlyazma: N/Sin 13 və N/Sin 55) tapmışlar və tədqiqatçı onu alban ənənəsinə aid etmişdir.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti çoxsaylı linqvistik qeyd-şərtlərlə bu tapıntıların dilini udin dili ilə eyniləşdirir. Bu, tamamilə mümkündür, axı udinlər də Albaniyada məskunlaşan etnoslardan biri hesab olunur. Lakin bizim nöqteyi-nəzərimizcə, bəzi dilşünasların ilk mənbələrin məlumatlarına əhəmiyyət verməməsi və linqvistikaya aid olmayan nəticələr çıxarması yanlışdır. Səhvin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar udin dilini Alban şahlığının yeganə yol verilən dili hesab edirlər və nəticədə onu əsas etnosun – albanların dili ilə eyniləşdirirlər.

Belə bir hala diqqət yetirək ki, Strabona görə, I əsrdə Albaniyada 26 tayfa yaşayırdı və onlar bir-birini başa düşmədən 26 dildə danışirdilər. M.Kaqankatuklunun məlumatlarına görə, sonralar da Albaniyada müxtəlif dil ailələrinə və qruplarına aid edilən ən azı 15 müxtəlif xalq yaşayırdı. M.Kaqankatuklu həmçinin bildirir ki, “Sünikdən tərcüməçi Beniamini... Mesropun yanına çağırıdılar və (Mesrop) onlarla birlikdə qarqarların çoxlu kobud, vəhşi və çətin tələffüz edilən boğaz səsləri ilə dolu olan dili üçün yazı yaratdı”. Beləliklə, əlifba, birincisi, əsas etnos üçün yaradılmamış, ikincisi isə, Albaniyada yaşayan 15 xalqdan yalnız biri üçün tərtib edilmişdir.

Bizim mövqeyimiz belədir ki, Alban şahlığında əsas etnosun dili kimi alban dili işlənirdi və heç bir mənbə

əlifbanın məhz albanlar üçün tərtib edildiyində israr etmir. Həmçinin aşkar edilən mətnlərin əsas etnos albanlara hansısa aidiyyəti olduğuna dair heç bir sübut yoxdur. Mənbələrin məlumatlarına görə, əsas etnos olan albanlar və Albaniyanı məskunlaşdıran digər xalqlar eyni dil qrupuna aid deyildi. Bir sıra digər tədqiqatçılar da belə düşünürlər. Alban əlifbasının ilk tədqiqatçısı A.Şanidze xüsusi vurğulayır ki, “Aranda/Albaniyada bir xalqın deyil, bir neçə xalqın öz milli yazısının olması ehtimalı istisna deyil” (Шанидзе А.Новооткрытый алфавит кавказских албанцев, Т., 1938 с. 56). Jost Gippert və Wolfgang Schulze “Some, Remarkson the Caucasian Albanian Palimpsests” adlı məqalədə qeyd edirlər ki: “Qafqaz Albaniyasının Sinay dağındakı Müqəddəs Yekaterina monastırında saxlanılan palimpsesti, ilk dəfə, Cənubi Qafqazda üçüncü orta əsr xristian şahlığının, yəni Qafqaz Albaniyasının dillərindən birinin (ehtimal ki, dövlət dilinin) mükəmməl şəklini tərtib etməyə imkan verir”. Burada onların belə bir qeydi maraqlıdır ki, söhbət yalnız “dövlət dili olduğu ehtimal edilən” Qafqaz Albaniyası dillərindən biri haqqında gedir, “alban” terminindən dil və yazıya aid istifadəni isə uyğun bilmirlər. [Jost Gippert and Wolfgang Schulze, Iran and the Caucasus, vol. 11, № 2(2007), p.p. 201-211]. Bizim nöqteyi-nəzərimizcə, Sinay mətnləri tamamilə Albaniya əhalisinin qafqazdilli tayfalarından birinə, o cümlədən müasir udinlərin əcdadlarının dilinə aid ola bilər, lakin bu heç bir halda udinləri Albaniyanın yeganə hüquqi varisi hesab etməyə, əsas alban etnosunun dilini isə Qafqaz ailəsinə aid etməyə əsas vermir. Z.Aleksidze tərəfindən aşkar edilən Sinay mətnini bütün Albaniya əhalisinə və ya xüsusi olaraq, əsas etnosa – albanlara aid etmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Sinay mətnlərinin etnos daşıyıcısını təyin etməyə mətnlərin yazılma tarixləri də kömək edə bilər. Z.Aleksidze palimpsestləri IV-VI əsrlər, alman alimləri Yost Gippert və Volfqanq Şuls VII əsr, Verner Zaybt isə təxminən VIII əsr və ya daha sonrakı dövr hədudları ilə tarixləyirlər. T.Maysak bildirir ki, palimpsestdə onu birmənalı şəkildə tarixləməyə imkan verən kolofon və ya hansısa digər informasiya mövcud deyil. Bu baxımdan tarix qoymanın yuxarı həddi palimpsestin X-XI əsrlərdən tez yarıdılmayan gürcü qatı üzrə təyin edilə bilər (Т.Майсак. К публикации Кавказско-албанских палимпсестов. Из синайского монастыря 2010). Verner Zaybt və T.Maysak mətnin VIII-XI əsrlərdə tərtib olunduğunu iddia edirlər ki, bu da həqiqətə daha uyğundur. O zamana qədər türk-albanlar və Albaniyada yaşayan çoxlu digər xalqlar artıq çoxdan İslamı qəbul etmişdi. Xristian mətnini yalnız elə indi də xristian olan udinlər tərtib edə bilərdilər.

I-II əsrin antik müəllifləri Atropatena Albaniyasının sərhədləri haqqında

Albaniyanın sərhədləri barədə məsələyə dair

Albaniyanın cənub sərhədləri problemi albanşünaslıqda ən mübahisəli məsələ hesab olunur. Biz Albaniyanın cənub sərhədlərini müəyyənləşdirən amillər barədə daha sonra ətraflı yazacağıq. Ziddiyyətlərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Albaniyanın cənub sərhədi Kür və ya Araz çayları boyunca necə keçmişdir? Kür-Araz çayarasına Albaniya, yoxsa hansısa digər ölkə nəzarət edirdi? Verilmiş halda biz oxucuların diqqətinə üç antik müəllifin Albaniyanın sərhədləri barəsində məlumatlarını təqdim edirik. Təqdim olunan məlumatlardan hər biri Albaniyanın cənub sərhədlərinin obyektiv müəyyənlənməsinə kömək edən informasiya verir.

Pliniyə görə, Kür-Araz çayarasını albanların keçmiş qohumları olan etnos – sakasenlər tuturdu (yəni orada məskunlaşmışdılar). Strabonun məlumatında həmçinin Kür çayı ilə sərhəddə sakasenlərin lokallaşması barədə danışılır. Ptolemeyin gətirdiyi coğrafi koordinatlar da həmçinin belə bir iddiaya əsas verir ki, cənubda Albaniyanın sərhədi İberianın sərhədindən Hirkan dənizinə qədər uzanır.

Q.Plini Albaniyanın sərhədləri haqqında

İqtibas:

“Kirdən başlayan bütün düzənliyə bütövlükdə albanlar, sonra Qafqaz dağlarında Kirə (Kürə) axan Okazan (Alazan) çayı ilə onlardan ayrılan iberlər sahibdirlər. Əsas şəhərlər: Albaniyada Kabalaka, İberiyada isə <Kür> çayının yaxınlığındakı Qarmast və Neoris (İberiyada şəhər). Sonra Pariedr dağlarına qədər (Qara dənizin cənub-şərq sahili) Tasi və Triar (müasir Gürcüstan) vilayətləri; onların ardınca Kolxida səhraları (Gürcüstan), onların Keravn dağlarına (müasir Türkiyədə Giresun) tərəf yönələn sərhədlərində armen-xaliblər yaşayırlar və Kürə tökülən İber çayına (Gürcüstan, Araqvi) qədər mosxların torpaqları (Gürcüstan) <uzanır>, onlardan aşağıda sakasanlar (müasir Azərbaycan), sonra isə Absarr çayına (müasir Gürcüstan) qədər makeronlar məskunlaşıblar. Düzənliklər və dağ yamacları belə məskunlaşmışdır; digər tərəfdən – Albaniya sərhədlərindən dağların ön tərəfində vəhşi silv tayfaları yaşayır, aşağıda isə lupenlər, sonra didurlar və sodlar (müasir Dağıstan) məskunlaşıblar. Плиний. Естественная история. кн. VI, XI, 29.

Şərhlər:

Tədqiqatçılar Plininin təsvirində bəzi ziddiyyətlər aşkar edirlər, lakin onlar yekdil şəkildə Plininin yazdığı sakasenləri Cənubi Qafqazın şərq hissəsində, Kür çayından cənubda, Kür-Araz çayarasında lokallaşdırırlar. Bu onunla təsdiq edilir ki, Plini “Albaniya və İberiya” adlı fəsildə sakasenlər barədə danışanda bu regionu heç cür Armeniya ilə əlaqələndirmir. Eyni zamanda, Pliniyə görə, “alban xalqı Qafqaz dağlarında yayılmışdır və onun torpaqları Armeniya və İberiya arasında sərhəd təşkil edən Kir çayına qədər uzanır”. Məhz burada iki ziddiyyət vardır. Birincisi ondan ibarətdir ki, Kür çayı daha qərbə doğru olan bölgələrdə Armeniya və İberianın, arasında sərhəddir və heç bir şəkildə Albaniyanın etnik lokallaşmasına təsir göstərmir. İkinci ziddiyyət ondan ibarətdir ki, Albaniyada iki etnos var; onlardan albanlar Kür çayından şimala doğru, sakasenlər isə cənuba doğru Kür-Araz çayarasında yaşayırlar. Bu zaman Albaniyanın cənub sərhədinin müstəsna olaraq Kür çayı boyunca keçdiyini iddia edən tədqiqatçılar Plininin belə bir məlumatına istinad edirlər ki, “alban xalqı Qafqaz dağlarında yayılmışdır və onun torpaqları Armeniya və İberiya arasında sərhəd təşkil edən Kür çayına qədər uzanır”. Lakin onun albanlarla birlikdə Albaniya şahlığının qurucuları olan sakasenlər barədə digər məlumatı nəzərə alınmır.

Strabon Albaniyanın sərhədləri haqqında

İqtibas:

“Bu dağ (Qafqaz dağ silsiləsi) hər iki dənizin – Pont və Xəzər dənizlərinin üzərində, onların bərzəxini divar kimi arakəsmə ilə ayıraraq ucalır. Dağlar cənubdan Albaniya və İberiyani, şimaldan isə sarmat düzənliklərini ayırır. Albanların vilayətinə, həmçinin adları ilə dənizin də adlandırıldığı, indi yoxa çıxmış tayfanın adı ilə adlandırılan Kaspiana vilayəti də aiddir. Eratosfenin sözlərinə görə, yerli sakinlər Qafqazı, ola bilsin, kaspi “tayfaları”nın adı ilə Kaspi adlandırırlar. Hazırkı Qafqazın ən yüksək hissələri Albaniyadakı ən cənub hissələridir. Ermənistanın özündə çoxlu dağlar və yaylalar var ki, onlarda hətta üzüm tənəyi belə çətinliklə bitir; orada həm də çoxlu vadilər var, onlardan bir qismi xüsusi münbitliyi ilə seçilmir, digər qismi isə, məsələn, Araz çayının Albaniya sərhədlərinə qədər axdığı, sonra isə Xəzər dənizinə töküldüyü Araz düzənliyi hədsiz dərəcədə münbitdir. Bu düzənliyin ardınca həmçinin Albaniya və Kür çayı ilə həmsərhəd olan Sakasena gəlir”. Strabon, XI, II, 15; XI, IV, 5; XI, V, 6; XI, XIV, 4.

Şərhlər:

Albaniyanın şimal və qərb sərhədləri alimlər tərəfindən qeyd-şərtsiz təyin edilmişdir (Qafqaz dağ silsiləsi və İberiya). Lakin şərq və cənub-şərq sərhədləri ilə əlaqədar bəzi fikir ayrılıqları var. O cümlədən alimlərə tarixi məlumatlarla təsbit edilməyən nəticələri qəbul etdirməyə cəhdlər göstərilir. Guya erməni hökmdarı Albaniyaya məxsus Kaspiananı işğal etmişdir, halbuki Strabon təkzibedilməz dəlillərlə göstərir ki, bu, Midiyaya məxsus Kaspiana olmuşdur. Öz növbəsində Ptolemey əlavə edir ki, Midiya Kaspianası Midiyanın qərb sərhədlərində, yəni erməni hökmdarlarının istilaçı müharibələr apardığı Kappadokiya bölgəsində yerləşmişdir. İkinci saxtalaşdırma, mənbələrin albanların yaşayış yerinin Kür çayının yuxarı tərəfində olduğunu göstərməsinə əsaslanaraq, Kür-Araz çayarasının guya Ermənistan ərazisi olması fikrini yürütmək cəhdləridir. Belə iddiaların uydurma olması Plini və Strabonun burada gətirilən səhih məlumatları ilə təsdiq olunur. Kaspi və Sakasena barədə məlumatlar və onların Ermənistana, yoxsa Albaniyaya məxsusluğu bu bölgələr barədə digər məlumatlar nəzərə alınmadan gözdən keçirilə bilməz. Ona görə də Albaniyanın sərhədləri, Albaniyanın olduğu yer barədə antik müəlliflərin daha sonra təqdim ediləcək bütün məlumatları nəzərə alınmaqla dəqiq təyin edilə bilər.

K.Ptolemey Albaniyanın sərhədləri haqqında

İqtibas:

“Albaniya şimalda Sarmatiyanın təsvir edilən hissəsi, <yəni Asiya Sarmatiyası ilə>, qərbdə göstərilən xətt üzrə İberiya ilə, cənubda Böyük Armeniyanın bir hissəsi, <sonra> İberiyadan Hirkan dənizinə qədər, 79°40'-44°30' koordinatlara malik Kür çayı mənsəbinə doğru hissə, şərqdə isə Hirkan dənizinin bir hissəsi ilə, burada Kaspi dənizinin cənubundan “Kaspi dənizinin şimalındakı” 86°-47° koordinatlı Soana çayına qədər uzanan hissə ilə həmsərhəddir. [Ptolemey, Coğrafiya, V, XII].

Şərhlər:

Albaniyanın cənub sərhədlərinin Ptolemey təsviri bəzi tədqiqatçılara Albaniyanın cənubda “İberiya sərhədlərindən Hirkan dənizinə qədər Böyük Armeniya hissəsi ilə” həmsərhəd olmasını deməyə imkan verir. Bu təsviri coğrafi koordinatların köməyi ilə konkretləşdirmək olar. Ptolemeyə görə, Albaniyadan qərbdə olan iki qərb Cənubi Qafqaz ölkəsinin (Kolxida, İberiya) cənub sərhədləri aşağıdakı şəkildə görünə bilər: Kolxidanın Böyük Armeniya ilə sərhədi “74°-44°40' koordinatları altında yerləşən hüdudlara qədər Böyük Armeniya hissələrindən” (Ptolemey, V 9, 3); İberiyanın sərhədi “cənubdan Kolxida (74°-44°40') ilə sərhəddən 76°10'-44° 40' koordinatları altındakı hüdudlara qədər gələn Böyük Armeniya hissəsindən” keçir [Ptolemey, V 9, 3; V, 10, 1]. Eyni zamanda, Ptolemeyə görə, İberiya və Albaniya arasındakı cənub sərhəd nöqtəsi 77°-47° koordinatlarında yerləşir [Ptolemey, V, 10, 1] və demək olar ki, elə həmin nöqtədə, 77°-46°-30' koordinatında Albaniyanın ən qərb yaşayış məntəqəsi yerləşmişdir [Ptolemey, V, 11, 3]. Ptolemeyə görə, belə alınır ki, cənub xətti üzrə Böyük Armeniyanın sərhədləri İberiyada 76°10' koordinatlarında kəsilir; İberiyanın Albaniya ilə sərhədi isə bir qədər şərqdən, yəni 77°-47° xətti üzrə koordinatlardan başlayır. Beləliklə, Ptolemeyə görə, Böyük Armeniyanın şərqdəki sərhədi heç cür nə Albaniyaya, nə də Hirkan dənizinə çatmır. Deyilənlərə əsaslanmaqla düzgün nəticəyə gəlirik: “cənubdan Albaniyanın sərhədi İberiya sərhədindən Hirkan dənizinə qədər uzanır”.

Strabon Atropatena Albaniyasının Kaspiətrafi sərhədi haqqında

Sovet tarixşünaslıq elmində yalnız rus dilinə tərcüməsi rəsmi sayılan xarici ədəbiyyatdan istifadəyə icazə verildi. Bu ədəbiyyata həmçinin Strabonun sovet, o cümlədən Azərbaycan elmində, müstəsna olaraq V.Latışevin “Scythicaet Caucasian” (1904-cü il) adlı nəşri üçün P.Prozorovun tərcüməsində, 1964 və 1994-cü illərdəki nəşrlər üçün isə Q.A.Stratanovskinin tərcüməsində məlum olan məşhur “Coğrafiya” əsəri də daxildir. Qarşımızda XI, I. 5-ci paraq-

rafındakı 3-cü mövqeni araşdırmaq vəzifəsi dayanır [Strabon, “Coğrafiya”]. Strabonun rus dilinə tərcüməsində məntiqin olmaması bizi tərcüməni dəqiqləşdirmək üçün yunan dili mütəxəssisləri ilə məsləhətləşmələr aparmağa vadar etdi. Bu məsələdə bizə Varşava Universitetinin klassik filologiya institutunun qədim yunan dili müəllimi Monika Mikula kömək etdi.

Strabon mətninin rus dilinə səhv tərcüməsi barədə

Biz əsas kimi Strabonun Meineke nəşrindəki yunan versiyasından istifadə etmişik [Geographica. – Leipzig: Teubner, 1877] ἔωθεν δὲ αὐτῇ ταύτῃ τῇ θαλάττῃ μέχρι τῶν μεθορίων τῆς τε Ἀλβανίας καὶ τῆς Ἀρμενίας, καθ’ ἃ ὁ Κύρος καὶ Ἀράξης ἐκδιδοῦσι ποταμοί, ῥέοντες ὁ μὲν διὰ τῆς Ἀρμενίας Κύρος δὲ διὰ τῆς Ἰβηρίας καὶ τῆς Ἀλβανίας• [Strabon, XI, I. 5].

Yunan mətni, s. 146, bax: [Strabon, XI, I. 5].

Bu cümlə P.Prozorov, sonra isə Q.A.Stratanovski tərəfindən rus dilinə eyni cür tərcümə edilmişdir: “...şimaldan okean onları (söhbət Avropa və Asiya arasındakı sərhəddə olan ölkələrdən gedir – H.H.) Kaspi dənizinin ağzına qədər, şərqdən – elə həmin dəniz Albaniyanın və Armeniyanın sərhədlərinə qədər yuyur; orada dənizə Kür və Araz çayları tökülür; Araz çayı Armeniyadan, Kür isə İberiya və Albaniyadan keçir” [Strabon, XI, I. 5].

Problemin belə təsviri bir neçə onilliklər ərzində rusdilli tərcümədən istifadə edən çoxlu sovet, eləcə də əcnəbi tədqiqatçılara qədim dövrdə Armeniyanın sərhədlərinin Xəzər dənizinə, məhz “Kür və Araz çaylarının dənizə töküldüyü” yerə qədər çatdığını iddia etməyə əsas vermişdir. Biz bu nəşr üzərindəki iş prosesində tərcümənin düzgünlüyünü yenidən yoxlamağı zəruri hesab etdik.

«μεθορίων» sözünün tərcüməsi haqqında

«μεθορίων» sözü P.Prozorov, sonra isə Q.A.Stratanovski tərəfindən rus dilinə “sərhəd” mənasında tərcümə edilmişdir. Eyni zamanda “μεθ” prefiksi sözə əlavə “mej” (ara) mənasını verir, nəticədə söz rus dilinə “Межграничье” (sərhədarası) kimi, yəni “граница между” (... arasında sərhəd) və ya “в промежутке между” (arasında, aralıqda) kimi tərcümə edilməlidir. Beləliklə, tərcümə “Albaniya və Armeniyanın sərhədləri” kimi deyil, “Albaniya və Armenia sərhədləri arasında” və ya “Albaniya və Armenia arasında” kimi tərcümə olunmalıdır.

«ἐκδιδοῦσι» sözünün tərcüməsi haqqında

«ἐκδιδοῦσι» sözü P.Prozorov, sonra isə Q.A.Stratanovski tərəfindən “dənizə tökülür” kimi tərcümə edilmişdir. Tərcüməçilərin dənizin adını yazmamalarına baxmayaraq, mətndən belə çıxır ki, guya “Kür və Araz Armeniyanın sərhədində Kaspi dənizinə tökülür”. Səhvin mahiyyəti ondadır ki, «ἐκδιδοῦσι» sözü “tökülmək” mənası ilə deyil, “axıb çıxmaq, keçmək” kimi tərcümə edilməlidir. Bizim versiyamızda tərcümə belədir: adı çəkilən çaylar əvvəlcə dağlarda axır, sonra isə dağlardan düzənliyə “çıxır, keçir”. Bu, Strabonun özü tərəfindən də təsdiqlənir, o qeyd edir ki, “Araz özünün sürətli axını ilə dağlardan aşağıda yerləşən düzənliyin geniş sahəsinə tökülür” (XI, XIX, 13). İkinci, burada orijinalda olmayan “dənizə” sözünü əlavə etmək üçün heç bir əsas yoxdur, çünki o, orijinalın dilini tamamilə təhrif edir. Beləliklə, Strabon Kür və Araz çaylarının

Ermənistanın sərhədində Xəzər dənizinə tökülməsi barədə deyil, Armeniya və Albaniya arasındakı məkanda Kür və Araz çaylarının axması, dağlardan düzənliyə doğru axması, dağlardan aşağıda yerləşən düzənliyin geniş məkanına tökülməsi barədə danışır.

«μέχρι» sözünün tərcüməsi haqqında

Yunandilli antik mənbələrdə, o cümlədən də Strabonda dəfələrlə istifadə olunan «μέχρι» sözünün tərcüməsi də tamamilə doğru deyil. Bu söz rus dilinə “вплоть до” (-dək, -can, -cən, kimi) mənasında tərcümə edilmişdir, nəticədə alınır ki, “Kaspi dənizi (Xəzər) Albaniya və Armeniyanın sərhədlərindəkə çatır”, bu isə, yuxarıda göstərilən dəqiqləşdirilmələrdən göründüyü kimi, tarixi reallıqlara uyğun deyildir. Lakin sonra oxuyuruq: “...okean onları şimaldan Kaspi dənizinin girişinə yuyur” və burada «μέχρι» sözü “can, cən” önlüyü kimi tərcümə edilir. «μέχρι» kimi söz Herodotda rast gəlinir [I, 18, 3] və rus dilinə “в” (da, də, la, lə, ilə, lıq, lik, luq, lük) önlüyü kimi tərcümə edilir. Beləliklə, antik ədəbiyyatlarda «μέχρι» yunan sözü üç versiyada tərcümə edilir: “qədər”, “can, cən, , dək” və “da, də, la, lə, ilə...”, bu da onu aşağıdakı kimi istifadə etməyə imkan verir: “...sərhəd arasına qədər...” “sərhəd arasınacan” və “sərhəd arasında”. Belə tərcümə, fikrimizcə, yalnız təqdim edilən versiyalardan birindən – “до” (-can, -cən) variantından istifadə etmək imkanı yaradır ki, bu da cümləyə Strabonun təsvir etdiyi dövrə uyğun mənə verir. Beləliklə, yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, aşağıdakı tərcümə daha düzgün olacaq: “...Kür və Araz çayları <dağlardan> Albaniya və Armeniya sərhədləri aralarından axır”.

Strabonun məlumatlarının səhv tərcümə edilməsinin nəticələri

Strabonun məlumatlarının tərcüməçiləri tərəfindən yol verilən yuxarıda göstərilmiş səhvlər yekunda məntiqi yanlışlıqlara gətirib çıxarmışdır. Tərcüməçilər elə tərcümə etmişlər ki, guya Kür və Araz çayları əvvəlcə Xəzər dənizinə tökülür və yalnız sonra Araz çayı Ermənistan, Kür çayı isə İberiya və Albaniya əraziləri üzrə axır. Əslində, Strabon Ermənistan və Albaniya sərhəd aralarından Kür və Araz çaylarının dağlardan düzənliyə axmasını, sonra isə onlardan birinin Ermənistandan, digərinin isə İberiya və Albaniyadan keçməklə axmasını nəzərdə tutmuşdur.

Strabonun məlumatlarının düzgün tərcüməsi belə olacaq: "...şimaldan onları Kaspi dənizinin girişinə (ağzına) okean yuyur, daha sonra – şərqdən – həmin "Kaspi" dənizi; Kür və Araz çayları Albaniya və Armenia arasındakı sərhəd aralığında <dağlardan> axır, onlardan biri Armeniadan, digəri Kür isə İberiya və Albaniyadan keçməklə axır [Strabon, XI, I, 5].

Caspian Sea,
Bowen, Emanuel,
1747, London

Atropatena
Albaniyasının
cənub sərhədlərini
təyin etmə amilləri:
iki Naxçıvan

Klavdi Ptolemey iki şəhərin koordinatları haqqında: Böyük Armeniyada Naxuana/ Nazuana və Atropatenada Nazada/Nashada

◉ K.Ptolemey “Böyük Armeniya”, “Fərat çayı boyunca”, koordinatları $78^{\circ}50' - 42^{\circ}45'$ olan, adı mənbələrdə dörd fonetik versiyada – Nazuana/Nassuana/Naxuana/Naxouna kimi rast gəlinən şəhərin yerləşməsi barədə məlumat verən ilk şəxsdir. Sonrılar nəşirlər, əsasən, Naxuana və Nazuana versiyalarından istifadə etmişlər. [Nazuana adı ilə versiyanı 1513-cü ildə Strasburqda Johann Schott (1477-1548-ci illər) nəşr etmişdir və o, Münhen şəhərinin dövlət kitabxanasında Rar. 881 nömrəsi ilə saxlanılır]. Ptolemey isə hesab edirdi ki, Nazuana/Nassuana/Naxuana/Naxouna şəhəri “Böyük Armeniya”da, “Fərat çayı boyunca” yerləşir, XVI əsrdən başlayaraq Avropa kartoqrafları heç bir arqument və izahat vermədən onu “Araz çayı üzərində” qeyd etməyə başladılar.

◉ K.Ptolemey “Böyük Armeniya”da yerləşən Nazuana/Naxuana ilə yanaşı, Midiyada Tropatena (Atropatena) bölgəsində Alınza dağının yaxınlığındakı ($84^{\circ}-38^{\circ}$) Nazada şəhərini ($83^{\circ}-38^{\circ}10'$) də təsvir edir. Bir çox Ptolemey nəşrlərində “Alınza” toponimi “dağ” və ya “ziyərətqah” sözləri ilə birlikdə istifadə edilir. Demək lazımdır ki, “The history of Alexander the Great. Cambridge, 1889” əsərinin Suriya versiyasında Makedoniyalı İskəndərin Adhorbajanı ziyarət etdiyi vaxtın, yəni m.ə. IV əsr hadisələrinin təsviri verilir və orada böyük ehtimalla, “Əlincə dağı” nəzərdə tutularaq “Alini-kaye” toponiminin adı çəkilir (*bax: həmçinin Kurtsi Ruf*).

Beləliklə, Ptolemey iki şəhər haqqında yazır, onlardan biri “Böyük Armeniya”da, “Fərat çayı boyunca” ($78^{\circ}50' - 42^{\circ}45'$) yerləşən Naxuana/Nazuanadır, digəri isə Atropatenada, Alınza dağı yaxınlığında ($84^{\circ}-38^{\circ}$) yerləşən Nazada/Nashadadır ($83^{\circ}-38^{\circ}10'$).

Ptolemeyə və Sicklərə görə Naxuana/ Nazuana və Nazada/Nashada adlı iki şəhərin olduğu yer

Coğrafi koordinatların köməyi ilə Ptolemey şəhərlərini və onların müasir oxşarlarını müqayisə etməyə cəhd göstərəcəyik. Ptolemey aşağıdakı yerləri qeyd edir: qədim Nazada $83^{\circ}-38^{\circ}10'$; Alınza $84^{\circ}-38'$ və Cənubi Qafqaz Caspiæ porte 940-370, müasir məntəqələr isə: tarixi Kaspi qapılarının yerləşdiyi bölgədə Naxçıvan ($45^{\circ}24' - 39^{\circ}12'$), Əlincə ($45^{\circ}42' - 39^{\circ}12'$) və Elburs dağı ($51^{\circ}47' - 36^{\circ}5'$).

Ptolemeyə görə, Nazada və Alınza həm uzunluğuna, həm də eninə görə yanaşı, Cənubi Qafqaz Caspiæ porte isə şərqə doğru və bir qədər cənubda yerləşir. Eyni hal bizim təqdim etdiyimiz müasir məntəqələr üzrə də müşahidə edilir: Naxçıvan və Əlincə həm uzunluğuna, həm də eninə görə yan-yanı yerləşir, tarixi Kaspi qapılarının yerləşdiyi Elburs dağı isə şərqə və cənuba doğrudur.

II əsrlə (K.Ptolemey) yeni Avropa kartoqrafiyası ənənələrinin yarandığı XVI əsr arasındakı dövrdə nə Armeniyadakı “Fərat çayı boyunca” yerləşən Nazuana/Naksuana/Nassuana, nə də Tropatenada (Atropatenada) Əlincə dağının yanındakı Nazada haqqında Avropa mənbələrində bir məlumat var idi. Təbii ki, Nazuana və Nazada toponimlərinin “fonetik qohumluğu” barədə də problem yox idi.

Sickler (1832-ci ildə nəşr olunan Handbuch der alten Geographie) bildirir ki, Ptolemey (Coğrafiya, VI, XIII) “Böyük Armeniya”nın bölgə və şəhərlərini dörd zonaya bölür: onlardan birincisi Fərat, Kür (Kür) və Araz çayları arasındakı ərazini əhatə edir. Bu çayların birlikdə xatırladılması faktı onu göstərir ki, həm Ptolemey, həm də onun şərhçisi Sickler bir-birinin yaxınlığında axan bu çayların mənbələrinin bölgəsini nəzərdə tuturlar. Bu zaman Fərat, Kür və Araz çaylarının adı müstəsna olaraq “Böyük Armeniya”nın birinci zonasında eyni zamanda çəkilir və bu belə hesab etməyə əsas verir ki, onlar yalnız mənbə bölgəsində yan-yanı yerləşə bilərdilər. Mühüm olan odur ki, Sickler “Fərat çayının mənbəyində adını çəkdiyi Bressus, Elegia, Chasira, Thalina, Chorsa, Armavir, Artaxata və Naxuana şəhərlərinin yerləşdiyi bölgəni birinci zonanın hissəsi hesab edir. Ptolemeyə görə, bu zonada həmçinin Strabonun “Armeniadakı Sakasena” adlandırdığı “Sacapene” bölgəsi də yerləşir ki, bu da Qara dənizin cənub-şərq sahilindədir. Beləliklə, Ptolemeyə görə, üç şəhər: Armavir, Artaxata və Naxuana “Fərat çayı boyunca” yerləşmişdir, bu zaman Sickler Kaspi dənizi bölgəsindəki Araz çayı deyil, məhz “Fərat çayı boyunca, lakin onun mənbələrində” kimi dəqiqləşdirmə aparır. Sickler (1832) Ptolemey Midiyası şəhərlərinin ərazisini iki zonada yerləşdirir: “...Armenianın qarşı tərəfində sərhəd Araz çayı üzərində” və “...orta torpaqlarda”. Bizi maraqlandıran Nazada və Alınza Oros, onun hesab etdiyi kimi, “orta torpaqlar”da yerləşirdi ki, bu da prinsipə Azərbaycandakı müasir Naxçıvan bölgəsinə və Əlincə dağına uyğundur.

İslam coğrafiyaşünasları və kartoqrafları eyni adlı iki şəhər haqqında

İslam coğrafiya elminin uğurlu inkişafı ilə orta əsrlərdə, əsasən, “Naxçıvan” və “Naşava” kimi xatırladılan, bir-birindən uzaqda yerləşən oxşar adlı Nazuana və Nazada barədə məsələ Yaqut əl-Həməvi (XIII əsr), əl-Ənsab (bax: Əbul-Fəda XIII-XIV əsrlər) və Sadiq İsfahani (XVIII əsr) kimi islam coğrafiyaçılarının diqqət mərkəzinə düşdü.

◦ Sadiq İsfahani “Takwimal-Buldan” [The Geographical Works, Noll, London, 1832] əsərində eyniadlı iki şəhərin mövcud olması barədə yazarkən bir halda “Nakhjuvan, in Azerbaijan” (P.140) (yəni Naxçıvan Azərbaycandır), digər halda isə “Kars, a castle or fortress of (near ta) Nakhjewan (P.12) qeyd edir. İkinci halda Qars şəhəri bölgəsindəki “Naxçıvan”ın adı çəkilir ki, bu da 1902-ci ildə Rusiya imperiyası Kartoqrafiya Xidməti tərəfindən tərtib edilən Qars vilayəti xəritəsi ilə təsdiq edilir.

◦ Sadiq İsfahani Yaqut əl-Həməvinin “Mücəm əl-Buldan” əsərinin VIII 273 və 307 bölməsində yazdığı “Naxcuvan” və ya bəzilərinin “Nakcuvan” kimi səsləndirdiyi şəhər Azərbaycanın ən ucqar sərhədindədir”, VIII 289-cu bölmədə isə “Naşava Azərbaycanın və ya bəzilərinin dediyi kimi, Aranın şəhəridir. O, Armeniya ilə həmsərhəddir. Xalq arasında o, Naxcuvan və ya Nakcuvan kimi məşhurdur” məlumatlarını şərh etmək imkanı verir. Yaqut əl-Həməvinin bu iki məlumatını şərh etməyə cəhd göstərəcəyik, yəni “Nakcuvan – Azərbaycanın ən ucqar sərhədindədir” yazmaqla o, Araz çayı üzərindəki Naxçıvanı nəzərdə tutur, çünki “Azərbaycanın ucqar sərhədləri” Əlincə qalasının və Ordubad şəhərinin də

daxil olduğu “Naxçıvan tıməni”nin yerləşdiyi yerdir. Daha sonra: “Naşava – Azərbaycan və ya bəzilərinin dediyi kimi, Aran şəhəridir. O, Armenia ilə həmsərhəddir”. Burada Yaqut əl-Həməvi Qars şəhəri bölgəsində yerləşən Naşavanı nəzərdə tutur ki, o da Ermənistanla həmsərhəd olan Aranın qərb sərhədlərində yerləşir. İki Naxçıvan barəsində əl-Ənsab (bax: Əbul-Fəda) yazır ki, “Nacgawan gah Azərbaycanın, gah da Armenianın tərkibində göstərilir”.

Müasir Azərbaycan alimləri eyni adlı iki şəhər haqqında

Azərbaycan alimləri Ziya Bünyadov, Ağamusa Axundov, Nailə Vəlixanlı belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, söhbət eyniadlı, lakin bir-birindən uzaqda yerləşən iki şəhər haqqında gedir. Eyni adları olan iki şəhərin eyni zamanda xatırlanması ilə yanaşı, bəzi müəlliflər öz əsərlərində bu şəhərləri çox vaxt bir-birindən asılı olmayaraq, ayrılıqda xatırladırlar. Məsələn, İstəxri qeyd edir ki, “Naxçıvan Ermənistanda deyil, Azərbaycanda yerləşir”. Rəşidəddində yazılmışdır: “Azərbaycan inzibati bölməsinin tərkibinə həmçinin Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Aran və Şəki, Ermənistan vilayətləri də daxildir”; Əbu-r-Reyhan əl-Biruni (973-1048-ci illər) “Naşvaya”nın adını çəkərək xüsusi vurğulayır ki, “bu, Naxçıvandır” və onu Azərbaycanda lokallaşdırır; Nəsirəddin Tusi (1201-1274-cü illər) hesab edir ki, Nachjowan şəhəri Adarbejanda yerləşir; Həmdullah Qəzvini (təxminən 1281/1282 – təxminən 1344/1350) əmin idi ki, “Naxçıvan tıməni Azərbaycanın tərkibinə daxildir və beş şəhərdən ibarətdir; nəhayət, Əbd ər-Rəşid əl-Bakuvidə (XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin əvvəli) oxuyuruq: “Nakcuvan – Azərbaycanda çox gözəl şəhərdir”.

Atropatena Albaniyasının cənub sərhədlərini təyin etmə amilləri: iki Sakasena

Qədim mənbələr dörd skif-sak tayfası haqqında xatırlatmalar verir: sakesinlər [Arrian: III, VIII, 4], sakasanlar [Plini: VI, 10, 29], sakasenlər [Strabon; XI, VII, 2; XI, VIII, 4; XI, XIV, 4] və sakapenlər [Ptolemey: V, 13]. Aparılan təhlillər belə iddia etməyə əsas verir ki, onlar bir-birindən uzaq olan iki bölgədə, hər birində iki tayfa olmaqla yerləşmişdir. Bölgələrin biri Kür-Araz çayarası, digəri isə kappadokiyalıqlarla sərhəddə, Pariadr dağlarının ətəyində, Qara dənizin cənub-şərq sahili bölgəsindəki qədim dövr Armeniya ərazisidir.

Armeniya Sakasenası

Strabon saklar və Sakasena barədə xatırladır: “Sakasena... Armeniyadadır [XI, VII, 2], “<...>” Saklar... Armeniyanın ən yaxşı torpaqlarına sahibləndilər, onları öz adları ilə Sakasena adlandırdılar, onlar kappadokiyalıqlar ölkəsinə qədər, o cümlədən, Evksin dənizi ətrafında yaşayanlara çatdılar, indi onlar pontiklər adlanır” [XI, VIII, 4]. Ptolemey [Yakovo Angelo/Jakovo Angelo nəşri, 1360-1411] “Fərat, Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdən ibarət olan” Armeniya bölgələrini sadalamaqla qeyd edir ki, Sakapena “Pariadr dağları tərəfi”də yerləşmişdir. Pariadr dağı isə, Strabona görə, Qara dənizin cənub-qərb hissəsini əhatə etməklə yarımdairə şəklində Pontun şərq tərəfini əmələ gətirir. Beləliklə, həm Strabon, həm də Ptolemey eyni dərəcədə təsdiq edirlər ki, burada göstərilən Sakasena/Sakapena qədim Armeniyada, Kappadokiya bölgəsində (Anadolu) və Qara dəniz sahilləri tərəfində yerləşmişdir.

Atropatena Albaniyası Sakasenası

Strabon həmçinin bildirir ki, “...Araz çayının Albaniya sərhədlərinə cənub axdığı, <daha sonra> isə Kaspi dənizinə töküldüyü hissədəki Araz düzənliyi. Bu düzənliyin ardınca həmçinin Albaniya və Kür çayı ilə həmsərhəd olan Sakasena, daha sonra Qoqarena gəlir [XI, XIV, 4]. Burada erməni Quqarkı ilə eyniləşdirilən Qoqarenanın olduğu yerin əlavə aydınlaşdırılması tələb olunur və Anani Şirakasinin özünün “Coğrafiya” adlı əsərin-

də yazdığı kimi, o, mərkəzi şəhəri Partav/Bərdə olan Utidən qərbə doğru yerləşmişdir. Bu əsərdə o həmçinin qeyd edir ki, Armeniyanın bir hissəsi olan Quqarkda “gürcülərin sahib olduğu 9 vilayət vardır”, Strabon isə ondan xeyli əvvəl erməni hökmdarının Qoqarenanı “iberlər”dən ələ keçirdiyini qeyd edir və Sakasenanın Armeniyada yerləşdiyini iki dəfə vurğulayır. Buna əsaslanaraq, birincisi, Albaniya ilə həmsərhəd olan həmin Sakasenanın Armeniyaya mənsubluğunu istisna etmək lazımdır, ikincisi isə, birmənalı şəkildə təsdiq etmək olar ki, bu Sakasena Quqarenadan/Quqarkdan şərqə tərəf, Kür-Araz çayarasında, müasir Bərdə şəhəri bölgəsində yerləşir. Plini həmçinin hesab edir ki, sakasenlər Kür-Araz çayarasında yaşayırdılar və bu barədə öz kitabının “Albaniya və İberiya” fəslində, onların dislokasiyasını Ermənistanla heç cür bağlamayaraq xatırladır. Arrian qeyd edir ki, sakasinlər midiyalılar, albanlar və kadusilərlə eyni bölgədə, yəni Kaspiətrafi bölgədə Kür-Araz çayarasında yaşayırdılar.

Antik mənbələr sak-skiflərin iki müxtəlif bölgədə yaşamaları barədə məlumat verir. Strabon və Ptolemey Sakasena/Sakapenani Ermənistanla, Qara dənizin cənub-qərb sahilində lokallaşdırırlar. Bununla yanaşı, Plini və Arrian, eləcə də həmin Strabon Albaniyanın Xəzərətrafi hissəsinin Kür-Araz çayarasında yerləşən başqa Sakasena/Sakasana/Sakesinanın olduğunu göstərirlər. Sakasenlər/sakasanlar/sakesinlərin Kür-Araz çayarası bölgəsi dəyişməz olaraq Atropatenanın, sonra isə Atropatena Albaniyasının tərkibinə daxil olmuşdur.

Atropatena Albaniyasının tərkibində albanların və sakların statusu

Digər sak əraziləri kimi, Sakasena da dəyişməz olaraq hansısa bir siyasi statussuz xatırladılır. Kür-Araz çayarasının siyasi statusuna dair qeyd etmək lazımdır ki, hələ m.ə. IX-VII əsrlərdə Araz çayının sol sahili sonralar, m.ə. 612-ci ildə Atropatena/Adorbayqan ölkəsinin bir hissəsinə çevrilən Qamir şahlığının tərkibinə daxil olmuş, oradan isə m.ə. 66-cı ildə Albaniya yaranmışdır.

Albaniyanın sərhədlərini təyin etmək üçün Atropatena Albaniyasının tərkibində sakların statusunun müəyyənləşdirilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Arrian m.ə. IV əsr hadisələri barədə danışarkən Əhəmənilər imperiyasının, sonra da İskəndər imperiyasının tərkibində albanlar və sakasenlər barədə Midiya satraplığının bərabərhüquqlu sakini kimi məlumat verir. Üstəlik hər iki etnos: “saklar” və “albanlar” bilavasitə skiflərə aid edilir.

Atropatena Albaniyasının yaradılması dövründə alban tarixçisi M.Kaqankatuklu və erməni tarixçisi M.Xorenli

hesab edirlər ki, Atropatena Albaniyasının ilk hakim tayfası saklar olmuşdur, lakin sonda, antik mənbələrə görə, belə mövqeni albanlar tutmuşlar.

Albaniya Atropatenanın tərkibindən müstəqil ölkə kimi çıxarılmışdır, albanların idarə etdiyi müstəqil şahlıq barədə ilk yazılı məlumatlar m.ə. 66-cı ilə aiddir. Ehtimal ki, bu iki etnos: albanlar və sakasenlər arasında hansısa ixtilaf yaranırdı, lakin buna baxmayaraq, onlar çox vaxt birlikdə fəaliyyət göstərirdilər. Albaniyanın hakim tayfaları barədə səhih məlumatların olmamasına görə M.Kaqankatuklu təəssüflənir: “Sisak soyundan olan Aranın Aluank/Albaniya hökmdarlığına yüksəlməsindən Aluank/Albaniyanın bütün diyarlarını ələ keçirmiş Cəsur Vaçaqana qədər daha etibarlı hekayətlər tapa bilmədik “[I, 6] <...>Aranın taxta oturmasından mənim söylədiyim hazırkı hadisələrə qədər hər şey barədə ardıcılıqla nəql edən məlumatların tapılması hədsiz arzu edilən olardı, lakin Şərqdə çoxlu müxtəlif tayfaların [olması], kitab və vəsiyyətlərin yandırılması üzündən bunu etmək çox [çətindir]” [I, 8]. Eyni zamanda M. Kaqankatuklu təsdiq edir ki, Albaniyanın ilk sak hökmdarı Aranla ilk arşaki hökmdarı parfiyalı Cəsur Vaçaqan arasında on hökmdar olmuşdur [III, 23]. M Böyük ehtimalla, məhz bu aralıqda hakim sak klanının albanlarla yerdəyişməsi baş vermişdir. Nəzərdən keçirilən dövrdə Albaniya şahlığının əsas etnosu albanlar olmuş və onlar Kür çayının şimalında yaşamışlar, saklar isə Kür-Araz çayarasını tutaraq, müstəqil dövlət qurumu kimi deyil, bir növ muxtariyyət kimi Albaniyanın tərkibində olmuşlar. Onlardan birinə təcavüz edildiyi zaman tərəfdaşlar kimi çıxış etmişlər.

Lukull (m.ə. I əsr) təcavüzü dövründə sakların statusu haqqında Plutarx da yazır. M.ə. 69-cu ildə erməni hökmdarı Tiqranın romalı sərkərdə Lukull ilə vuruşması zamanı ona qonşular tərəfindən kömək göstərilməsi barədə danışan Plutarx qeyd edir ki, “...Kaspi [dənizi tərəfdən] albanlar və onlarla həmsərhəd olan iberlər” onun köməyinə gəldilər, “üstəlik onlara heç də az sayda olmayan, Tiqranın iltifat və hədiyyələriylə cəlb edilmiş, Araz sahillərindən olan azad tayfalar birləşdi” [Plutarx, Lukull, XXVI]. Deyilənlərdən irəli gəlir ki, birincisi, “azad tayfalar” albanlara birləşərək, ikinci isə, “Araz sahillərindən olan azad tayfalar” dövlət borcu və ya erməni hökmdarı Tiqrان tərəfindən məcbur edilmə nəticəsində deyil, “onun tərəfindən iltifat və hədiyyələrlə cəlb edilərək” gəlmişdilər. Bu məlumat əsasında aydınlaşır ki, Kür-Araz çayarası Ermənistanın tərkibinə daxil olmamış və Tiqrان tərəfindən nəzarət edilməmişdir (m.ə. 95-55-ci illər), orada, Plutarxın yazdığı kimi, “Araz sahillərindən olan azad tayfalar” (şübhəsiz, saklar) yaşamışdır. Belə vəziyyət Plini, Strabon və Ptolemeyin təsvir etdikləri dövrdə də davam etmişdir. Kür-Araz çayarası bölgəsində yaşayan saklar bir çox əsrlər ərzində öz muxtariyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Polibi qədim dövr Kiçik Asiyasında “muxtar icmalar”ın mövcudluğu təcrübəsi barədə danışır [X; XXV, 2; XXVI, 6]. Sasani hökmdarı Şapurun (240-272-ci illər) “Zərdüst Kəbəsi” [ŞKZ] adlı qaya yazısında Albaniya ilə yanaşı, “Balas ölkəsi”nin də adını oxumaq olar, bu, tədqiqatçılar tərəfindən Balasakan/Balasaqan kimi düşünülür. M.Kaqankatuklu da həmçinin “Balasakan hökmdarının oğulları” barədə xatırladır ki, bu da sakların muxtar hüququnu təsdiq edir. Balasakan, şübhəsiz, orta əsrlərdə də Albaniyada müəyyən muxtar statusa malik olan qədim Sakasenanın hüquqi varisi hesab olunur. Bundan başqa, o, orta əsr Albaniyasının bölgələri barədə məlumat verir: Şakaşena, Sakasena, Balasakan, onlar öz adlarının tərkibində “sak” komponentinə malikdir. Sara Qasımova Parisdə nəşr olunan pəhləvi mətnində “Albaniya və Balasakanın böyük katolikosu” titulu aşkar etmişdir ki, bu da Albaniyanın tərkibində alban və sak etnoslarının hansısa məzhəb bərabərhüquqluluğuna şəhadət verir.

Yuxarıda qeyd edilmişdir ki, müasir Azərbaycan Respublikası bölgəsində sakasenlərin/sakasanların/sakasanların yerləşmələri barədə Strabon, Arrian və Plini göstərmişdir, həmçinin alban tarixçisi M.Kaqankatuklunun təsvirinə görə, “Sakasena/Şakaşena” adı son orta əsrlərə qədər qorunub saxlanmışdır. Burada sual yarana bilər: nə üçün mənbələr Kür-Araz çayarası skif torpaqlarını xatırladır, lakin barəsində Strabon və Ptolemeyin yazdığı Qara dənizin cənub-şərq sahilindəki Sakasenanın mövcudluğunu yaddan çıxarır? Strabon bu suala da cavab verir. Bu bölgədə yaşayan sakasenlər “fars sərkərdələri” tərəfindən məhv edildiyindən Armeniya Sakasenası bölgəsinin adı unudulmuşdur.

XIX-XX əsrlərin Avropa alimləri və kartoqrafları iki Sakasena haqqında

İki skif-sak bölgəsi haqqında (onlardan biri Qara dəniz bölgəsində, digəri isə Kaspi ətrafında yerləşir) məlumatlara XX əsr alimlərinin əsərlərində də rast gəlinir. Məsələn, Volfram Nagel tərtib etdiyi xəritədə Kür-Araz çayarasında Sakasenanı, Qara dənizin cənub-şərq hissəsində isə Skifiyanı qeyd edir. [Berlin, 1982]. Tədqiqatçı E.Cavaignak [Paris, 1961] da həmçinin iki Sakasenanın mövcud olduğunu etiraf edir, onlardan birini o, “Kaspiətrafi Sakasena” adlandırır, digərini isə Kiçik Asiyada, Araz və Fəratın yuxarılarında, Sinop və Trapezunt bölgəsində lokallaşdırır. Bu iki bir-birindən uzaq skif-sak bölgəsi Alexandri Maqni Regnum, Spuner-Menke atlas antiques [karoli Spruneriopus. Tertio editit, Theodorus Menke. Gothae: Sumtibus Justi Perthes, anna MDCCCLXV (1865), Gotha] xəritəsində də qeydə alınmışdır.

Atropatena Albaniyasının cənub sərhədlərini təyin etmə amilləri: iki Kaspiana

Müasir elmdə bəzi tədqiqatçılar Strabona istinadla sübut etməyə çalışırlar ki, m.ə. II əsrdə erməni hökmdarı Artaksi guya alban Kaspianasını ələ keçirmiş və onu öz ölkəsinin tərkibinə daxil etmişdir. Bununla həmin alimlər süni yolla Ermənistanın şərq sərhədlərini Kaspia ərazilərinə çatdırırlar. Bu öz təsdiqini nə antik, nə də erməni tarixşünaslığında tapmayan yanlış fikirdir. Mənbələr iki Kaspiana barədə məlumat verir: onlardan biri Albaniyada, digəri isə Midiyada yerləşir. Həmçinin mənbələr erməni hökmdarı tərəfindən Albaniya, yoxsa Midiya Kaspianasının istila olunduğunu aydın şəkildə bildirir.

Erməni hökmdarları tərəfindən qəsb olunan Kaspiana barədə erməni mənbələri

Erməni hökmdarları tərəfindən Midiya Kaspianasının qəsb edilməsi orta əsr erməni mənbələrindən məlum olmuşdur. Bu barədə Moisey Xorenli “Marların şahı (midiyalıların – H.H.) Ajdahak (Midiya hökmdarı Astiaq – H.H.) nəvillərindən dövlətdə ikinci <şəxs> təyin edilməsi” adlı xüsusi fəsildə yazmışdır: “...Şah sarayının qaydaya salınmasının ardınca hazırda muraseanlar adlandırılan marların hökmdarı Acdahak nəvillərindən birinin dövlətdə ikinci “şəxs” təyin edilməsi lazımdır. Valarşak əsir alınmış marların/midiyalıların nəvillərinin bütün yaşayış yerlərini onun üçün saxlayır”. Bu fəsildə söhbət Parfiyanın Armeniyadakı canişini Valarşakın (m.ə. II əsrdə yaşamışdır) hərəkətləri barədə gedir. Əgər Strabon tərəfindən xatırladılan hadisələri [“onlar (erməni hökmdarları – H.H.) midiyalılardan Kaspiananı qopardılar...” (XI, XIV, 5)] və M.Xorenlinin yuxarıda göstərilən məlumatını uyğunlaşdırsaq, onda belə alınar ki, erməni hökmdarı tərəfindən Midiyanın qərb sərhədlərində yerləşən Kaspiana zəbt edilmişdir. Strabonun yazdığı kimi, Kaspiananın, yəni Midiyanın qərb bölgəsinin Armeniyanın tərkibinə daxil edilməsindən sonra Armeniyanın parfiyalı hökmdarı Valarşak, bu barədə M.Xorenlinin yazdığı kimi, midiyalı Ajdahaklar hakim

sülaləsindən olan “murasan”ı (midiyalıların erməni cəmiyyətinə inteqrasiya olunan hissəsini belə adlandırırdılar) Ermənistanın “ikinci şəxsi” təyin etməyi qərara aldı. M.Xorenli bildirir ki, Valarşak “əsir alınmış marların nəvillərinin yaşayış yerləri”ni itaətə gətirilmiş midiyalılar üçün saxlayır.

Antik mənbələrə görə erməni hökmdarları hansı Kaspiananı işğal etmişdilər?

Strabon yazır ki, “...Kaspiana vilayəti də albanların vilayətinə aiddir” [XI, IV, 5]. Klavdi Ptolemey bildirir ki, “Midiyanın Armeniyanın yaxınlığındakı qərb hissəsini kaspilər almışlar” [VI, 5, Lipsiae, 1845]. Herodot da öz növbəsində bizi hər iki Kaspiana barədə məlumatlandırır. O söyləyir ki, Əhəmənilər imperiyasında kaspilər iki satraplıqda yaşayırdılar: saklar və kaspilərin (bu kaspilər alban Kaspianasındandırlar – H.H.) yaşadıkları, Kaspı dənizinin cənub-qərb bölgəsində yerləşən XV satraplıqda və kaspilərin, pavsiklərin, pantimafların, darilərin (bu kaspilər Midiya Kaspianasındandırlar – H.H.) yaşadıkları, Qara dənizin cənub-şərq bölgəsində yerləşən XI satraplıqda. Digər toponim hallarında olduğu kimi mənbələr ən azı iki Kaspiananın (onlardan biri Albaniyada, digəri isə Midiyada yerləşmişdir) olması barədə israr etməyə əsas verir.

Strabon kimin nə vaxt və hansı Kaspiananı işğal etməsini konkretləşdirir: “...<Antioxun> məğlubiyyətindən sonra Böyük Antioxun sərkərdələri Artaksi və Zariadri hökmdar oldular ...<birinci – Sofenanın, Akisenanın, Odomantidanın və bəzi digər vilayətlərin, digəri isə Artaksata ətrafındakı ölkələrin hökmdarına çevrildi>: onlar birlikdə ətraf xalqların vilayətlərinin bir hissəsini ələ keçirərək öz torpaqlarını genişləndirdilər... yəni Kaspiananı midiyalılardan qopardılar” [XI, XIV, 5] Strabon dəqiq və aydın şəkildə deyir ki, yeni erməni hökmdarları Kaspiananı Albaniyadan deyil, “midiyalılardan qopardılar”. Bununla belə, bəzi tədqiqatçılar israr etməyə davam edirlər ki, erməni hökmdarları alban Kaspianasını işğal etmişlər, kartoqraflar isə Strabonun məlumatına əhəmiyyət vermədən antik Armeniyanın şərq sərhədlərini Kür və Araz çaylarının qovşağına qədər qeyd edirlər.

Beləliklə, Albaniya Kaspianasının mövcudluğu barədə iki [Strabon, Herodot], Midiya Kaspianasının mövcudluğu barədə üç [Strabon, Ptolemey, Herodot] və m.ə. II əsrdə alban Kaspianasının deyil, məhz Midiya Kaspianasının Armeniyanın tərkibinə daxil olması barədə iki [Strabon və Moisey Xorenli] məlumat vardır.

Qobustan qoruğu ərazisində romalılar tərəfindən saxlanılan latınca yazısı olan daş lövhə var ki, orada miladın I əsrində imperator Domisianın XII ildırımsürətli Roma legionunun Albaniyaya gəlməsi barədə məlumat verilir.

Atropatena Albaniyasının cənub sərhədlərinin təyin edilməsi amilləri: Araz çayı və Kür-Araz çayarası, Sakasena və Atropatena

Bu halda söhbət Albaniyanın cənub sərhədlərinin təyin edilməsinin ən mühüm faktoru kimi Kür-Araz çayarası barədə gedir. Kür-Araz çayarası barədə əvvəllər Naxçıvan şəhəri və sakasenlərin yaşadığı bölgə haqqında məlumat verilərkən danışılmışdır. Bununla belə, Kür-Araz çayarasına gəldikdə daha iki problemi aydınlaşdırmaq lazım gəlir: Araz çayının Albaniyadan keçməsi barədə antik mənbələr məlumat verirmi və Atropatenaya aid ərazilər çayarasında yerləşirmi?

Araz çayı amili

“Kür-Araz çayarası Albaniyaya aid deyildir, çünki Araz Albaniyadan keçmir” versiyasının bəzi tərəfdarlarının iddiaları əsassızdır. Araz çayı barədə daha ətraflı məlumatı Strabon verir, ona görə də onun məlumatlarını qruplaşdırıb oxuculara təqdim edirik: “Araz çayı Fərat kimi Ab dağlarından axır” (XI, XIV, 2), “Araz Armeniyadan (XI, IV, 2) və Armeniyadan keçməklə axır” (XI, I, 5). “Araz Atropatenayadək şərqə axır, sonra qərbə və şimala dönərək əvvəlcə Azar, sonra Artaksata erməni şəhərlərinin yaxınlığından axır (XI, XIV, 3)”, “...Araz çayı ətrafında, Atropatiya sərhədlərinin yaxınlığında erməni şəhəri Arksata yerləşmişdir” (XI, XIV, 6). Bütün bu sadalananlardan irəli gələn odur ki, Araz çayı mənbəyini Armeniya dağlarından götürür, Armeniyadan keçir, Armeniya şəhərləri Araz və Artaksatın yanında keçməklə Atropatenayadək axır və bütün bunlar, şübhəsiz, Araz çayının müəyyən kəsikdə Armeniya ilə əlaqəsini sübut edir, lakin onun Albaniya ilə əlaqəsini istisna etmir. Əgər Arrian “Armeniyadan axan Araz” (7, 16, 3) yazırsa, onda bu onu deməyə əsas vermir ki, Araz çayı müstəsna olaraq Ermənistan ərazisi üzrə axır. Əgər Plutarx (Antoni) “Midiyanı Armeniyadan ayıran Araz” yazırsa, bu o demək deyil ki, Araz bu dövlətləri bütün sərhəd boyu ayırır.

Yuxarıda gətirilən məlumatlarla yanaşı, Strabon həmçinin Midiya və Albaniyanın Araz çayı ilə əlaqəsinə dair problemə də aydınlıq gətirir. Strabonda oxuyuruq: “...nəhayət, Araksena düzənliyindən keçərək Araz çayı Kaspi dənizinə tökülür” (XII, XIV, 3). Bu zaman antik mənbələrdən heç biri “Araksena” düzənliyinin yeri barədə heç bir dəqiqləşdirmə vermir, lakin kontekstə görə nəticə çıxarmaq olar ki, söhbət bilavasitə Arazın Xəzər dənizinə tökülməsindən əvvəl olan ərazilərdən gedir. “Araksena” toponimi Ptolemeyin Böyük və Kiçik Armeniya nomenklaturasında yoxdur, lakin Midiya nomenklaturasında iştirak edir. Bu zaman əgər Ptolemeyin nəşrinin latın versiyalarında düzənliyin adı “Oracana” formasında yazılmışsa, yunan versiyasında (C.Nobbenin nəşri) “Opaxava//Oraksana” şəklində verilmişdir ki, bu da onun Araksena düzənliyi ilə eyniləşdirilməsində şübhə yeri qoymur. Yoxlama üçün qeyd etmək lazım-

dır ki, Ptolemey Opaxava düzənliyinin koordinatlarının 910-390 olduğunu göstərir, bunları da Elburs dağı bölgəsində yerləşən Kaspi qapılarının 92°-36° koordinatları ilə müqayisə edərkən Strabon Araksenasının, Ptolemeyin tarixi Kaspiətrafi Kaspiana bölgəsində, Araz çayının Xəzər dənizinə töküldüyü ərazidə yerləşdirdiyi Opaxava ilə eyniliyi təsdiq olunur. Strabonun “Araz çayının Albaniyanın sərhədlərinə qədər axdığı, Kaspi dənizinə töküldüyü Araz düzənliyinin ardınca həmçinin Albaniya və Kür çayı ilə həmsərhəd olan Sakasena gəlir” (XI, XIV, 4) məzmunlu ikinci məlumatından irəli gəlir ki, birincisi, Araz çayı Albaniyanın sərhədlərində və təbii olaraq, onun ərazisindən keçərək axır, daha sonra Xəzər dənizinə tökülür. İkincisi, bu məlumat Albaniyanın cənubda Ermənistanla deyil, Sakasena ilə həmsərhəd olmasına aydınlıq gətirir. Üçüncüsü, aydın olur ki, Sakasena Albaniyanın muxtar bölməsi olmaqla eyni zamanda həm Araz, həm də Kür çayı ilə həmsərhəddir. Sakasena və Albaniya arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsipləri haqqında daha əvvəl deyilmişdir.

Araz çayının hansı ərazilər – Ermənistan, Albaniya və ya Midiya Atropatenası üzrə axmasını Ptolemeyin əsərlərini ətraflı tədqiq edərək onun coğrafi nomenklaturası xəritəsini tərtib edən Abrahams Orteliusun işlərinə görə də aydınlaşdırmaq olur. Bu cədvələ əsaslanmaqla aydın olur ki, Armeniyada yalnız Araz çayı, Albaniyada yalnız Kür çayı, Midiyada, daha dəqiqi isə Atropatenada həm Araz, həm də Kür çayı axır. Bu, iddia etməyə əsas verir ki, Ptolemeyə görə, Araz çayı Albaniyanın qərb sərhədlərinə çatmayana qədər Armeniya ilə əlaqədardır. Daha sonra Albaniya bölgəsində, Ptolemeyə görə, məhz Midiya, daha dəqiqi isə Midiya Atropatenası hər iki çaya: həm Kürə, həm də Araza nəzarət edir. Lakin Strabon, Plini və Plutarx əlavə edirlər ki, Araz və Kür çaylarına nəzarət edən tərəflərdən biri də Sakasenadır. Plini hesab edir ki, sakasenlər Kür-Araz çayarasında yaşayırdılar.

Çayarası sakalarının adını Plutarx da çəkir, onları “Araz sahillərindən olan azad tayfalar” adlandırır, Strabon isə qeyd edir ki, “köçərilər albanlara yadellilərlə döyüşlərdə kömək edirlər”. O cümlədən Plutarx yazır: “Kaspi

dənizi tərəfdən albanların dəstələri və onlarla həmsərhəd olan iberlər... onlara Araz sahillərindən, yenə az sayda olmayan azad tayfalar da birləşdilər” (Lukull, 26). Strabon isə öz növbəsində aşağıdakı təsviri verir: “Albanlar iberiyalılara nisbətən daha çox sayda qoşun çıxarırlar. Məhz onlar 60 000 piyadanı və 22 000 süvarini silahlandırır, bu qədər çoxsaylı qoşunla Pompeyə qarşı çıxış edirlər. Köçərilər də albanlara, eləcə də iberiyalılara eyni səbəblərə görə yadellilərlə müharibədə kömək edirlər” (XI, XIV, 5). Albaniyanın cənub sərhədləri barədə onun “Alban vilayətinə həm də Kaspiana vilayəti mənsubdur” məlumatına görə mühakimə yürütmək olar (XI, XIV, 5).

Alban tarixçisi Musa Kaqankatuklu və erməni tarixçisi Moisey Xorenli belə bir aydınlaşdırma verirlər ki, yarandığı zaman Alban şahlığı “Alban düzənliyini, onun Eracx/Araz çayından Xınarakert adlandırılan qalayadək (müasir Tovuz rayonu, Azərbaycan Respublikası) dağlara (Qafqaz dağları nəzərdə tutulur) baxan hissəsi də daxil olmaqla, irsən almışdır”.

Beləliklə, Strabon və Ptolemey, Plini və Plutarx kimi müəlliflərin antik mənbələri Kür-Araz çayarasına saklar və Atropatena tərəfindən nəzarət edildiyini təsdiqləyir. Deməli, Alban şahlığında əsas etnosların hökmdarlıq səlahiyyətlərinin dəqiq bölgüsü olmuşdur. Kür çayının şimalında böyük ehtimalla hökm edən tayfa albanlar, Kür-Araz çayarasında isə saklar olmuş və öz yaşadıkları bölgəyə nəzarət etmişlər. Albaniyada hökmdarlıq səlahiyyətlərinin bölünməsi barədə Strabon dəqiq söyləyir. O qeyd edir ki, “... həmçinin onların hökmdarları da diqqətəlayiqdirlər. Düzdür, indi onlarda bütün tayfaları bir şah idarə edir, halbuki əvvəllər hər bir müxtəlifdilli tayfa özlərinin hökmdarı (başçısı) tərəfindən idarə olunurdu” (XI, XIV, 6). M.Kaqankatuklu və M.Xorenliyə görə, Alban şahlığının cənub sərhədləri onun yaradılması zamanı Araz çayı boyunca keçirdi. Bu zaman M.Kaqankatuklu Albaniya şahlığı dağılana qədər sakların yaşadığı bölgənin onun tərkibinə daxil olması barədə məlumat verir.

Kür-Araz çayarasında Artopatena bölgəsi

Kür-Araz çayarasına gəldikdə isə, K.Ptolemeyin özünün hazırladığı coğrafi nomenklaturaya görə mövqeyi ona əsaslanmışdır ki, Albaniyada Araz çayı, hər iki Armeniyada isə Kür çayı yoxdur. Oxşar hal israr etməyə imkan verir ki, nə Albaniya, nə də Armeniya Kür-Araz çayarasının bütün ərazisinə nəzarət edə bilməzdi. Ptolemeyə görə, dörd qonşu ölkədən (İberiya, Albaniya, Böyük Armeniya və Midiya) yeganə olaraq Midiya və ya daha dəqiqi Atropatena eyni zamanda Kür və Araz çayına nəzarət edə bilərdi ki, bu da, əslində, “Kür-Araz çayarası” deməkdir.

Ptolemeyin Midiya siyahısında Tropatena/Atropatena xatırladılır. Ptolemeyin öz coğrafi təlimatı üzərində işlədiyi miladın ikinci ilində Atropatena Midiyanın tərkibinə daxil olmamışdı, ona görə də belə məlumatı anaxronizm hesab etmək olar. Bununla belə, Atropatenanın səlahiyyətlərinin Araz çayının sol sahilinə şamil edilmə faktını düzgün hesab etmək lazımdır.

Yuxarıda Ptolemeyin Midiyada, daha dəqiq isə Atropatenada lokallaşdırdığı Nazada və Alinzaya dair məlumatları barədə ətraflı danışılmışdır, bu əsərdə isə onların Araz sahilindəki müasir Naxçıvan şəhəri və Arazın sol sahilində olan Əlinçə dağı ilə eyniləşdirilməsinə cəhd göstərilmişdir. Beləliklə, Plini və Strabon hesab edirlər ki, Kür-Araz çayarasının bir hissəsinə saklar nəzarət edirdilər, Ptolemey isə iddia edir ki, Kür-Araz çayarasının digər hissəsinə Atropatena nəzarət edirdi.

M.Dreyer haqlı olaraq hesab edir ki, Plutarxın “albanlar əvvəlcə Pompeyi öz ölkələrinə buraxmağa razılaşdılar. Lakin bu torpaqlarda Roma qoşununu qış haqlayanda və romalılar Saturnaliya bayramı keçirməyə başlayanda 40 minə yaxın alban toplaşaraq Kirn çayını keçdi və onlara hücum etdi” (Pompey, 34, 2) məlumatı və Strabonun “Albaniyadan axan Kür çayı və onu dolduran digər çaylar torpağın münbitliyini artırır, amma həm də onu dənizdən kənarlaşdırır” fikri təsdiq edir ki, albanların ölkəsi Kir çayından cənuba doğru da uzanmışdır. M.Dreyer həmçinin məlumat verir ki, TAVO BV 6 xəritəsi (Tübinger Atlas des Vorderen Orients/Tübinger Yaxın Şərq xəritəsi) bu fakta lazımı diqqət yetirərək Albaniya ərazisini Kür çayının bir qədər cənubundakı yerlərə qədər çatdırır.

Atropatena Albaniyasının cənub sərhədləri barədə problemə dair.

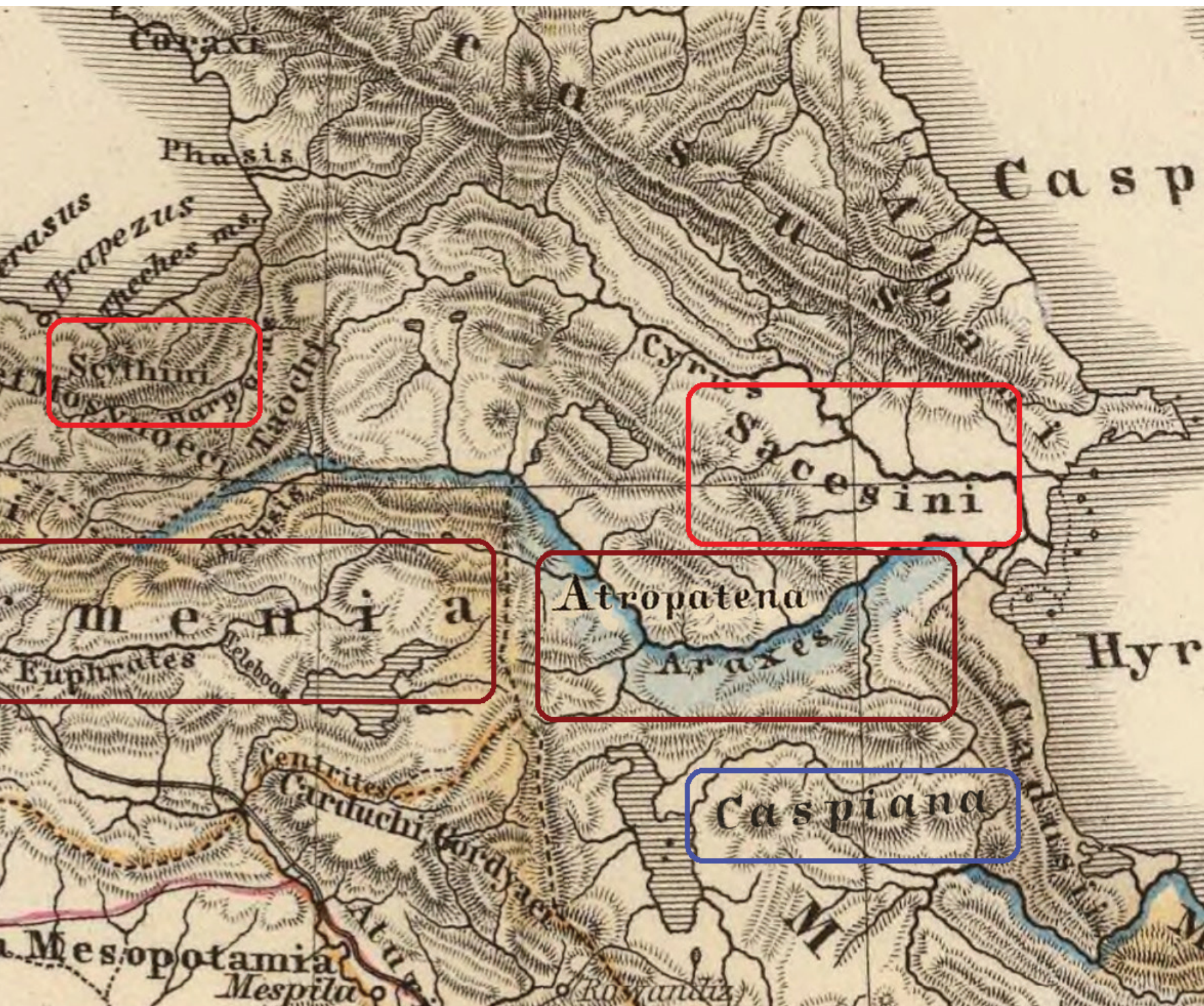
Əkiz bölgələrin xəritəsi: iki Kaspiana, Skifiya və Sakasena, Nazada və Nazuana

Xəritə m.ə. VII əsrdən miladın II əsrinədək olan situasiyanı dinamikada əks etdirir. Bölgədə siyasi-etnik əkilərin, o cümlədən iki skif-sak qurumunun olması aydın görünür, onlardan biri Qara dənizin yaxınlığındakı Armeniyada (*Strabon, Ptolemey*), digəri isə Albaniyanın Kür-Araz çayarasında (*Strabon, Plini, Arrian*) yerləşmişdir. Bölgədə oxşar adlı iki şəhər vardır, onlardan biri – Nazuana Armeniyada Fərat çayı sahilində, digəri – Nazada isə Atropatenada, Araz çayının sol sahilində yerləşmişdir (*Ptolemey*). Orta əsrlərdə hər iki şəhər çox vaxt eyni cür adlanırdı. Erməni Nazuanasının Fərat çayı yerinə Araz çayı sahilində yerləşmə ehtimalını, Ptolemeyin iddia etdiyi kimi, təkzib edən arqumentlər yuxarıda göstərilmişdir. Bölgədə iki Kaspiana olmuşdur, onlardan biri Albaniyanın Xəzərətrafi regionunda, digəri isə Midiyanın qərb sərhədlərində, Kappadokiya bölgəsində yerləşmişdir (*Strabon, Ptolemey*). Gətirilmiş arqumentlər təsdiq edir ki, bu barədə Strabonun yazdığı kimi, erməni hökmdarı “Kaspiananı” bəzi müasir tədqiqatçıların iddia etdiyi kimi Albaniyadan deyil, “midiyalılardan” qoparıb almışdır. Nəzərdən keçirilən dövrdə iki Sakasena (biri Armeniyada, digəri isə Albaniyada), iki Kaspiana (biri Midiyanın qərb hissəsində, digəri isə Albaniyada), iki Naxçıvan (biri Armeniyadakı Fərat çayı sahilində, digəri isə Atropatenada Araz çayı sahilində) ol-

muşdur. Bu zaman əkilə bölgələr qrupunun biri – Nazada, Sakasena və Kaspiana müasir Azərbaycan Respublikasının ərazisində, digəri isə – Nazuana, Sakasena/Sakapena və Kaspiana qədim dövr Kappadokiya və Qara dəniz ətrafı Armeniyasında yerləşmişdir.

Bu fəsildə Xəzərətrafi hissədəki Kür-Araz çayarasına iki dövlət: Albaniya və Atropatena tərəfindən nəzarət edildiyi göstərilir. Bu zaman Kür-Araz çayarasının bir hissəsi qədim zamanlardan bəri alban icmasına daxil olan skif-saklara məxsus olmuşdur. Kür-Araz çayarasının digər hissəsi, bu barədə Ptolemeyin təsdiq etdiyi kimi (m. II əsr), Atropatenanın tərkibinə daxil olmuşdur.

Arqumentlər Kür-Araz çayarasına Armeniyanın nəzarət etməsi və Armeniyanın Xəzər dənizi regionuna çıxışı, Albaniyanın cənub sərhədlərinin Kür çayı boyunca keçməsi haqqında iddiaları təkzib edir. Albaniyanın sərhədləri cənubda, qismən Atropatena ilə birlikdə Araz çayı boyunca keçir, şərqdə Xəzərətrafı sahili tutur, şimalda Qafqaz dağ silsiləsinədək çatırdı, qərbdə isə o, İberiya ilə həmsərhəd idi.

*Əsas kimi Alexandri Magni Regnum
xəritəsi götürülmüşdür
Spruner – Menke: Atlas antiques, № VIII*

Albanların vilayətinə Kaspiana vilayəti
də aid idi. *Strabon XI, VI, 5.*

Antik mənbələrə görə Qafqaz dağ silsiləsindən keçən Alban qapıları haqqında

Antik mənbələrdə Qafqaz və ya Kaspi keçidi adlandırılan dağ keçidləri haqqında bəzi hallarda bir-birini təkrarlayan və ya təkzib edən məlumatlar vardır. Onlarla yanaşı, K.Ptolemey hesab edir ki, “alban qapıları, deyildiyi kimi, 80°-47° koordinatlarında yerləşir” [*Ptolemey, m. II əsr; Coğrafiya, V, XII, tabula Asiae III*]. Bizim nöqtəyi-nəzərimizcə, Pavel Orozi də həmin qapılar haqqında yazır: “Kolxlar və albanlar arasındakı qapısı olan Qafqaz, Qafqaz dağı adlanır” [*Pavel Orozi (385-420-ci illər), История против язычников*]. Alban qapılarının olduğu yeri dəqiqləşdirməzdən əvvəl Qafqaz dağ silsiləsi haqqında Ptolemeyin informasiyasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Ptolemeyə görə Qafqaz dağ silsiləsi və müasir baxış

Ptolemey Qafqaz barəsində sanki özü Sarmatiyada olaraq yazır: “Sarmatiyanı Kolxida və İberiyadan keçən, Qafqaz adlanan dağlar və Qafqaz adlanan Hirkan dənizinə gedən dağ qolları ilə bitən Korak dağı kəsir”. Ptolemey aşağıdakı koordinatları göstərir:

- Korak dağı 69°-48° və 75°-48°
- Qafqaz dağı 75°-47° və 85°-48°
- Sarmat qapıları 77°-47°
- Alban qapıları 80°-47°
- Ehtimal ki, Sarmat qapıları 81°-48°30'

Daha sonra aydın olmaq üçün yalnız şərq uzunluğunun (ş.u.) coğrafi koordinatları göstəriləcək. Təqdim edilən məlumatlardan hansı nəticələri çıxarmaq olar?

K.Ptolemeyə görə, Qafqaz dağ silsiləsi iki hissədən ibarətdir. O, koordinatları 69° ş.u. olan birinci hissəni “Korak dağ silsiləsi” adlandırır. Bu zaman Ptolemey dağ silsiləsi ilə yanaşı, “Korak” adı ilə 75° koordinatlı Korak dağ silsiləsini tamamlayan konkret dağ zirvəsini düşünür. K.Ptolemey dağ silsiləsinin koordinatları 75°-dən 85° ş.u.-dək olan ikinci hissəsini “Qafqaz” adlandırır.

Müasir təsəvvürlərə görə, Qafqaz dağları Qara dəniz və Xəzər dənizi arasındakı dağ sistemidir. O, 1100 km-dən artıq məsafədə şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru, Qara dənizin Anapa şəhəri və Taman yarımadasından Bakı şəhərinin yaxınlığında Xəzər dənizinin sahilindəki Abşeron yarımadasına qədər uzanır.

Ptolemeyə görə, Qafqaz dağ silsiləsi (Korak dağı + Qafqaz dağı) 69°-dən 85°-dən, müasir məlumatlara görə isə 370-dən (Anapa) 49° ş.u.-dək (İlxıdağ) aralıq yerdir. Onun ox hissəsində Baş Qafqaz (və ya suayırıcı) dağ silsiləsi yerləşmişdir. Baş silsilə ilə yanaşı, ondan şimala doğru paralel birləşdirici Yanal silsiləsi (müa-

sir ad – H.H.) yerləşir. Deməli, K.Ptolemeyin “Korak” adlandırdığı silsilə Baş Qafqaz silsiləsinin başladığı yerdən, yəni 37° koordinatdan (Anapa) başlayan Yanal silsiləsidir. Daha sonra Yanal silsilə 41°25' ş.u.-lu koordinatlarla dağlara qədər uzanır və K.Ptolemey onu “Korak” adlandırır, bu dağın müasir adı isə Qaraqaya-dır və o, Qaraçay-Çerkəz respublikasının (RF) Dombay rayonunda yerləşir. Qafqaz dağı, K.Ptolemeyin hesab etdiyi kimi, 75°-dən 85° ş.u.-dək, yəni Korak dağından (müasir Qaraqaya) Hirkan/Xəzər dənizindəkə uzanmışdır və müasir ölçülərə görə 41°25'-dən (Qaraqaya dağı, Dombay) 49°29' ş.u.-dək (İlxıdağ, Abşeron) uzunluğa malikdir.

K.Ptolemey Alban qapıları haqqında

K.Ptolemeyin məlumatlarını və müasir koordinat sistemini nəzərə almaqla demək olar ki, Qafqaz dağ silsiləsində bir-birinin ardınca üç dağ keçidi yerləşmişdir: Sarmat qapıları/Daryal keçidi 77°/44°, Alban qapıları/Qəbələ keçidi 80°/47°50' [bu qapılar haqqında “kolxlar və albanlar arasındakı Qafqaz” barəsində danışarkən Pavel Orozi də məlumat verir] və “ehtimal ki, Sarmat qapıları”/Dərbənd keçidi 81°/48°30'. Ptolemey Alban qapılarının adını iki dəfə xatırladır, lakin eyni koordinatlarla (80°-47°) və müxtəlif cür təqdim edir. Bir halda Asiya Sarmatiyasını təsvir edərək yazır: “Albaniya və qapılar/Albanieau tempylae”. Digər halda isə o, Albaniyanı belə təsvir edir: “Tenentautem Albania e porte gradus utdiiätumeß/Onlar Albaniya qapılarını da aşağıdakı dərəcə ilə mühafizə edirlər: 80°-47°”. Eyni Alban qapıları ilə bağlı olan iki halda Ptolemeyin istifadə etdiyi “autem” latın sözü “və” bağlayıcı mənasındadır. “Onlar Albaniya qapılarını da aşağıdakı dərəcə ilə mühafizə edirlər: 80°-47°” ifadəsini belə izah etmək olar ki, albanlar “həm alban qapılarını, həm də ehtimal ki, 81°-48°30' koordinatları olan Sarmat qapılarını” 80°-47° dərəcə altında mühafizə edirdilər.

K.Ptolemeyə görə, Alban qapılarının olduğu yerlərin tədqiqat versiyaları

Alimlər Alban qapılarının lokallaşmasının bir neçə versiyasını irəli sürürlər: bir qisim hesab edir ki, Alazan çayı boyunca (Kürün qolu) Albaniyadan İberiyaya keçid nəzərdə tutulur, digər qisim – Alban qapıları kimi Ağçayın başlanğıc götürdüyü Azərbaycanın müasir Oğuz rayonundakı Xaçmaz kəndi səviyyəsində Xaçmaz aşırımını tanıyır, üçüncü qisim alimlərin fikrincə, bu, müasir Quba və Qəbələ rayonu bölgələrindəki Salavat – Qafqaz dağ silsiləsi aşırımıdır. Alban qapılarını həmçinin Daryal keçidi və Beşbarmaq dağındakı keçidlə eyniləşdirən versiyalar da vardır [bax: S.N.Muravyov]. Bu keçidin müasir Dərbənd regionunda olması fikri də mövcuddur. Bu versiyalar səhih hesab edilə bilməz, belə ki, tədqiqatçılar Ptolemeyin gətirdiyi coğrafi koordinatları, yəni: 77°-47°-də olan Daryal dərəsini, Albaniya və İberiya arasındakı qovuşuqda olan 77°-46°30'-ni, 80°-47° həddlərində olan Alban qapılarını, 81°-48°30' olan Dərbənd keçidini nəzərə almırlar. Qədim alban paytaxtları olan Chobata (80°30'-46°45') və Chadacha (81°-46°) şəhərlərini müasir Xalxal və Xaçmaz yaşayış məntəqələri ilə eyniləşdirmək cəhdləri də uydurmadır. Gördüyümüz kimi, koordinatlarda uyğunsuzluqlar vardır ki, bu da Alban qapılarını müasir Oğuz rayonundakı Xaçmaz aşırımına eyniləşdirmənin uğursuz cəhdi ilə bağlıdır [bax: S.N.Muravyov].

Ptolemeyə görə Alban qapılarının olduğu yer barədə müəllifin fikri

Bizim nöqteyi-nəzərimizcə, Alban qapılarının dəqiq olduğu yer üçün ən mühüm amil Ptolemeyin 80°-46°45' həddlərində yerləşdirdiyi, həmçinin Alban qapıları üçün eyni koordinatlar göstərdiyi 80°-47° və enliyə görə azacıq fərqlənən Qəbələ şəhəri (80°-46°45'), qədim Albaniyanın paytaxtı Chabala/Kabalaka/Qəbələ xarabalıqlarıdır. Bu o deməkdir ki, Alban qapıları və Qəbələ şəhəri eyni uzunluğun (şaquli xəttin) iki səviyyəsində yerləşir.

Alban qapılarının olduğu yer və onlara, eləcə də onlardan aparan yollar barədə ehtimal olunan versiyaların axtarışında bu işin müəllifi tərəfindən çoxlu xəritələr tədqiq edilmişdir. Rusiya imperiyası dövründə tərtib edilən, diqqətlə hazırlanmış hərbi-topoqrafik xəritələrin birində (müəlliflərin göstərildiyi hissə olmayan xəritə fraqmentləri nəzərdə tutulur) tərəfimizdən Alpan məntəqəsində başlayan, sonra Şahdağ və Qızılqaya dağları arasından keçən, Mucuc şlaləsindən yan ötməklə məhz qədim Qəbələ xarabalıqlarına yönələn yol aşkar edilmişdir.

Beləliklə, Alban yolu iki çay: Qusarçay və Qudyalçay arasında yerləşən Alpan yaşayış məntəqəsindən (Quba yaxınlığında) başlamışdır. Sonra yol aşağıdakı müasir yaşayış məntəqələrindən – Xuray, Anıx, Zidanmuruq, Lazadan (yuxarı və ya şimal) keçir, Şahdağ və Qızılqaya dağları arasındakı keçidə çıxır. Bu keçid Alban qapılarıdır. Ptolemey məhz onlar barədə söz açır. Daha sonra yol Şahdüzü və Bazarüzü məkanlarından keçir, sonra Mucuc şlaləsinin, Lazanın (aşağı və ya cənub), Yeni Qəbələnin (keçmiş Qutqaşenin), Zaraqanın, Soltannuxanın yanından ötməklə, nəhayət, Çuxur Qəbələ (qədim Qəbələ) şəhərindək çatır.

Alban qapıları və Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhəri

İndi Ptolemey tərəfindən göstərilən Alban qapıları və Qəbələ şəhərinin koordinatlarını müqayisə etmək və bu tədqiqatın nəticələrini oxuculara təqdim etmək lazımdır. Əgər Ptolemeydə Alban qapılarının koordinatları $80^{\circ}-47^{\circ}$, Qəbələ şəhərininki isə $80^{\circ}-46^{\circ}45'$ təşkil edirsə, onda bu tədqiqat işində Alban qapıları və ya Şahdağ və Qızılqaya dağları arasındakı məsafə $48^{\circ}04'-41^{\circ}$ (müasir sistemdə), Çuxur Qəbələ şəhərininki isə $47^{\circ}41'-40^{\circ}53'$ koordinatlarına malikdir. Bu göstəriciləri müqayisə etməklə Ptolemeydə Alban qapıları və Qəbələnin şərq uzunluqlarının üst-üstə düşdüyü görünür, təqdim edilən tədqiqatda isə fərq cəmi $23'$ olur. Ptolemeydə Alban qapıları və Qəbələnin şimal enliyi $15'$ fərqlənirsə, bu tədqiqatın nəticələrinə görə fərq cəmi $7'$ olur. Uzunluq və enlikdəki uyğunsuzluq cüzidir, bu da Alban qapılarının Şahdağ və Qızılqaya dağları arasındakı keçidlə, Ptolemeyin Chabalac şəhərinin isə müasir Çuxur Qəbələ ilə eyniləşdirilməsini tamamilə inandırıcı edir. Son nəticədə yolun, Ptolemeyin də dediyi kimi, qədim Qəbələyə aparması ilə yanaşı, eyni versiyanın qədim Qəbələdən müasir Göyçay şəhərinə qədər aparan, hələ də “Alban dərəsi/yolu olaraq tanınan yola çıxarması da bu versiyanı təsdiqləyir (*İ.Babayev, K.Əliyev*).

Əvvəllər Ptoleməyə istinad edərək Chabala şəhərinin harada yerləşməsi artıq aydınlaşdırılmışdır. Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, bu, Plininin (I əsr) “Albaniyanın paytaxtı” adlandırdığı Kabalak, yəni müasir Çuxur Qəbələ şəhəridir. Bu şəhər haqqında bir sıra orta əsr müəllifləri də yazmışlar, məsələn, Musa Kaqankatuklu (VIII əsr) “Kapalakda məskunlaşan Atrpatakan knyazları”; Yaqut əl-Həməvi (1178-1299-cu illər): “Qəbələ – qədim şəhərdir”; X.Qəzvini (1282-1350-ci illər) Qəbələ şəhərini belə lokallaşdırır: “Dərbənd yaxınlığında, beşinci iqlimdə. Burada gözəl ipək, buğda və digər dənli bitkilər əldə edirlər”; Q.Z.Şirvani (1780-1838-ci illər): “Qəbələ – Şirvan şəhərlərindən biridir. Çoxlu meşələrə, yüksək məhsula, şabalıd və una görə ən aşağı qiymətə malikdir”; Sickler (1832-ci il) hesab edir ki, o zamanlar ölkənin baş şəhəri olan Kabalak “Albaniya qapıları” adlandırılan “alban dar keçidi”nin yaxınlığında yerləşir, bu da tədqiqat işimizdə çıxarılan nəticələrə tamamilə uyğundur. Vilyam Hezlit (1851-ci il) göstərir ki, Chabala (Cabalaca) Ptolemeyin qeyd etdiyi Alban şəhərindən cənub-qərbə doğru yerləşir, bu da, əgər onu Quba rayonundakı müasir Alban

şəhəri ilə eyniləşdirsək (A.A.Bakıxanov versiyası üzrə), irəli sürülən versiyaya tamamilə uyğun olar.

Şəhərin adına gəldikdə isə, bu sirr Alban qapıları və Qəbələ şəhərinin mənə bağlantısında gizlənir. Şəhərin adının düzgün versiyası “Qəbələ” deyil, Ptolemeydəki kimi “Qapala”, yəni “bağla” hesab olunur. Bu zaman adın kök komponenti “qapı”dır, polisemantik mənada isə “qapalı qapı” və ya “bağlı qapılar”dır. Alban qapılarından gələn yol Qapala paytaxtında bitirdi və bu da “bağlı qapılar” mənasına uyğundur. Kaspi qapılarının çıxışında olan Dərbənd şəhərinin adı ilə paralellik aşkar edilir. Dərbənd adının birinci komponenti “tar/dar” türk sözüdür, Mahmud Kaşğari və Yusif Balasaqunlunun təklif etdikləri versiyaya görə “dar, sıx” mənasını verir. İkinci “bent” komponenti türk Kulıçur abidəsində “bina, tikili” mənasında xatırladılır (QTL-DTC, c. 94). Yusif Balasaqunlu “ban” sözünü “bağlanmaq, dolanmaq” mənasında xatırladır, S.Y.Malov onu “bağla”, “bağlamaq” sözü ilə eyniləşdirir. “Bənd” kök komponentli sözlər Azərbaycan dilində “keçid, dəhliz, sərhəd, hüdud”, “<çayı> bəndləmə, bənd çəkmə/bənd tikintisi” mənalarına malikdir. Beləliklə, Dərbənd, əgər hətta onun mənasının bir hissəsi ilə kifayətlənsək, – bu, “dar keçid” və ya “dar bağlı keçid, dar bağlı sərhəd” deməkdir. Müxtəlif dillərdə Dərbənd adının versiyaları öz mənasına görə müəyyən – “qapı, darvaza” mənasına malikdir. Türk mənbələri bu yeri “Dəmir qapı”, gürcü mənbələri “Dzqvis-Karı”, ərəb mənbələri “Bar əl-Xalid” və “Bab əl-Əbvab”, rus mənbələri “Dəmir qapılar” adlandırır. Dərbənd şəhəri adının bu versiyalarının komponentlərindən biri dəyişməz olaraq “qapı, darvaza”dır. Bu isə o deməkdir ki, təkcə dağ keçidlərinin özü “qapı” adlandırılmırdı, həm də ona bitişik olan şəhər də “qapı” və ya “bağlı yer” hesab edilirdi. Bunu ölkəyə Roma sərkərdələri Lukull, Pompey, Domisianın və başqalarının təcavüz etdiyi dövrdə Qafqaz Albaniyasının paytaxtı olan Qəbələ şəhərinin mənası nümunəsində göstərmək olar. Alban hökmdarına onların qoşunlarını cənub sərhədlərində təcrid etmək müyəssər oldu və onlardan heç biri bağlı şəhər olan, hər tərəfdən dərin dərələrlə əhatə olunan, üç tərəfdən isə sıldırım-lı sahilləri olan çaylarla yuyulan dövlətin paytaxtı Qəbələyədək çatmağa nail ola bilmədi (*F.Osmanov*).

© Xəritənin müəllifi H.Ə.Həsənov

Claudio Ptolemeo: Albanie Portae

Albanie Portae 80.00-47.00

Kabalak/Chukhur Qabala 80.00-46.45

Atropatena Albaniyasının taleyi barədə məsələyə dair

Alban və sakasenlərin torpaqları barədə tarixi arayış

Albanların və sakların yaşadığı ərazilər haqqında məlum olan budur ki, m.ə. VIII əsrdə orada kimmerlərin ölkəsi – Qamir mövcud olmuşdur. O, 673-cü ildə, burada skiflər/quzlar hakimiyyətə gəldiyi zaman “Aşquz” adlandırılmağa başladı. O, m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin tərkibinə daxil edilmişdir. Daha sonra Alban şahlığının yaradıldığı bu ərazilərdə albanlar və saklar/sakasenlər haqqında ilkin məlumat m.ə. 331-ci il hadisələri ilə bağlı verilir. Albanlar haqqında növbəti, hökmdarın adı xatırladılmayan məlumat, m.ə. I əsrə aiddir və Roma sərkərdəsi Lukullun yürüşü ilə əlaqədardır. Roma sərkərdəsi Pompeyin hücumundan sonra, m.ə. 66-cı ildə ona qarşı alban hökmdarı çıxış edir – bu tarixi Albaniya şahlığının yaradılması kimi qiymətləndirmək lazımdır. Beləliklə, m.ə. 612-ci ildən m.ə. 66-cı ilədək, yəni 546 il ərzində albanlar əvvəlcə müstəqil dövlət olan, sonra müstəqilliyini itirən Atropatena/Adorbayqanın tərkibində olmaqla, yaşadıkları ərazilərlə birlikdə üç imperiyanın: Midiya, Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarının tərkibinə daxil edilmişdir. M.ə. 321-ci ildə Kiçik Midiya Makedoniya imperiyasının tərkibindən çıxdı və qısa vaxtda özünün qədim Atropatena/Adorbayqan adını bərpa etdi. Bu Kiçik Midiya və ya Atropatena keçmiş Manna şahlığı (Araz çayından cənuba doğru) və Aşquz şahlığı (Araz çayından şimala doğru) ərazilərindən ibarət idi, ölkənin əsas əhalisini albanlar və skif-saklar təşkil edirdi.

İlk ərəb dəstələrinin təcavüzü ərəfəsində Albaniyanın siyasi statusu necə olmuşdur?

Özü də həmin dövrdə sınaqlardan keçən Atropatena-nın tərkibində 546 il qaldıqdan sonra sakasenlər və albanlar onun tərkibindən çıxıb müstəqil Albaniya şahlığının yaradıldığını elan edərək m.ə. 66-cı ildə öz hökmdarlarını seçdilər. Onlar müstəqil olmaqla böyük Roma imperiyasına qarşı dayandılar. 224-cü ildə farsların yeni Sasanilər imperiyası yaradıldıqdan sonra Alban şahlığının qarşısında yeni çətinliklər yarandı. Lakin bu çətinliklərin nəticələri ziddiyyətli olmuş-

dur. Bir tərəfdən onlar müstəqilliklərini itirdilər, digər tərəfdən yenidən Atropatena ilə birləşdilər. Mənbələrin məlumatlarına əsasən, ilk Sasani hökmdarı Ərdəşir artıq Atropatena və Albaniyanı vahid inzibati qurumda birləşdirmişdi (Əbu Səid Gərdizi). Bu qurumun uzun sürdüyünü sonrakı müəlliflərin məlumatları da təsdiq edir: I Xosrov Ənuşirəvan (531-579-cu illər) tərkibinə Albaniyanın da daxil olduğu Adurbadaqan kustunu/vilayətini yaratdı (*Təbəri, əd-Dinəvəri, Firdovsi*). Belə quruluş ərəb qoşunlarının təcavüzünə qədər saxlanıldı. Atropatena və Albaniya əhalisinin genetik qohumluğu tarixin bütün mərhələlərində onların siyasi cəhətdən qovuşmasını təbii edirdi.

Nə üçün ərəb təcavüzü nəticəsində Albaniya Aran adlandırılmağa başladı?

Albaniyanın ərazisi dərhal Aran adlandırılmağa başlamadı. Ərəb müəllifləri VI-VIII əsr hadisələri barədə danışanda Albaniyanı Azərbaycan adlandırırlar. Belə münasibət onu göstərir ki, Sasani təcrübəsinin davamı olaraq keçmiş Albaniya ərazisi ərəblərin ilk gəlişindən VIII əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın tərkibinə daxil olmaqda davam edirdi. Ərəblər gələndə Albaniya artıq şahlığın deyil, Paytakaran və Balasakanla yanaşı, Azərbaycan əyalətlərinin yalnız birinin adı idi. Ərəblərin təcavüzü ərəfəsində Urmiyadan Dərbəndədək ərazilər Sasani kustu/vilayəti Adurbadaqanın tərkibinə daxil idi və məhz belə adlandırılırdı. Firdovsi yazır ki, Bəhram Çubinin nəslə Sasani satraplığı Azərbaycanı idarə edirdi (510-cu ildən 630-cu ilə qədər) və onun iki paytaxtı var idi. Onlardan biri Ərdəbil şəhəri idi ki, oradan Araz çayının cənubundan Urmiya gölünədək ərazi idarə edilirdi, digəri isə Bərdə şəhəri idi və oradan Araz çayının şimalından Qafqaz dağ silsiləsinədək ərazilər idarə olunurdu.

Təbəri və İbn əl-Asir 709-710-cu il hadisələri barədə danışarkən yazırlar: Məsləmə əl-Malik türklərə/xəzərlərə qarşı yürüş keçirdi “və Azərbaycan vilayətindəki əl-Baba/Dərbəndə çatdı”. Əl-Kufi, 717-720-ci illərdə hökmdarlıq etmiş xəlifə Ömər Əbd əl-Əzizin təyinatını nəzərdə tutaraq deyir: “Əl-Ədiyyə əl-Kindi Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Baylakanda (Beyləqanda) yerləşdi...”, “Əl-Haris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Bərdədə dayandı”. Əl-Kufi xəlifə Hişamın (723-743-cü illər) təyinatları haqqında danışarkən qeyd edir ki, Şəkidə olan əl-Carraha “Azərbaycanda qalmaq” əmr edilmişdir. Ərəb xilafəti barədə ilk coğrafi əsəri yazanlardan biri böyük əl-Xorəzmi (780-846-cı illər) olmuşdur və o, Urmiya gölünün cənub ucqarlarından Dərbəndədək ərazini “Azərbaycan” adlandırmışdır. Yəqubi (897 və ya 907-ci ildə vəfat etmişdir) keçmiş Albaniyanın ərazisini “Yuxarı Azərbaycan” adlandırır.

*Antik Qəbələ şəhəri
qapılarının xarabalıqları*

Mənbələr fəth edilmiş bölgələrə xilafət canişinlərinin təyinatları haqqında məlumatlar verir. Balazuri (820-892-ci illər) 641/642-ci ildən başlayaraq IX əsrdə xəlifə tərəfindən Azərbaycana təyin edilən canişinləri sadalayır; onların təqdim etdiyi siyahıda Aranın adı yoxdur. Böyük tarixçi Təbəri də həmçinin 641-642-ci illərdən etibarən Yusif Sacadək (X əsr) Azərbaycana canişinlərin təyinatları haqqında məlumat verir, bir dəfə də olsun Arana hansısa bir təyinatın olmasını xatırlatmır və ümumiyyətlə, ərazi kimi Aranın adını çəkmir. Gətirilən amillər onu bildirir ki, ilk ərəblər üçün Albaniya ərazisi həm coğrafi, həm də inzibati cəhətdən Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanınırdı.

Müstəqil canişinlik kimi Aranın ayrılması barədə ilk xatırlatma, Kufiyə görə (926-cı ildə vəfat etmişdir), 750-ci illərdə xəlifə Mənsurun əmri ilə həyata keçirilmişdir. Nəticədə, Aran əksər hallarda müstəqil vilayət kimi ayrılır, lakin onu Azərbaycanda oturan ərəb canişini idarə edir. Ərəb coğrafiyaçılarından Xordadbeh (820-912/913-cü illər) ilklərdən biri kimi keçmiş Albaniyanı “Arran” adı ilə xatırladır, qeyd edir ki, o, xəzərlərin nəzarəti altında idi. İbn əl-Fakih əl-Həmədani (IX əsrin ikinci yarısı – X əsr), eləcə də əl-Məsudi xəzərlər tərəfindən nəzarət edilən bölgə kimi Arran vilayətinin adını çəkir. Əl-Bağdadi (922-948-ci illər), İbn Rust (X əsrin əvvəli) qeyd edirlər ki, Araz çayı Arrandan keçir və orada ona Arran çayı tökülür. Kartoqraflar İstəxri (850-934-cü illər), İbn Haykal (X əsr), Müqəddəsi (946/947-1000-ci illər), Biruni (973-1051-ci illər), İdrisi (1100-1165), Zəkəriyyə əl-Qəzvini (1203-1283-cü illər) Arranı artıq Azərbaycan və Armeniya ilə bərabər vilayətlər kimi xatırladırlar. İslam müəlliflərinin xəritələri çox vaxt “Azərbaycan, Aran və Armeniya” adlandırılır.

Nə üçün “Albaniya” adı ərəblərdə belə asan şəkildə “Aran”la əvəz olundu?

“Aran” adının (Ar-Ran və Al-Ran – sonrakı ərəb versiyalarıdır. Gürcü mənbələrində bölgə “Ran” adlandırılır) ərəb dilinə heç bir aidiyyəti yoxdur. Yaqut əl-Həməvi söyləyir ki, “Arran – geniş bir vilayətin ərəbcə olmayan adıdır”, Həmdullah Qəzvini əlavə edir ki, “Arran vilayəti iki çay arasında, yəni Araz və Kür çayları arasındakı torpaqdır”. Lakin böyük ehtimalla “Aran” adının geniş şəkildə işlənməsi ərəb ənənələri ilə bağlı olmuşdur. “Çayarası” anlayışı qədimdən pak, ulvi bir mahiyyət daşıyır. Dəclə və Fərat çaylarının arasы qədimdə “Şumer” adlanırdı, yunanlar tərəfindən “Mesopotamiya (“çayarası” deməkdir)” adlandırılmış, ərəblər tərəfindən isə dəyişdirilərək “İraq” adlandırılmışdır. Orta Asiyada Sırdərya və Amudərya çayarası ərəblər zamanı “Mavəraünnəhr”ə (“çayarası” deməkdir) çevrilmişdir. Böyük ehtimalla, “Aran” adı da bununla əlaqədar “çayarası” mənasında şöhrət qazanmışdır. Digər versiya da mümkündür, belə ki, yerli əhali Alban şahlığının yaranması zamanı ilk sak məişətinə malik şah Aranın adını xatırlayaraq bölgəni belə adlandırma bilirdi (bu barədə M.Kaqankatuklu və M.Xorenli məlumat verirlər). Orta əsr ərəb müəllifləri yerli əhəlinin dilini də “aran” adı altında xatırladırlar.

Altıncı fəsil

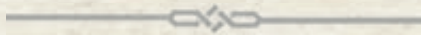
VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəb basqınına məruz qaldı. VII əsrin birinci yarısında Ərəbistanda büt-pərəstlikdən fərqli olan yeni dini təlim – islam meydana gəldi və yayıldı. Ərəblər yeni din kontekstində tayfaları birləşdirməyə və mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa nail oldular. Dövlətin başçısı “xəlifə” titulu daşıyırdı. Demək olar ki, ərəb dövlətinin yaranması ilə eyni zamanda onun istilacı yürüşləri də başladı. Xəlifə Ömər in idarəçiliyi dövründə (634-644) ərəblər Suriya və Mesopotamiyanı fəth etdikdən sonra Sasani imperiyasına, eləcə də Atropatena və Albaniyaya hücumla keçdilər. Ərəb mənbələrindən məlum olur ki, Atropatena və Albaniya əhalisi öz müstəqilliyi uğrunda mərdcəsinə döyüşdü. İstila yerli əhalinin bir neçə üsyanı ilə müşayiət olundu. Yalnız 90 illik mübarizədən sonra istilacılar Azərbaycanı tamamilə fəth etmək müvəffəq oldu.

Alban şahlığının əmələ gəlməsiylə bölünmüş vahid Azərbaycan Sasani imperiyası dövründə yenidən vahid inzi-bati mahalda birləşdirilmişdi. Görünür, bu birlik formal xarakter daşımışdır, belə ki, Azərbaycanın şimal bölgələri Albaniyanın təmsalında öz suverenliyini qoruyub saxlamışdı. Ərəb xilafəti şəraitində Azərbaycanın şimal və cənub bölgələri bir dövlətin tərkibində idi, bu da obyektiv şəkildə sonralar bütün ölkə əhalisinin bütöv halda qovuşmasına kömək etdi. Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxdıqdan sonra Azərbaycanın şimal və cənub regionları, çox vaxt ya vahid dövlətdə birləşir, ya da ittifaq münasibətlərində olurdular.

Ərəb xilafəti şəraitində “Atarpatena” xoronimi “Azərbaycan” ərəb formasını qazandı, “Albaniya” xoronimi istifadə-dən çıxdı və bu bölgə Aran adlandırılmağa başladı. Yaqut əl-Həməvi bildirir ki, “Canza (xalq onu Gəncə adlandırır), Bərdə, Şamkur və Baylakan (Beyləqan) kimi çoxlu şəhərləri olan geniş vilayətin adı Aran ərəbcə deyildir”, Həmə-dullah Qəzvini isə əlavə edir ki, bu bölgə “iki çay arasında, yəni Araz və Kür çayları arasındakı torpaq” adlanır. Bu iki məlumatdan görünür ki, Yaquta görə, Aran – qeyri-ərəb adıdır, Qəzviniyə görə isə bu adın kök komponenti “ara-sında, ara” anlayışdır, “n” isə toponimyaradıcı suffiksidir. Beləliklə, aydındır ki, “Aran” adı yerli, türk ənənələrinə əsaslanır. Lakin onun geniş yayılması müəyyən dərəcədə bölgə üçün yeni ərəb coğrafi baxışları ilə bağlı olmuşdur. Makedoniyalı İskəndər dövründə qədim şumer torpaqları “çayarası” – çaylar arasında ölkə/torpaq mənasını verən “Mesopotamiya” yunan adını qazandı (burada çaylar dedikdə Dəclə və Fərat nəzərdə tutulur). Mərkəzi Asiyada Sırdərya və Amudərya çayları arasındakı məkan da həmçinin “çaya birləşən” və ya “çayarası” mənasını verən “Mavəraünnəhr” adlandırılmağa başladılar. Ərəb versiyasına görə, Dərbənd şəhəri “Bab əl-Bab (“Qapılar qapısı”)” adlandırıldı. Məhz ərəb toponim yenilikləri sayəsində Albaniya ilə yanaşı, “Midiya” adı da unuduldu, “dağlıq yer” mənasını verən “Cibal” ərəb sözü ilə əvəzləndi.

Ərəb xilafəti və Azərbaycan: işğaldan müstəqilliyədək. M. VII əsr – m. X əsr

Ən mühüm ərəb yeniliklərindən biri yeni dünyagörüşünün tətbiqi idi. Öz tarixində Atropatena ərəblərədək dəfələrlə böyük imperiyalar – Midiya, Babilistan, Əhəmənilər, Makedoniya, Sasanilər, ərəblərdən sonra isə Hülakülər və Rusiya tərəfindən təcavüzə məruz qalmışdır. Lakin onlardan heç biri dünyagörüşünün dəyişilməsinə nail olmamışdır. Ərəb müstəmləkəçiliyi dövründə bu, ilk hal idi ki, təcavüz dünyagörüşü dəyişiklikləri ilə müşayiət olunurdu. Hələ m.ə. VII əsrdə skiflər tərəfindən əsas qoyulan Atropatena əzəldən büt-pərəstliyin skif versiyasını qəbul etmişdi. Skif büt-pərəstliyi haqqında Herodot da yazmışdır. Z.Həsənov Herodotun məlumatlarını öyrənərək belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, skif büt-pərəstliyinin varisi türk çoxtanrıçılığı *tenqriçilik* olmuşdur. III-IV əsrlərdə xristian missionerlərinə alban əhalisinin bir hissəsini xristianlığa meyil etdirmək müyəssər olmuşdu. Sasanilərin zərdüştiliyi tətbiq etmək cəhdləri şimal bölgələrində, yəni Albaniyada silahlı müqavimətlə üzləşdi. Nəticədə zərdüştiliyi və xristianlığı qəbul etmiş atarpatenlilər etnik mənsubiyyətlərini itirdilər. Bununla belə, ərəb təcavüzü başladığı zaman Albaniyada, həm də Atropatənada əhalinin böyük əksəriyyəti büt-pərəst-tenqriçi olmaqda davam edir, bu zaman öz etnik şüurunu qoruyub saxlayırdı. Eyni zamanda Armeniya və Gürcüstanda əhali tamamilə xristian idi. Həmin dövrün islam rəhbərliyinin konsepsiyası xristianların da aid olduğu monoteistləri deyil, yalnız büt-pərəstləri islama cəlb etmək məqsədi daşıyırdı. Beləliklə, ərəb müstəmləkəçiliyinin yekunlarına görə, ermənilər və gürcülər öz xristianlıq inancalarını qoruyub saxladılar, azərbaycanlılar isə büt-pərəstlik-tenqriçilikdən imtina edərək islamı qəbul etdilər. İslamın qəbulu etnik mənsubiyyəti itirməyə gətirib çıxarmadı, yalnız həm islam, həm də xristian xalqlarında çoxəsrlik dini prioritetlərin dəyişməsinə səbəb oldu.

Ərəb xilafətinin hökmdarları islamın yayılması ilə paralel olaraq islamlaşdırılmış xalqları assimilyasiya etməyə cəhd göstərirdilər. Məqsəd ondan ibarət idi ki, fəth edilmiş ərazilər nəinki islamın, həm də əsrlər boyu ərəb dünyasının bir hissəsi olsun. Bu məqsədlə bütün dövlət qurumları ərəb dilindən istifadə edirdi. Məktəb təhsili hər yerdə ərəbdilli idi. Yazılı ədəbiyyat və elm ərəbdilli olmağa başladı. Zəbt edilmiş bölgələrə kütləvi şəkildə ərəb əhalisi köçürülürdü. Lakin bu cəhdlər əbəs idi. Arası kəsilməyən xalq üsyanları nəticədə IX-X əsrlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinin bəyan edilməsinə gətirib çıxardı, XIII əsrdə isə həm yazılı ədəbiyyat, həm də elm türkdilli/azərbaycandilli olmağa başladı.

Vahid, nəhəng dövlətin tərkibində olmaq Azərbaycan ədəbiyyatının, elminin və mədəniyyətinin inkişafı üçün böyük imkanlar yaratdı. “Orta əsrlər ərəb mədəniyyəti” anlayışı bu gün “islam mədəniyyəti” anlayışı ilə eyniləşdirilir ki, onun da inkişafına digər islam xalqları ilə yanaşı, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyətinin nümayəndələri də əvəzsiz töhfə vermişlər.

Ərəb
təcavüzünün
başlanğıcı
(642–652-ci illər)

Fars və Azərbaycan – iki qanaddır...

Bu sxematik xəritə Sasani sülaləsinin çökməsi nəticəsində imperiyanın keçmiş əyalətləri müstəqil şəkildə siyasi və hərbi qərarlar qəbul etdiyi bir vaxtda bölgəyə ərəb təcavüzünün başlanğıcını əks etdirir. Ət-Təbəriyə görə, qanadları açılmış qartalın dönüşdə əks etdirilməsi fikri 642-ci il hadisələri barəsində Xuzistan əyalətinin hökmdarı Hörmüzanın bəyanatı əsasında yaranmışdır.

Azərbaycan

Ərəb təcavüzünün başlanğıcı (642-652-ci illər)

Ömər bin əl-Xəttab Xuzistan hökmdarı əl-Hörmüzanla məsləhətləşmə apararaq soruşdu ki, o necə düşünür, "...istila yürüşünü Farsdan, Azərbaycandan, yoxsa İsfahandan (Midiyadan) başlamaq lazımdır?"

O cavab verdi: "Fars və Azərbaycan qanadlardır, İsfahan (Midiya) isə başdır. Əgər siz bir qanadı kəssəniz, digər qanad işləyəcək [bilər]. Yox, əgər siz başı kəssəniz, qanadlar dağılacaq. Başdan başlayın!" Ət-Təbəri

Midiya

● Dəməşq

Fars

● Mədinə

Dərbənd

Azərbaycan

Ərdəbil

Ərəb xilfətinin təşəkkülü tarixindən

VII əsrin başlanğıcında Ərəbistan yarımadasında yaradılan müsəlman icması – ümmə yeni ərəb dövlətinin əsasını təşkil edirdi. 632-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin ölümündən sonra onun varisini “xəlifə” adlandırmağa başladılar ki, bu da “nümayəndə” deməkdir. Sonralar uğurlu istilacı müharibələr nəticəsində yaradılan geniş dövlət də “xilafət” adlandırmağa başladılar. Xilafətin ilk paytaxtı Mədinə şəhəri oldu. İstilalar artıq birinci xəlifə Əbu Bəkrin zamanında baş verirdi, lakin Sasani imperiyasına qarşı geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar ikinci xəlifə Ömər in zamanında başladı. Tarix elmində ilk dörd xəlifə Məhəmməd peyğəmbərin bilavasitə silahdaşları olduqlarına və islam dininin bərqərar olması uğrunda mübarizə apardıklarına görə mömin xəlifələr kimi tanınmışdır. 642-ci ildən etibarən ərəb qoşunlarının bölgələrə təcavüzü başladı. Tarixin bu dövründə Sasani imperiyasının tərkibinə Persiya/Fars, Midiya, Atropatena və Armeniya da daxil idi. Ərəblərin ilk gəlişindən başlayaraq Midiya – “Cibal”, Atropatena – “Azərbaycan”, Albaniya isə “Aran” adını aldı.

Cibal – Midiya

İsfahan

Fars

Şərh:

Hələ Sasanilər dövründə bu yerləri yaxşı öyrənmiş Xuzistan hökmdarı Hörmüzanın xəlifə Ömər in sualına cavabından birmənalı şəkildə aydın olur ki, Fars və Azərbaycan əyalətləri bərabərhüquqlu statusa malik idi. Bu isə o deməkdir ki, ərəblərin təcavüzü başlayanda Fars artıq öz metropoliya statusunu itirmiş və Azərbaycan kimi eyni statusa malik olmuşdur. Coğrafi mövqe baxımından isə Midiya/Cibal ərazisi daha mühüm sayılırdı.

Bu cavabdan birmənalı şəkildə aydın olur ki, Fars və Azərbaycan təkcə yeni gələn ərəblərin fikrincə deyil, həm də hələ Sasanilər dövründən bu yerləri yaxşı öyrənmiş Xuzistan hökmdarının nöqteyi-nəzərincə bərabərhüquqlu qanadlardır.

VII əsrin ortalarında, xəlifə Ömər in idarəçiliyi dövründə (634-644-cü illər) ərəblər Sasani imperiyasına hücum etdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, tarixin bu dövründə Azərbaycan iki hissədən: Azərbaycan və Albaniyadan ibarət idi. Lakin Sasani imperiyasının inzibati sisteminə əsasən, onlar vahid “Adurbadqan” adı altında birləşmişdilər. Müasir “Azərbaycan” anlayışının əzəli adı “Atarpatena/Adarbadena” olmuşdur. Bu ad məhz ərəblərin gəlişi ilə, onların fonetik ənənələri əsasında “Azərbaycan” şəklini almışdır.

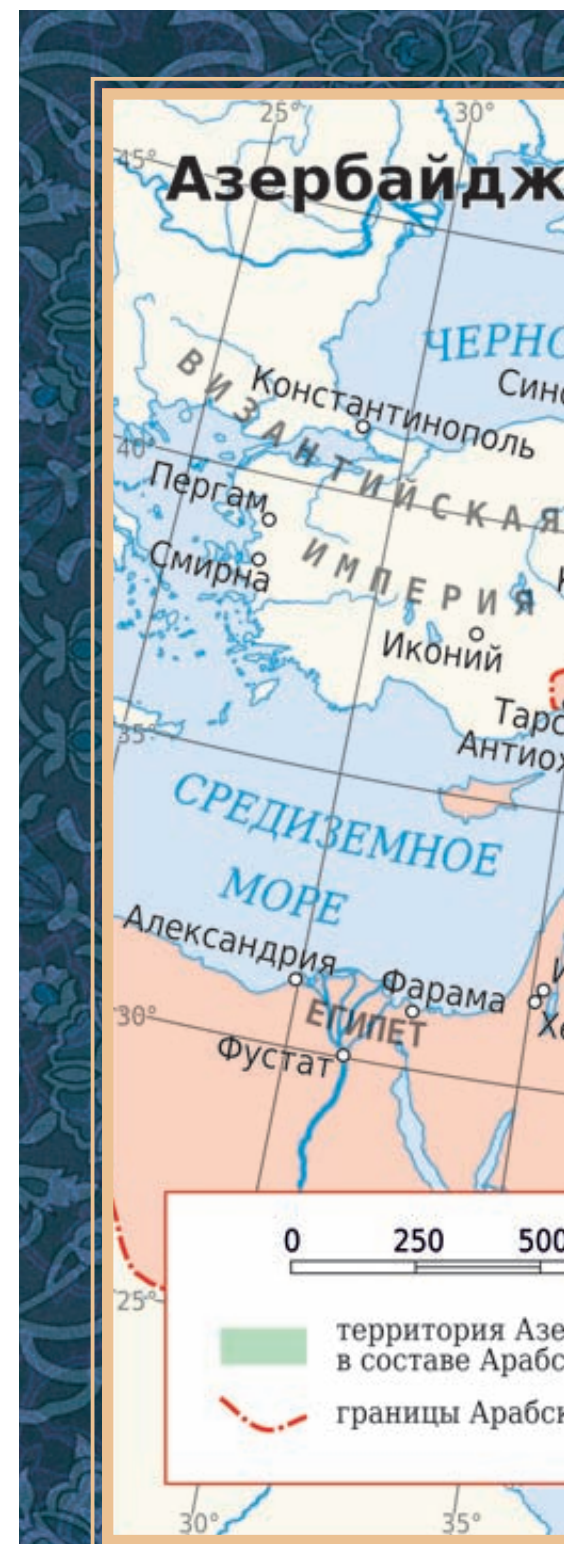
Ərəblərə qarşı ilk olaraq hökmdar Rüstəmin komandanlığı altında Azərbaycandan gələn 80 minlik ordu və hökmdar Cavanşir Mihraninin başçılığı ilə Albaniya ordusu çıxış etdi. Xəlifə Osman Azərbaycanı işğal etmək üçün bura Salman ibn Rəbiənin komandanlığı altında ordu göndərdi. Ərəb qoşunları Təbrizi, Naxçıvanı, Baylakani zəbt etdilər və Bərdəni mühasirəyə aldılar. Bərdənin fədakarcasına müdafiə edilməsinə baxmayaraq, şəhər sayca üstün olan ərəblərin zərbələri altında süqut etdi. Xilafətin qoşunları Azərbaycanın şəhər və vilayətlərinin bir hissəsini zəbt etdi. Lakin xalq kütlələrinin qəhrəmancasına müqaviməti sayəsində o vaxt ərəblərə ölkəni tam tabe etdirmək müyəssər olmadı. Tarixin bu dövründə Azərbaycan və Albaniya torpaqlarına ərəblərlə yanaşı, fars feodalları, bizanslılar və xəzərlər də göz dikmişdilər. Lakin onların arasında ən ardıcıl olanı ərəblər idi.

İşğal prosesində döyüşlər və sülh razılaşmaları növbələşirdi, lakin bütün razılaşmalar üsyanlarla və onların yatırılması ilə müşayiət olunurdu. 650-ci ildə Azərbaycanın cənubunda xilafətə qarşı üsyan alovlandı. Ərəb vergiyiğənləri ələ keçirildi və üsyançılar tərəfindən öldürüldü. Xəlifə cəza dəstələri göndərdi. O zaman üsyançılar dağlarda və keçilməz qalalarda gizləndilər və uzun müddət düşmənlə silahlı mübarizə apardılar.

656-661-ci illərdə ərəb əyanları arasında hakimiyyət uğrunda amansız müharibə başladı. Zəbt edilmiş Azərbaycan və Albaniya vilayətlərinin sakinləri bundan istifadə edərək xilafətə tabe olmağı və vergi ödəməyi dayandırdılar. Bu vaxt xəzərlər Dərbənd keçidindən Azərbaycana və Albaniyaya hücum etdilər. Bu arada ərəb dövlətində hakimiyyət Suriya hökmdarı Müaviyyə Üməyyadın əlinə keçdi və o özünü xəlifə elan etdi. Xilafətdə ölkədaxili çəkişmələr səngiyəndən sonra ərəblər Azərbaycana təzyiqi gücləndirdilər, 705-ci ildə isə Albaniya ərazisində Mihranilər sülaləsinin hakimiyyətini ləğv etdilər. Təbəri 707-708-ci illər hadisələrini təsvir edərkən qeyd edir ki, həmin ildə Məsləmə bin əbd əl-Malik Azərbaycanda əl-Baba çatanadək türklərə qarşı çıxış etdi. O, orada qala və şəhərləri zəbt etdi (vol.XXIII, 1200). Bu məlumat onu bildirir ki, Urmiya gölündən Dərbənd bölgəsinədək bütün ərazi Azərbaycan hesab edilirdi. VIII əsrin əvvəlində xilafət hakimiyyətinə qarşı üsyan alovlandı, lakin o, Məhəmməd ibn Mərvanın başçılığı altında ərəb qoşunları tərəfindən amansızcasına yatırıldı. Azərbaycanda ərəb hakimiyyətinin qəti şəkildə bərqərar olması üçün bura VIII əsrin ortalarında Mərvan ibn Məhəmmədin komandanlığı altında 150 minlik ordu göndərildi. İşğalçılar Azərbaycanı, Albaniyanı, Gürcüstanı və Armeniyanı fəth etməyə nail oldular və onları bütünlüklə Üməyyad xəlifəliyinin tərkibinə daxil etdilər. Ölkənin Ərdəbil, Baylakan, Bərdə, Naxçıvan və Marağa kimi mühüm strateji məntəqələrində ərəblərin qoşun hissələri dayanırdı. 793-794-cü illərdə Baylakanda şəhər hakimiyyətini ələ keçirmiş şəhərlilərin üsyanı alovlandı. Bərdə yaxınlığında üsyançılarla ərəb qoşunu arasında baş verən birinci döyüşdə baylakanlılar qələbəyə nail oldular. Bu üsyanlar Harun ər-Rəşidin xəlifəliyi (766-809) dövründə baş vermişdi. O, 778-ci ildən başlayaraq ta VIII əsrin sonuna qədər Cənubi Qafqazda 15-dən artıq hökmdar dəyişmişdi.

Azərbaycan Ərəb xilafətinin tərkibində

İstilalar və xalq üsyanları

778-779-cu illərdə xürrəmilər hərəkatı barədə ilk məlumatlar ortaya çıxdı. IX əsrin əvvəlində Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatı yeni vüsət aldı. 808-ci ildə Cavidan və Əbu İmranın başçılıq etdikləri xürrəmilər xalq hərəkatı ardıcıl xarakter aldı. Döyüşlərin birində Cavidan həlak oldu. Cavidanın ölümqabağı vəsiyyətinə görə “onun ruhunun keçdiyi” Babək xürrəmilərə başçılıq etməyə başladı.

Xəritə Ərəb xilafəti idarəçiliyi dövründə bölgədəki vəziyyəti əks etdirir. Hər üç ölkə – Persiya, Midiya və Azərbaycan xilafətin tərkibinə bərabər statuslu əyalət kimi daxildir. Eyni zamanda, Azərbaycan vilayətinin tərkibinə Aran, yəni qədim Aşquz və Albaniya, eləcə də Armeniya daxildir. Aşağıda biz Təbərinin “Azərbaycan” anlayışının Urmiya gölündən Dərbənd mahalınadək əraziləri əhatə etməsini təsdiq edən sözlərini veririk. Ərdəbil şəhəri həm Azərbaycan mahalının, həm də bütövlükdə vilayətin paytaxtı hesab olunur.

Ərəb mənbələrinə
görə Ərəb xilafətinin
tərkibində birləşmiş
Azərbaycan, Aran,
Armeniya vilayəti

“Başladığımız ölkələr – Armeniya, Aran və Azərbaycandır. Bu ölkələri biz bir vilayət kimi tanıdıq, həqiqətən də, onları yalnız bir hökmdar idarə edir, mən öz həyatım boyunca, eləcə də məndən əvvəlkilər bunun şahidi olmuşuq. Belələrinə Yusif İbn Əbu Sac, onun nökrəri Müflix, Deysəm ibn Sədluiyə, Salar adlandırılan Mərzban ibn Məhəmməd aid edilə bilər”. *İbn Haykal*.

“Üç əyalət – Adarbadqan, Arminiya və Aran bir-biriylə birləşmişdir. Onların sərhədləri bir-birinin içinə keçir. Bu bölgənin şərqində Gilanın, cənubunda İraq və əl-Cəzirənin, qərbdə Rumun, şimalda isə Sarir və Xəzərin sərhədidir. İslam torpaqları arasında bu yerlər ən yaxşılarıdır. Bölgə çayları və yaxşı meyvələri ilə çox inkişaf etmişdir. Burada həmçinin müxtəlif ölkələrdən çoxlu gəlmələr yaşayır. Burada qırmızı boyalar, şalvarlar/şalvar qaytanı, qızıl boya (boyaqotu), yun məmulatları, pambıq, balıq, bal, mum istehsal olunur. Burada həmçinin Yunanıstandan, Armeniyadan, peçeneqlərdən, xəzərlərdən, slavyanlardan qul alırlar”. *Hüdud-əl-Aləm*.

“Biz Armeniya, Aran və Azərbaycanı bir xəritədə birləşdirir və ona bir vilayət kimi baxırıq”. *İstəxri*.

“Bu vilayət böyük və gözəl olduğu üçün, burada meyvələr və üzüm çoxdur, şəhərləri ən yaxşı yerlərdəndir... buradan çaylar axır, dağlarında bal, dərələrində xırda mal-qara var, eyni zamanda, onun şəhərlərini bir vilayətdə birləşdirən ümumi adı yoxdur. Biz bunlara əsaslanaraq onu “ər-Rihab” adlandırdıq. Bu ölkənin görünüşü və təsviri bax belədir. Biz bu ölkəni üç mahala ayırdıq. Dənizə yaxın mahallardan biri Arandır, sonra Armeniya və Aderbeycan mahalları gəlir. Arana gəlincə, o, dəniz və Ar-Rass çayı arasında yarımada bənzər şəkildə bütün vilayətin təxminən üçdəbir hissəsini təşkil edir, Melik/Kür çayı isə vilayəti yarıya bölür. Onun paytaxtı Bərdədir. Armeniyaya gəldikdə isə, bu, əhəmiyyətli mahal-dır, onun sərhədlərini Armini ibn Kenzar ibn Yafiz ibn Nuh müəyyən etmişdir. Onun paytaxtı Dabildir”. *Müqəddəsi*.

Qara
dəniz

Armeniya

“Azərbaycana gəldikdə isə, onun sərhədlərini Adzarbaz ibn Beyurasif ibn Asud ibn Sam ibn Nuh çəkmişdir. Bu mahalın paytaxtı, həm də vilayətin mərkəzi Ərdəbil şəhəridir”. *Müqəddəsi*.

“Kiçik Asiyanın təsvirini başa çatdırdıqdan sonra Armeniya, Aran və Azərbaycanın təsvirinə keçirik. Bu üç böyük ölkəni coğrafiyaçılar öz təsvirlərində və xəritələrində indiyə qədər birlikdə təqdim edirlər, çünki onlar bir-birinin içinə keçirlər və onları ayırmaq çətindir”. *Əbu-l-Fida*.

“Azərbaycan, Aran və Armeniya yerin üç böyük ölkəsidir, onlar bir-birinin ərazisinə daxil olmaqla tez-tez dəyişirlər, ona görə də onları ayırmaq və təsvir etmək çətindir; bunun nəticəsində alimlər onları birlikdə təsvir edirlər”. *Katib Çələbi*.

Ərəb xilafəti
tərkibində birləşmiş
Azərbaycan, Aran,
Armeniya
vilayətlərinin
hökmdarları

Balazuriyə görə

1. Xəlifə Ömər (634-644-cü illər) Utbə ibn Farkad əs-Sulamini Adərbayjanın valisi təyin etdi [Balazuri, 1924, p. 20].
2. Xəlifə Osman (644-656-cı illər) əl-Mugirah ibn Şubahı Adərbayjan və Ermənistanın valisi təyin etdi [Balazuri, 1916, p. 321].
3. Xəlifə Osman (644-656-cı illər) əl-Vahid ibn Ukaba ibn Əbu Muatı Adərbayjana təyin etdi [Balazuri, 1924, p. 22].
4. Xəlifə Əli ibn Əbu Talib (656-661-ci illər) əl-Əşəs ibn Qeysi Armeniya və Azərbaycanı idarə etməyə göndərdi. Bura gələn əl-Əşəs Ərdəbili Azərbaycanın baş şəhəri etdi [Balazuri, 1916, p. 321].
5. Xəlifə Əli ibn Əbu Talib (656-661-ci illər) Səid ibn əl-Səriyyə Huzaini Adərbayjana təyin etdi [Balazuri, 1924, p. 22].
6. Buğa (240-cı il) Armeniya və Adərbayjanın, həm də Şimşatın (Shimshat) valisi [Balazuri, 1916, p. 319].
7. Əl-Vahid ibn Ukba əl-Aşat ibn Kaysı Adərbayjana təyin etdi [Balazuri, 1924, p. 23].
8. Sabit Müsafir əl-Kassabı Armeniya və Adərbayjan üzərində hakimlik etmək üçün göndərdi [Balazuri, 1916, p. 328].
9. Mərvan ibn Məhəmməd Armeniya və Adərbayjan üzərində hakimlik edir [Balazuri, 1924, p. 26].
10. Yəzid bin Hatim (təxminən 755-756-cı illər) Adərbayjan valisi olmuşdur [Balazuri, bax: Təbəri, vol. XXVIII; p. 50].
11. Xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) Xuzəymə ibn Xazim Xuzəyməni Armeniya və Adərbayjan valisi təyin etdi [Balazuri, 1924, p. 26].
12. Əl-Afşin Haydar ibn Kavus Azərbaycan, Armeniya və əl-Cibal üzərində hakim təyin edilmişdir [Balazuri, 1924, p. 25].

Təbəriyə görə

13. (641-ci il dekabr – 642-ci il noyabr). Utbə bin Farkad və Bukayr bin Abdullah Azərbaycana cavabdeh şəxs təyin edilmişdir [Təbəri, vol. XIV, p. 3].
14. (654-cü il iyul – 655-ci il iyul). Əl-Əşəs bin Qeys – Azərbaycan üzərində rəhbər təyin edilmişdir [Təbəri, vol. XV, p. 132].
15. (660-cı il may – 661-ci il may). Xəlifə Əli Kays bin Saadı Azərbaycan ərazisinə məsul şəxs təyin etdi [Təbəri, vol. XVIII, p. 3].
16. (685-ci il avqust – 686-cı il avqust). Abdullah bin əl-Haris Məhəmməd bin Umayr bin Utaridi Azərbaycan hakimi təyin etdi [Təbəri, vol. XX, p. 219].
17. (686-cı il iyul – 687-ci il iyul). Musab əl-Muhəlləb bin Əbu Şüfranı Mosula, əl-Cəzirəyə, Adərbayjana və Armeniyaya cavabdeh şəxs təyin etdi [Təbəri, vol. XXI, p. 118].
18. (722-ci il iyun – 723-cü il iyun) Abdullah əl-Hakami – Armeniya və Adərbayjan canişini [Təbəri, vol. XXIV, p. 182].
19. (732-ci il mart – 733-cü il fevral). Hişam Mərvan bin Məhəmməd tərəfindən Armeniya, Adərbayjan valisi təyin edilmişdir [Təbəri, vol. XXV, p. 98].
20. (738-ci il dekabr – 739-cu il dekabr). Əbd əl-Malik – Cəzirə, Armeniya və Adərbayjan valisi [Təbəri, vol. XXVI, p. 34].
21. (749-cu il avqust – 750-ci il avqust). Əbu əl-Abbas Əbu-Cəfəri Cəzirənin, Ermənistanın və Adərbayjanın valisi təyin etmişdir [Təbəri, vol. XXVII, p. 181].
22. (750-ci il avqust – 751-ci il iyul). Salih bin Şubah Armeniyanı nizamlayır, Mujaşi bin Yəzid isə Adərbayjanın valisi idi [Təbəri, vol. XXVII, p. 198].
23. (751-ci il iyul – 752-ci il iyul). Bu ildə Mujaşi bin Yəzid Adərbayjandan uzaqlaşdırılmış və onun yerinə Məhəmməd bin Sul təyin edilmişdir [Təbəri, vol. XXVII, p. 203].
24. Xəlifə əl-Mənsur (754-775-ci illər) Yəhya bin Xalid bin Bərməkini Azərbaycan və Ermənistan canişini təyin etdi [bax: Təbəri, vol. XXVIII, p. 88].

25. Qabişah bin əl-Mühəlləb – Azərbaycan valisi (təxminən 771-786-cı illərdə) [bax: *Təbəri*, vol. XXIX, p. 39].
26. (777-778-ci illər). Xəlifə əl-Məhdi Bistam bin Əmr əl-Təqlibini Azərbaycana təyin etdi [bax: *Təbəri*, vol. XXIX, p. 180].
27. (779-cu il sentyabr – 780-ci il sentyabr). Əl-Məhdi Harunu bütün qərbə (məğribə), Azərbaycan və Armeniyaya məsul şəxs təyin etdi [Təbəri, vol. XXIX, p. 215].
28. (792-ci il aprel – 793-cü il aprel). Xəlifə ər-Rəşid əl-Fədl bin Yəhyanı Cibal, Təbəristan, Dünbəvənd, Qumis, Armeniya və Azərbaycana vali təyin etdi [Təbəri, vol. XXX, p. 115].
29. (820-ci il iyun – 821-ci il iyun). Xəlifə əl-Məmun İsa bin Məhəmməd bin Əbu Xalidi Armeniya və Azərbaycan valisi və Babəkə qarşı müharibə üçün məsul şəxs təyin etdi [Təbəri, vol. XXXII, p. 106].
30. (824-cü il may – 825-ci il aprel). Xəlifə əl-Məmun Zurayq kimi tanınan Sadak bin Əlini Ermənistan və Azərbaycan valisi və Babəkə qarşı müharibəyə məsul şəxs təyin etdi [Təbəri, vol. XXXII, p. 144].
31. (829-cu il mart – 830-cu il fevral). Əl-Məmun Əli ibn Hişamı Cibal, Qum, İsfahan və Azərbaycan valisi təyin etdi [Təbəri, vol. XXXII, p. 183].
32. (832-ci il fevral – 833-cü il yanvar). Əli ibn Hişam – Cibal, Azərbaycan və Armeniya bölgələrinin canişini [Təbəri, vol. XXXII, p. 193; XXXIII, p. 190].
33. (832-833-cü illər). Ucaif bin Albasah – Adərbayjanın valisi [bax: *Təbəri*, vol. XXXIV, p. 70].
34. (838-ci il noyabr – 839-cu il noyabr). Əl-Afşin Minkacuru Adərbayjan valisi təyin etdi [Təbəri, vol. XXXIII, p. 175].
35. (848-ci il avqust – 849-cu il noyabr). Məhəmməd b. Hatim b. Hartamah, Azərbaycanın valisi [Təbəri, vol. XXXIV, p. 79].
36. (848-ci il avqust – 849-cu il iyul). Xəlifə əl-Mütəvəkil Haamda-Vayhab Əli bin əl-Fadlaal-Səədi Adərbayjan valisi təyin etdi [Təbəri, vol. XXXIV, p. 79].
37. (849-cu il iyul – 850-ci il iyul). Əbu Abdullah bin Qabilah Əbu Abdullah əl-Mütəzzi Xorasan, Təbəristan, əl-Reya, Armeniya, Adərbayjan və Fars əyalətlərinin valisi təyin etdi [Təbəri, vol. XXXIV, p. 96].
38. (850-ci il iyul – 851-ci il iyul). Fari bin Buğa əl-Şərabı Əbu Səid tərəfindən Adərbayjan və Armeniya valisi təyin edilmişdir [Təbəri, vol. XXXIV, p. 111].
39. (873-cü il oktyabr – 874-cü il oktyabr). Bildirilmişdir ki, bin əl-alə Əhməd insult keçirmiş, nəticədə fəaliyyət qabiliyyətini itirmişdir. Mərkəzi hakimiyyət Əbu əl-Rudayni Umar bin Əli Murrun valiliyini təsdiq edərək onu Azərbaycana göndərmişdir [Təbəri, vol. XXXVI, p. 161].
40. (898-ci il yanvar – 899-cu il yanvar). Xəlifə əl-Mütədid Billah Məhəmməd bin Əbu əl-Sacı Adərbayjanda və Armaniyada idarəçiliyi öz üzərinə götürmək üçün təyin etmişdir [Təbəri, vol. XXXVIII, p. 72].
41. (898-ci il yanvar – 899-cu il yanvar). 296-cı ilin ikinci ayının 23-də [m. 19 mart 909-cu il] Yusif bin Əbu əl-Sacın katibi və elçisi İbn Dulay əl-Nəsraniyə şərəf xalası verildi. Yusif bin Sam Əbu əl-Sac rəsmi olaraq Marağa və Adərbayjanın valisi təyin edildi [Təbəri, vol. XXXVIII, p. 192].

Ərəb xilafətinin
tərkibində birləşmiş
vilayətlərin:
Azərbaycan,
Aran və Armeniyanın
hakimləri

Əl-Kufiyə görə

42. Xəlifə Ömər ibn Əbd əl-Əziz (634-644-cü illər) əl-Haris ibn Əmr at-Taiyi Azərbaycan hakimi təyin etdi. Əl-Haris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Bərdədə dayandı.
43. [Xəlifə] Ömər Əbd əl-Əziz (634-644-cü illər) Əbd əl-Əziz ibn Hatimi Azərbaycana hakimi təyin etdi. Əbd əl-Əziz ibn Hatim Azərbaycana yollandı. Bundan sonra [xəlifə] Ömər Əbd əl-Əziz onun bəzi saxtakarlıqları barədə məlumat aldı. O, Əbd əl-Əziz ibn Hatimi vəzifəsindən kənarlaşdırdı. [Xəlifə Ömər] onun yerinə Ədiyyə ibn Ədiyyə əl-Kindini təyin etdi. Əl-Ədiyyə Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Baylakanda yerləşdi. Onun sakinləri susuzluqdan əziyyət çəkirdilər və Ədiyyə onlar üçün kanal çəkirdi və bu kanalla şəhərə su daxil olmağa başladı. Bu kanal bizim günlərə qədər başqa cür deyil, məhz “Ədiyyə kanalı” adlanır. Ədiyyə ibn Ədiyyə 10 aydan artıq Azərbaycan hakimi oldu. Sonra [xəlifə] Ömər ibn Əbd əl-Əziz onu vəzifədən kənarlaşdırdı və onun yerinə əl-Haris ibn Əmr at-Taiyini təyin etdi. Əl-Haris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Bərdədə dayandı.
44. [Xəlifə] Osman ibn Əffan (644-656-cı illər) ...Huzayfı Armeniya ölkəsini idarə etməkdən kənarlaşdırdı və əl-Müğir ibn Şubu Azərbaycan və Armeniyaya [hakim] təyin etdi. Sonra xəlifə onu vəzifədən kənarlaşdırdı və onun yerinə hakim kimi əl-Əşəs ibn Kays əl-Kindini təyin etdi. Sonuncu orada [Azərbaycanda və Armeniyada] “Osman ibn Əffan (Allah ondan razı olsun!) öldürülən zamana qədər qaldı.
45. Xəlifə əbd əl-Malik ibn Mərvan (685-705-ci illər) öz qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirə, Azərbaycan və Armeniya hakimi təyin etdi və ona güclü ordu verdi.
46. “Naqis” (ən-nakis) ləqəbi verilmiş xəlifə Yəzid ibn əl-Valid ibn əl-Malik (720-724-cü illər) Mərvan ibn Məhəmmədi Azərbaycan və Armeniya hakimi vəzifəsinə təsdiq etdi.
47. Xəlifə Yəzid ibn Əbd əl-Malik (720-724-cü illər) əl-Cərrah ibn Abdullah əl-Hakamı çağıraraq ona sərəncam verdi, ona böyük qoşun verib Azərbaycana yollanmağı əmr etdi. Əl-Cərrah ibn Abdullah çoxsaylı qoşunun başında yola düşdü və tezliklə Azərbaycan ölkəsinə daxil oldu. O, Bərdəyə çatdı, sonra Bərdədən çıxıb əl-Kür çayından keçməklə Bab əl-Əbvab istiqaməti üzrə hərəkət etdi. Əl-Cərrah ibn Abdullah ona Suriyadan gəlməli olan hərbi yardımı gözləyərək Şəki torpağında qaldı. Tezliklə o məlumat aldı ki, [xəlifə] Yəzid ibn Əbd əl-Malik vəfat etmişdir. Onun qardaşı Hişam ibn Əbd əl-Malik xəlifə oldu (yanvar, 724-cü il). O, əl-Cərrah ibn Abdullaha xəzərlərlə müharibə üçün ona hərbi yardım göstərəcəyini vəd edərək, Azərbaycanda qalmağı əmr etdi.
48. [Xəlifə] Hişam (724-743-cü illər) Məsləmə ibn Əbd əl-Maliki [Azərbaycan] hakimi təyin etdi. Azərbaycan hakimi təyin edilməsi barədə əmri Suriyada alan Məsləmə ibn Əbd əl-Malik yola düşdü və Bərdə şəhərinə çatdı, orada da yerləşdi.
49. 734-cü il. Səid ibn Əmr əl-Həraşi ikinci dəfə Azərbaycanı idarə edir.
50. 735-ci il Mərvan ibn Məhəmməd Azərbaycan hakimidir.
51. Xəlifə əl-Valid ibn Yəzid (744-cü il) Məhəmməd ibn Mərvanı Azərbaycan və Armeniyanın hakimi vəzifəsinə təsdiq etdi.
52. Xəlifə Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan (744-750-ci illər) özünün Suriya hərbi komandanlarından biri olan Əbd əl-Malik ibn Müslim əl-Ukaylini Azərbaycan və Armeniyanın hakimi təyin etdi. Əbd əl-Malik ibn Müslim Suriyadan nəhəng qoşunun başında çıxıb tezliklə Bərdəyə çatdı və orada yerləşdi.
53. Xəlifə Mərvan ibn Məhəmməd ibn Mərvan (744-750-ci illər) Nəsr ibn Səyyarı Azərbaycan və Armeniyanın hakimi təyin etdi.
54. Xəlifə Əbu-l-Abbəs as-Səffah (750-754-cü illər) öz qardaşı Əbu Cəfər əl-Mənsurı Azərbaycan və Armeniya və əl-Cəzirə torpaqlarının hakimi təyin etdi.

55. Xəlifə Əbu-l-Abbəs as-Səffah (750-754-cü illər) Məhəmməd ibn Sulu Azərbaycan hakimi təyin etdi. Məhəmməd ibn Sul "Baylakan" adlandırılan şəhərə yollandı və burada bir neçə gün oldu. Sonra o, Bərdə şəhərinə yollandı və ölkəni idarə etməklə burada uzun müddət qaldı.
56. Xəlifə əl-Mənsur (754-775-ci illər) Yəzid ibn Üseyd ibn Zafir as-Sulamı Aran hakimi təyin etdi. Bundan sonra o, Yəzid ibn Hatimi çağırdı və onu Azərbaycan hakimi təyin etdi.
57. 751-752-ci illər. Əbu Cəfər əl-Mənsur – Azərbaycanda canişin
58. 752-753-cü illər. Yəzid ibn Useyd as-Sulamı Arran hakimi
59. 769-770-ci illər. Bıkar ibn Müslim əl-Ukayli Arran hakimi
60. 770-775-ci illər. Əl-Həsən ibn Qəhtəbə xəlifə as-Səffahın dövründə iki dəfə Azərbaycan canişini olmuşdur.
61. 775-777-ci illər. Osman ibn Ammar ibn Huraym Azərbaycan hakimi
62. 777-778-ci illər. Bistam ibn Əmr at-Taqlibi Azərbaycan hakimi
63. 778-786-cı illər. Harun ər-Rəşid Azərbaycanın və bütün qərb torpaqlarının canişini
64. Xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809-cu illər) Azərbaycanda və Aranda hakimlik edən bütün şəxsləri vəzifədən kənarlaşdırdı. Sonra o, Səid ibn Səlmə ibn Kutaybı çağıraraq onu bütün ölkənin hakimi təyin etdi.
65. Xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809-cu illər) əl-Fədl ibn Yəhya əl-Bərməkini Azərbaycan və Armeniyanın hakimi təyin etdi.
66. 796-cı il. Səid ibn Səid ibn Salm ibn Kutayba Azərbaycan və Arran hakimidir.
67. 799-cu il. Yəzid ibn Məzyəd əş-Şaybani ikinci dəfə Azərbaycan, Arran, Armeniya və Dərbənd hakimi təyin edilmişdir.
68. 802-ci il. Əsəd ibn Yəzid ibn Məzyəd bir il Azərbaycan hakimi olmuşdur.
69. 803-806-cı illər. Xuzəymə ibn Xəzim ət-Təməmi Azərbaycan hakimidir.
70. Xəlifə əl-Mötəsim (833-842-ci illər) əl-Afşini Azərbaycan və Armeniya hakimi təyin etmiş və ona Babək əl-Xürrəmi ilə müharibəyə başlaması əmr etmişdir.
71. Əl-Afşin (Azərbaycan hakimi) Məhəmməd ibn Süleyman əs-Səmərqəndi adlı şəxsi Arana hakim təyin etmiş (838-839-cu illər) və onu Bərdəyə göndərmişdir. Əl-Afşinin özü isə Babəklə döyüşmək üçün qalmışdır.
72. Səid ibn Əmr əl-Həraşi Azərbaycan, Aran, Curzan və Armeniya hakimi kimi Suriyadan köçüb getmişdir. O, əl-Bab (Dərbənd) şəhərinə yollanmış və orada yerləşmişdir.

Əhməd ibn Lütfullah/Münəccimbaşıya görə (Şirvanın və Dərbəndin tarixi, X-XI əsrlər)

73. Azərbaycanı, Armeniyanı, Aranı və Bab əl-Əbvabı (Dərbəndi) ilk idarə edən (799-801-ci illərdə), [hər biri şirvanşah adlandırılan Şirvan şahlarından] biri Yəzid bin Məzyəd olmuşdur.
74. Xəlifə Məmun 820-ci ildə Azərbaycana, Arana və Armeniyaya Yəzid bin Məzyəd əş-Şaybaninin oğlu Xalidi göndərdi (820-843-cü illərdə hakimlik etmişdir).
75. Xəlifə Mötəsim bu vilayətləri iktə (orta əsrlərdə vəsala verilən torpaq, mülk – tərəcə) kimi öz möhtəşəm sərkərdəsi Afşinə verdi. O vaxta qədər Azərbaycan torpaqlarında kafir xürrəmi Babəkin üsyanı yayılmışdı.
76. Yəzid adlı-sanlı əmirlərdən və məşhur qəhrəmanlardan biri olmuşdur. O, Armeniyada hakim (vali) olmuşdur, lakin Harun ər-Rəşid tərəfindən 172/788-ci ildə vəzifədən çıxarılmışdır. 183/799-cu ildə Harun onu yenidən Armeniyaya, eləcə də Azərbaycana, Şirvana və Bab əl-Əbvaba vali təyin etmişdir.
77. Bir sıra əmirlər bir-birinin ardınca xəlifə tərəfindən Azərbaycana, Arana və Armeniyaya vali təyin edilmişdir və bu, 205/820-ci ildə xəlifə Məmunun bu vilayətə Yəzid bin Məzyəd əş-Şaybaninin oğlu Xalidi hakim göndərənə qədər davam etmişdir. 220-835-ci ildə Məmunun vəfatından sonra o bu vəzifədən çıxarılmışdır.
78. [Xəlifə Harun əl-] Vasik (842-847-ci illərdə hökmədarlıq etmişdir) Xalidi çağıraraq və onu Azərbaycan və Aran valisi təyin etmişdir.
79. Məhəmməd bin Xalid 242/856-cı ildə Böyük Bığanın səyləri sayəsində Azərbaycana, Armeniyaya və Arana [vali kimi] geri qaytarılmışdır. 245/859-cu ildə [Məhəmməd] Aran vilayətində (Kür çayı) Canza (Gəncə) şəhərini tikdirmişdir.
80. Əbd əl-Malik xəlifə adından Azərbaycanı idarə edən Yusif bin Əbu Sacın yanına getmiş, Yusif onu 916-cı ildə əl-Babın hakimi təsdiq etmiş və ona saci (əs-Saciə) qoşunundan 6 min döyüşçü vermişdir.

Şərh:

Azərbaycan, Aran və Armeniyaya təyinatlar barədə məlumatların miqdarı, əslində, bizim burada göstərdiklərimizdən xeyli çoxdur. Bununla belə, ilkin mənbələrdən aydın olur ki, İslam xilafəti dövründə sadalanan üç region, əsasən, eyni bir xilafət canişini tərəfindən idarə olunurdu. Müxtəlif vaxtlarda onlara, şəraitdən asılı olaraq, digər ölkələr, məsələn, Cibəl, Cəzirə, Təbəristan, Xorasan, Rey və başqaları da əlavə edilirdi.

Babəkin rəhbərliyi ilə Ərəb xilafətinə qarşı xalq azadlıq hərəkatı

Azərbaycanda xürrəmilər hərəkatı 808-ci ildə başlamışdır. İbn ən-Nədim hesab edir ki, xürrəmilik din deyil, təlim olmuşdur. Mənbələr bu terminin mənşəyi barədə məlumatlar göstərmir yalnız xürrəmilərin növləri barədə məlumat verir. Məhəmməd ibn İshak xürrəmilərin iki növü barədə danışır: birincilər, maq mənşəli mühəmmirlərdir, digərləri xürrəmi-babəkilərdir ki, onlar Babəki tanrı sayırdılar. Əbu Mənsur əl-Bağdadi bildirir ki, “xürrəmilər iki kateqoriyadır: onlardan biri islama qədər mövcud olmuşdur. Bunlar məzdəkilərdir. İkinci isə xürrəmdinilərdir. Onlar iki qrupa bölünür: babəkilər və mazyarilər. Bu zaman babəkilər Babək tərəfdarları, mazyarilər isə Gürganda mühəmmir dinini elan edən Mazyarın ardıcılardır.

816-cı ildə Cavidanın ölümündən sonra hərəkatın rəhbərliyinə Babək gəlir. Əl-Məkdisi söyləyir: “Babək divarın kölgəsində dincələn vaxt anası görür ki, onun bədəninin tükləri tökülür və hər tükün dibindən qan damcılayır. Bunu görüb deyir: “Oğlumun qarşısında böyük işlər dayanır”. Babəki hərəkatın başçısı seçmək üçün xürrəmilərin nüfuzlu şəxslərinin yığılmağı keçirilmişdir. Ayın bu şəkildə olmuşdur: inək kəsilmiş, dərisi soyulmuş və yerə sərilmişdir; onun üzərinə şərabla doldurulmuş ləyən qoyulmuş, ətrafına çörək qırıntıları tökülmüşdür; iştirakçılardan hər biri çörək tikəsi götürmüş, şərabda isladaraq yemiş və təkrar etmişlər: “Ey Babəkin ruhu, mən sənə Cavidanın ruhuna inandığım kimi inanıram”.

Babəkin gəlişi ilə hərəkatın qüdrəti yüksəldi. Xürrəmi-babəkilərin əsas məqsədi Şirvan, Aran, eləcə də əl-Cibal (keçmiş Midiya), Həmədan, İsfahan və ərəb işğalı altındakı digər torpaqlar da daxil olmaqla Azərbaycanın azad edilməsi olmuşdur. Əbu Hənifə əd-Dinəvəri xüsusi vurğulayır ki, Babəkin əsas məqsədi “ölkəyə sahiblənmək” olmuşdur. 817 və 819-cu illərdə xəlifə Babəkə qarşı ordu göndərir, lakin ordu onu məğlub edə bilmir, 820-ci il döyüşündə isə Babək inamla qələbə qazanır. 822-ci ildə Babək Bərdə bölgəsində, 830-cu ildə isə Həmədanda (Midiyanın keçmiş paytaxtı Ekbatanda) ərəbləri məğlub edir. Nəticədə Şirvanın, Aranın, Azərbaycanın, eləcə də Cibalın (keçmiş Midiyanın) Həmədan və İsfahan kimi iri şəhərlərinin daxil olduğu böyük bir ərazi xürrəmi-babəkilərin nəzarəti altına keçir. Babək nəzarət etdiyi ərazilərə canişinlər təyin edir. Xəlifənin bir sıra canişinləri də onun tərəfinə keçirlər. 833-cü ildə xilafət qoşunlarına uğur gətirməyən döyüşlər davam edir. 19 il belə keçir.

835-ci ildə xəlifə sərkərdə Afşini əl-Cibalın (keçmiş Midiyanın) hakimi təyin edir və onu Babəklə mübarizəyə yönəldir. 836-cı ildə Marağanın yaxınlığında Babək və Afşinin qoşunları arasında döyüş baş verir və bu döyüşdə Babək inamla qələbə qazanır. Afşin Babəklə gizli danışıqlara üstünlük verərək irimiqyaslı döyüş əməliyyatlarına getmir. Lakin Babək sülhə razılaşmır və mübarizəni davam etdirir. Nəhayət, uğur ərəblər tərəfə keçir və 26 avqust 837-ci ildə Afşinin ordusu Babəkin şəhəri Bəzzə daxil olur və oranı dağıdır. Afşin Bəzzə bilavasitə hücumu ərəfəsində Babəkə, təhlükəsizliyinə zəmanət verməklə, təslim olmağı təklif edir. Babək elçilər vasitəsilə buna razılıq verir, lakin təslim olmur. Babək özünü onun tərəfdarı kimi qələmə verən yerli hakimlərdən Səhl ibn Sunbat adlı birisinin yanına gedir. Lakin Səhl ibn Sunbat xain çıxır və tezliklə Babəki Afşinin döyüşçülərinə verir.

Babəki tuturlar. 15 sentyabr 837-ci ildə onu Divdad Əbu Sacın müşayiəti ilə Afşinin düşərgəsinə, 4 yanvar 838-ci ildə isə Bağdad yaxınlığındakı Samirə şəhərinə, xəlifənin iqamətgahına gətirirlər.

M.Balaminin “Tarixnamə” əsərinə illüstrasiya. Babək və Afşin arasında döyüş. XIV əsrdə İraqi-Əcəmdə hazırlanmışdır.

Babək üsyanı barədə məlumatlar IX-X əsr ərəb müəlliflərinə – Babəkə və xürrəmilər hərəkatına düşmən əhvali-ruhiyyədə olan Məsudi, Yaqut, İbn ən Nədim, Təbəri və digərlərinə məxsusdur. Onlar, məhz bu səbəbdən, təhriflərə yol verə bilərdilər. Babək hərəkatı görünməmiş miqyasa çatmışdı, nəticədə Abbasilər hakimiyyətinə təhlükə yaranmışdı. İbn Haruna görə, piyadaları hesaba almadan Babəkin yalnız 20 min süvarisi vardı. Əbu Mənsur əl-Bağdadiyə görə, təkcə Deyləmdən Babəkin tərəfinə 300 minə yaxın adam keçmişdi. Tarixçi Təbəri yazır ki, 20 il ərzində Babək 225 500 adam öldürmüş və ərəb qoşunlarının 6 sərkərdəsi üzərində qələbə çalmışdır. Məsudi hesab

edir ki, döyüş əməliyyatlarında ərəblər tərəfindən 500 mindən artıq adam həlak olmuşdur. Bütün bunlarla bərabər, Babəkə düşündüklərini başa çatdırmaq nəsib olmayıb.

Babək əzablı bir ölümə məhkum olunmuş, lakin əsas işi görməyi – ümumxalq hərəkatını formalaşdırmağı, ətrafına yüz minlərlə tərəfdar toplamağı, xilafətin dayaqlarını laxlatmağı, gələcək nəsillərə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə bənzətmə üçün nümunə verməyi, örnek yaratmağı bacarmışdır.

Aqşin Sac
müstəqillik yolunu
müəyyən edir

Sacilər sülaləsinin tarixə məlum olan ilk məşhur nümayəndəsi Əbu Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdad Uşruşanadakı Cankakat dağ kəndində doğulmuşdu və orta əsr müəllifi Cəmaləddin əl-Əzdinin qənaətinə görə, “nəcabətli türk sərkərdələri”ndən biri idi. XX əsr tədqiqatçısı P.K.Juze həmçinin iddia edir ki, Sacilər IX əsrin ikinci yarısında yaranan, Azərbaycana və Armeniyaya bir neçə çalışqan hökmdar verən türk sülaləsidir”. Belə bir fikri Ziya Bünyadov və M.Şərifli də dəstəkləyirlər.

Təbəriyə Əbu Sac Divdad haqqında ilk xatırlatmalar vardır. Əbu Sac Divdad xəlifə Mötəsimin sərkərdələrindən biri olmuşdur. Onun adı Babəkin üsyanının yatırılmasında və əsir alınmasında Aqşinlə birgə iştirak etməsi ilə bağlı xatırladılır. Məhəmməd Aqşin ibn Əbu Sac və Yusuf ibn Əbu Sac adlı iki oğlu Əbu Sac Divdadın varisləri olmuşdur ki, onlar da Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa edilməsi işində nadir rol oynamışlar. Onların payına ataları tərəfindən əsir götürülən Babəkin işini sona çatdırmaq kimi ağır bir vəzifə düşmüşdür.

Məhəmməd Aqşin Əbu Sac Azərbaycana gələndə Məkkə və Mədinədə hakim və Məkkə yolunun rəisi, Ənbarın canişini, Fərat və Rahbi yollarının rəisi, eləcə də Cibalin (Midiyanın) hakimi olmuşdur. O, Suriyada canişinin itaətsizliyinin, eləcə də xaricilərin (xəvariclərin) üsyanının yatırılmasına başçılıq etmişdir.

889-cu ildə Aqşin Sac Azərbaycan valisi təyin edilir. Qısa bir müddət ərzində Aqşin Sac elə möhkəmlənir ki, xilafət onu geri çağırmaq üçün bəhanə axtarır. 892-ci ildə Bağdadda yaranan iğtişas və qarışıqlıq vaxtı xəlifənin göstərişi ilə Aqşin üsyanın yatırılmasına cəlb edilir. O, əməliyyatı uğurla həyata keçirir. Xilafət rəhbərliyinin tərkibində Aqşinə müstəqil vəzifə verilməsinin əleyhinə çıxış edən çoxlu şəxs olur. Yeni xəlifə əl-Mütədid Aqşinə inanır və ona Azərbaycana qayıtmağa icazə verir, 898-ci ildə isə onu fəxri geyimlərlə mükafatlandıraraq Azərbaycana, Armeniyaya və digər dağlıq ölkələrə canişin təyin edir.

Xilafətin Armeniyaya münasibətdə siyasətində Armeniya ilə Bizans arasındakı qarşılıqlı rəğbət amili nəzərə alınır. Xilafət Bizans sarayının erməni əyanlara təsirini azaltmaq məqsədi güdür, Bizans isə Armeniyaya xilafətlə mübarizədə ənənəvi obyekti kimi baxırdı. Armeniya xilafətlə açıq ikiüzlü tabeçilik və Bizansla gizli əlaqələr arasında tarazlıq yaratmağa cəhd göstərirdi. Aqşinə gəldikdə isə, bu

məsələdə onun üçün başlıca amil bölgədə Azərbaycanın hakimiyyətini möhkəmləndirmək olmuşdur. 890-cı ildə I Smbat Armeniyanın hökmdarı olur, 892-ci ildə onu Azərbaycan hökmdarından yan keçməklə hökmdar vəzifəsinə təsdiq etmək xahişiylə xəlifə əl-Mütədidin yanına gizli elçi göndərir. Aqşin bundan xəbər tutur və birtərəfli danışıqlara görə öz narazılığını bildirir. O zaman xəlifə öz mövqeyini dəyişir və Azərbaycanda və Armeniyada xilafətin canişini kimi Aqşin Saca I Smbatı hökmdar tacı ilə təltif etməyi tapşırır. 893-cü ildə I Smbat Bizansa gizli elçi göndərir. Aqşin bundan da xəbər tutur və Smbatın ikiüzlülüüyü barədə xəlifəyə xəbər verir. Bu, Aqşinə xəlifənin razılığı ilə Smbata qarşı hərbi əməliyyatlara başlamağa imkan verir. Lakin Smbat döyüşə girməkdən çəkinir və Aqşin onun barışıq təklifini qəbul edir. Daha sonra Smbat yenidən Sacilərin tabeliyindən çıxmağa cəhd göstərir. Buna yol verməməyə çalışan Aqşin 893/894-cü illərdə öz qoşunlarını Dvinə göndərir. Smbat yenə döyüşə girmək istəmir və barışıq təklifi ilə Aqşinin yanına katolikos II Georqun rəhbərliyi altında elçi göndərir. Nəticədə Smbat Azərbaycan hakimi Aqşinin Armeniya üzərində qeyd-şərtsiz hakimiyyətini qəbul edir və orta əsr erməni müəllifi İoqanes Draxanqakartın məlumatına görə, Aqşinin Divdad adlı oğlunu Armeniyada canişin kimi tanıyır. Məhəmməd Aqşin Sac Gürcüstana uğurlu hərbi yürüşdən qayıdarkən yolda xəstələnir və 901-ci ilin martında “Azərbaycanın Bərdə şəhəri”ndə vəfat edir.

Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda Yusif Sacın on addımı

Müstəqillik yolunda birinci addım. Aqşinin vəfatından sonra onun kiçik qardaşı Yusif o vaxta qədər yalnız xəlifənin əmri ilə verilən hakimiyyəti özbaşına ələ keçirir. Yusif səkkiz il – 901-ci ildən 908-ci ilə qədər xilafət hakimiyyəti tərəfindən təsdiqlənmədən və xəlifənin iradəsi əleyhinə Azərbaycanda və Armeniyada hakimlik edir. Yusifin bu hərəkətləri Azərbaycan hakiminin xilafətə itaətsizlik cəhdi kimi qiymətləndirilir. Onun fəaliyyəti getdikcə daha çox xilafətdən ayrılmağa meyillənir.

Müstəqillik yolunda ikinci addım. Azərbaycanın müstəqillik yolunda erməni amili yaranır. Xəlifə əl-Müktəfi Yusif Sacın müstəqil hərəkətlərinin təhlükəliliyini başa düşür və onunla bacarmaq iqtidarında olmadığına görə Armeniyanın hökmdarı I Smbata Yusifə qarşı qoşun çıxarmaq təklifi ilə gizli məktub yazır. I Smbat özünəməxsus diplomatik gediş edir. O bir tərəfdən Yusifə qarşı qoşun yeridir, digər tərəfdən isə xəlifənin əmri barədə onu xəbərdar edir. Döyüş baş verir, lakin bu döyüş Yusifin Azərbaycandakı hakimiyyətinin möhkəmliyinə heç cür təsir etmir. Xəlifə əl-Müktəfi 908-ci ilə, yəni ölənə

qədər Yusifi vəzifədən kənarlaşdırı bilmir. Ondan sonra gələn xəlifə əl-Müqtədir 908-ci ildə Yusifi, onun 7 illik hakimiyyətindən sonra, Azərbaycanda və Armeniyada rəsmi şəkildə canişin təyin etməyə məcbur olur. Yusif öz elçisi Əli ibn Dulaylu ən Nəsrəninə xəlifənin yanına göndərir. Xəlifə Yusifin elçisi Əli ibn Dulaylu ən Nəsrəninə hədsiz mehrəbəlliklə qəbul edir. Danışıqlar nəticəsində xəlifə ona fəxri geyimlər hədiyyə edir, Yusif üçün hədiyyələr və tutduğu Marağa hakimi və Azərbaycan canişini vəzifəsinə əlavə olaraq Armeniyada da canişin təyin edilməsi barədə fərmanla elçini geri göndərir. Yusif xilafət tərəfindən Azərbaycan və Armeniya canişini kimi tanındığı vaxt I Smbat öz üzərində onun hakimiyyətini tanımaq istəməyərək, xəlifəyə Armeniyanı Yusifin canişinliyindən azad etmək barədə xahişnamə yazır, əvəzində Armeniyanın xilafətə tam tabeliyini təklif edir. Mənbələr xəlifənin I Smbatın müraciətinə münasibəti barədə məlumat vermir. Yusifə gəlincə isə, o bundan xəbər tutan kimi dərhal Armeniyanın paytaxtı Dvinə yürüş edir. I Smbatın Azərbaycan hakiminə öz itaətkarlığını etiraf etməkdən savayı çarəsi qalmır. Növbəti ildə erməni

əyalət başçıları arasındakı daxili ixtilaflarla əlaqədar olaraq, Yusif yenidən Armeniyaya soxulur və paytaxt şəhəri Dvini ələ keçirir. 914-cü ildə I Smbatın ölümündən sonra Yusif müttəfiqi, I Smbatın qohumu Aşotu Armeniyada özünün nümayəndəsi təyin edir. Ermənistan Azərbaycana vergi ödəyir.

Müstəqillik yolunda üçüncü addım. 908-912-ci illərdə Yusif eyni zamanda Azərbaycanda və Armeniyada xəlifə canişini və islam, müharibə, təhlükəsizlik, xərac və dövlət mülkləri işləri üzrə vali vəzifəsini tuturdu, yəni tam hakimiyyətə malik idi. 912-913-cü illərdə xəlifə sarayında vəzir vəzifəsi uğrunda mübarizə ilə əlaqədar mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Qısa müddət ərzində üç vəzir dəyişilmişdi. Həmin vaxtadək Yusifin Azərbaycanın müstəqil hakimi kimi mövqeyi tamamilə möhkəmlənmişdi. O, hədsiz var-dövlət toplamış, hərbi qüdrəti güclənmişdi. Belə bir şəraitdə, 912-ci ildə Yusif xilafətə 17 il ərzində müntəzəm olaraq ödədiyi 120 min dinar məbləğində vergini ödəməyi dayandırdı və qəti olaraq xilafətin tabeçiliyindən çıxdı. O həmçinin xilafətə qarşı hərbi əməliyyatlara da hazır idi. Xilafətdəki hakimiyyət böhranı Yusifə qarşı hərəkətlərdə də özünü göstərirdi. Xilafət tərəfindən heç bir tədbir görülmürdü. Əldə olunanlarla kifayətlənməyən və xəlifənin bacarıqsızlığını görən Yusif öz ərazilərini daha da genişləndirmək barədə düşünürdü.

Müstəqillik yolunda dördüncü addım. 916/917-ci illərdə, xilafət vəziri Əli ibn İsa həbs edilən vaxtlarda, Yusif şayiə buraxır ki, həmin vəzir ona xəlifənin bayrağı ilə xilafətin tabeçiliyindən çıxan Reydə, Qəzvinə, Abxarda və Zəncanda hərbi işlər üzrə amil (vergi toplayan məmur) təyin edilməsi barədə fərman təqdim etmişdir. Bununla eyni zamanda Yusif həmin şəhərlərə hücum edir, onları ələ keçirir və bu barədə xilafətin paytaxtına məlumat verir. Əli ibn İsanı əvəz etmiş vəzir İbn əl-Furat Yusifə xəlifənin adından təbrik, onun bayrağını və Yusifin həmin şəhərlərin amili vəzifəsinə təyin edilməsi barədə fərman göndərir. Bağdad üçün gözlənilmədən Yusif yeni fərmandan imtina edir və bunu onunla əsaslandırır ki, artıq onda əvvəlki vəzir Əli tərəfindən göndərilən fərman və xəlifə bayrağı var. Vəziyyətin belə inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq, keçmiş vəzir Əli bəyan edir ki, o, xatırladılan bayrağı Yusifə göndərməmişdir. Xəlifə Yusifin onun fərman və bayrağını qəbul etməkdən imtina etməsinə, eləcə də Azərbaycan hakimi kimi müstəqil siyasət aparmasına qəzəblənir. Xəlifə kifayət qədər sərt mövqe qəbul edir: o, Azərbaycan hakimi Yusifi əzmək üçün Hakan əl-Müflixinin başçılığı altında 20 min qoşun göndərir. Bu doğrulmaqda olan Azərbaycan müstəqilliyini açıq şəkildə əzmək

cəhdi idi. 917/918-ci illərdə Yusif özünün 7 minlik ordusu ilə bölgəyə gələn ərəb ordusuna hücum edir və inamlı qələbə qazanır.

Müstəqillik yolunda beşinci addım. Xəlifə Yusifi tabe etdirmək fikrindən əl çəkmir və ona qarşı xilafət qoşunlarının baş komandanı, görkəmli sərkərdə Munisin başçılığı ilə yeni ordu göndərir. Munis və Yusif qarşılıqlı münasibətlər məsələsini sülh yolu ilə həll etməyə hazır olduqlarını nümayiş etdirir və danışıqlara başlayırlar. Bu zaman Yusif Reydə (müasir Tehran bölgəsi) idi, oraya yaxınlaşan Munis öz elçisini Reyin xilafət qoşunlarına verilməsi təklifi ilə onun yanına göndərir. Yusif razılıq verir, lakin xəlifə ilə yazışmalara başlayır. Xəlifəyə müraciətində Yusif Rey mahalınadək olan dövlət mülkləri üzərində nəzarəti onda saxlamağı xahiş edir və buna cavab olaraq hər il xəzinəyə 700 min dinar ödəməyə razılıq verir. Xəlifə bu təklifi rədd edir və Reyə yeni vali təyin edir. O zaman Yusif ikinci dəfə xəlifəyə müraciət edir və ona Azərbaycan və Armeniyanı saxlamağı təklif edir. Yusifin bu təklifinə cavabda xəlifə sarayında fikirlər ayrılır. Bir tərəfdən, xəlifənin vəziri İbn əl-Furat həmin təklifə müsbət münasibət bildirir, digər tərəfdən isə xəlifənin vəzir İbn əl-Furatı Yusiflə əlaqədə qınamayan hacibləri Nəsrə və İbn əl-Həvari mənfi fikir yürüdərək söyləyirlər ki, Yusif “əvvəlcə paytaxta gəlməli və sultanın xalçasına ayaq basmalıdır”. Xəlifə hər iki fikri öyrənərək Yusifin müstəqil siyasətini hərbi yolla boğmağı davam etdirməyə qərar verir. Xəlifənin belə barışmaz mövqeyi ilə toqquşan Yusif özü hərbi əməliyyatlara başlayır, xilafət ordusuna hücum edir və qalib gəlir. Munis 300 atlı ilə xilas olur və Zəncanda gizlənir, Yusif isə qalibiyyətlə özünün paytaxtı Ərdəbilə qayıdır.

Müstəqillik yolunda altıncı addım. Zəncanda qalan Munis il ərzində təkrar hücum üçün qoşun toplayır, Yusif isə münasibətin sülh yolu ilə tənzimlənməsi cəhdlərini davam etdirir və xəlifəyə məktub yazır. Lakin xəlifə fikrindən dönmür və Yusifin, günahını etirafı, Bağdada gəlməsində ısrar edir. Yusif bu təklifləri qəbul etmir və nəhayət, 10 iyul 919-cu ildə Ərdəbildə azərbaycanlılarla xəlifə qoşunları arasında vuruşma baş verir. Bu vuruşmada Yusif qələbəyə nail ola bilmir, onun qoşunu geri çəkilir, özü isə bilavasitə döyüşlərin gedişində yaralandığından əsir düşür. 919-cu ilin sentyabrında Yusif Əbu Sacı dəvənin üstündə təntənəli şəkildə Bağdada gətirirlər. Xəlifə əl-Müktədir Yusifi bir qalada zindana salmağı əmr edir. Döyüş Yusifin məğlubiyyəti ilə başa çatır, lakin bu, müstəqillik uğrunda mübarizənin sonu demək deyildi.

Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda Yusif Sacın on addımı

Müstəqillik yolunda yeddinci addım. Yusifin Azərbaycandan uzaqlaşdırıldığına, müstəqillik barədə ideyanın yatırıldığına inanan Munis Bağdada qayıdır, Sacilərin torpaqlarına yeni şəxslər təyin edilir. Munis Azərbaycanı tərk edən kimi Yusifin Subuk adlı qulamı Yusifin tərəfdarları arasından qoşun toplayır və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirir. Subuka qarşı Yusifin yerinə Azərbaycan hakimi təyin edilən Məhəmməd ibn Abdullah əl-Farikin başçılığı ilə xilafət ordusu göndərilir. Xilafət ordusu ələ birinci döyüşdə Subukun başçılığı ilə Azərbaycan ordusu tərəfindən darmadağın edilir. O, Azərbaycanın tam səlahiyyətli hökmdarına çevrilir.

Müstəqillik yolunda səkkizinci addım. Azərbaycanın faktiki hökmdarına çevrilən Subuk Azərbaycan iqtisasının onun adına təsbit edilməsi tələbi ilə xəlifəyə məktub yazır. Subuka, günahını etirafı, Bağdada gəlmək əmri olan məktub göndərilir. Subuk cavab verir ki, xəlifənin Yusifə münasibətdə hansı tədbirlər görəcəyini dəqiq bilməyincə təslim olmaq niyyətində deyil, bunu yalnız Yusifin taleyi onun xeyrinə həll ediləcəyi zaman edə bilər. Subukun hərəkətləri Yusifə və Azərbaycanın müstəqillik işinə sədaqətin müstəsna nümunəsi hesab olunur. Xəlifə bu dəfə hərbi gücə əl atmır və Subuka, xəzinəyə ildə 220 min dinar ödəməsi şərtilə, fəxri geyim və Azərbaycan hakimi təyin edilməsi haqqında fərman göndərməyi qərara alır. Beləliklə, Azərbaycanda öz hakimiyyətini təsdiq edən Subuk bir tərəfdən Azərbaycanı xilafətlə yeni mümkün hərbi toqquşmalardan xilas edir, digər tərəfdən isə Yusif hakimiyyətinin varisliyini saxlayır və Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirir. Eyni zamanda, Subuk Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımaqla xilafət xəzinəsinə vergi göndərməyi də lazım bilmir.

Müstəqillik yolunda doqquzuncu addım. Azərbaycanın müstəqilliyi möhkəmlənməkdə davam edir. Xəlifə və onun ətrafı Azərbaycanı öz tabeliklərinə necə qaytarmağı düşünürlər. Belə vəziyyətdə, 922-ci ildə Munisin xahişi ilə xəlifə Yusifi həbsdən azad etməyi və onu hər il xəzinəyə 500 min dinar ödəmək şərtilə yenidən Azərbaycan və Ermənistanın canişini, Rey, Qəzvin, Abxar və Zəncanın valisi təyin etməyi qərara alır. Xəlifə Yusifi hədiyyələrlə və bəhəli geyimlərlə mükafatlandıraraq Azərbaycana qaytarır. Ərdəbilə gələn Yusif təəssüflə öyrənir ki, sədiq silahdaşı və yoldaşı Subuk vəfat etmişdir. Yusif bütün hakimiyyəti ələ alır, müstəqil siyasəti davam etdirir və onu möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görür. O yürüşlər edir və 924-cü ilin martında Reydə, 925-ci ildə isə Həmədanda öz hakimiyyətini bərqərar edir. Ərdəbildə, Bərdədə, Marağada Yusif Sacın adından sikkələr, o cümlədən də, qızıl sikkələr kəsilir (Sankt-Peterburqda Dövlət Ermitajında saxlanılır).

Müstəqillik yolunda onuncu addım. Xəlifə narahatlıqla Azərbaycanı tabe etdirmək və onun müstəqilliyini boğmaq üçün yollar axtarır. 926-cı ildə Yusif Bizans ərazisi ilə həmsərhəd olan əl-Məşriqə vali təyin olunur və əlavə olaraq ona üsyan etmiş karmatlarla müharibə etmək tapşırılır. Yusifə bu məsələyə görə xəlifə adından vəzir Əhməd əl-Hasibi məktubla müraciət edir. Yusif xəlifənin tələsini və şəxsi düşməni vəzir əl-Hasibinin hiyləsini başa düşür və bu şübhəli təyinatdan imtina edir. O, xəlifəyə məktubunda Dərbənd keçidinin mühafizəsinə məsuliyyət daşdığını səbəb göstərir. Lakin bu halda xəlifə və vəzir qarşısında Dərbənd keçidi tərəfindən xilafətin mühafizəsi üzrə strateji vəzifə dayanmır. Bu yalnız Yusifi Azərbaycandan təcrid etmək üçün düşünülmüş hiylədir. Ona görə də xəlifə ikinci dəfə, artıq şəxsən özü Yusifə Bağdada gəlmək və yeni vəzifəsinə başlamaq təklifi ilə müraciət edir. Yusif vəziyyətin mürəkkəbliyini başa düşür və qərar qəbul etməlidir. Onun qarşısında iki yol var. Birincisi, getməmək və bununla Azərbaycanın müstəqilliyini təhlükə altına qoyaraq, Azərbaycana qarşı yeni silahlı təcavüzlərə səbəb olmaq. İkincisi, getmək və öz şəxsi taleyini, ola bilsin ki, həyatını da təhlükə altında qoymaq. Azərbaycanın müstəqilliyi Yusif üçün əzizdir, qiymətlidir, çünki buna ömrünün 27 ilini sərf etmişdir. Buna görə də o, ikinci qərarı qəbul edir: Azərbaycanı tərk edərək yeni hərbi təcavüzlərin qarşısını almaq və Bağdada getmək. Bağdada gələn kimi Yusifi karmatlarla qarşı müharibəyə göndərirlər. Burada Yusifin hərbi əməliyyatlar aparması üçün xilafət tərəfindən toplanmış ordunun saxta olduğu ortaya çıxır. Artıq ilk döyüş əməliyyatlarının gedişində döyüşçülərin çoxu qaçmağa başlayır. Lakin bununla belə, Yusif döyüşü davam etdirir. Gərgin döyüş əməliyyatlarının birindən sonra, gecə karmatlar mühafizəni keçib Yusifə yaxınlaşmağa nail olurlar. Onlar onu yaralayır və əsir götürürlər. Munis Yusifin karmatlarla müharibəyə cəlb edilməsinin həqiqi məqsədini bildiyindən, xəlifənin iradəsinin əksinə olaraq, Yusifə köməyə gedir və uğurlu döyüşlər aparır. Karmatların rəhbəri Əbu Tahir Munisin Yusifi xilas etmək niyyətini başa düşərək əsiri öldürməyi əmr edir.

Yusif Sac
kim olmusdur?

Azərbaycanda Sacilər sülaləsinin hökmranlığını dörd mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ – 889-cu ildən başlayan, Aqşın tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin güclü əsasının qoyulduğu dövr, ikinci mərhələ – Yusifin 901-ci ildən etibarən xilafətdən xəbərsiz Azərbaycanı idarə etməyə başladığı dövr, üçüncü mərhələ – Yusifin xilafətə vergi verməkdən tamamilə imtina etməsi, bununla da Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan etməsindən sonrakı dövr və dördüncü mərhələ – 928-ci ildə Yusifin ölümündən sonra Azərbaycanı Sacilər sülaləsinin qulamlarının idarə etdiyi dövr. Ümumilikdə Sacilər sülaləsi və onların tərəfdarları Azərbaycanı 889-cu ildən 941-ci ilə qədər idarə etmişlər.

Əbül Qasım Yusif ibn Əbu Sac Divdad Əbu Sacın ikinci oğlu idi. Yusif 862-ci ildə doğulmuşdur. 17 yaşı olanda atasını itirmişdir. 22 yaşı olanda, 884/885-ci illərdə Məkkə hakimi təyin edilir. Məkkə hakimi olarkən Yusif həcc ziyarətinə gələnlərə basqın etməklə görünməmiş bir hərəkətə yol verir, buna görə onu qandallayıb Bağdada göndərirlər. Onun barəsində növbəti məlumat 893/894-cü illərə aiddir, o zaman Yusif Mosul yolunda xaricilərə (xəvariclərə) hücum edir və onları öldürür, lakin mənbələrdə bu əməlin nəticələri barədə heç bir məlumat yoxdur. 895/896-cı illərdə xəlifə Yusifi xaricilərə qarşı mübarizəyə göndərir. Yolda o, xəlifə Mütəzidə pul aparən karvanı qarət edir. Ondən günahını etirafıla xəlifənin yanına gəlməyi tələb edirlər. Lakin o bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina edir, Azərbaycana, qardaşı Məhəmməd Aqşının yanına gəlir və burada qalır. Onun 896-cı ildən 901-ci ilə qədər nə işlə məşğul olduğu bizə məlum deyildir. 901-ci ildə Azərbaycanın hakimi Aqşın vəfat edir, ondan sonra, ordunun iradəsi ilə hakimiyyət onun oğlu Divdada keçir. Yusif bununla razılaşmayaraq silahlı yolla qardaşı oğlunu devirir, xəlifənin icazəsi olmadan Azərbaycanda xəlifənin hakimi və canişininin yerini tutur. Bu zaman Yusif qardaşı oğluna onunla əməkdaşlıq təklif edir, lakin o razılaşmır və Bağdada xəlifənin yanına xidmətə gedir.

Yusif Sac Azərbaycanı 26 il idarə edir. Onlarla qanlı vuruşmalar, siyasi və diplomatik hərəkətlərlə zəngin olan bu illərdə vahid məqsəd güdür – Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmaq. 912-ci ildə, görünməmiş səylər nəticəsində Yusif ibn Əbu Sac Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olur və özünün bütün idarəçiliyi dövründə onun möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə aparır.

Görkəmli Azərbaycan sərkərdəsi və dövlət xadimi Yusif Sacın həyatı ömrünün 65-ci ilində, 927-ci ilin dekabrında, Azərbaycandan uzaqda faciəli sonluqla bitir.

Yusif Sac qeyri-adi qabiliyyətlərə malik insan – döyüşçü, siyasətçi və diplomat idi. O, bir neçə dəfə həyatını təhlükəyə atmışdı. Onu nə dəmir qandallar, nə də iki dəfə atıldığı həbsxana sındıra bilmişdi. Yusif cəsarətli, təhlükəli və qeyri-adi hərəkətlər edən insan idi. Tapşırıqları ustalıqla icra etməyi bacarmaqla mürəkkəb vəziyyətlərdə belə cəsarətli qərarlar qəbul edirdi. Onda tabe olmaq və itaət etməmək keyfiyyətləri qoşalaşmışdı. O, təcrübəli sərkərdə idi və döyüş meydanlarında həmişə şəxsən döyüşürdü. Lakin iş onun şah əsərinə – Azərbaycanın müstəqilliyinə aid olanda soyuqqanlı, sülhpərvər elçiyə çevrilirdi. Yusifdə ağılın göstərişlərinə itaətlə əməl etmək üçün böyük iradə vardı və yaranan gənc dövlətin təhlükəsizliyi məqsədilə hərbi təcavüzü dəf etməyi və özünü qurban verməyi bacarırdı.

İbn Zafir yazır: “O [Yusif], 250-ci ildə doğulmuş və yuxarıda göstərdiyimiz vaxtda öldürülmüşdür. Həbsdə olduğu günlərdə qulamı Subukun idarəetmə zamanı da daxil olmaqla, onun hökmranlıq dövrü iyirmi yeddi ilə yaxın olmuşdur. Onun altmış beş yaşı vardı. O, cəsur və qəddar olmuşdur. Onun ürəyi rahatlıq bilmirdi. O, danışqda yumşaq və hərəkətlərində kəskin idi. O çox inadkar idi və onun karmatlarla döyüşü inadkarlığına nümunədir. O, alicənab idi, şair idi, onun şeirlərini qeydə alanlar isə [Əli] ibn Dulayl ən-Nəsranı, ondan sonra isə Məhəmməd ibn Xələf və nəhayət, əl-Həsən ibn Harun olmuşdur”.

Yusifin ölümündən sonra onun qardaşının, Sacilər sülaləsindən ilk Azərbaycan hökmdarı Aqşının oğlu Əbül Müsafir Azərbaycanın hakimi olur. O, qısa müddət hakimlik etmişdir. Sonralar onun oğlu Əbül Fərəc Saci Abbasilərin görkəmli hərbi sərkərdəsinə çevrilməklə şöhrət qazanmışdır. Əbül Müsafirdən sonra Azərbaycanı Sacilərin silahdaşları: Vasif, Müfliş, Baldu, Daysam və başqaları idarə etmişlər.

Sacilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə dövlətin qərbdə Ani və Dəbildən şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncana və şimalda Dərbəndədək çox böyük ərazisi olmuşdur. Dövlətin paytaxtı Ərdəbil idi. Armeniya və Gürcüstan hökmdarları Sacilərdən asılı olmuş və onlara vergi ödəmişlər. Müstəqil dövlətin paytaxtı əvvəlcə Marağa, sonra isə Ərdəbil olmuşdur. 941-ci ildə Azərbaycanın rəhbərliyində Sacilərin nümayəndələrini Salarilər sülaləsi əvəz etmişdir.

1992-ci ildə nəşr edilmiş xəritə “Colin Mcevedy New Pengium Allas of Medieval Histori”dən götürülmüşdür. Verilmiş sxematik xəritə IX-X əsrlərin qovuşuğunda, Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxmaqla iki müstəqil dövlət: Şirvan şahlığı və Azərbaycan əmirliyinin yaranması zamanı olan vəziyyəti göstərir. Azərbaycan əmirliyinin müstəqilliyi onun hakimi Yusif Sacın qəhrəmanlığı sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan əmirliyi “Sacilər əmirliyi” adı altında tanınmış, onun şimal sərhədləri Dərbəndədək çatmışdır. Xəritədə “Şirvan” adının olmaması onun Azərbaycan əmirliyindən vassal asılılığında olması ilə əlaqədardır.

Müstəqil Şirvan (885-ci ildən etibarən) və Azərbaycan (912-ci ildən etibarən) dövlətləri

Azərbaycanın mərkəzləşmiş Ərəb xilafətinin tərkibində olduğu dövr onun ərazisində iki dövlətin: Azərbaycan əmirliyinin (Araz çayından cənubda) və Şirvan şahlığının (Araz çayından şimalda) əmələ gəlməsi ilə başa çatır. Bu dövlətlər öz müstəqilliyini elan etdiyi vaxtda Midiya, Persiya/Fars və Ermənistan Ərəb xilafətinin tərkibində qalmağa davam edirdi.

Şirvan şahlığı

885-ci ildə Araz çayından şimalda Məzyədilər – Şeybanilər sülaləsinin başçılığı ilə paytaxtı Şamaxı olan müstəqil Şirvan şahlığı elan edilir. Bir neçə əsr ərzində Şirvanda hökmdarlıq etmiş sülalənin əsasını ərəblərə xidmət edən sərkərdə Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani qoymuşdur, o hələ 799-801-ci ildə xəlifənin fərmanı ilə Azərbaycan, Armeniya, Şirvan və Dərbənd hakimi təyin olunmuşdu. Onun varisləri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək hələ 861-ci ildə şirvanşah titulu qəbul edərək Şirvanı özlərinin irsi mülkü elan etmişdilər. Şirvan hökmdarları Azərbaycan əmirliyindən vassal asılılığında idilər və ona vergi ödəyirdilər. XIV əsrin sonunda və XV əsrin əvvəlində Şirvan güclü və müstəqil dövlətə çevrildi. Bununla belə, XVI əsrin lap əvvəlində Şirvan şahlığı I Şah İsmayıl tərəfindən vassal ölkə kimi Cənubi Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə tabe etdirilmişdir. Şirvan şahlığı qəti olaraq 1538-ci ildə növbəti Səfəvi şahı I Təhmasib tərəfindən ləğv edilmiş, nəticədə Arazın hər iki tərəfində yerləşən, Urmiya gölündən Dərbəndədək uzanan vahid Azərbaycan şahlığı bərpa edilmişdir.

Zeynalabdin Şirvaniyə görə, Şirvanilər sülaləsinin banisi Məhəmməd bin Yəzid paytaxtı Ərdəbil və Bərdə şəhərlərində olan Azərbaycanın hakimi Bəhram Çubinin nəslindən olmuşdur (Firdovsi, əl-Asir). Türk dilində “karkın/karqa/qarğa” mənasını verən “Çubin” titulu Oğuz xanın oğulları tərəfindən yaradılan tayfanın adıdır. Firdovsi yazır ki, o, Aşkanilər sülaləsi nəslindən olmuşdur. İeremi (Bibliya) aşquzları nəzərdə tutmaqla bu sülaləni “aşkenazi” adlandırır. Tədqiqatçı Ş.Kamoliddin belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Bəhram Çubin sak – türk olmuşdur. Səid Gərdizi bildirir ki, nəsiləri Albaniyanı idarə edən Mihran onun əcdadlarından biri olmuşdur. Sasani olmayan Bəhram Çubin sonralar iki il Sasani taxtına oturmuş, lakin devrilmişdir.

Tayfaların mübarizəsi davam etmişdir. Şirvanın bir hissəsi, daha dəqiqi isə Aran bölgəsi ayrılmış və Gəncə əmirliyi əmələ gəlmişdir. Cənubda Sacilər sülaləsi hakimiyyəti itirmiş, onu əvvəlcə Salarilər, sonra isə Rəvvadilər ələ keçirmişdir. Rəvvadilərin zamanında paytaxt Ərdəbildən Təbrizə köçürülmüş, çoxəsrlük ənənənin əsası qoyulmuşdur. XI əsrin 40-cı illərindən başlayaraq Azərbaycana oğuz-səlcuqların silahlı dəstələri soxulmağa başlayır. Azərbaycan tarixində yeni mərhələnin əsası qoyulur.

*Xəritə 1992-ci ildə nəşr edilmiş
“Colin Mcevedy New Pengium Allas
of Medieval Histori”dən götürülmüşdür.*

Azərbaycan əmirliyi

912-ci ildə, Sacilər sülaləsinin başçılığı altında, Araz çayından cənubda paytaxtı Marağa şəhəri olan müstəqil Azərbaycan əmirliyi elan edilir. Azərbaycan əmirliyinin müstəqilliyinə nail olmuş sülalənin banisi adlı-sanlı türk sərkərdə Əbu Sac idi. Əbu Sac Divdad haqqında ilk xatırlatmaya Təbərində, Babəkin ələ keçirilməsində onun iştirakı ilə bağlı rast gəlmək olar. Daha sonra Əbu Sac böyük bir ordunun başında Azərbaycanda üsyan edən Minkicavr əl-Fərqaniyə qarşı göndərilmişdir. Əbu Sac bu tapşırığı layiqincə yerinə yetirmişdir. Xilafətin möhkəmlənməsi işində göstərdiyi xidmətə görə onun sülaləsinin nümayəndəsi xilafətin Azərbaycan kimi əhəmiyyətli əyalətinə sahib olmuşdur. Əbu Sacın bir-birinin ardınca Azərbaycanı idarə edən iki oğlu – Aqşin Məhəmməd və Yusif, atalarından fərqli olaraq, öz missiyalarını xilafətin möhkəmlənməsində deyil, əksinə, Azərbaycanı onun tərkibindən çıxarmaqda görürdülər. Onlar uğur qazandılar. Yusif Sacın həyatını qurban etdiyi Azərbaycanın müstəqilliyi bir çox əsrlər ərzində dönməz xarakter qazandı.

İbn Zafirin (1171-1226) məlumatına görə, Sacilər sülaləsinin banisi, “görməli türk sərkərdələrindən biri Əbu Sac Divdad olmuşdur”, o, Mərkəzi Asiyanın Uşruşana

vilayətindən idi. Əbu Sac Divdadın oğulları Məhəmməd və Yusif də həmçinin adlı-sanlı sərkərdələr olmuş və “afşin/aqşin” titulu daşımışlar. Bu sülalənin xidməti ondadır ki, onlar Azərbaycanı Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxarmış və müstəqil türk dövləti olan Azərbaycan əmirliyini yaratmışlar. Əmirlik həmçinin İraqi-Əcəmə (keçmiş Midiya) və Dərbəndədək Şirvan ərazisinə nəzarət edirdi.

941-ci ildə paytaxtı Ərdəbil olan Azərbaycan əmirliyi üzərində nəzarəti Salarilər sülaləsi ələ keçirdi. Mərzban Salari öz hakimiyyətini həmçinin Armeniyada və Şirvanda da bərqərar edir. Salarilərə tabe olan ərazinin hüdudları şimalda Dərbəndədək saxlanılır. 983-cü ildə Salariləri devirirlər. Rəvvadilər sülaləsi Azərbaycan əmirliyində hakimiyyəti ələ keçirir və Azərbaycanın paytaxtını Təbriz şəhərinə köçürür. Türk-səlcuqların yürüşünün başlanğıcına qədər Rəvvadilər sülaləsi bütün Cənubi Azərbaycana nəzarət edir. 1054-cü ildə Səlcuq sultanı Toğrul Təbrizi ələ keçirdikdən sonra Rəvvadilər özlərini səlcuqluların vassalı sayır. 1071-ci ildə Rəvvadilər sülaləsi tarixin səhnəsindən silinir və Azərbaycan tamamilə Səlcuqlar sülaləsinin nəzarəti altına keçir.

Yeddinci fəsil

Hazırda “Azərbaycan” anlayışını əhatə edən ərazilərdə dövlət quruculuğu və mədəniyyət ənənələri bir neçə minillik ərzində toplanmışdır. Buna burada yaranan erkən, daha sonra isə artıq yetkin dövlətlər: Qamir, Aşquz, Manna, Midiya, Adorbayqan/Atropatena və onların bilavasitə hüquqi varisi olan Azərbaycan imkan yaratmışdır.

Azərbaycan dövlətçiliyi və mədəniyyəti Assuriya və Babilistan, Midiya və Əhəmənilər, Makedoniyalı İskəndər və Selevkilər, Parfiya və Roma, Sasani və Bizans və digər imperiyalarla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmişdir. Bu imperiyalardan hər biri öz növbəsində Azərbaycanı istila və assimilyasiya etməyə cəhd göstərmişdir. Birinciyə bəzən nail olunmuşdur, lakin Azərbaycan əhalisi öz tarixi ərzində bir neçə təcavüz və dinlərdən keçərək, yenə də qədim türk köklərinə söykənən özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağı bacarmışdır.

Bu bölmə Azərbaycan xalqının VII əsrdə başlayan etnik-mədəni yenidən qurulmasının başa çatdığı XI əsrdən başlayır. Bu yenidən qurulmanın mahiyyəti türk büt-pərəst tenqriçilik (tanrıçılıq) dinindən islama keçiddən ibarətdir. Xalqın islamlaşdırılması prosesi tez bir zamanda deyil, bir neçə əsr ərzində baş vermişdir.

Ərəb imperiyası bir neçə əsr ərzində öz sələfləri kimi yerli türk əhalisini assimilyasiya etməyə cəhd göstərmişdir. Bura ərəb əhalisi köçürülmüşdür. Lakin ərəblərin ya özləri assimilyasiyaya uğramış, ya da assimilyasiya olunmaqdan qorxaraq geri qayıtmışlar.

XI əsr Azərbaycanın da daxil olduğu nəhəng bir ərazidə “Səlcuq imperiyası” adı ilə məlum olan güclü türk dövlətinin yaradılması ilə başlandı. Bu şəraitdə Azərbaycan özünün müstəsna dərəcədə əlverişli geosiyasi vəziyyətindən istifadə edərək bölgədə aparıcı dövlət qurumlu metropoliya kimi təsdiq olunmağı bacarmışdır.

Metropoliya “müstəmləkə dövlət”in inzibati mərkəzi hesab olunur. Termin “dövlət inzibati mərkəzi” kimi də istifadə oluna bilər. Müstəmləkəsi olan dövlətlər “imperiya” adlanır. İmperiyalar iki növ ərazilərə bölünür. Biri “metropoliya”, yəni dövləti quranların “vətən”idir, digəri isə “işğal olunmuş ərazilər”, yaxud “müstəmləkələr”dir.

Bölgədə Səlcuqlular tərəfindən əsas qoyulan türk imperiyası ənənəsi məhsuldar olmuşdur. Hakim sülalələr 7 əsr ərzində bir-birini əvəz etmişdir.

Bu fəsildə biz həmin imperiya sülalələrinin hər biri barədə qısa arayış verməyə, bu sülalələrin hər birinə aid şərtlər daxilində Azərbaycanın hüquqi varisliyini təsdiq edən tarixi məlumatları nümayiş etdirməyə çalışacağıq. Sual yaranır: nə üçün biz onu 8 sülalənin imperiyası deyil, vahid imperiya hesab edirik? Bizim mövqeyimiz hakim sülalələrin vahid genealoji mənşəyinə əsaslanır. 8 hakim sülalədən 6-sı bilavasitə Oğuz xanın nəsiləri hesab olunur. Qalan iki sülalə isə onlarla qohumluq münasibətinə malikdir.

Azərbaycan – Türk imperiyasının metropoliyasıdır. XI – XVIII əsrlər

Bu fəsil XI əsrdən XVIII əsrə qədər olan dövrü, yəni Azərbaycanın 700 ildən artıq bir-birini əvəz edən 8 sülalənin — Səlcuqlar, Eldənizlər, Hülakülər, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Əfşarların bir-birinin ardınca idarə etdikləri əzəmətli imperiyanın metropoliyası olduğu dövrü əhatə edir. Lakin bu, dinc dövr deyildi, hökmdarlıq edən hər bir sülalənin dəyişməsi dağıdıcı müharibələrlə müşayiət olunurdu. Hər yeni sülalə dağıtdığı şəhər və kəndləri özü bərpa edirdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, göstərilən imperiyanın səkkiz hökmdar sülaləsindən 6-sı türk olmuşdur və onların əsrlərlə Azərbaycanda yaşamaları barədə məlumatlar vardır.

Onlardan biri olan Hülakülər sülaləsi barədə aşağıdakıları demək lazımdır. Sülalə, şübhəsiz, mənşəyinə görə monqol olmuşdur, çünki sülalənin banisi Hülakü Çingiz xanın nəvəsi idi. Hökmdarlıq edən Hülakülər tayfası və Hülakünün özü bütpərəstliyi təbliğ edirdilər (dəqiq məlumatlar yoxdur, lakin, ehtimal ki, orada həm buddizmin, həm də tenqriçiliyin/tanrıçılığın elementləri vardı). Hülakü islam dini mərkəzini və Bağdad dövlətçiliyini məhv etdi, xəlifənin edam edilməsi barədə göstəriş verdi. Hülakünün ətrafında xristianlığın pərəstişkarları var idi. Hülakünün Bağdad tərəfə hərəkətinə köməklik göstərən bir çox xristian siyasi xadimləri elə hesab edirdilər ki, o təkcə Bağdadı və xilafəti məhv etməyəcək, həm də islamın kökünü tamamilə kəsəcək. Belə fikirlər də vardı ki, Hülakü Bağdadı öz hakimiyyətinin mərkəzi edəcək. Lakin Azərbaycanın taleyi üçün acınacaqlı ola biləcək hadisələr baş vermədi. Hülakünün idarəetmə tərzii Azərbaycan xalqının dini və ənənələri ilə tamamilə uyğun idi. İslam nəinki təqib edilmədi, hətta Hülakü xanın yaxınları arasında çoxları islamı qəbul etdilər, onun nəvələrindən biri Qazan xan isə təkcə islamı qəbul etməklə kifayətlənmədi, həm də islamı dövlət dini edərək, Azərbaycan ərazisindəki bütün bütpərəstlik məbədlərini məhv etmək barədə göstəriş verdi. Monqol-türk qarşidürməsinə gəlincə, Hülakü xanın və onun nəslinin qoşunlarının və dövlət məmurlarının böyük əksəriyyəti türklər olduğundan belə bir hal baş vermədi.

Tarixin bu mərhələsinin Azərbaycan üçün açıq-aşkar türk intibahı dövrü olmasına baxmayaraq, onu hansısa argument olmadan Əhəmənilər və Sasanilər fars imperiyalarının davamı kimi təqdim etməyə çalışırlar. Azərbaycan tarixinin XI əsrdən XVIII əsrdək olan dövrü hakim tayfaların tez-tez baş verən və sonsuz müharibələrlə, dağıntılarla, əhalinin qırılması ilə müşayiət olunan dəyişmələrinə baxmayaraq, mədəniyyət və incəsənətin, eləcə də bu yerlər üçün ənənəvi olan ərəb və farsdilli ədəbiyyatı ikinci plana sıxışdıran türkdilli ədəbiyyatın çiçəklənməsi dövrü olmuşdur.

Azərbaycan tarixinin bu dövrünün son mərhələsi dramatik olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan nəinki imperiyanın metropoliyası, həm də vahid dövlət kimi mövcudluğunu dayandırdı. O, iyirmiyə yaxın kiçik dövlətə parçalandı, onlar birləşə bilmədilər və nəticədə öz müstəqilliklərini itirdilər.

Oğuz xanın törəmələri XI-XVIII əsrlərdə Azərbaycanı idarə edirlər

Səlcuqlar

Səlcuqlar sülaləsi kınık tayfalarından törənmiş və Oğuz xanın oğlu Tengiz xan tərəfindən yaradılmışdır. “Kınık” “olduğu hər yerdə hörmətli” deməkdir. Tayfanın tamğası – nəsil nişanı qırğıdır. Səlcuqlar sülaləsinin nümayəndələri etnik oğuzlardır. Oğuz-səlcuqlar 700 illik fars Sasanilər və ərəb Üməyyad-Abbasi sülalələrindən sonra bölgədə ədəbiyyatda, incəsənətdə, musiqidə, monumental incəsənətdə, ornamentalistika, memarlıqda türk ənənələrini dirçəltməyə başladılar ki, bu da öz gələcək inkişafını sonrakı sülalələrin dövründə tapdı.

Eldənizlər

Eldənizlər sülaləsi türk qıpçaq tayfasından törənmişdir. Onlar haqqında F.Rəşidəddin belə yazır: “Oğuz ordusunda döyüşdə həlak olmuş döyüşçülərdən birinin arvadı olan hamilə qadın vardı. Həmin döyüşün baş verdiyi yerdə qadının doğuş vaxtı çatdı. Yaxınlıqda boş koğuşlu ağac var idi və həmin qadın uşağını ağacın koğuşunda dünyaya gətirdi. Uşağı Oğuzun yanına gətirəndə ona bu barədə danışdılar, Oğuz onun adını Qıpçaq qoydu [çünki Qıpçaq adı “qabuk” (qabıq) sözündən əmələ gəlmişdir. Türk dilində çürümüş və içi oyulmuş ağacı belə adlandırırlar. Digər türklərin fikrincə, bütün qıpçaq tayfaları həmin Qıpçaqdan törənmişdir]”. Eldənizlər dövründə Azərbaycanda məqbərələrin tikintisi şəklində “əcdadlara sitayiş” türk ənənəsi və regional imperiyaların metropoliyalarının yerləşdirilməsi ənənəsi bərpa edildi. Onu Hülakülər, Cəlairilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar da davam etdirdilər.

Hülakülər

Sülalənin banisi Hülakü xan Çingiz xanın nəvəsi idi. XIV əsrin əvvəlində alim Şo-fu tərəfindən dərc edilən “Men-da bey-lu” (“Monqol-tatarların tam təsviri”) adlı Çin mənbəsində qeyd edilir ki, “indiki Temuçin qara tatardır”. Çingiz xanın ilk adı Temuçini bütün tədqiqatçılar birmənalı olaraq “dəmir”

mənasını verən türk sözünə aid edirlər. Hülakü xanla birlikdə Azərbaycana gəlmiş hərbi heyət monqollarla çoxsaylı türk tayfaları ittifaqından ibarət idi, lakin hökumət qurumlarının tərkibini, əsasən, türk-uyğurlar təşkil edirdilər. Rəşidəddin uyğurların mənşəyinə dair yazır: “Oğuzla [onun] atası və əmiləri arasında tanrıya sitayiş üstündə düşmənçilik yarananda və onlar [öz aralarında] döyüşməyə başlayanda Oğuzun bəzi qohumları ona qoşuldular, onun tərəfini saxladılar və ona kömək göstərdilər, bəziləri isə onun atasının, əmilərinin və qardaşlarının tərəfini saxladılar. Oğuz ona qoşulanlara və köməkçisinə çevrilənlərə “uyğur” adı qoydu. Bu, türk sözüdür və “o bizə qoşuldu, kömək və razılıq göstərdi” mənasını verir. Uyğurların adı VII əsr Orxon yazılarında da xatırladılır. Onlar çox böyük türk-oğuz tayfalar ittifaqına, yəni “doqquz oğuz tayfası”na başçılıq edirdilər. Uyğurlar könüllü olaraq Çingiz xanla ittifaqa daxil olmuş və monqolların yazı mədəniyyəti ilə ünsiyyətində həlledici rol oynamışdılar. “Yuan şi” Çin mənbəsinə (monqollar tərəfindən uyğur yazısının götürülməsinin tarixi barədə yeganə mənbədir, digər Çin mənbələri ona əsaslanır) görə, Çingiz xanın tapşırığı ilə monqol əyanlarını uyğur hərfləri ilə tanış edən ilk şəxs uyğur Ta-ta-tun-a olmuş və [Ta-ta-tun-a] Çingiz xana həmçinin möhür barədə də izahat vermişdir: “O bütün işlərdə, vergi yığılanda və adamların vəzifəyə təyininə [xanın fərmanının həqiqiliyinə] sübut kimi istifadə edildirdi”. Bundan sonra bütün hallarda imperator fərmanları veriləndə möhürdən istifadə etməyə başladılar. [Ta-ta-tun-a]ya əvvəlkitək bu işi aparmaq əmr edilmişdir. Y.Klaprotun ardınca Abel Remyuza (A.Remusat) da belə bir fikri dəstəkləmişdir ki, Çingiz xanın (1206-1227), Ögedey xanın (1229-1241), Güyük xanın (1246-1248) və Mönke xanın (1251-1259) hökmdarlıqları dövründə monqollar monqolca deyil, uyğurca yazırdılar. Monqol imperiyasına gələn avropalılar hökmdarın yanında xidmət edən uyğur məmurları və mirzələrinin mühüm rolunu xüsusi qeyd edirlər, belə ki, onlar məktubları və digər mətnləri türk dilindən istifadə etməklə yazmağa başlamışdılar. Hülakülər dövründə xan sikkələri türk/uyğur mətni ilə zərblənirdi, həmçinin məktublar da türk/uyğur dilində yazılırdı, azərbaycandilli yazılı ədəbiyyat möhkəmlənməyə başlamışdı.

Cəlairilər

Cəlairilər sülaləsini daha çox “türkləşmiş monqollar” kimi təqdim edirlər. Lakin F.Rəşidəddin, əksinə, Cəlairiləri “hazırda “monqol” adlandırılan, ancaq qədim zamanlarda hər birinin ayrılıqda öz xüsusi ləqəbi və adı olan türk tayfalarına aid edir. Cəlairilər sülaləsinin hökmdarlarından biri Sultan Əhməd Azərbaycan dilində şeir yazırdı.

Qaraqoyunlular

Qaraqoyunlular sülaləsi yıva türk tayfasından törəmişdir. Fəzlullah Rəşidəddinə görə, onlar Oğuz xanın Tengiz xan adlı oğlunun törəmələridir. “Yıva” adı “onun adları həmişə gözəl və yüksəkdir” mənasındadır. Tayfanın nəsil nişanı tamğası “ağ şahin”dir. Yıva tayfası gec orta əsrlərdə “Qacarlar” adlı məlum tayfalar ittifaqının tərkibinə daxil olmuşdur. Azərbaycanda Qaraqoyunlular sülaləsinin hökmdarlıq dövrü azərbaycandilli ədəbiyyatın, incəsənətin və elmin inkişafı ilə səciyyələnilir. Azərbaycan hökmdarı Cahanşah Qaraqoyunlunun “Həqiqi” təxəllüsü ilə yaratdığı azərbaycandilli poeziya milli ədəbiyyatın zirvələrindən biri hesab olunur.

Ağqoyunlular

Fəzlullah Rəşidəddinin məlumatına görə, Ağqoyunlular sülaləsi Oğuz xanın Göy xan adlı oğlundan törəyən türk Bayandur tayfasından törəmədir. “Bayandur” adı “həmişə tam məmnuniyyətlə yaşayan” mənasındadır. Tayfanın nəsil nişanəsi tamğası şunqar quşudur. Sülalənin hökmdarlarından biri Uzun Həsən Quranın türk dilinə tərcümə edilməsi barədə sərəncam vermişdir. Hətta müasirləri onu “Həsən Quranı” adlandırırdılar. Mənbələrdən aydın olmuşdur ki, Ağqoyunlular sülaləsindən olan hökmdar Sultan Yaqub öz şeirlərini yazarkən Azərbaycan dilindən istifadə etmişdir.

Səfəvilər

Fəzlullah Rəşidəddinin fikrincə, Səfəvilər sülaləsi Oğuz xanın Gün xan adlı oğlundan törəyən bayat tayfalarından törəmədir. “Bayat” adı “xoşbəxt və lütfkar” mənasındadır. Tayfanın nəsil nişanı tamğası “ağ şahin”dir. Mahmud Kaşğari bildirir ki, qədim bütperəst türklərdə “Bay” adlı ilahə varmış. Azər-

baycanın ənənəvi folklor janrı olan “bayatı”, bizim nöqtəyi-nəzərimizcə, dini mahiyyətə malikdir və türk bütperəst-tənqriçilərin “Tanrıya yalvarışı”nın şeir formasıdır. Sülalənin banisi Şah İsmayıl şeirlərini “Xətai” təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində yazmışdır. Bayat tayfasına əfsanəvi müdrik Dədə Qorqud və Azərbaycan dilində “Leyli və Məcnun” poemasını yazmış dahi şair Füzuli də aid edilir.

Əfşarlar

Əfşarlar sülaləsi türk tayfası əfşarlardan törəmədir. Bu tayfa Oğuz xanın Ulduz xan adlı oğlundan törəmişdir. “Əfşar” adı “işdə çevik və məharətli, ehtirashlı ovçu” mənasını verir. Tayfanın nəsil nişanı tamğası “dovşancıl” – dovşan ovlayan ovçu qartalıdır. İskəndər Münşi qızılbaşların Səfəvilər ittifaqının tərkibinə daxil olan tayfaları sadalayarkən əfşar tayfasının da adını çəkir. Salnaməçi Astarabadi Muğan çölündə keçirilən, Nadirin dövlət başçısı seçildiyi qurultayı qədim türk ənənələri ilə müqayisə edir. Erməni katolikosu Abraam Kretasinin məlumatına görə, qurultayın işçi dili Azərbaycan dili olmuşdur. Nadir şah taxtda oturandan dərhal sonra Osmanlılara məktublar göndərmişdir. Bu məktublarda o, iki xalqın ümumi türk mənşəyini xatırlatmışdır. Nadir şahın birbaşa göstərişi ilə Kalat-i-Nadir qalasına (Xorasan), Nəcəfdəki Əli məscidinə (İraq) və Məşhəddəki Rza məqbərəsinə türk dilində yazılar həkk edilmişdir.

Qacarlar

Bölgənin türk imperiyasının son hökmdar sülaləsi olan Qacarlar sülaləsi əvvəlki imperiya sülalələrinin əksəriyyətinin qalıqlarını özündə toplamışdır. Qacarlar tayfa birliklərinə ayrılmışdır, onların arasında Səfəvilərin əsasını təşkil edən Şam-Bayati və Qaraqoyunluların əsasını təşkil edən Yıva da olmuşdur. Qacar hərbi zadəganları Qızılbaşlarla ittifaqa daxil olmuş və Səfəvilərin dayaqlarından birinə çevrilmişdilər. Onlar sülalə statusuna XVIII əsrin sonunda Ağa Məhəmməd şah Qacarın başçılığı ilə çatmışdılar. Həmin zamana qədər tayfanın nümayəndələri İrəvan, Qarabağ və Gəncə xanlıqlarında məskunlaşmışdılar. Moris fon Kokteb yazır ki, Fətəli şah Qacar Rusiya imperiyasının elçisi Yermolovu qəbul edərkən işçi dil Azərbaycan dili olmuşdur.

İlkin mənbələr oğuzlar və Oğuz xan haqqında

Assuriya mənbələri oğuzlar haqqında. M.ə. 673-cü ildə Araz çayının sol sahilindən Qafqaz dağ silsiləsinədək ərazilərdə Assuriyaya qarşı üsyan nəticəsində skif şahlığı yaranmışdır ki, onu mixi mətnlərində “Aş-quz” və ya “İş-quz” adlandırırlar. Bu xoronimin kök komponenti, skiflərin başçısının adı “Skuz”da və “oğuzlar”, “Oğuz xan” sözlərində olduğu kimi, “quz” hesab olunur. Bu, Azərbaycanda Oğuzlar sülaləsi nümayəndələrinin ilk hökmdarlığıdır.

Herodot oğuzlar və Oğuz xan haqqında (m.ə. V əsr).

Herodot “skif” xalqı və onların başçısı Skif haqqında məlumat verir [“skif” adın rus versiyasıdır]. Z.Həsənov müəyyən etmişdir ki, Herodotun qədim yunan mətnində skif rəhbərinin adı “Skuz” kimi yazılmışdır, burada “s” əcnəbi sözü müəyyənləşdirən spesifikasiy yunan önlüyüdür. Z.Həsənov “skiflər” və “oğuzlar”, eləcə də “Skif” və “Oğuz xan” anlayışlarını tədqiq etmiş, nəticədə skif xalqının oğuzla, skiflərin başçısı Skif/Skuz isə oğuzların başçısı Oğuz xanla eyniləşdirilmişdir. Tədqiqat belə hesab etməyə əsas verir ki, həmin tarixi dövrdə skiflərin başçısı Herodotun xatırladığı skif şahı Madi olmuşdur. Skif şahı Madinin [bax: Herodot] və oğuzların başçısı Oğuz xanın [bax: Rəşidəddin] eyniliyi barədə Didro və Dalamber ensiklopediyası da yazır: “Kirin şahlığı dövründən xeyli əvvəl Avropa və Asiyanın bir hissəsini fəth edən, farslar və yunanlar tərəfindən Madi/Madies adlandırılan skif Oğuz xan da yazı mədəniyyəti ilə tanış deyildi. Böyük ehtimalla, həmin dövrdə yüz xalqdan, bəlkə də, yalnız ikisi hərfərdən istifadə edirdi” [T. 8, 1765]. Didro və Dalamber, birincisi, skif və oğuzları, ikincisi isə türk Oğuz xanla skif şahı Madini eyniləşdirir. Üçüncüsü, onlar məlumat verirlər ki, Madi-Oğuz xan II Kirdən [m.ə. 550-ci il] xeyli əvvəl “Avropa və Asiyanın bir hissəsi”ni fəth etmişdir.

Diodor [I əsr]. Skiflər əvvəlcə kiçik bir məkanda yaşamışlar, lakin tezliklə özlərinin cəsurluğu və igidliyi sayəsində onu böyütmüş, çox şöhrətli və igid tayfaya çevrilmişlər. İlk skiflər az sayda Araz çayının qırağındakı torpaqlarda yaşayırdılar... lakin onların hökmdarlarından biri dağlıq yerlərdə Qafqaza, okean düzənliyində Meotida gölünə qədər əraziləri və bir də Tanaida qədər torpaqları ələ keçirdi... daha sonra onlar Frakiyaya qədər, Misirdə Nilədək... Şərq okeanınaqədər... Kaspi və Meotida göllərinə qədər yayıldılar.

“Karki de bet Selox” salnaməsi [V əsr]. Salsnamədə bildirilir ki, “Adorbayqan” adlı ölkəni “Arbak Madi şah” yaratmışdır. Didro və Dalamber ensiklopediyası bildirir ki, “məktub Kirin hökmranlığına qədər Avropanın və Asiyanın bir qismini fəth etmiş, farslar və yunanlar tərəfindən Madies adlandırılan skif Oğuz xana da məlum olmamışdır” [T.8, 1765]. Ölkənin yaradılması ilə eyni zamanda onun yaradıcısının adı ilə adlandırılan Atropatilər hakim sülaləsi də formalaşmışdır. Bu, Oğuzlar sülaləsinin Azərbaycanda ikinci hökmranlığı idi.

Cənubi Qafqazda islamaqədərki oğuzlar. Ərəb tarixçisi Məhəmməd Vakidi [749-823-cü illər] ərəb qoşunlarının ilk istilacı yürüşlərini təsvir edərkən, İshaq (İsrail oğlu) və Abdullah (Novfil oğlu) adlı iki nağılçıdan (onlar da öz növbəsində bunu hansısa Əbül Əhvasdan eşitmişlər) eşitdiyi şifahi rəvayətə əsaslanaraq, oğuzların Qafqaza gəlməsi barəsində danışılan VII əsrin birinci yarısının hadisələri ilə bağlı məlumat verir. Əbubəkrə görə, Ağqoyunlu birliyinə daxil olan Bayandur oğuz tayfası Qafqaza VII əsrdə Qıpçaq çölündən [Dəşt-i qıpçaq] keçməklə gəlmiş və Alagöz dağı ilə Göyçə-Dəniz gölü arasındakı yaylada, Kür və Araz çaylarının sahillərində yerləşmişlər. Oğuzlar 809-933-cü illərdə Gəncə və Naxçıvan bölgələrində də qeydə alınmışlar.

Mahmud Kaşğari [XI əsr], xüsusi vurğulayır ki, “uğuz” türk tayfalarından biri olan “türkmənlər”dir; “türkmənlər oğuzdur”; “Türkməniyyə – Uğuziyyə”, “bajanaqlar/peçeneqlər oğuzdur”, “uğuz tili türk ləhcəsidir”; “Sabran/Şabran oğuz şəhəridir”.

M.Kaşğarlı oğuz tayfaları arasında həmçinin türk imperiyası dövründə Azərbaycanda hökmdar tayfa kimi çıxış edənlərin də adlarını çəkir: kınık – Səlcuqlar, iva/yıva – Qaraqoyunlular, Bayandur – Ağqoyunlular, bayat – Səfəvilər, əfşar – Əfşarlar. M. Kaşğarının belə bir qeydi də var: “oğuzlar və onların qardaşları qıpçaqlar”.

İbn Bibi [XIII əsr] fars dilində yazılan və Yazıçı Əli tərəfindən XVI əsrdə türk dilinə tərcümə edilən, əksər hallarda “Yazıçıoğlu Oğuznaməsi” adlandırılan “Səlcuqnamə” kitabında oğuzlar barədə ətraflı məlumat verir.

Əbül Fərəc bin əl-Harun, başqa adı Qriqori İohan Bar-Ebrey, Ümumi tarix [XIII əsr], Səlcuqlarla bağlı 1040-cı il hadisələri barədə danışarkən onları “quzlar” adlandırırlar: “Quzlar Azərbaycanda hökmdarlıq edirdilər”.

Rəşidəddin [XIII-XIV əsrlər] Oğuzxanın genealogiyası barədə məlumat verir: Nuh – Yafəs – Dib Yavqu xan – Qara xan – Oğuz xan. “Oğuz bir dəfə ömr etdi ki, hər kəs ətəyində torpaq gətirsin və təpə düzəltmək üçün bir yerə töksün. Əvvəlcə o özü ətəyində torpaq gətirdi və yerə tökdü. O bunu şəxsən etdiyindən bütün döyüşçülər də həmçinin torpaq gətirdilər və yerə tökdülər. Böyük təpə alındı ki, onu da Azərbaycan adlandırdılar [Bu ölkə bu adla məşhurlaşdı və məhz buna görə o, Azərbaycan adlanır]”. “Oğuznamə”də [Rəşidəddinin versiyasına görə] deyilir ki, Oğuz xaqanın 6 oğlunun hər birinin öz qanuni arvadlarından 4 oğlu vardı, onlar əfsanəvi Oğuz xaqanın nəslinin 24 budağının yaradıcılarıdır. Əbül Qazinin salnaməsində əlavə edilir ki, Oğuz xaqanın oğullarının hər birinin öz kənzlərindən də 4 oğlu vardı.

Əbu Bəkr ibn Abdullah ibn Aybək əd-Dəvadari [1332-ci ildə vəfat etmişdir] “Dürar ət-tican və qurar təvarix əz-zaman” [“Tac inciləri və zaman salnaməsindəki bütün seçmələr”] əsərində yazır ki, 826-827-ci illərdə Cəbrayıl ibn Baxtışunun “Ulu xan ata Bitikçi” kitabını ərəb dilinə tərcümə etdiyini şəxsən görmüşdür. Bu kitabda Oğuz barədə məlumat verilir: “Mən burada həmin tayfanın meydana gəlməsi və çıxışları barədə hekayəti təsvir etmək və onların işləri haqqında danışmaq istəyirəm. Bu onların ana dilində [uyğur dilində] yazılan və “Ulu xan ata Bitikçi” adlandırılan, mənası “böyük hökmdar ata barəsində kitab” olan kitabda rast gəldiyim qısa təsvirdir. Türk-monqollar, qıpçaqlar heç vaxt bu kitabdan ayrılmamış, ona, digər türklərin “Oğuznamə” adlandırdıqları kitaba yanaşdıqları kimi, böyük bir ehtiramla yanaşmışlar. Onlar bu kitabı nəsilədən nəslə ötürürlər. Bu kitabda onların [oğuzların] tarixinin başlanması, onların meydana çıxması barədə nəql olunur, eləcə də onların ilk və ən böyük hökmdarı Oğuzun həyatı təsvir edilir”.

Əbubəkr Tehrani [“Kitabi-Diyarbəkriyyə”, XV əsr], yazır ki, VI əsrin sonunda – VII əsrin əvvəlində Ağqoyunlu tayfaları Böyük Qafqaz dağları və Araz çayı arasındakı ərəzidə yaşayırdılar. Əsas qışlaq yerləri Qarabağ, yaylaq yerləri isə Göyçə gölü ətrafı ərəzilər hesab olunurdu. Bu tayfaların bir hissəsi sonralar Kiçik Asiyanın şərqi [Şərqi Anadolu], Diyarbəkirə və İraqa köçdü.

“Dədə Qorqud” [Oğuzların həyatından bəhs edən dastan, XV əsr]. Oğuzlar arasında Dədə Qorqud birinci şəxs idi, o hər şeyi bilirdi; o nə desəydi, gerçəkləşərdi. O, gizlinlər [gələcək] barədə uca Allahın onun ürəyinə yerləşdirdiyi müxtəlif xəbərlər gətirərdi. Qorqud ata oğuz xalqının çətinliklərini həll edərdi. Hansı iş baş verməsindən asılı olmayaraq, Qorqud atanın məsləhətini soruşmadan onu həll etməzdilər. Onun əmr etdiyi hər şeyi qəbul edər, onun sözünü tutar, [sözünə görə] icra edərdilər.

Əbülfəzl Əllami [Əkbərnəmə, XVI əsr]. Nuhun oğlu Yafəs, Yafəsin oğlu Türk vardı, o, Kəyumərsin müasiri idi. Kəyumərs Persiyanın ilk şahı, Türk isə Türkünün ilk sultanı olmuşdur. Türkün üçüncü nəslə Əlincə idi və onun iki oğlu olmuşdur: Moğol və Tatar. Moğolun dörd oğlu olmuşdur ki, onlardan da ən böyüyü Qara xan idi. Ağuz/Ağur xan Qara xanın ləyaqətli oğlu [və Moğol xanın nəvəsi] türk hökmdarları arasında Persiya hökmdarlarından Cəmşidə bərabər olan şəxsdir. Özünün istedadı, müdrikliyi, uğurluluğu və anadangəlmə cəsurluğu ilə o, İrani, Turanı, Rumu [Kiçik Asiyalı], Misiri, Suriyanı, Avropanı [Afranc] və digər yerləri fəth etdi. Onun oğulları və oğullarının oğulları 24 budaq əmələ gətirdi ki, bütün türklər də onlardan törəmişlər.

Osman Bayburtlu [XVI əsr] “Dünyanın aynasında tarix yenilikləri” [“Təvarix-i cədid-i mirat-i cihan”] kitabının “Bayandur xanın şəxsiyyətinin təsviri” bölməsində naməlum müəllif tərəfindən XI əsrdə fars dilində yazılmış “genealogiyaya” [“Bəhr

əl-ənsab”] istinad edərək Bayandur elinin Qafqaza köçməsi barədə məlumatlar gətirir. “Kitab”da həmçinin Bayandur xanın bütün oğuz elinin başçısı olduğu göstərilir. “Tarix yenilikləri”nə görə, bütün bunlar hələ oğuzlar tərəfindən islamın qəbul edilməsinədək, daha dəqiqi, islamdan yeddi əsr əvvəl, İsanın “yük-səlməsi” (söhbət İsa peyğəmbərin öləndən – edam ediləndən sonra Allahın yanına qalxmasından gedir – tərc.) vaxtında baş vermişdir.

Didro və Dalamber ensiklopediyası “farslar və yunanlar tərəfindən Madies adlandırılan, Kirin hökmdarlığından xeyli əvvələdək Avropa və Asiyanın bir hissəsini fəth edən skif Oğuz xan” yazmaqla, əslində, skif şahı Madini (bax: *Herodot*) və oğuzların başçısı Oğuz xanı [bax: *Rəşidəddin*] eyniləşdirir.

“Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanları haqqında yerli rəvayətlər. Alman alimi və səyyahı Adam Oleari Elşleger [təxminən 1599-1671-ci illər] bildirir: “Dərbənddə biz çoxlu, bir neçə min məzarüstü daş və abidə tapdıq ki, onlar ölçülərinə görə adam boyundan çox böyük idi... Həmin abidələr haqqında əhali aşağıdakı əhvalatı danışır: ...Midiyada Okus nəslindən olan Kasan adlı şah yaşayırdı...” A.Oleari elə həmin Dərbənddəki müqəddəs Xorxut məzarı haqqında da məlumat verir. “Okus” [Oğuz] nəslindən “Kasan” və Xorxud [Dədə Qorqud] “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz qəhrəmanlıq dastanının qəhrəmanları kimi tanınırlar [bax: *X.Koroğlu, A.Həbiyev*].

Qırğız mifologiyasında bahadır (qəhrəman) Manasın nəslə başlanğıcını Qara xandan götürür, daha sonra Oğuz xan – Alança [Əlincə] – Bayğur – Bəbir – Noqoy – Jakıp – Manas gəlir. [Dastanın əsası qırğız tarixinin IX əsr hadisələri ilə bağlıdır. Bu dastan haqqında ilk xatırlatmalar XVI əsrə aiddir].

Əbu-l-Qazi [XVII əsr türkmənlərinin nəsil şəcərəsi] məlumat verir ki, “Əlincə xanın əkiz oğulları var idi. Onlardan birinin adı Tatar, o birininki isə Moqol idi. Moqol xanın dörd oğlu vardı. Böyük oğlunun adı Qara xan, ikincininki Qur xan, üçüncününkü Kır xan, dördüncününkü Ur xan idi. Moqol xan öz yurdunu böyük oğlu Qara xana verdi, Qara xanın Oğuz xan adlı oğlu oldu”.

Yakut ənənələrində “Ağam Oqus” adı xatırladılır ki, burada “ağa” “başlayan, bani, vətən” mənasındadır. Yakut rəvayətlərində deyilir: “Həmin uranxaylar – saxalar oğuz olmaqla bütün dünyaya elan etdilər ki, bu elə bizik”.

Qazax rəvayətində deyilir: “Biz həmin Uız xanın nəsilələrinin törəməsiyik. O, yurd salmağı əmr edən həmin Uız xandır, buna görə də qazaxlar Uızdan evləri keçə divarlı ləqəbi aldılar”. [Uız xan məhz Oğuz xandır. *M.J.Kopeyuli*]

Fuad Köprülü. Çingizlərin Azərbaycana gəlişi zamanı Əbdülhak bin Süleymani-Azərbaycani monqol şamanlarının söylədiklərinə əsasən “Oğuz xan” dastanının bəzi fraqmentlərini yazmışdır.

Azərbaycanda hökmdarlıq etmiş Oğuz sülalələrinin

Oğuz

F.Rəşidəddinə görə, Oğuz xan Azərbaycan fəaliyyət vaxtının m.ə. VII əsrə aid

1. Oğuz xan oğlu Tengiz xan. Tengiz xandan kınık tayfası törəmişdir. Kınık tayfası Səlcuqlar sülaləsinin əsasını təşkil etmişdir (1037-1194-cü illər);

2. Qıpçaq tayfası Oğuz xan tərəfindən yaradılmışdır. Qıpçaqlar Eldənizlər sülaləsinin əsasını təşkil etmişlər (1136-1225-ci illər);

3. Hülakülər sülaləsi (1256-1335-ci illər)

4. Cəlairilər sülaləsi (1358-1410-cu illər)

5. Oğuz xanın oğlu Tengiz xan. Tengiz xandan yiva tayfası törəmişdir. Yiva tayfası Qaraqoyunlu sülaləsinin əsasını təşkil etmişdir (1410-1467-ci illər);

3. Oğuz xan uyğur tayfası yaratdı, onlar Hülakülərin və Cəlairilərin hökumət strukturlarının əsasını təşkil

Sülalələr Azərbaycanda hökmranlıq etdiyi növbə qaydasında xatırladılır. Oğuz xanın oğulları və onların yaratdıqları tayfalar barədə məlumatlar F.Rəşidəddinin yazdıqlarına əsasən göstərilir.

genealoji ağacı – nəsil şəcərəsi (1037-1747-ci illər)

xan

adlı ölkə yaratdı və onun genealoji xətti olmasını hesab etməyə əsas verir.

6. Oğuz xanın oğlu Göy xan. Göy xandan Bayandur tayfası törəmişdir. Bayandur tayfası Ağqoyunlu sülaləsinin əsasını təşkil etmişdir (1467-1501-ci illər);

7. Oğuz xanın oğlu Gün xan. Gün xandan bayat tayfası törəmişdir. Bayat tayfası Səfəvilər sülaləsinin əsasını təşkil etmişdir (1501-1736-cı illər);

8. Oğuz xanın oğlu Ulduz xan. Ulduz xandan avşar tayfası törəmişdir. Avşar tayfası Nadir şah sülaləsinin əsasını təşkil etmişdir (1736-1747-ci illər);

4. Hülakülər sülaləsinin süqutundan sonra hakimiyyət uğrunda çoxillik qanlı mübarizə getdi. Azərbaycanı 1358-1410-cu illər ərzində idarə edən Cəlairilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi nəticəsində qan tökülməsi dayandırıldı. Cəlairilər ana xətti ilə Hülakülərə qohum idilər. F.Rəşidəddinə görə, Cəlairilər türk mənşəli olmuşlar, hazırda onların nəsiləri Böyük Juzun tərkibində olan qazax soylarından biridir.

Azərbaycanın Oğuz sülalələri

Oğuzlar. Elmimizdə ilk dəfə olaraq hakim sülalənin təyinedicisi kimi “Oğuz xan” antroponimindən çıxarılan “Oğuzlar” terminini daxil edirik. Bundan sonra biz Azərbaycanda hökmranlıq etmiş sülalələrdən hansıların Oğuzlara aid edilə biləcəyini təqdim etməyə cəhd göstərəcəyik.

Oğuzlar-skiflər /quzlar bölgədə m.ə. VII əsrin birinci 25 illiyində görünmüşlər. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, skiflərə qədər regionda aktiv mövqeni skif mənşəyinə malik olan və bölgəyə Kaspi dənizinin cənub sahillərindən gələn saklar tutmuşlar. Bunu arxeologiya da təsdiq edir. Oğuzlar sülaləsini bölgənin hegemonu olan Assuriya imperiyasına qarşı amansız döyüşlərdə saklar və skiflər/quzlar formalaşdırmışlar. Skiflər öz başçıları İşpakay və Prototi/Partatuanın rəhbərliyi ilə bu proseslərdə, xüsusən də m.ə. 673-cü ildə Assuriya əleyhinə üsyan vaxtı aparıcı hərbi-siyasi güc olmuşlar.

Oğuzlar-Ğuzlar Partatuanın başçılığı altında Araz çayının şimalından Qafqaz dağ silsiləsinədək ərazilərdə yerləşən Aşquz/İşquz ölkəsini yaratmış və idarə etmişlər (m.ə. 673-cü il – m.ə. 612-ci il). Əsas Partatua tərəfindən qoyulan sülalə Azərbaycan ərazisində Aşquz/İşquz ölkəsini idarə edən ilk oğuz sülaləsi olmuşdur. Partatuanın işini onun oğlu, Didro və Dalamber ensiklopediyasında Oğuz xanla eyniləşdirilən Madi davam etdirmişdir. İakinf Biçurin və Friedrich Hirth kifayət qədər arqumentlər olmadan Oğuz xanla Hun imperiyasının banisi və m.ə. 209-cu ildən 174-cü ilə qədər onu idarə edən Mete/Mode, Maodun, Modunu eyniləşdirirlər. Fikrimizcə, Oğuz xanla barəsində Herodotun məlumat verdiyi skif şahı Madinin eyniləşdirilməsi daha doğrudur (*bax: Didro və Dalamber ensiklopediyası, Z.Həsənov, H.Həsənov*). V.V.Radlov hun hökmdarı Mode və Oğuz xanı əlaqələndirmir, lakin Metenin müəyyən dərəcədə Oğuz xanın analogi hərəkətləri ilə üst-üstə düşən dövlət siyasətinin bəzi aspektləri barədə məlumat verir. Mode-Mete öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün dövləti 24 hissəyə bölür və hər birisinin başına tayfa rəhbərini qoyur; 24 tayfa üzərində ali hakimiyyəti öz nəslindən olan 6 knyazın və onların 6 köməkçisinin əlində toplayır. V.V.Radlovun məlumatı Oğuz xan və Mete-Modenin eyniliyi barədə deyil, türk dövlətçilik ənənələrinin varisliyi barədə mühakimə yürütməyə əsas verir.

Oğuzlar skif şahı Madinin rəhbərliyi altında Assuriya imperiyasını dağıdıb “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə yaratdılar və onu idarə etdilər. Madi tərəfindən əsas qoyulan və Atropatena/Adorbayqanda/Azərbaycanda m.ə. 612-ci ildən miladın 309-cu ilinədək hökmdarlıq edən sülalə ikinci oğuz sülaləsi olmuşdur. Bu sülalə Aşquz/İşquz şahlığında hökmranlıq etmiş birinci oğuz sülaləsinin hüquqi varisi idi. Bu oğuz sülaləsinin “Atropatena” adlı daha genişləndirilmiş yeni ölkənin yaradılması ilə bağlı formalaşmasını nəzərə almaqla biz onu “Atropatilər sülaləsi” adlandırırıq. Onu “Atropatilərin Oğuz sülaləsi” adlandırmaq daha düzgün olardı. Yeni ölkənin tərkibinə aşağıdakı ərazilər daxil edilmişdir: Aşquz/İşquz skif ölkəsi, keçmiş Manna şahlığı, Urartu və Assuriyanın Qalis çayına qədər olan torpaqlarının bir hissəsi, eləcə də vassal statusunda Midiya. İkinci Azərbaycan oğuz sülaləsi təəccüblü dərəcədə davamlı oldu. O, 9 əsrdən çox hökmranlıq etdi, bu zaman o həm müstəqillik şəraitində, həm də Azərbaycan müstəqilliyini itirib Midiya, Əhəmənilər imperiyalarının, eləcə də əyalət kimi Makedoniyalı İskəndər imperiyasının tərkibinə daxil olduğu vaxt hakimiyyətdə qaldı. Bu sülalə hətta Sasani imperiyasının (224-309-cu illər) ilkin dövründə belə Azərbaycanı idarə etməyə nail oldu.

Oğuzlar Səlcuqlar, Eldənizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Əfşarların hakim tayfaları olaraq 1054-1747-ci illərdə metropoliyası Azərbaycanda olan türk imperiyasını idarə edirdilər [Tarixin bu dövründə hökmdarlıq etmiş Hülakülər və Cəlairilər sülalələri və onların Oğuzlarla əlaqələri barədə daha sonra danışacağıq]. Yuxarıda sadalanan tayfalardan hər birinin əsasını Oğuz xanın oğulları (Tengiz xan, Göy xan, Gün xan, Ulduz xan) və ya Oğuz xanın özü tərəfindən yaradılan tayfalardan biri təşkil edirdi. Səlcuqlar Tengiz xanın kınık tayfasına; Eldənizlər etnik cəhətdən Oğuz xanın özünün tərbiyə etdiyi qıpçaqlara; Qaraqoyunlular – Tengiz xanın yıva tayfasına; Ağqoyunlular – Göy xanın Bayandur tayfasına, Səfəvilər – Gün xanın bayat tayfasına; Əfşarlar – Ulduz xanın əfşar tayfasına aid edilir. Eyni zamanda bu sülalələrin hamısının mənşəyinin Oğuz xandan gəlməsinə baxmayaraq, onların hər biri Azərbaycanda hakimiyyətə müstəqil şəkildə, silahlı üsulla yol açmışdır. Əslində, onların qarşıdurması hakimiyyət uğrunda oğuzların daxili mübarizəsi idi. Ona görə də, birlikdə götürüldükdə, sadalanan tayfaları Azərbaycanda hökmdarlıq edən üçüncü oğuz sülaləsi, onların idarə etdikləri ölkəni isə “Azərbaycanda metropoliyası olan türk imperiyası” kimi təsnifatlaşdırmaq olar.

Oğuzlar üç qrupa hökmdarlıq edən tayfalar şəklində ümumilikdə Azərbaycanda monarx idarəetməsinin 25 əsrdən çox olan hissəsinin 16 əsrdən artığı ərzində hökmdarlıq etmişlər.

Türk-monqol genealoji qohumluğu. Mənbələr Eldənizlərdən sonra Azərbaycanda Çingiz xanın nəsiləri kimi hökmdarlıq edən Hülakülərin və Oğuzların genealoji qohumluğu barədə məlumat verir. Türk və monqolların genealogiyası barədə məlumat verilən ilkin mənbələrə görə, Oğuzlar və Çingizilər bir əcdadın nəsiləri hesab olunur. Nuhun Türk adlı nəvəsi olmuşdur, onun üçüncü nəslə olan Əlincənin iki oğlu doğulmuşdur: Moğol və Tatar. Moğolun Qara xan adlı oğlu, onun isə Aquz/Oğuz xan adlı oğlu olmuşdur. *Əbülfəzl Əllami, Əkbərnəmə, XVI əsr.* “Əlincə xanın əkiz oğlu olmuşdur: onlardan birinin adı Tatar, digərininki isə Moğoldur. Moğol xanın dörd oğlu olmuşdur: böyüyünün adı Qara xan idi, Qara xanın Oğuz xan adlı oğlu dünyaya gəlmişdir”. *Абул Гази, Родословная Туркмен, XVII əsr.* Fuad Köprülüyə görə, monqol şamanları Azərbaycana gələrkən artıq “Oğuz xan” dastanının müəyyən hissələrinə bələd idilər və Əbdülhaq bin Süleymani-Azərbaycani onları yazıya almışdı. Mənbələr həmçinin Çingiz xanın bilavasitə türk mənşəyi barədə məlumat verir. Zəki Vəlidin Toğanın “Ümumi türk tarixinə giriş” əsərində yazdığına görə, 1221-ci ildə Çin səfiri Çiao Hong Çingiz xanla görüşünün nəticələrinə əsasən məlumat verir ki, onun əcdadları göytürklərin tərkibində böyük tayfa olmuş Şato türklərindəndir. Ərəb orta əsr tarixçisi İbn Ərəbşah xüsusi vurğulayır ki, Çingiz xanın nəslə “Qureyş türkləri” olmuşdur. Tədqiqatçılar onun Temur-çin [dəmir] adını, Çingiz/Tengiz [dəniz] titulu, Bərçegin/Börü Teğın [müqəddəs qurda bənzər] soy adını türk mənşəli hesab edirlər.

Uyğurlar-Hülakülərin hökumət tərəfdaşlarıdır. Rəşidəddinə və Əbül Qaziyə görə, uyğur adını bu tayfaya Oğuz xan vermişdir. “Tan şu” Çin salnaməsi məlumat verir

ki, uyğur tayfası “doqquz oğuz” ittifaqında aparıcı olmuşdur, bu da onları Oğuzlara aid etməyə əsas verir. Çingizilərlə uyğurların əməkdaşlıq tarixi aşağıdakı şəkildə görünür. 1204-cü ildə Çingiz xan Nayman hökmdarının yanında möhürdar kimi xidmət edən Ta-ta-tun-a adlı bir uyğuru əsir götürür. Çingiz xandan başlayaraq uyğurların Çingizilər hökumət müəssisələrinə cəlb edilməsi, onların dövlətçilik ənənələrindən və yazısından istifadə edilməsi ənənəsi tətbiq edilir. Cuveyni (1248-ci il) yazır: “İmperator monqol uşaqlarına uyğur dilinin öyrədilməsi barədə fərman verdi”. Monqolların uyğurlarla əməkdaşlığı barədə Əbül Qazi də məlumat verir: “Uyğurlar arasında türk dilini bilənlər və yazı işində mahir olanlar çox idi, Çingiz xan yürüşlərində onlardan öz dəftərxanasında mirzə kimi böyük fayda ilə istifadə edir, onun nəslə də bu ənənəni davam etdirirdi”. Qriqori Əbül Fərəcin Suriya salnaməsində [XIII əsr] deyilir: “Monqollarda yazı olmadığından Çingiz xan savadlı uyğurlara tatar uşaqlarına yazı öyrətməyi əmr etdi. Buna görə də monqol sözləri uyğur hərfləri ilə yazılır”. Monqol xanlarının hökmdarlıq zamanlarının Çin rəsmi tarixi olan “Yuan şı” salnaməsində imperator sarayının ehtiyacları üçün uyğur yazısının tətbiq edilməsi barədə tarixi ənənə vardır. 1220-ci ildə Çin məmuru Çiao Xun Şimali Çin monqollarının yanına diplomatik səfər etdi, orada Çingiz xanın canişini Muxali ilə görüşdü və geri dönərkən kiçik bir qeyd yazdı: indiyə qədər bütün hallarda uyğur yazısından istifadə edilir.

Cəlairilər Hülakülərdən sonra hakimiyyətə gəlmiş və onların qohumları olmuşlar. Rəşidəddin Cəlairiləri “Hazırda monqol adlandırılan, lakin qədim zamanlarda hər birinin özünün ayrıca ləqəbi və adı olan, hər birinin rəisi və əmiri olan, hər birindən cəlairilər, oyratlar, tatarlar və başqa xalqlar kimi [şəcərə] budaqları, tayfaları törəyən türk tayfalarına dair” adlı fəsildə yerləşdirir. Rəşidəddin daha sonra yazır: “Çingiz xanın və nəslinin firavan həyatına görə, onlar monqol olduqları üçün, hər birinin ayrıca adı və xüsusi ləqəbi olan cəlairilər, tatarlar, oyratlar, onqutlar, keraitlər, naymanlar, tanqutlar və digərləri kimi [müxtəlif] türk tayfaları da hazırda özlərini tərifləmək məqsədilə monqol olduqlarını söyləyirlər, baxmayaraq ki, keçmişdə bu adı qəbul etməmişdilər. Onların hazırkı nəsiləri, beləliklə, təsəvvür edirlər ki, onlar artıq qədimdən monqol adına aiddirlər və [bu] adla adlanırlar – lakin bu belə deyil, çünki qədimdə monqollar bütün məcmu türk çöl tayfalarından yalnız biri olmuşlar”.

Hülakülər və Cəlairilər sülalələrinin hökmdarlıqları dövründə Azərbaycanda yazılı ədəbiyyat və elmi əsərlərin dili Azərbaycan türkcəsində olmuşdur. Məhz həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsindən ayrılması prosesi başlamışdır.

Oğuz Atropatilər sülaləsi (m.ə. VII – m.ə. IV əsrlər)

Skiflər/oğuzlar ölkənin yaradıcılarıdır. Assuriya imperiyasının dağıdıcısı, Atarpatena ölkəsinin yaradıcısı və Atropatlar sülaləsinin patriarxı barədə onu “Arbak, şah Madi” adlandırmaqla “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi məlumat verir. Madi onun öz adıdır, Arbak isə bütün bölgəni, o cümlədən, Midiyanı idarə etmək üçün Assuriya imperiyası tərəfindən verilən canişinlik titulusudur: Arpat [Atarpat], Arbak [Adarbiq], Orbad [Adorbad], Urbad [Adurbad] Orbay [Adorbay]. Assuriya imperiyasının dağıdıcısı haqqında Nabopalasar [*Britaniya muzeyi, № 21, 901, Gedd salnaməsi*] və Nabonid [*İstanbul, Nabonid daş sütunu*] salnamələrində də məlumat verilir, orada o, “Umman-manda şahı” kimi xatırladılır. Orta əsr ərəb mənbələri ölkənin yaradıcısını Azərbaz/Atarpat adlandırır.

Mənşəcə midiyalı olan, cəsurluğu və nəcib ruhu ilə fərqlənən Arbak hər il Midiyadan Nineviyaya göndərilən qoşunun mahir sərkərdəsi idi. O, həmin xidmət zamanı onu Assuriya hegemonluğunu devirməyə çağıran Babilistan sərkərdəsi ilə dostluq edirdi. Qiyamçılar... şəhəri tutdular, Arbakı isə hökmdar paltarı geyindirərək şah kimi salamladılar, ona ali hakimiyyəti tapşırdılar [*Ktesi, m.ə. 441-ci ilə yaxın; bax: Siciliyalı Diodor, m.ə. I əsr*].

Sardanapalın qoşun başçıları arasında onun adından idarə edən, müharibənin gedişinə rəhbərlik edən iki şəxs vardı. Onlar çox cəsur əsgər olan Arpak və Babilistandakı qoşunların komandanı Belesus idi. İki cəsur döyüşçü Sardanapalın iyrənc əxlaqsızlığa qurşandığını, kişidən çox qadın kimi yaşadığını və özünü böyük hökmdar kimi deyil, kobud heyvan kimi apardığını öyrənərək qərara gəldi ki, dövlətdə bəzi dəyişikliklər aparmaq lazımdır. Belesusla Arbak [*və ya bəzilərinin yazdığı kimi, Arbat*] məsləhətləşərək əlbir oldular... sui-qəsdçilər hökmdarın qorxaqcasına gizləndiyi Nineviya şəhərini mühasirəyə aldılar, ... Sardanapal Arbak və Belesusun əlinə sağ düşməkdənsə, öz əlləriylə ölməyi qərara aldı. Onlar qalib gəldilər [*Μεγαςφην [IV-III вв. до н.э., см.: Книга Орудж бека Байата]*].

Hökmdar Sardanapalın sərkərdələrindən biri, midiyalı Arbak onu görəndə belə bir adamın onlar üzərində hökmdarlıq etdiyinə qəzəbləndi, özü Sardanapalı qılıncı ilə öldürdü. Ktesi isə davam edərək bildirir ki, hökmdar çoxlu qoşun toplayaraq müharibəyə başladı, lakin Arbak tərəfindən darmadağın edildi və sarayında özünü yandırmaqla intihar etdi [*Κτεσις в третьей книге «О персии», бax: Афинея, II-III вв. н.э.*]

Midiyalıların hökmdarı Arbak [yəni canişin] həyatda mülayim, işdə hamıdan təcrübəli, ovda və döyüşlərdə

bişmiş şəxs olmuşdur. O, çoxlu nəcib işlər gördü, lakin o zaman daha çoxsaylı və böyük işlər görməyi düşünürdü. O, hökmdarın əxlaqı və həyat tərzindən xəbər tutanda ... ali hakimiyyəti ələ keçirmək qərarına gəldi [*Ηερολει Δαμασκειυ, I в. до н.э. - I в. н.э.*].

Sardanapalın Midiya canişini Arbakt ... dedi ki, kişi deyil, qadın olmağı üstün tutan adama tabe ola bilməz. Sui-qəsd yarandı; Sardanapala qarşı müharibə başladı. Məğlub olan hökmdar ocaq düzəltməyi və yandırmağı əmr etdi, özünü və sərvətini alovda yandırdı... Ondan sonra onun ölümünün baskarı, əvvəllər Midiya canişini olan Arbakt hökmdar oldu [*Pompey Troq, m. I əsr; bax: Mark Yunian Yustin, III əsr*].

Qadından daha artıq pozğun kişi olan hökmdar Sardanapal... öz prefekti [canişini], o vaxt midiyalıları idarə edən Arbat [yaxud Arbak] tərəfindən ifşa edilmişdir. O bundan bir qədər sonra, Midiyalıları gələndə, məğlub olduğundan özünü alovlanan tonqala atmışdır [*Pavel Orozi, 385-420*].

Yunanların Sardanapal adlandırdığı, qadından da pozğun olan Tonos Konkolor qadın paltarına bənzəyən al qırmızı geyimdə pozğunlar kütləsinin yürüşündə addımladığı vaxt o zaman midiyalıları idarə edən prefekt [canişin] Arbak onu görmüşdür. Tezliklə, bundan sonra Midiya xalqı ayağa qalxmış, hökmdarı döyüşə çağırırmışdır, məğlub olan, kədərlə əzab çəkən hökmdar özünü alovlanan tonqala atmışdır [*Auralı Ekkehard, 1126-cı ildə vəfat etmişdir*].

Midiya satrapı [canişini] Arbak qalan satrapları da Sardanapala qarşı qaldırdı və onlarla birlikdə hər il siyahıyaalma üçün Ninevaya toplaşan qoşunu Sardanapala qarşı apardı... nəhayət, Sardanapal müqavimət göstərməyi bacarmadığı vaxt özünü sərvəti ilə birlikdə yandırdı. Bəzi müəlliflərin fikrincə, bu hadisə m.ə. 888-ci ildə, digərlərinin fikrincə, m.ə. VII əsrin sonunda baş vermişdir [*Hegel Q. V.F, 1770-1831*].

“Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi Atropatilər sülaləsinin yaradıcısını “Arbak, şah Madi” adlandırır. İki Yeni Babil mixi mətnlərində onu “Umman-mandanın şahı” adlandırırlar, “Umman-manda” adının skiflərə aid olduğunu nəzərə alsaq, bu ifadədə “skiflərin şahı” İriba-Tukte düşünülür. Çoxlu tədqiqatçı İriba-Tukte adını Arbak titulu ilə eyniləşdirmişdir [Marquat, Lehmann C. Fr., Hommel, Pinches Th., Jurnal Jahresberichte, Revue Historique]. Arbakı “ordu strateqi”, “çox cəsur əsgər”, “sərkərdələrdən biri” adlandırırlar. Onu bəzən midiyalı adlandırırlar, lakin bu zaman onu Midiya hökmdarı kimi deyil, “Midiyanın hakimi/canişini”, prefekt, satrap kimi nəzərdə tuturlar.

“Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkəni yaratmış Atropatilər sülaləsi öz ölkəsini 900 ildən artıq bir müddətdə idarə etmiş azsaylı dünya sülalələrindən biridir. Bu sülalənin unikallığı həm də ondan ibarətdir ki, o öz ölkəsini bu və ya digər imperiyanın tərkibində əyalət statusunda olduğu şəraitdə də idarə etmişdir.

Atropatilər Midiya imperiyasının tərkibində. M.ə. 585-ci ildə Atropatena midiyalılarla qarşıdurmada müstəqilliyini itirir. Herodota görə, Midiya şahlığı tərkibində ikinci şəxs Midiya hökmdarı Astiaqın hərbi komandanı Arpaq/Qarpaq olmuşdur. O, Astiaqın yığılmasına köməklik göstərmiş, Kirin tərəfinə keçərək onun komandanı olmuşdur.

Atropatilər Əhəmənilər imperiyasının tərkibində. M.ə. 550-ci ildə Atropatena Midiya ilə birlikdə işğal olunmuş və Əhəmənilər imperiyasının tərkibinə daxil edilmişdir.

II Kir zamanında [m.ə. 550-530-cu illər]. Markvart hesab edir ki, Astiaqın Kir tərəfinə keçmiş hərbi komandanı Arpagos, Arpaq/Qarpaq Assuriya imperiyasını dağıdan Umman-manda şahı İriba-Tuktenin nəvəsi və mənşəcə sak olmuşdur. Herodot Qarpaq tərəfindən Kiçik Asiyada uğurlu döyüş əməliyyatları aparılması barədə məlumat verir. J.Friedrich bildirir ki, Arpaq/Qarpaqın nəslı Kiçik Asiyada məskunlaşmışdır, orada onun nəsilələrinin məzarüstü yazıları qalır. Ksanf şəhərində Arppaquh adının çəkildiyi ikidilli epitafiyanın (məzar kitabəsinin) saxlanması barədə məlumatlar vardır.

I Dara [m.ə. 522-486-cı illər] zamanında. Persopol mətnlərində “Hatarbadda” adı xatırladılır ki, onu E.Benvenist yunan mənbələrinin Ατροπατ-ı ilə, M.Mayrhofer isə akkad Atarapatası ilə eyniləşdirir.

I Artakserks zamanında [m.ə. 464-424-cü illər]. Babilistan sənədlərində adına yüksək keyfiyyətli gümüş əldə edilən “Atarpata” adına rast gəlinir. H.V.Hilprecht “Atarpata”nı İskəndər dövrü yunan mənbələrinin Ατροπατ-ı ilə eyniləşdirir. Ehtimal ki, Atarpata o zaman Midiya satrapı olmuşdur. **II Dara zamanında [m.ə. 423-404-cü illər].** Mənbələrdə, M.Dandamayevə görə, sak olan, gələcəkdə isə böyük sərkərdə və diplomata çevrilmiş Tiribaz adlı şəxsiyyət xatırladılır. **II Artakserks zamanında [m.ə. 404-359-cu illər]** Ksenofont bildirir ki, II Artakserksin ordu-sunda Midiya satrapı olan Arbak vardı. Plutarxa görə, II Artakserksin əyanları arasında Arpat/Harpat və onun atası Tiribazın adı çəkilir. Metatezanı nəzərə almaqla Tiribaz adını Tiribaz/Tarabat/Atarabat/Atarbat formasında təsəvvür etmək olar, üstəlik onun oğlunun adı Arpat idi. Tiribaz II Artakserksin ən parlaq sərkərdələrindən və dövlət xadimlərindən biri idi, o həm də Qərbi Armeniyanın hökmdarı, donanmanın və şah piyada dəstələrinin komandanı idi. Onun sərkərdəlik və diplomatlıq istedadı barədə Diodor və

Plutarx da məlumat verirlər. **III Artakserks Ox zamanında [m.ə. 359-338-ci illər].** Plutarxa görə, Tiribazın oğlu Arpat şahzadə Oxla dostluğu sayəsində şah məiyyətində qalmaqda davam edirdi. Arpat hökmdar taxtı uğrunda Oxun rəqibi olan Arsama qarşı sui-qəsdə iştirak etmişdi. II Artakserksin vəfatından sonra məhz III Artakserks Ox Əhəmənilər imperiyasının hökmdarı oldu. **III Daranın zamanında [m.ə. 338-331-ci illər].** Əhəməni əyanları arasında Midiyanın həmin dövrdəki satrapı Satrapatın və Midiya-Atropatın gələcək satrapı Arsaqın adı çəkilir.

Atropatilər Makedoniyalı İskəndər imperiyasının tərkibində. M.ə. 331-ci ildə Dara tərəfindən kəşfiyyata göndərilən süvari dəstəsinin komandanı Satropat həlak olur. O həmin vaxt Midiya satrapı idi, “Satropat/Atropat” anlayışı isə sülalə titulu mənasını ifadə edirdi. Onun yerinə Midiya satrapı, sülalə iyerarxiyasına görə növbəti şəxs olan Arsaq keçir və ona “Atropat” sülalə titulu verilir. M.ə. 331-ci ildə İskəndərə qarşı Qavqamel döyüşündə Atropat Midiya hərbi dəstəsinə başçılıq edir və döyüş meydanından Midiyanın paytaxtı Ekbatana qaçan Daranı müşayiət edir. İskəndər də Daranı ələ keçirmək məqsədilə ora gedir. Dara Midiyanı tərk edir. Daranı müşayiət edən Baktriya satrapı Bess onu taxt-tacdan imtina etməyə məcbur edir və öldürməklə hədələyir. Daranın qətlinin qarşısını almaq iqtidarında olmadığına əmin olan Atropat Besslə razılaşmır və onu tərk edir. Atropat özünü İskəndərə təqdim edir və onun sərəncamına keçir. İskəndər Daranın ölüsünü tapır və Bessi cəzalandırmaq qərarına gəlir. İskəndər Atropatı Ariyaya satrap təyin edir. İskəndərə Atropatın Besslə əməkdaşlıq etməsi ehtimalı barədə xəbər çatdırılır. İskəndər Arsaqın zəncirlənmiş şəkildə yanına gətirilməsini əmr edir. İskəndər Bessi edam edir, Atropata isə bəraət verir. 328-ci ildə İskəndər onu Midiya satrapı təyin edir və Hindistana yollanır. Midiyada yerləşən Makedoniya hərbi qarnizonu yerli əhaliyə münasibətdə özünü pis aparır. Atropat onlarla münasibətə girməyərək İskəndərin Hindistandan geri qayıtmasını gözləyir. Midiyada Bariaks adlı birinin başçılığı ilə üsyan baş verir. Midiya hərbi qarnizonu onun yatırılmasına biganə qalır. Atropat müstəqil surətdə üsyanı yatırır və Bariaksı əsir götürür. İskəndər Hindistan səfərindən qayıdandan sonra midiyalılar ona Makedoniya hərbi qarnizonundan şikayət edirlər. İskəndər günahkarları cəzalandırır və bütün Makedoniya qoşunlarının Midiyadan çıxarılmasını əmr edir. Midiya Makedoniya qoşunlarından azad olur. Atropat əsir götürdüyü Bariaksı İskəndərə təslim edir, onu oradaca edam edirlər. Suz şəhərində İskəndərin, onun dostlarının və yunan-makedon əsgərlərinin yerli əhəlidən olan qadınlar və qızlarla kütləvi toyları olur. İskəndər komandasında iyerarxiyaya görə üçüncü şəxs olan Perdikka Atropatın qızı ilə evlənir. İskəndər Midiyaya səfər edir. Səfər zamanı İskəndərdən sonra ikinci şəxs olan Hefestion Ekbatanda vəfat edir. Atropatın kürəkəni Perdikka həmin vəzifəyə təyin olunur. İskəndər Babilistana qayıdır.

Atropatilərin Oğuz sülaləsi (m.ə. IV əsr – m. IV əsr)

Atropati ölkənin müstəqilliyini bərpa edir

M.ə. 323-cü ildə İskəndər xəstələnir və ölümqabağı vəziyyətdə rəsmi varisin adını çəkmədən hakimiyyət simvolu olan möhür üzüyünü Perdikkaya verir. İskəndər 10-11 iyun 323-cü ildə vəfat edir. Hərbi qarşıdurmalar, ziddiyyətlər və qarşılıqlı güzəştlər nəticəsində Perdikka ölkənin regenti (səltənət naibi) kimi dövlətin hökmdarı olur. İskəndərin ölümündən sonra Perdikka tərəfindən həyata keçirilən satraplıq bölgüsü [imperiyanın Babilistan bölgüsü] nəticəsində satraplıqlar siyahısında iki satraplıq ayrıca göstərilir: makedoniyalı sərkərdə Piton/Pifonun satrap təyin edildiyi Böyük Midiya və Atropatın satrap təyin olunduğu Kiçik Midiya. Bununla da Atropatena İskəndər imperiyası tərkibində müstəqil satraplıq statusu qazanır. Bu barədə Strabon da məlumat verir: “Midiya iki hissəyə bölünür. Bir hissə baş şəhəri Midiya dövlətinin paytaxtı və böyük şəhər Ekbatan

olan Böyük Midiya adlanır. İkinci hissə – Atropat Midiyasıdır; o öz adını sərkərdə Atropatın adından almışdı və o, bu ölkənin, Böyük Midiya kimi, makedoniyalıların hakimiyyəti altında qalmasına yol vermədi. Həqiqətən, şah elan edilmiş Atropat öz şəxsi qərarı ilə bu ölkəni müstəqil etdi və hələ indi də varislik onun ailəsində saxlanılır, belə ki, onun nəsiləri Armeniya və Suriya hökmdarları, sonralar isə Parfiya hökmdarları ilə nikaha daxil olmuşdur” [Strabon, XI, XIII]. İmperiyada liderlik uğrunda Perdikka, Antipatr və Ptolemey arasında mübarizə başlayır, nəticədə Perdikka həlak olur. 321/320-ci illərdə İskəndərdən sonrakı satraplıq bölgüsü həyata keçirilir [321-ci il Triparadis imperiya bölgüsü]. Diadoxlar arasında bölüşdürülməyə məruz qalan satraplıqlar siyahısında Böyük Midiyaya yenidən Piton/Pifon satrap təyin edilir, Kiçik Midiyanın/Atropatenanın adı isə xatırladılmır. Bu bütün tədqiqatçılar tərəfindən Makedoniyanın həmin siyasi qurum üzərində nəzarətinin olmaması və müstəqil dövlətin – Atropatenanın dirçəlişi kimi qiymətləndirilir.

Atropatilər Selevkilər və Parfiya imperiyaları dövründə müstəqil mövcudluq şəraitində

Strabon Atropatilər sülaləsinin stabillik amillərindən biri kimi onu hesab edir ki, “miras onun [Atropatın] ailəsində saxlanmışdır, belə ki, onun nəsiləri Armeniya və Suriya hökmdarları, daha sonra isə Parfiya hökmdarları ilə nikaha daxil olmuşdur”. Əvvəllər bu sülalənin nümayəndələri həm Assuriya hökmdarları, həm də, məlum olduğu kimi, Makedoniya hökmdarları ilə nikaha daxil olmuşlar. Polibi atropatların hökmdarı Artabazan haqqında danışarkən bildirir: “Bu sonuncu hökmdarlar arasında ən güclüsü və müdriki kimi tanınırdı, “Atropatilər” adlandırılan xalq və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi”. Polibi məlumat verir ki, III Antioxun sərkərdələrindən biri öz qoşunu ilə “Artabazanın Midiyanın yanında yerləşən vilayətinə hücum edir; bu vilayətin bəzi hissələri Fasis çayından yuxarıda, Pont üzərindədir və Hirkan dənizindədir çatır. Onun hüdudlarında döyüşkən, əsasən, süvari verən, ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyi kifayət qədər olan atropati xalqı yaşayır”. Q.Berve və M.Şottki Polibinin məlumatlarına əsaslanaraq hesab edirlər ki, Artabazan Atropatın nəvəsi və ya nəticəsi olmuş və m.ə. 270-220-ci illər arasındakı dövrdə hökmdarlıq etmişdir. C.Marquart hesab edir ki, “Atropatena kral ailəsi”nə mənsub olan II Artaban/

Atarban əvvəlcə Atropatenanın, sonra isə Parfiyanın hökmdarı olmuşdur [m.ə. 128/127-124/123-cü illər]. Mənbələrin diqqətlə öyrənilməsi əsasında həmçinin Atropatilərin aşağıdakı genealoji xətti müəyyənləşdirilmişdir. M.ə. 67-65-ci illərdə hökmdarlıq edən [Midiyalı] Mitridat erməni hökmdarı II Tiqranın [95-56-cı illər] qızı ilə evlənmişdir. Ondan sonra Atropatena şahı I Ariobarzan olmuşdur [m.ə. 65-56-cı illər]. Onun oğlu Artavasd [m.ə. 56-31-ci illər] Selevki hökmdarı I Antioxun qızı ilə evlənmişdir. Artavasdın oğlu [Midiyalı] Darius m.ə. 40-cı ildə doğulmuş və Parfiya hökmdarı IV Fraortun qızı ilə evli olmuşdur. Polibinin V kitabdakı [m.ə. 200-120-ci illər] və Strabonun XI kitabdakı [m.ə. 64/63-cü illər – m. 23/24-cü illəri] məlumatları m.ə. 321-ci ildən etibarən miladın 23-cü ilinədək, yəni 344 il ərzində Atropatilər sülaləsinin Atropatenanı dəyişməz olaraq idarə etməsi barədə mühakimə yürütməyə əsas verir. Atropatena hökmdarı Daranın Parfiya şahzadəsi ilə nikahından doğulan övladı II Vonones əvvəlcə Atropatena hökmdarı (m. 11-51-ci illərdə), sonra isə Parfiya hökmdarı oldu. [Midiyalı] Daranın və Parfiya şahzadəsinin övladları I Voloqaes Darius [51-76-cı illər], II Voloqaes [77-80-ci illər], III Voloqaes [105-147-ci illər] də həmçinin Parfiya hökmdarları olmuşlar [Campieed by F.A.Doria, *A 4000 – Year Old Descent from Antiquity: From the 12th Egyptian Dynasty to the Capetians and Beyond*. May 2001 http://erwan.gil.free.fr/modules/freepages/pharaons/ramses_II.pdf].

Atropatilər Roma imperiyası dövründə müstəqil mövcudluq şəraitində

Roma konsulu Mark Antoni bölgəyə iki yürüş etmişdir. Birinci yürüş, tezliklə ona xəyanət edən Armeniya hökmdarının təkidiylə, Atropatenaya qarşı edilmişdir. İkinci yürüş erməni ərazilərinin bir hissəsinin Atropatena Midiyasının hökmdarına, onun qızı İotapın Antoninin Kleopatradan olan oğlu Aleksandr Heliosla nişanlanması ilə yaranan ittifaqın möhkəmlənməsi məqsədilə verilməsi ilə başa çatdı [*Plutarx Antoni; Dion Kassi XLIX44, 2-3*]. Antoninin ölümündən sonra Roma imperatoru Avqust Oktavian atropatların Mark Antoni ilə qohumluq əlaqəsini kəsmək məqsədilə şahzadə İotapı atasına geri qaytardı [P-A 81]. Oktavian qeyd edir: “Armeniya tayfaları toplaşmış qiyam edən vaxt mən Armeniyanı Midiya hökmdarı Artabazın oğlu Ariobarzana, onun ölümündən sonra isə oğlu Artavazda verdim [Деяния божественного Августа 27,2. Daha sonra – ДБА]. Bu məlumata görə, Roma imperatorunun qərarı ilə Armeniya hökmdarları aşağıdakı Atropatilər olmuşlar: Artobazın oğlu Ariobarzan və Ariobarzanın oğlu Artavazd. Oktavian həmçinin qeyd edir ki, “midiyalılar elçilər vasitəsilə hökmdar Ariobarzanın nəvəsi, hökmdar Artavazdın oğlu Ariobarzanı öz xalqlarının başçısı kimi təsdiq etməyimə nail oldular” [ДБА 33, 1]. Romada aşkar edilən ikidilli latın-yunan yazısında “hökmdar Ariobarzanın oğlu – Qay Yuli Artabaz” adı xatır-

ladılır [Moretti, Luigi. *Inscriptiones graecae urbis Romae. 4 vols. in 5 parts. Rome 1968-1990; IGUR II 602; Grosso, 1957. III-IV. P.241*]. Avqust Oktavian yazır: “Midiya hökmdarı Artavazd yalvararaq mənim yanımda sığınacaq axtardı” [ДБА 32, 1], o, Ariobarzan şahın oğlu və Atropatena Midiyasının hökmdarı idi. Onun adında “Qay Yuli” şəklində əlavə necə meydana gəlmişdi? Oktavian “Artavaz/Artavad” adlı iki Atropati hökmdarı barədə məlumat verir [ДБА 27, 2], onlardan biri Mark Antoni ilə əməkdaşlıq etmiş və m.ə. 20-ci ildə ölmüşdür, ikinci isə tədqiqatçıların m. I əsrinin əvvəlinə aid etdikləri, yunan-latın mətnində qeyd olunan şəxsdir. Bu, hesab etməyə əsas verir ki, söhbət Ariobarzanın Oktavianın özünün Armeniya hökmdarı təyin etdiyi oğlu II Artavaz/Artavaddan gedir [ДБА 27, 2]. Bəs Atropatinin adında “Qay Yuli” əlavəsi necə yaranmışdır? Plutarx qeyd edir ki, “Oktavian Sezar – Qay Yuli adını” Sezarın ölümündən sonra almışdır [P-A 11]. Avqust Oktavian tərəfindən Armeniya hökmdarı təyin edilən Artavaz/Artavad m. 7-ci ildə hökmdarlıqdan əl çəkdi və o zaman özünün hamisindən sığınacaq istəyərək Romaya gəldi. Artabaz/Artabadın, romalı kimi doğulmadığı halda, müstəqil şəkildə öz adına əlavə, üstəlik də Qay Yuli kimi əlavə götürə biləcəyini ehtimal etmək çətindir. Artavaz/Artabatın Romaya gəlişi zamanı Oktavianın övladlığa götürdüyü hər iki oğlu ölmüşdü. Belə güman etmək olar ki, övladı olmayan Avqust Oktavian hökmdar mənşəli Artabazı/Artabadı övladlığa götürmüş və onun adını öz adı ilə tamamlamışdır.

Atropatilər Sasani imperiyası dövründə

Fr. Şpigel hesab edir ki, Atropatilər sülaləsi öz hakimiyyətlərini m. VII əsrdə Sasanilərin süqutuna qədər qoruyub saxlamışdır. Fr. Şpigelin versiyası Zeynalabdin Şirvaninin məlumatında müəyyən dərəcədə təsdiqini tapır: “Bəziləri deyirlər ki, II Böyük Şapur

zamanında [309-379-cu illər] Azarbad/Adarbad adlı birisi həmin Azərbaycan ərazilərində bir böyük qrupu və çoxsaylı tayfaları idarə edirdi. Bu barədə eşidən məmur onu dəvət etdi və Azarbad/Adarbad gələn zaman Şapur onu sinəsindən oxladı. Azərbadin qanı bu ərazidə yaşayan adamların inamının möhkəmlənməsinə səbəb oldu”.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq Atropatilər sülaləsi tayfasının aşağıdakı genealoji xəttini qurmaq olar. Biz Atropatilər sülaləsinin [Atropatena] dövlətini yaradan banisinin adını [Madi] və titulunu [Arbat/Arbak/Artabaz] müəyyənləşdirdik. Müstəqilliyini itirən Atropatilər Midiya imperiyasının tərkibində ikinci oldular. Bu sülalənin Əhəmənilər imperiyası zamanındakı nümayəndələrinin adı müəyyən edilmişdir [Hatarbadda, Atarpat, Satropat və digərləri]. Makedoniyalıların hökmdarlığı zamanı bu sülalənin parlaq nümayəndəsi Atropat/Arsakın səyləri ilə ölkənin müstəqilliyi bərpa edilmişdir. Atropatın iki oğlunun adı müəyyənləşdirilmişdir: Ayqobar və Mitrobay. Onların varisi tədqiqatçıların Atropatın nəvəsi hesab etdiyi Artabasan/Artopaz/Atropat olmuşdur. Atropatilərin hakimiyyəti qonşu ölkələrə də yayılmışdır. Atropati II Artaban Parfiya hökmdarı, Ariobarzan və Artavasd Böyük Arme-

niyanın hökmdarı olmuşlar. Atropatilər sülaləsinin son nümayəndəsi Sasani şahı tərəfindən qətlə yetirilən Azarbad olmuşdur. Atropatilər sülaləsinin idarəçiliyi dövrünün tam ardıcılığının tərtib edilməsinin mühümlüyü onun 9 əsrdən artıq müddəti əhatə etməsi ilə müəyyən edilir. Bu sülalənin yeri onunla təyin edilir ki, o, ilk dəfə adı sonralar müasir “Azərbaycan” forması qazanan dövləti yaratmış, müstəqilliyini itirdikdən sonra özündə sülalə varisiyi hüququnu saxlamış, daha sonra, ilk imkan düşən kimi özünün yaratdığı dövləti eyni adla bərpa etmişdir. Atropatilər sülaləsi, şübhəsiz, bu sülalənin nümayəndələrinin adlarının və əməllərinin daha tam şəkildə tədqiq edilməsinə layiqdir. Atropatilər sülaləsinin hökmranlığına son verilməsinə baxmayaraq, ölkə onun yaradıcısı Arpad/Arbak/Orbayın xatirəsi ilə bağlı olan adını qoruyub saxlamışdır.

Aşkanilər və Mihranilər skif-sak sülaləsi (m.VI əsr)

Azərbaycan tarixində Guşasplar/Aşkanilər-Mihranilər sülaləsi

Guşasplar-Mihranilər sülaləsi Azərbaycanda hökmdarlıq etmişdir. Sasanilər imperiyası dövründə ölkə 4 kusta/vilayətə ayrılmışdı, onlardan biri Adərbadaqan adlanırdı və onun tərkibinə (510-cu ildən etibarən) Albaniya daxil edilmişdi. 589-cu il vəziyyətinə görə, Adərbadaqana Bəhram Cunaspın/Goşaspın oğlu Bəhram Çubin hökmdarlıq edirdi. Əbu Hənifə əd-Dinəvərinin [815-895-ci illər] “Uzun xəbərlər kitabı”nda oxuyuruq: “Bəhram Cuşanasın Bəhram Çubin adlandırılan oğlu Bəhram Azərbaycan və Armeniya sərhədində canışındır”. Firdovsi (935-1020) həmçinin ata və oğlu Adərbadaqan hökmdarları, onların paytaxt şəhərləri kimi isə Bərdə və Ərdəbili xatırladır. İbn əl-Əsir (1160-1233) həmçinin məlumat verir ki, Bəhram Cuşanaş, sonra isə onun oğlu Bəhram Çubin Azərbaycanda valiləri olmuşlar. Biruni bildirir: “Bəhram Cuşanasın oğlu Bəhram Çubin Azərbaycan mərzbanıdır”. Belə çıxır ki, Azərbaycanda mərzbanı vəzifəsi Bəhram Çubin ailəsi üçün irsi olmuşdur.

Guşasplar-Aşkanilər-Mihranilər sülaləsi Sasani imperiyasını idarə etmişdir. 589-cu ildə türk xaqanı Şabe (Save, Sabe) Sasani imperiyasının hüdudlarına təcavüz edir. Sasanilərin şahənşahı Hörmüz Bəhram Guşaspın oğlu Bəhramı ordu komandanı təyin edir. Bəhram Çubin türkləri məğlub edir və 589-cu ildə İran üçün faydalı olan sülh müqaviləsi bağlayır. Lakin Bəhram Çubinin düşmənləri hökmdara çuğulluq edib bildirirlər ki, Bəhram qəniməti öz xeyrinə bölüşdürüb. Sasani şahı IV Hörmüz Bəhramı ordu komandanlığından azad edir, bu da Bəhramı üsyana vadar edir. O, türk xaqanı ilə dinc münasibətlər qurur, nəzarəti altındakı vilayətlərə valilər təyin edir və Hörmüzün oğlu Xosrov Pərvizin adı ilə sikkələr zərb etdirir. Xosrov Pərviz atasının qəzəbindən qorxaraq Azərbaycanda gizlənir. Daxili müharibə başlayır, nəticədə Hörmüz devrilir, Xosrov taxta çıxır. Hakimiyyətdən kənarda qalan Bəhram imperiyanın paytaxtına yürüş edir. Yeni şahənşah Xosrov Bəhramla döyüş əməliyyatlarına daxil olmur və Bizansa qaçır, onun tərəfdarları isə taxta yenidən qayıtmasının qarşısını almaq məqsədilə, devrilmiş Hörmüzü qətlə yetirirlər. Sasani taxtı sahipsiz qalır. Bəhram Çubin devrilmiş IV Hörmüzün yetkinlik yaşına çatmayan oğlu Şəhriyarın taxta oturdulmasını, özünün isə ona naib olmasını təklif edir. Sasani əyanları bunun əleyhinə çıxdıqda Bəhram özünü Sasani imperiyasının şahənşahı elan edir və sasani olmadığı halda,

590-591-ci illərdə ölkənin hökmdarı olur. Lakin onu devirirlər və o, türklərin yanına mühacirət edir. Onun ətrafında olanların hamısı təqiblərə məruz qalır.

Guşasplar-Aşkanilər-Mihranilər sülaləsi Albaniyada hökmdarlıq edir. Bu hadisələrin nəticəsi kimi M. Kaqankatuklu bildirir ki, hansısa bir “Mihran qaçmağa üz qoydu. O özü ilə nəslinin bir hissəsini, təxminən 30 min ailəni götürüb Albaniyaya keçdi və böyük şəhər Partav/Bərdə yaxınlığındakı Uti bölgəsinə gəldi. Oradan o daha uzağa, xəzərlərə doğru hərəkət etmək və düşmənlərlə birləşmək istəyirdi”. Lakin bu barədə eşidən Sasani hökmdarı Xosrov Mihranilərin xəzərlərlə ittifaqından ehtiyatlanaraq Albaniyanı onun sahibliyinə verir. 603-cü ildə Albaniyada Mihranilər sülaləsi bərqərar olur, lakin o, tam hakimiyyətli hökmdar statusunu 630-cu ildə alır və VII əsrin sonuna qədər hökmdarlıq edir. Bununla Mihranilər sülaləsi növbəti alban hökmdarlıq qanadının əsasını qoyur.

Guşasplar-Aşkanilər-Mihranilər sülaləsi Şirvan şahlığında hökmdarlıq edir. A.A.Bakıxanov məlumat verir ki, X əsrin əvvəlində Şirvan Əli ibn Heysəmə, ondan sonra Bəhram Çubinin nəslindən olan Məhəmməd ibn Yəzidə məxsus idi. O, “Nizam ət-Təvarix” əsərində Şirvanşahlar sülaləsinin Bəhram Çubin soyundan olan mənşəyi barədə məlumat verən Qazi Beyzaviyə [XIII əsr] istinad edir. Qazi Beyzavinin bu məlumatına əsaslanaraq Dövlətşah Səmərqəndi [XV əsr], Əhməd Razi [XVI əsr], Hacı Xəlifə [XVII əsr] və Lütfuli bəy ibn Ağaxan Bəydili [XVIII əsr] Şirvanşahlar sülaləsinin Bəhram Çubinin soyundan törədiyini qeyd edirlər. Hacı Xəlifə [XVII əsr] 1067-1068-ci illəri Şirvanın Məzyədilər sülaləsinin hakimiyyətinin sonu hesab edir, Şirvanşahlar sülaləsinin hökmranlığının ikinci yarısını isə Bəhram Çubinlə əlaqələndirir [bax: M.Seyfəddini, A.Mirabdullayev]. Zeynalabdin Şirvani [XVIII əsr] həmçinin bildirir ki, Bəhram Çubin soyunun nümayəndəsi Məhəmməd bin Yəzid olmuşdur. A.A.Bakıxanovun daha bir məlumatı bu bölgədə Bəhram Çubin sülaləsi nümayəndələrinin ortaya çıxması barədə mühakimə yürütməyə əsas verir. A.A.Bakıxanov Məsudiyə [944-cü il] istinad edərək bildirir ki, Dərbənddən şimal-qərbdə Sarir [Taxt-tac] ölkəsi olmuşdur. Bəzi tarixçilərin fikrincə, Sasani sülaləsinin son hökmdarı Yəzdigird ərəblərə məğlub olaraq, qızıl taxt-tacını çoxlu xəzinə ilə birlikdə özünün Bəhram Çubin soyundan olan əyanlarından biri ilə Qafqaz dağlarına tərəf göndərmişdi. Həmin əyan orada şəhər tikmiş (bununla əlaqədar şəhər Sarir adlandırılmışdır), onu öz nəsilinə miras saxlamışdır [Mahmud ibn Vəli].

Bəhram Çubinin mənşəyi haqqında

Bəhram Çubinin mənşəyini təyin etmək üçün onun Aşkanilər və Mihranilərə aid edilməsi, eləcə də Çubin və Goşasp/Guşasp/Çaşanas ləqəbinin semantikasi barədə məlumatlardan istifadə etmək lazımdır.

Aşkani. Firdovsi qeyd edir ki, Bəhram Çubin Aşkanilər nəslindən olmuşdur. Tarixçilər Aşkanilər sülaləsinin yaranmasına dair söyləyirlər ki, İskəndər Daranı öldürdükdən sonra bütün hakimiyyətin özünə keçməsinə çalışırdı. Lakin bu vilayətlərdən çoxunun ümumi Aşqan (Aşkan) adını daşıyan canişinləri öz vilayətlərində ali hakimiyyəti qəsb etmişdilər. Məlumat üçün qeyd edək ki, Bibliyada («Книга Иеремии» 51:27, 51:28) Aşqaz ölkəsi Aşkenaz/Aşken adlandırılır. İqtibas: "...xalqı əziz tutun, Babilistana qarşı Ararat, Minni, Aşkenaz şahlıqlarını çağırın..." İlk mənbələr məlumat verir ki, Aşkanilər sülaləsi Makedoniyalı İskəndərin zamanından Azərbaycanda, Cibalda, yəni Dinavər, Nəhavənd, Həmədan, Mihrçankadak və digər şəhər və vilayətlərdə hakimlik etmişdir. Sadalanan vilayətlər keçmiş Midiyadır [Məsudi, "Qızıl mədənləri və qiymətli daşlar"; İbn əl-Əsir, "Tarix əl-kamil"; Biruni, "Keçmiş nəsilər haqqında abidələr"; Kitab əl-asar əl-Bakiyə an əl-kurun əl-xaliyə; Əbu Hənifə əd-Dinəvəri, "Əlaqəli hekayələr kitabı"].

Mihrani. Əbu Səid Gərdizi "Xəbərlərin bəzəyi" əsərində bildirir ki, Bəhram Çubinin əcdadları arasında Mihran adı xatırladılır, Əbu Hənifə əd-Dinəvəri isə Aşkanilərin hakimiyyəti altında olan ərazilər sırasında Mihrçankadakın adını çəkir ["Əlaqəli hekayələr kitabı"]. Təbəri ərəb fəthlərinin başlanğıcını təsvir edərkən Bəhram Çubinin nəsiləri haqqında, yəni onun oğlu Mihran bin Bəhram Çubin və nəvəsi – Bəhram Çubinin oğlu Mihranın oğlu Siyavuş barədə danışır. Onlardan birincisi böyük sərkərdə, ikincisi isə Rey hökmdarı kimi xatırladılır. Türklərə qarşı qoşunlara rəhbərlik etmək üçün Bəhram Çubinin namizədliyini Hörmüzə Mehran-Sitad tövsiyə etmişdir.

Çubin. Çubin ləqəbinin öyrənilməsi gəldiyi nəticələrə güvəndiyimiz Ş.Kamoliddin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Fars lüğətlərinə görə, Çubinak adı "su quşu" (mürğ-i abi) və ya "çay quşu" (mürğ-i dəryayi) mənasını verir [Ризо, Иноят Аллах. Ирон ва Туркон дар рузгор-и Сосонийон/Иранцы и турки в Сасанидский период, Тегеран, 1955]. Belə bir versiya da var ki, "Çubina" orta fars dilindən tərcümədə "qarğa" mənasını verir [Ş.Kamoliddin "Wolf F.Clossar zu Firdousis Schahname" əsərinə (Berlin, 1953) istinad edir]. Oğuz xanın üçüncü oğlunun dörd tayfası olmuşdur: əfşar, kızık, bekdəli, karkın. Rəşi-

dəddinə görə, Ulduz xanın bütün dörd tayfasının onqonu (rəmzi nişanı) dovşancıl, yəni qırğı [Rəşidəddin], Əbül Qaziyə görə isə bekdəliyə qarşı, karkınlarda suburkit (berkut) olmuşdur [Kononov 1958]. Güman etmək olar ki, Çubin ləqəbi yuxarıda xatırladılan tayfa ilə nəsil mənsubiyyətini əks etdirə bilər. Sasani İranında qarğa surətindən düşməni yadelliləri işarə etmək üçün istifadə edilirdi. Məsudi bildirir ki, Bəhram Çubinin əcdadlarından biri Çubin ibn Milad adını daşıyırdı, Gərdizi isə həmin əcdadı Miladın oğlu Kerqin adlandırır. Türklərin xaqanı Əfrasiyabın əcdadı Türk ibn Yasəf ibn Nuh olmuşdur ki, onu da həmçinin Karkın adlandırırdılar (əl-Karşi, 63, 101). İran tədqiqatçısı Rizo [Rizo, 1955, s. 152], sonra isə Ş.Kamoliddin belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, Bəhram Çubin türk mənşəyinə malik olmuş və Sasaniyə xidmət edən türk-oğuzlar arasından çıxmışdır. Təbəriyə (Balamiyə görə) Bəhram Çubinin "Sasak/Sisak" adlı oğlu xatırladılır. Bu ad Albaniyanın ilk hökmdarı, Sisak soyundan olan Aranı xatırladır. Moisey Xorenliyə görə, Sisak/Sasak soyu "erməni dilinin sərhədləri boyunca" yaşamışdır, yəni onlar "ermənidilli" şəxslərə mənsub olmamışlar.

Goşasp. Firdovsiyə görə, Bəhram Çubinin atası Bəhram Goşasp/Guşasp, babası isə Goşasp olmuşdur. Biruni onu "Bəhram-Goşasp/Cuşanasın oğlu Bəhram Çubin, Azərbaycan mərzbanı adlandırır. "Şahnamə"də türklərə, sonra isə Xosrov Pərvizə qarşı gedən ordunu formalaşdırarkən Bəhram Çubinin cəlb etdiyi bir neçə Goşasp ləqəbli şəxsin adı xatırladılır: Goşasp İzed, Həmdan Goşasp, Konada Goşasp. Sasani imperiyasının hökmdarı olmaq imkanı üzərində düşünərək Bəhram Çubin məhz "Goşasp" titulu daşıyan bu üç şəxsə məsləhətləşir. Təbəriyə Guşasp (ərəbləşmiş formada "Cuşanas) adı ilə hərbi komandan və I Xosrov Ənuşirvanın (531-579) vəziri xatırladılır. Ehtimal ki, Bəhram Çubinin bu əcdadı, Goşasp/Guşaspın adı Sasaniyə "İran şəhərləri" kitabında Adurbadaqan şəhərini (bu ad altında müasir Ərdəbil şəhəri nəzərdə tutulur) tikən Eran-Guşasp adlı Adurbadaqan spahbedi (sərkərdəsi) kimi xatırladılır. Qədim türk lüğəti müəyyən etməyə əsas verir ki, Eran "ər, döyüşçü, kişi" deməkdir və şəxs adı da ola bilər (QTL-DTC, s. 176). Guşasp ləqəbinə gəldikdə isə, onun birinci hecası, ümumiyyətlə, "quş" və "ov şahini" deməkdir (QTL-DTS, s. 471). Rəşidəddin Oğuz xanın oğlu Ulduz xanın yaratdığı bütün dörd tayfaya onqon (rəmzi nişanı) kimi "dovşancıl" quşunu yazmışdır ki, bu da "dovşan ovlayan qartal" mənasındadır. Lakin Yazıcıoğluda və Əbül Qazidə həmin dörd tayfanın ikisinin onqonu başqa cür qeyd edilir: karkınlardan onqonu – Yazıcıoğluda qırğı; Əbül Qazidə berkut (qartal), bekdəliyə onqonu Yazıcıoğluya görə qırğı, Əbül Qaziyə görə qarğa kimi. Bəhram Çubinin adında "Çubin" və onun atası Bəhramda "Goşasp/Guşasp/Cuşanas" ləqəblərinin quş semantikasının oxşarlığı bizim düşüncələrimizi təsdiqləyir.

Azərbaycanda hökmdarlıq etmiş oğuz sülalələrinin varisliyi (XI–XVIII əsrlər)

İslam dövrünün IV əsrində bölgənin ilk imperiya sülaləsi oğuz-səlcuqlar sülaləsi olmuşdur (1055-1157). Onun daxilində Eldənizlər sülaləsi (1136-1225) əmələ gəlmiş, əvvəlcə ölkəni hökmdarın adından, sonra isə, uğurlu siyasi xətt və hərbi nailiyyətlər sayəsində Böyük Atabəy titulu qazanaraq, imperiyanı və sülaləni özü idarə etmişdir. Səlcuqlar sülaləsi süqut etdikdən sonra Eldənizlər ölkəni, o cümlədən bilavasitə Azərbaycanı öz adlarından idarə etməyi davam etdirmişlər. Səlcuqlar və onların törəmələrini Çingizilər – Hülakülər (1256-1357) sülaləsi əvəz etmişdir. Sözlərin hərfi mənasında bu sülalə monqol mənşəli olmasına baxmayaraq, onun hakim tayfasında kifayət qədər nüfuza malik türklər iştirak etmişdir. Bu öz izini ədəbiyyatda, musiqidə, rəsmə və s.-də qoymuşdur. Hülakülər hakimiyyətə gəlişləri prosesində səlcuqlarla döyüşmələrinə baxmayaraq, hakimiyyətin bərqərar olmasından sonra düşmənçilik hisslərini unutmuşlar. Bir halda səlcuqların yüksək təbəqəsinin nümayəndələri Hülakülərə xidmət etmək arzusunu ifadə etmiş, digər halda isə Hülakülərin özlərinin səlcuqlarla sülalə nikahları bağlamaqda marağı olmuşdur. Belə ki, Hülakü xanın oğlu və varisi, Qazan xanın atası Arqun xan Səlcuqlu Rukn-ə-dinin qızı Səlcuq xatunu almışdır. Arqun xanın oğlu məşhur Qazan xan kiçik olarkən Səlcuq xatunun nəzarəti altında tərbiyə almışdır. Qazan xan hökmdar olanda Mərv şəhərində Səlcuq sultanı Səncərin məqbərəsinə ziyarət etmişdir. Hülakü Əbu Səidin hakimiyyəti dövründə sülalə hakimiyyəti böhrana düşür. Onun birbaşa varisi yox idi. Ona görə də Hülakülər sülaləsi xətti ya tamam dayanmalı, ya da yan xətt üzrə getməli idi.

Hülakülərin hökmranlığının ilkin mərhələsində qazanılmış üstünlüyünü qoruyub saxlamağı bacaran Cəlairilər sülaləsi önə çıxır (1359-1410). İlk illərdə Hülakü nəsiləri və əyalət hökmdarları arasında gərgin münasibətlər yaranırdı. Hülakülər hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsinə çalışır, əmirilər isə buna qarşı dayanırdılar. Mübarizə başlayır və müxalifət əhvali-ruhiyyəli ailə tayfalarının kənarlaşdırılması və Cəlairilərin mövqeyinin möhkəmlənməsi ilə başa çatır. Cəlairilər XIII əsrin sonuna yaxın hökmdar ailəsi ilə əlaqələri sayəsində dövlət daxilində güclü əmirilərə çevrilirlər. Şeyx Üveysin nümunəsində Hülakülərin qanuni varisi kimi Cəlairilər obrazı yaranır. Şeyx Üveys Cəlairinin anası Hülakü xanın oğlu Əhməd Teguderin qızı, ata xətti üzrə nənəsi Arqun xan Hülakünün qızı Elcetey Sultan olmuşdur. Hakim tayfaya çevrilən Cəlairilər Qaraqoyunlu tayfaları ittifaqı üçün ağa rolunda çıxış edirlər. Cəlairilər Teymurilərlə mübarizə prosesində qələbə olacağı halda Azərbaycanda hakimiyyəti Qaraqoyunlu sülaləsinə güzəştə getməyi vəd edirlər. Belə də olur. Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə Qaraqoyunlu sülaləsi gəlir (1410-1467).

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Qaraqoyunlu tayfalar ittifaqının hakimiyyəti bir çox cəhətlərdən Cəlairilərin hakimiyyətinə oxşar olmuş və Hülakülər zamanından gələn ənənələr və əlaqələr saxlanılmışdır. Qaraqoyunlu sülaləsinin hakimiyyəti möhkəmləndikcə ona paralel olaraq digər oğuz sülaləsinin – Ağqoyunluların da gücü artırdı. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu oğuz tayfaları ittifaqı qədim Azərbaycan əhalisini təmsil edir. Bu zaman Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalar ittifaqı vahid oğuz kökünə malik olmaqla mənşəyinə görə qohum hesab olunur. Əbubəkr Tehrani bildirir ki, Ağqoyunlu Uzun Həsən Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalar ittifaqının sırası şəxsləri arasında dostluq münasibətlərinin olduğunu, hakim tayfalar arasında isə belə münasibətlərin olmadığını qeyd edir. 1448-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahan şahın sarayını ziyarət edən Osmanlı elçisi Şükrüllahın şahidlik etdiyinə görə, Qaraqoyunlu hökmdarı iki sülalənin: Ağqoyunluların və Qaraqoyunluların qohumluğu və onların ümumi oğuz şəcərəsinə mənsubluğu barədə danışmışdır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sülalələri arasındakı münasibətlər barədə “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin müəllifi salnaməçi Əbubəkr Tehraninin məlumatına görə mühakimə yürütmək olar: o, Qaraqoyunlu Qara Yusif tərəfindən Ağqoyunlu Qara Yuluq Osman bəyə (təxminən 1405-ci il) göndərilən məktubun məzmununu verir: “Biz hər ikimiz türkmən xalqına aidik. Gəlin bundan sonra bir-birimizə hücum etməyə, bir-birimizi qırmayaq”. 1445-ci ildə Cahanşah Qaraqoyunlu qardaşı İspəndin vəfatından sonra mərkəzi Bağdad olan ərəb İraqına yiyələndi, himayədarı Teymuri Şahruxun ölümündən sonra isə müstəqil oldu, “sultan” və “xaqan” titullarını qəbul etdi, öz adına sikkələr zərb etdirdi, Sultaniyə və Qəzvin şəhərlərinə sahibləndi. Bu, Şahruxun “hələ ərinin sağlığında” Cahanşahı “oğulluğa” götürmüş arvadı Gövhərşad bəyimin sayəsində, sülh yolu ilə baş verdi. Şahruxun nəvəsi Məhəmməd Sultan Cahanşahın qızı ilə evləndi və öz qoşununu Xorasana apardı. 1452-ci ildə Ağqoyunlu sülaləsinin növbəti hökmdarı Cahangir Qaraqoyunlu sülaləsi ilə yaranan gərginliyi zəiflətmək məqsədilə Qaraqoyunlu hökmdarının hökmranlığını tanıdı. Elə görünürdü ki, çoxillik qarşıdurma geridə qalmışdır. Lakin Cahangirin Uzun Həsən adlı kiçik qardaşı bununla razılaşmayaraq, böyük qardaşını devirir və Qaraqoyunlulara qarşı müharibəni bərpa edir. İki qohum sülalə arasında münaqişəli vəziyyət on illərlə davam edir. Onlar arasında sonuncu döyüş Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın təşəbbüsü ilə 1467-ci ildə baş verir, nəticədə Cahanşah həlak olur, qələbəni isə Ağqoyunlu Uzun Həsən qazanır. Hökmdar tayfaları arasındakı münaqişə əhali arasında yayılır. Qaraqoyunlu tayfasının qalıqları Ağqoyunlu tayfasının tərkibinə daxil olur.

Azərbaycanda hakimiyyət Ağqoyunlu sülaləsinə keçir (1467-1501). Uzun Həsən Ağqoyunlu öz bacısını Şeyx Cüneyd Səfəviyə (gələcək şah İsmayılın babası), qızını isə Şeyx Heydər Səfəviyə (gələcək şah İsmayılın atası) verir. İsmayıl Səfəvinin atası Şeyx Heydər, anası Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı, sonuncu Trapezund imperatorunun nəvəsi, ərə gedənə qədər pravoslav xristian olan və Marfa (Dəspinə) adını daşıyan Aləmşah bəyim olmuşdur. Bununla Ağqoyunlu sülaləsinin hökmdarı Azərbaycanın aparıcı tayfaları arasında qohumluq münasibətləri qurmağa çalışır. Lakin onlar sülhü pozurlar. 1495-ci ildə Ağqoyunlu sülaləsinin hökmdarları Heydər Səfəvinin iki oğlunu öldürürlər, kiçik oğlu, 7 yaşlı İsmayıl isə tərəfdarları gizlədirlər. İki qohum tayfa arasında müharibə başlayır. Uzun Həsənin iki nəslə – oğul xətti ilə nəvəsi Əlvənd Mirzə və qız xətti ilə nəvəsi İsmayıl Azərbaycan taxt-tacına yiyələnmək uğrunda mübarizə aparır. İsmayıl Səfəvinin qələbəsi nəticəsində Ağqoyunlu sülaləsi siyasi səhnədən gedir.

Hakimiyyətə gələn Səfəvilər sülaləsi (1501-1736) güclü bir dövlət yaradır. XVIII əsrin 20-ci illərində sülalənin hakim dairələrində hakimiyyət böhranı yaranır ki, bu da ölkəni tam parçalanmaq həddinə gətirib çıxarır. Bu şəraitdə hərbi əməliyyatların rəhbərliyinə, nümayəndələri XV əsrdən etibarən Səfəvilərin başçılıq etdiyi tayfalar ittifaqına daxil olan, türk əfşar tayfasından çıxan Nadir cəlb edilir.

Ölkədə xaos hökm sürür, hər yerdə şahın siyasətindən narazılıqdan doğan üsyanlar alovlanır. Xəzər dənizi sahili Rusiya, Cənubi Qafqaz Türkiyə, ölkənin paytaxtı İsfahan isə əfqanlar tərəfindən işğal olunur. Nadir nisbətən qısa zaman içərisində bu məsələləri həll etməyə və ölkəni, sözün əsl mənasında, parçalanmaqdan xilas etməyə nail olur. Bunun əvəzində isə ölkənin Səfəvi hökmdarlarından səlahiyyət tələb edir. O belə səlahiyyətləri alır. Lakin bununla sakitləşmir: bir səfəvini devirir, digər az yaşlı səfəvini taxta oturdur və özünü şah naibi elan edir. Lakin bu yalnız hakimiyyətə çatmaq üçün mərhələ olur. 1736-cı ildə Nadir Şimali Azərbaycanda Kür və Araz çaylarının qovşağında ölkə tayfalarının nümayəndələrinin qurultayını çağırır və orada şah titulu ilə hökmdar seçilir. Bu, Səfəvilər sülaləsinin sonu idi.

Beləliklə, 1736-cı ildə Azərbaycanda Səfəvilərin özündən törəyən Əfşarlar sülaləsi hakimiyyətə gəlir. Ölkə parçalanmaqdan qurtulur, xarici qoşunlar ölkədən çıxarılır, alqəldıcı sazişlər öz qüvvəsini itirir. Belə görünürdü ki, iqtisadiyyatı qaydaya salmağın, oxşar vəziyyətlərin qarşısını almaq məqsədilə daxili idarəetməni nizamlamağın əsl vaxtıdır. Lakin yorulmayan, narahat Nadir şah heç nə olmamış kimi öz hərbi yürüşlərini davam etdirir. Onlardan bir hissəsi hədsiz uğurlu olur, lakin uğursuzluqlar da baş verir. O, sui-qəsd nəticəsində həlak olur, özünün hərbi dahiliyi nəticəsində xilas etdiyi ölkə isə parçalanır. Bu onun imperiyasının və bölgədə çoxəsrlik imperiya ənənələrinin sonu idi.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, Azərbaycanda 700 il ərzində yerli türk sülalələri hökmranlıq etmişdir, bu sülalələr səlcuqlar və Çingizilərdə olduğu kimi, bölgəyə gəlişlərindən uzun müddət keçdikdən, və ya Cəlairilərdə olduğu kimi 100 ildən artıq keçdikdən sonra Azərbaycanda idarəçiliyə başlamışdır. Bir qayda olaraq, Hülakülər sülaləsini türk hesab etmirlər. O öz mənşəyinə görə, ehtimal ki, həqiqətən, monqol olmuşdur, lakin mərkəzi və yerli hökumət qurumlarında gəlmə uyğurlar və yerli türk əyanları çalışırdı. Monqol və türk elementlərinin birləşdirilməsi ümumi irsin və minillik müştərkliyin sayəsində baş vermişdi. Müəyyən dövrlərdə bütövlükdə türk əhalisi və onların hərbi dəstəsi monqol elementini üstələyirdi. Hülakülər dövlətində monqollar uyğur yazısı əsasında rəsmi yazını və dəftərxana sistemini yaratmışdılar. Çingizilərin hakim tayfası nəinki yerli əhalinin dilindən istifadə etmiş, həm də öz inanclarından imtina edib islamı qəbul etmişdi.

Hakim sülalələrin dəyişmə prosesi də xarakterikdir.

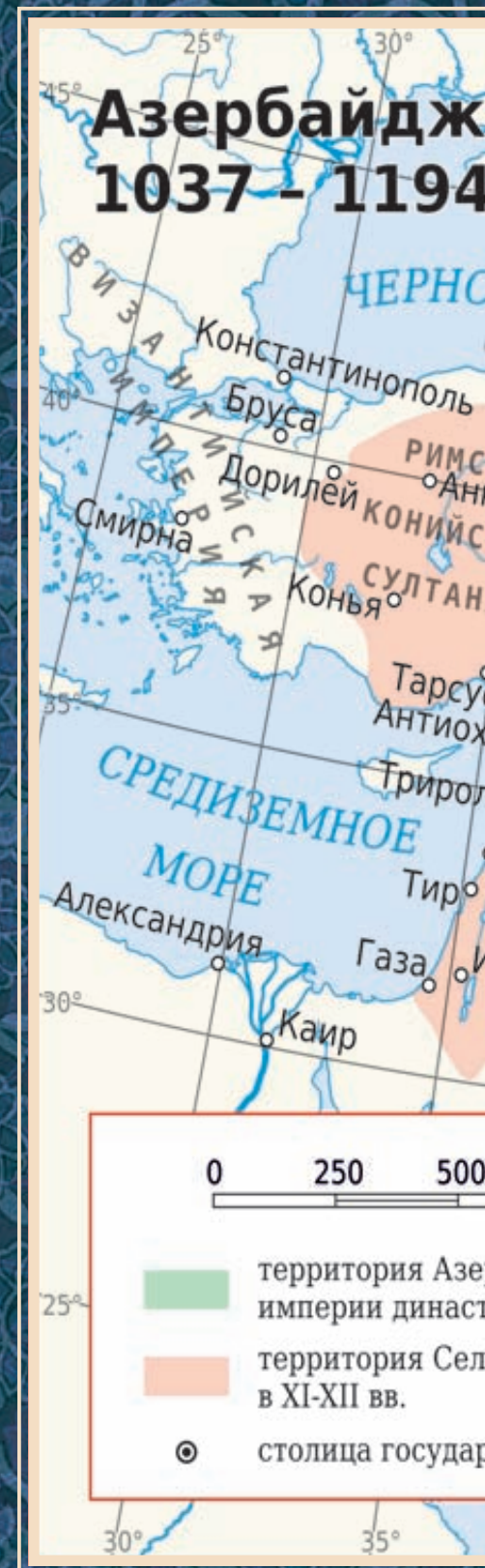
Hər bir növbəti hakim sülalə çox vaxt devirdikləri sülalə ilə ya qohum, ya da keçmiş müttəfiq olmuşdur. Bu, dövlət ənənələri varisliyinin saxlanılması üçün şərait yaratmışdır.

Səlcuqlardan sonra hakimiyyətə gələn Hülakülər onlarla tərəfdaşlıq münasibətləri saxladılar və sülalə nikahına daxil oldular. Cəlairilər sülaləsi Hülakülərin hakim tayfasının bir hissəsi idi. Cəlairilər əvvəlcə Hülakülərin kölgəsində idarə edirdilər, sonra isə hakim tayfaya çevrildilər. Cəlairilər Qaraqoyunlularla birlikdə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdı. Bu ittifaq Teymurilərlə mübarizədə xüsusilə möhkəmləndi. Nəticədə Cəlairiləri (onların sadələvh razılığı ilə) uzaqlaşdıran və Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirən də məhz Qaraqoyunluların timsalında müttəfiqləri oldu. Etnik cəhətdən qohum olsalar da, Qaraqoyunlu tayfalar ittifaqı Ağqoyunlu tayfalar ittifaqı ilə düşmənçilik edirdi. Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizədə Ağqoyunlular Qaraqoyunlular üzərində qələbə çaldı. Məğlub olmuş Qaraqoyunlu tayfaları qalib Ağqoyunlu tayfalarının tərkibinə qatıldı. Daha sonra Ağqoyunlu tayfaları öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək məqsədilə daha güclü Səfəvilərlə sülalə nikahları bağladı. Lakin qohumluq kömək etmədi, Ağqoyunlu sülaləsi ana tərəfdən Ağqoyunlu olan Səfəvi nümayəndələri tərəfindən devrildi. Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizədə Ağqoyunlu tayfası Səfəvi tayfalar ittifaqına uduzdu və onların tərkibinə qatıldı. Əfşarlar Səfəvilər sülaləsinin üstünlük təşkil etdiyi tayfalar ittifaqına daxil idi. Məhz onlar əvvəlcə müttəfiq hüququnda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməyi bacardılar, sonra Səfəviləri kənarlaşdırıb hakimiyyətə gəldilər. Qacarlar Cəlairilərin tayfa ittifaqına daxil idilər və Səfəvilərə xidmət edirdilər, Əfşar tayfa ittifaqının məğlubiyyətindən sonra isə önə çıxdılar.

Səlcuqlar dövləti qərbdə Bizansla, şərqdə Mərkəzi Asiya və Əfqanıstanla, cənubda Fars körfəzi ilə, şimalda Qafqaz dağ silsiləsi ilə həmsərhəddir. Xəritədə Rum, Kerman və İraq sultanlıqları göstərilmişdir. Armeniya Van gölünün şimal sahilində yerləşir. Azərbaycan Həmədandan Dərbəndədək ərazini əhatə edir. Səlcuqlar imperiyasının və İraq sultanlığının paytaxtları Həmədan (keçmiş Ekbatan, Midiya), İsfahan və Rey (müasir Tehran ərazisi) şəhərləri olmuşdur.

Bölgənin hegemonu –
Səlcuqlar sülaləsinin idarəçiliyi.
İraqi-Əcəm/Midiya – metropoliya
(1037–1194-cü illər)

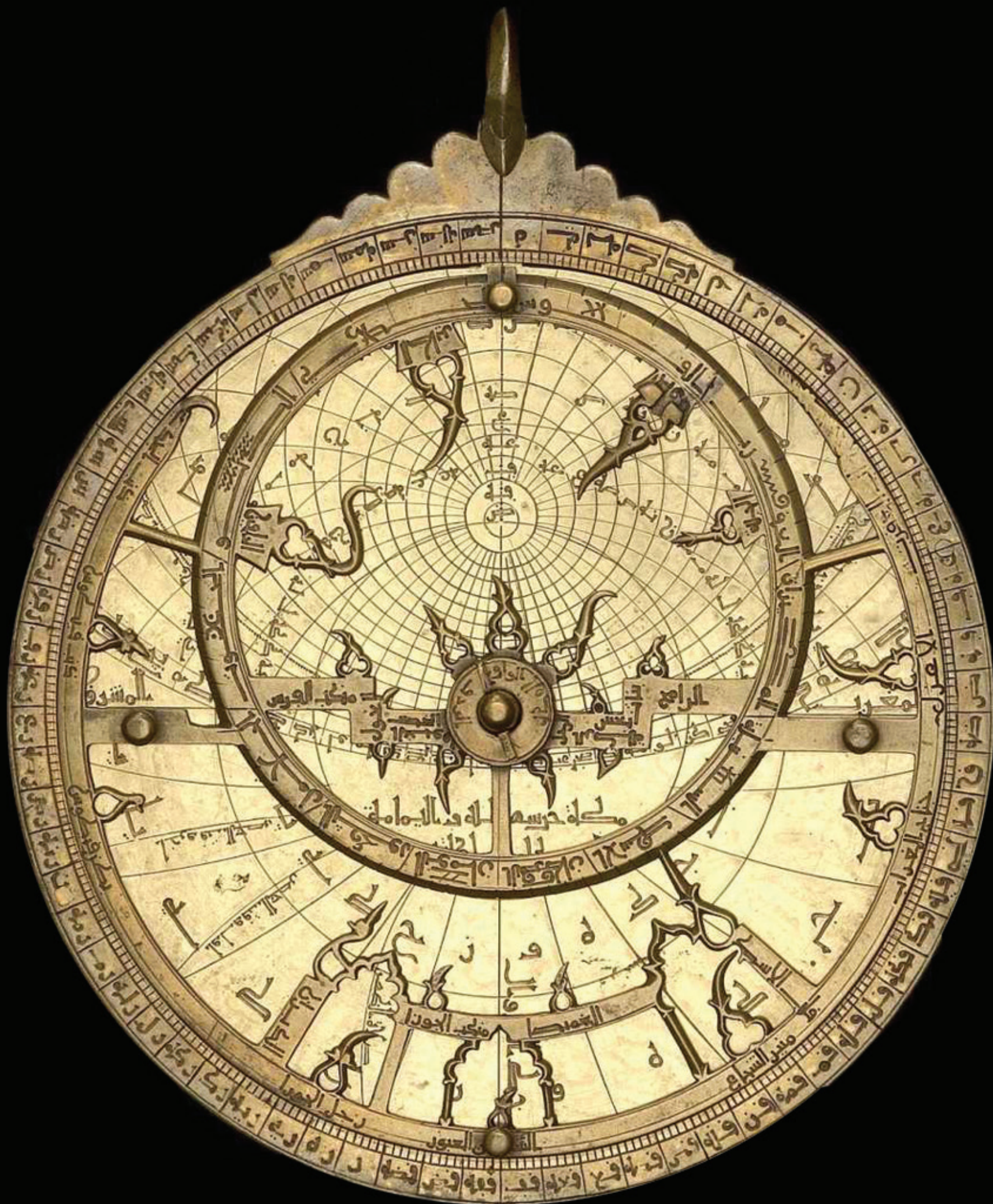
Səlcuq türkləri 1040-1080-ci illərdə Böyük Toğrulun başçılığı ilə Azərbaycanı (Aran-Şirvan), Armeniyanı, Gürcüstanı və digər bölgələri əhatə edən ərazilərə sahibləndilər. Abbasi xəlifəsi əl-Kaim Toğrul bəyi (1038-1063-cü illər) sultan və “Şərq və Qərbin hökmdarı” kimi tanımağa məcbur oldu. Səlcuq sultanları nominal hakimiyyətini və mənəvi nüfuzunu saxlayan xəlifənin səlahiyyətli canişinlərinə çevrildilər. Həmin vaxt bölgədə üç Azərbaycan dövləti var idi – Rəvvadilər sülaləsinin idarə etdiyi Azərbaycan əmirliyi, Şəddadilər sülaləsinin idarə etdiyi Gəncə əmirliyi və səlcuq sultanlarının vassalına çevrilən Şirvan şahlığı. Məlik şahın zamanında sultanlıqlar yarandı, onlara “böyük səlcuq” hakimiyyətindən nominal asılılığı olan səlcuqlar hakimlik edirdilər. Məlik şahın vəfatından sonra onun oğlu, Azərbaycanın və Aranın hökmdarı Məhəmməd Təpər öz böyük qardaşı sultan Börküyarığa qarşı çıxış edir. Məhəmməd Təpər, döyüşü uduzmasına baxmayaraq, Börküyarığı məcbur edir ki, onu Azərbaycan, Qafqaz və Suriyanın sultanı kimi tanısin. Həmin bölgələrdə yalnız Məhəmməd Təpərin adına xütbə (tərif) səslənir. 1104-cü ilin dekabrında Börküyarıq vəfat edir. Azərbaycan hökmdarı Məhəmməd Təpər Bütün Səlcuq imperiyasının sultanı elan edilir. Məhəmməd Təpərin vəfatından sonra (1118-ci il) onun oğlu Mahmud imperiyanın hökmdarı elan edilir. Lakin 1120-ci ildə Mahmud, “böyük sultan və sultanlar ağası” titulu daşıyan əmisi Səncərin səyləri ilə, “böyük sultan və sultanlar ağası” titulu varis səviyyəsinə endirilir. Səncərin adına zərb edilən, Mahmudun isə taxt-tacın varisi adlandırıldığı sikkələr qorunub saxlanılmışdır. Sultan Mahmud Azərbaycanı, İraqi-Əcəmi, İraqi-Ərəbi, Qərbi İranı öz idarəçiliyinə almışdı. Sultan Mahmudun kiçik qardaşı Məsud Azərbaycan və Mosulun hakimi, digər qardaşı Toğrul isə Aran və Naxçıvanın hakimi olmuşdur. Bu, faktiki olaraq, Sultan Səncərdən vassal asılılığını etiraf edən Mahmudun başçılığı ilə İraq səlcuq sultanlığının əmələ gəlməsi demək idi. İraq səlcuq sultanlığının paytaxtı Həmədan şəhəri (keçmiş Ekbatan, Midiya) oldu. 1131-ci ildə Sultan Mahmudun qəfil ölümündən sonra İraq səlcuq sultanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində üç il ərzində üç sultan dəyişdi: Səlcuq şah, Davud, II Toğrul. Vəziyyət Məsud sultan olduqdan sonra, yəni 1135-ci ildə sabitləşdi. Böyük səlcuq sultanı Məhəmməd Təpər, eləcə

də Mahmud, Məsud, II Toğrul İraq səlcuq sultanlığının hökmdarı olmamışdan əvvəl Azərbaycan və Aranı idarə etmişdilər. 1190-cı ildə Atabəy Qızıl Arslan səlcuq sultanı III Toğrulu devirib özünü sultan elan etdi (III Toğrul 4 ildən sonra öldürüldü). Eldənizlər sülaləsi İraq sultanlığının hökmdarı oldu.

Səlcuqlar sülaləsinin hakimiyyətinin əvvəllərində Azərbaycanın şimal sərhədi barədə məsələyə dair

Oksford Universiteti nəzdindəki Elm Tarixi muzeyində 55331 inventar nömrəsi altında, üzərində aşağıdakı yazı olan üstürlab (coğrafi enliyi ölçmək üçün alət) saxlanılır: “İbrahim bin Sa{ain} İdas-Səhlinin işi, Toledo şəhərində hicri 460-cı ilin şəvval ayında hazırlanmışdır”. Bu, miladın 1068-ci ilinin avqustuna uyğundur.

Üstürlabın üzərində müsəlman duaları qeyd edilmişdir. Orada Zodiak bürclərinin adları ilə yanaşı rəmzləri də vardır. Roma və ərəb simvollarından ayları adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Bu üstürlabın hazırlandığı Toledo orta əsrlər İspaniyasında müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi kimi tanınırdı. Aşkar

etmişik ki, 1068-ci ildə Toledoda hazırlanmış 55331 №-li üstürlabda bölgə ölkələrindən yalnız Azərbaycanın adı xatırladılır. Onun üzərində həkk edilmişdir ki, Azərbaycanın sərhədləri 400 şimal enliyinə (müasir Bakı ərazisi) qədər çatır. Qeyd etmək lazımdır ki, bölgənin türk-səlcuqlar tərəfindən fəth edilməsinə qədər Azərbaycan üç müstəqil dövlətdən ibarət idi: Azərbaycan əmirliyi, Gəncə əmirliyi (Aran) və Şirvan şahlığı. 1068-ci ildə səlcuqlar Urmiya gölündən Qafqaz dağ silsiləsinədək əraziləri əhatə edən bu üç dövləti fəth etməyə və onları vahid “Azərbaycan” adı altında birləşdirməyə nail olmuşlar. Azərbaycanın bu şimal hüdudu bütün imperiya dövründə, Əfşar sülaləsi süqut edənə qədər saxlanılmışdır.

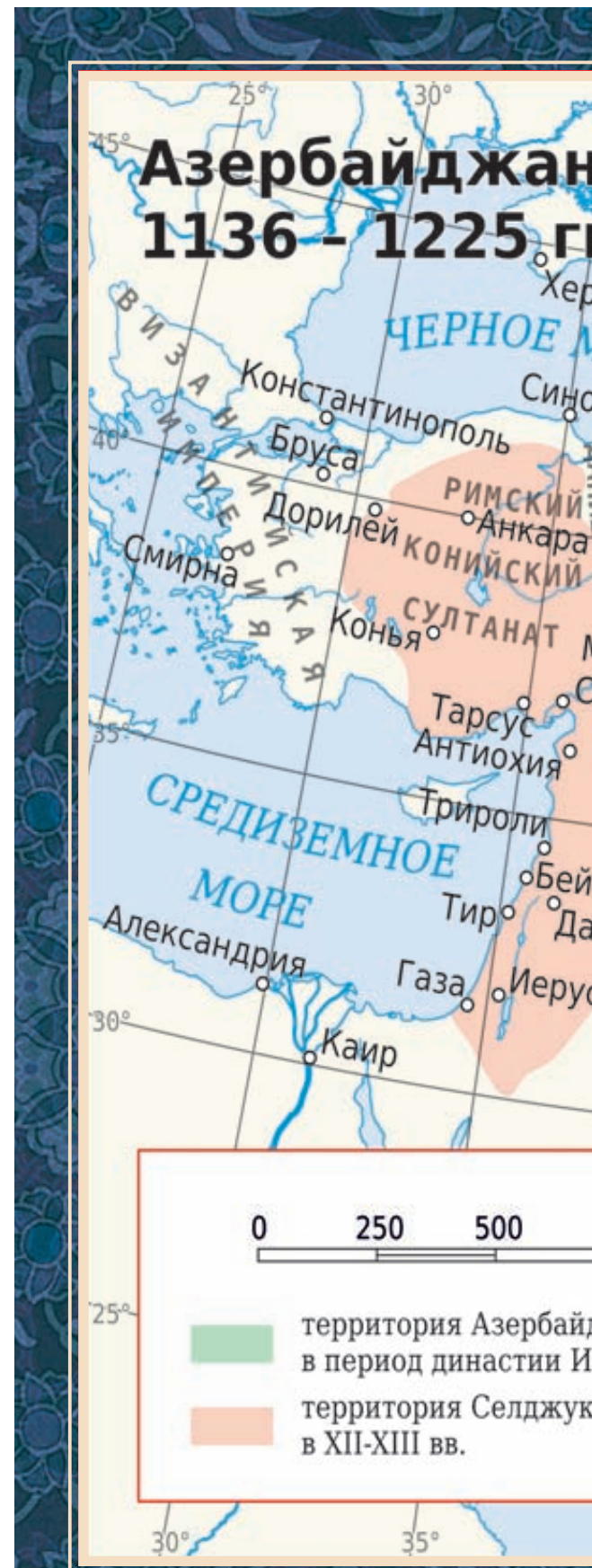
Üstürlabın üzərində İslam dünyasının əsas ölkələrinin coğrafi məlumatları göstərilir

- Məkkə, Allah onu qoruyur, eni 21.40, [ən uzun günün] 13.2 saatı;
Peyğəmbərin şəhəri Yəsribin [Mədinə] eni 25, 13.35' saat
- Qahirə, Ayn-Şəms, Kirman, əl-Qəndəhar və Məhrban, en 30,
[ən uzun gün] saatı 13.53';
- Bağdad, Dəməşq, Qeysəriyyə, Tunis və Fes, en 33,
[ən uzun gün] saatı 14.13'
- Mosul, Rusafa, Manbi [Hierapolis], Siciliya və Seyta, en 35, 30,
[ən uzun gün] saatı 14.27
- Sevilya, Malaqa, Qranada, Buxara, Ar-Ruha [Edessa] və Ər-Rai, en 37, 30,
[ən uzun gün] saatı 14.39'
- Almeriya, Harran, Səmərqənd, Rəs-əl-Ayn və Şəhrizor, en 36, 30 [və ya 38],
[ən uzun gün] saatı 14.33'
- Kordova, Mursiya, Baeza, Xaen, Mvarvald, Bəlx və Yuryan, en 38, 40,
[ən uzun gün] saatı 14.45'
- Toledo, Talavera, Azərbaycan və Xalat, en 40, [ən uzun gün] saatı 14.58'
- Saraqosa, Katalayd, Ueska, en 41, 30 [ən uzun gün] saatı 15.5'

Xəritənin təsviri. 1137-ci ildə idarə etməyə başlayanda Eldənizlərin hakimiyyəti Aranla məhdudlaşdı. Lakin Arslan şahın Səlcuq İraq sultanlığının hökmdarı kimi tacqoyma mərasimindən sonra Eldənizlərin hakimiyyətinin ərazisi "Tiflis qapılarından Məkranaqədək uzandı. O, Azərbaycan, Arana, Şirvana, Cibala, Həmədana, Gilana, Mazandaran, İsfahana və Reyə sahibləndi" [İbn əl-Əsir, IX, 119, 367; İbn Həldun, V, 178-179]. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtları Bərdə, Naxçıvan və Həmədan olmuşdur

Azərbaycan Atabəylərinin, Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti Azərbaycan və İraqi-Əcəm/Midiya – metropoliyalar (1136-1225-ci illər)

Sülalənin banisi Eldəniz gənc ikən sultan sarayına düşmüş, II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1131-1135) məmlük təyin edilmiş, əmir dərəcəsinə yüksəlmiş, sonra sultanın azyaşlı oğlu Arslan şahın atabəyi təyin edilmişdir. II Toğrul vəfat edəndə yeni sultan Məsud (1135-1152) Eldənizi II Toğrulun dul arvadı, onun qəyyumluq etdiyi Arslan şahın anası Möminə xatunla evləndirir. Eldənizin Möminə xatundan iki oğlu: Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan dünyaya gəlir. 1137-ci ildə Sultan Məsud Eldənizə iqamətgahı Bərdədə olan Aranın hakimiyyəti səlahiyyətini verir. Aran seçimi təsadüfi deyildi – II Toğrul sultan olanadək Aran və Naxçıvanın hökmdarı olmuşdu. Burada Eldəniz yerli əmirləri tezliklə öz tərəfinə cəlb etdi və müstəqillik nümayiş etdirdi. Süleyman şahın ölümündən sonra varisin təyini Eldəniz üçün sınaq oldu. Eldəniz sui-qəsdə iştirak etməmişdi, lakin onun təşkilatçıları Eldənizdən xahiş etdilər ki, hamilik etdiyi Arslan şahı İraq sultanlığının taxtına oturtmaq üçün Həmədana gətirsin. Eldəniz 1160-cı ildə şahzadə Arslan şahla birlikdə Həmədana gəldi, təntənəli mərasimdən sonra Arslan şahın başına tac qoyuldu. Eldənizi "Böyük Atabəy" adlandırmağa başladılar, onun böyük oğlu və sultanın ana xətti ilə qardaşı Cahan Pəhləvan sultanın dəftərxana rəisi oldu, ikinci oğlu Qızıl Arslan isə sultanın qoşunlarının ali baş komandanı təyin edildi. Eldəniz İraq sultanlığının bu qərarlara müqavimət göstərən əyalət hakimlərinin çoxunu özünə tabe etdirməyə nail oldu. Eldənizin onun adına sikkələr kəsən və onu (xəlifə və sultanın adından sonra) xütbədə yada salan vassalları Mosul, Kerman, Fars atabəyləri, Şirvan, Xuzistan, Xilat, Ərzən-ər Rum və Marağa hakimləri olmuşlar. "Atabəy Eldəniz sultanlığın həqiqi hökmdarı idi. O, əmirlər verir, torpaq paylayır və dövlətin xəzinəsini idarə edirdi. Arslan şah ibn Toğrul isə yalnız adına görə sultan idi" (əl-Hüseyni). 1175-ci ildə Eldəniz vəfat etdi. Onun oğlu Cahan Pəhləvan Eldənizdən bir ay sonra ölən Arslan şahdan sultanın yeddiyaşlı oğlu III Toğrulu taxta oturtmaq və onun atabəyi olmaq hüququnu almağa macal tapdı. Bütün hakimiyyət altında olan və vassal torpaqlar III Toğrulu sultan, Cahan Pəhləvanı isə onun atabəyi kimi tanıdı. O, tezliklə Təbriz və Marağanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. 1186-cı ildə Cahan Pəhləvanın vəfatından sonra Qızıl Arslan Sultan III Toğrulun Böyük Atabəyi və sultanlığın real hökmdarı oldu, onun səyləri real hakimiyyət arzulayan III Toğrulun və onun tərəfdarlarının neytrallaşdırılmasına yönəlmişdi. 1190-cı ildə Qızıl

Арслан III Тоғрулу һакимиyyәтдән кәнарлашdırır. Елдәнизләр атабәy титулу дашымаqда давам етсәләр дә, Ырақ сұлтанлығынын тамһуqуқлу һөкмдарларына чеврилirlәр. 1191-сї илдә Qızıl Арслан, 1194-сү илдә исә III Тоғрул һәлак олур. Нөvbәти Елдәнизләр Әбу Бәкр вә Özbәк 1225-сї илдә Xарәзмшәһлар бу сүлаләнин мөvcудлуғуна сон qоyаnаdәк бүтүн гүкләри илә дөvlәти сахламаға чалышirlәр.

Hülakülər tərəfindən idarə edilən dövlətə metropoliya statusunda Azərbaycan, Aran və Şirvan daxil idi. Dövlətin tərkibində əyalət kimi İraqi-Əcəm (keçmiş Midiya), Fars, Əfqanıstanın, İraqi-Ərəbin bir hissəsi və digərləri, vassal kimi – Gürcüstan, Trapezund imperiyası, Konya sultanlığı, Aralıq dənizinin sahillərində yerləşən Kilikiya Armeniyası vardı. Dövlətin sərhədləri şimalda Dərbəndədək, qərbdə Qalis çayınadək çatırdı. İmperiyanın paytaxtları ardıcıl olaraq Marağa, Təbriz, Soltaniyə olmuşdur.

**Hülakülər sülaləsinin hökmranlığı –
bölgənin hegemonu.
Azərbaycan – metropoliya
(1261–1335-ci illər)**

Sülalənin banisi Hülakü xan – Çingiz xanın nəvəsi – bölgəyə yeni ulus (Çingiz xan imperiyasının federativ bölməsi) yaratmaq üçün göndərilmişdi. Əvvəllər buranı canişin statusunda Curmakun/Çormakan/Şormakanın şəxsində türk-monqol hakimiyyəti idarə edirdi. Hülakü xan 1256-cı ildə Bağdadı ələ keçirdi, xilafəti dağıtdı, xəlifəni edam etdi və yeni dövlət yaratdı. 1261-ci ildə Böyük Xaqan Xubilay Hülakünü, Azərbaycan metropoliya olmaqla, zəbt etdiyi ərazilərdə hökmdar kimi tanıdı. Hakimiyyətdəkilərin bütpərəst dünyagörüşü ərəb dilinin tətbiqinə böyük ehtiyac yaratmır, dövlət məmurlarının uyğurlardan ibarət olması isə idarəçilik işlərində, əsasən, türk dilindən istifadəni mümkün edirdi. Hakim sülaləyə məxsus monqol dili heç vaxt üstünlüyə malik olmadı. Qeyd etmək vacibdir ki, həm türk, həm də monqol dillərində hökumət sənədləri türk-uyğur yazı qrafikasında, farsdilli mətnlər isə ərəb qrafikası əsasında tərtib edilirdi. Sikkələr də türk mətni ilə zərblənirdi. Yazılı mətnlərdə Çin ifadələrindən istifadə halları da olurdu. Hökmdarların bütpərəst görüşlərinə baxmayaraq, Azərbaycan əhalisi islam dininə sədaqətini saxlayırdı. 1295-ci ildə Qazan xan islamı qəbul etdi, onu dövlət dininə çevirdi. Qarabağda keçirilən qurultayda onu yenidən xan elan etdilər. Hülakülər sülaləsinin hökmranlıq dövrünü “əsarət” kimi təsnifləşdirmək səhvdir. Tarixi sənədlərdə Çingizilər sülaləsinə dair “əsarət” termininə rast gəlinmir. Belə qiymət tədqiqatçılar tərəfindən XV-XVI əsrlərdə verilmişdir, nəticədə isə sovet elmində istifadə edilmiş və oradan da Azərbaycan elminə keçmişdir. Hülakülər sülaləsinin idarəetmə dövrünü “monqol əsarəti dövrü” kimi deyil, “türk-monqol idarəetməsi dövrü” kimi adlandırmaq daha düzgündür. Əgər tarixin bu dövründə Azərbaycan yazı dili ümumtürk dilindən ayrılmışdısa, bu dildə yazılı bədii və elmi ədəbiyyat yaradılırdısa, hakim yuxarı təbəqə yerli əhalini islamdan imtina etməyə məcbur etməmişdisə, əksinə, özü islamı qəbul edib, hakimiyyət və xalqın vahid mənəviyyat sistemini yaratmışdısa, Hülakülər dövrünü necə “əsarət” dövrü adlandırmaq olar. Hülakü hökmdarları elmin inkişafını ilk növbədə yerli kadrlar hesabına təşviq etmişlər: qanunşünas (F.Rəşidəddin), maliyyəçilər (Nəsirəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani), astronomlar və riyaziyyatçılar (Nəsirəddin Tusi və digərləri). Cüveyni, F.Rəşidəddin, Vəssaf, Həmdullah Qəzvini tarixi əsərlər yazırlar. Böyük kitabxanalar, tədris müəssisələri, bədii və elmi

ədəbiyyat yaradılır, rəssamlıq, nəqqaşlıq inkişaf edir. Hakim sülalənin sonu varisi olmayan Sultan Əbu Səidin vaxtında çatır. Taxtac uğrunda mübarizə Cəlairilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə qurtarır. Hülakülər sülaləsinin tənəzzülündən sonra hakimiyyət varisliyinin həlledici simvolu imperiya metropoliyasının Azərbaycanda yerləşdirilməsi ənənəsinin qorunub saxlanılması olmuşdur.

*Xəritə bax STE, T.6. M.,
1965, c. 229-230*

Hülakülər sülaləsinin türk oriyentasiyası (1256-1335-ci illər)

Rəşidəddinə görə, Çingizilərin sələfi adı böri (canavar) və tegin (şahzadə) sözlərindən törəyən Börçigin tayfası olmuşdur. Hər iki söz türk mənşəlidir. Sonralar ilk ümummonqol xanı, Çingiz xanın ulu babası Xabul Kiyat soyunun əsasını qoydu. Xabul xanın nəvəsi Yesugey-bahadır Kiyat-Börçigin soyunun əsasını qoymuşdur. Yesugeyin bütün nəsiləri, o cümlədən onun oğlu Çingiz xan Kiyat-Börçigin soyuna mənsubdur. F.Rəşidəddinə görə, türklərin “Olçay xan” adlandırdıqları Yafətin dörd nəvəsi olmuşdur: Qara xan, Or xan, Kür xan və Küz xan. Qara xanın oğlu doğulmuş və o, bir ildən sonra “hökmdar çadırında doğuldum. Ona görə də mənə Oğuz adı verilməlidir” söyləmişdir. F.Rəşidəddin bildirir ki, “türklərin inancına görə, monqollar Kür xan, Küz xan və Or xan soyunun törəmələridir”. Deyilənlərdən aydın olur ki, Oğuzun əmiləri monqolların, eyni zamanda da, türklərin ilk əcdadlarıdır. Beləliklə, Hülakülər dövrünün ən etibarlı mənbəyi kimi Rəşidəddin iddia edir ki, monqollar və türklər ümumi mənşə köklərinə malikdirlər. Görünür, dünyanın fəthinə hazırlaşan, monqol-türk ittifaqını formalaşdıran Çingiz xan da belə hesab edirdi. Bu ittifaq haqqında danışarkən yalnız Çingizilərin ilk tərəfdaşlarının türk-uyğur tayfası olduğunu və bütün hökumət işlərini məhz onların apardığını xatırlatmaqla kifayətlənəcəyik. F.Rəşidəddin bildirir: “Oğuz yürüşə çıxanda kömək üçün ona qoşulan tayfalara “uyğur” adı vermişdir. Uyğur dili türk dillərinin karluq qrupuna daxildir. Təxminən VI əsrdə uyğurların əcdadları soqdi yazısı əsasında qədim uyğur yazısını yaradırlar. Uyğur yazısı Şərq xalqları (türklər, monqollar, mancurlar) arasında geniş yayılmış, Monqol imperiyasında və Teymurilərin dövlətində rəsmi dillərdən biri olmuşdur. Türk-monqol imperiyasının formalaşması və onların Azərbaycana gəlişinə qədər uyğurlar tenqriçi/tanrıçı, monqollar isə buddist olmuşlar. Çingiz xanın oğullarından biri Berke olmuşdur və o, “türk sultanı” adlandırılmışdır”. [Çingiz xanın oğlunun biri Çağata Han idi. Biri dahi Berke Türk sultanı idi]. *Şair Əhmədi (1390-1410-cu illər), “İskəndərnamə” tarixi poeması*. [Çingiz xanın oğlu “Böyük xan – Kaane” Ogede “türklərin sultanı”] Nəşəvi.

İslam dininin dili kimi ərəb dili həm şifahi, həm də yazılı şəkildə geniş miqyasda inkişaf edirdi. Bu

onunla bağlı idi ki, islam dininin bölgədə yayılmasının başlanğıcında ərəblər irs kimi aldıkları keçmiş Sasani-fars imperiyasının inkişaf etmiş dövlət müəssisələrindən və çoxsaylı məmurlardan istifadə edirdi, onlarda da yazı dili kimi fars dili bərqərar olmuşdu. Ərəb qrafikası bölgədə islam dininin burada bərqərar olması ilə eyni zamanda qanuniləşdirilmişdi. İslamlaşdırma dövründə başlayan belə vəziyyət burada islam hökmdarları kimi təsdiq olunan səlcuqlularda da davam edirdi.

Biz Hülakülərin idarə etdiyi ölkənin dilinin və etnik tərkibinin prioritetinə dair öz mülahizələrimizi söyləməyə çalışacağıq. Hülakülər sülaləsi dövründə ölkənin etnik tərkibi problemini macar alimi İştvan Vaşari xüsusi tədqiq etmişdir. O belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Hülakülər sülaləsi dövründə onların nəzarət etdikləri ərazidə təkcə Azərbaycan, Şirvan və Aran (keçmiş Albaniya), İraqi-Əcəm (keçmiş Midiya) kimi qədim türk torpaqlarında deyil, həm də tarixən qeyri-türk əhalinin yaşadıkları ərazilərdə də kifayət qədər çoxlu miqdarda türk əhali vardı.

İştvan Vaşari Mosul yaxınlığındakı Mar Behram Suriya katolik monastırında uyğur əlifbası ilə türk dilində tərtib edilən yazını aşkar etmiş, şəklini çəkmiş və oxumuşdur. Bütün hallarda yazıdakı mətn türk dilində idi, “dövlət məmuru” anlayışını əks etdirən terminlər kimi isə “bitikçi” və “bahsi” türk sözlərindən istifadə edilmişdir. Hülakü xanlarının yarlıklarında/fərmanlarında xanın əmrini ifadə edən sözüm(üz) giriş sözü türk dilində yazılmışdır. “Sözüm(üz)” türk sözü termin statusu qazanaraq, həm fars dilində yazılan fərmanlarda, həm də bölgənin sonrakı imperiya sülalələrinin vaxtında istifadə edilmişdir. Hülakülər sülaləsinin idarə etdiyi dövlətin yaranmasından sonra üzərində ərəb və uyğur dillərində mətnlər olan sikkələrin buraxılmasına başlanılır. Uyğur yazıları hələ XVIII-XIX əsrlərdə Avropa və Rusiya müəllifləri tərəfindən oxunmuş və nəşr edilmişdir. İslam ənənələri dərinləşdikcə tədricən uyğur yazısı itir. Məhz Hülakülər sülaləsinin idarəçiliyi dövründə, Səfiyəddin Ərdəbilinin şəxsində Azərbaycanda yazılı azərbaycandilli ədəbiyyat meydana gəlir. Şair Nəsir Bakuvi hülakü Olçaytu xana Azərbaycan dilində yazılmış şeirlər həsr edir. XIII əsrdə Azərbaycanda yazılı türkdilli

ədəbiyyatın inkişafı ilə yanaşı, ikidilli lüğət ənənəsi də inkişaf edir. Məhəmməd ibn Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah əl-Əcəmiyyə” və Hüsəməddin Xoyinin “Töhfeyi Hüsam” adlı iki fars-türk lüğəti məlumdur. Hülakü sülaləsinin idarə etdiyi dövlətin türk etnik istiqamətinin ən parlaq nümunəsi türk onikiillik heyvan təqvimindən istifadə edilməsidir. Rəşidəddin Çingiz xanın və onun oğullarının arvadları arasında çoxlu türk tayfası qadınlarının adını çəkir. Beləliklə, Çingiz xanın oğulları və daha sonrakı nəsilləri həm də türk köklərinə ma-

likdir. Hülakülərin idarəçiliyi dövründə Azərbaycan şəhəri Təbriz imperiya hökumətinin və beynəlxalq ticarətin mərkəzinə, eləcə də monumental memarlıq məkanına çevrildi. Təbriz Elxanilər siyasi hakimiyyətinin mərkəzi kimi inzibati, iqtisadi və rəmzi əhəmiyyət daşması hesabına, Səfəvilər tərəfindən paytaxt 1548/1555-ci illərdə Qəzvinə köçürülənə qədər, imperiyanın ən mühüm şəhəritək qalırdı. Digər Azərbaycan şəhəri Marağa imperiyanın elm və təhsil mərkəzinə çevrildi, eləcə də sülalənin banisi Hülakü xanın dəfn yeri oldu.

Hülakülərdən Cəlairilərədək dramatik keçid dövrü

1335-ci ildə hülakü Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra onun birbaşa varisi olmadığına görə hakimiyyət uğrunda çoxillik və amansız mübarizə başladı. Sultanın ölməsi barədə xəbər Dəşt-i Qıpçağa çatanda özünü Çingizilərin varisi hesab edən Özbək xan Dərbəndi keçərək Kür çayı sahilinə yaxınlaşdı, lakin heç nəyə nail olmayaraq geri qayıtdı. Taxta Çingiz xanın oğlu Tuli xanın nəslindən olan Arpa xan çıxdı. Arpa xan Hülakülərlə əlaqəsini möhkəmləndirmək üçün Olcaytu Hülakünün əvvəllər əmir Çobanla nikahda olan qızı Satıbəylə evləndi. Arpa xanın hakimiyyəti altı ay davam etdi. Altıncı Elxan Baydu xan Hülakünün nəslindən olan Musa xan taxta oturaraq, çox fikirləşmədən Arpa xanı edam etdirdi. Dörd aydan sonra Musa xan da Şeyx Həsən Küçük tərəfindən devrildi, edam edildi və Hülakü xanın oğlu Məngu Teymurun nəslindən olan Məhəmməd xan yeni sultan oldu. O, iki il hökmdarlıq etdi, lakin o da devrildi və edam olundu. Yaranan vəziyyətdə Çobanın nəslindən olan, Şeyx Həsənin (Həsən Küçük) başçılıq etdiyi əmirlər feodal müharibələrinin ən fəal iştirakçıları idi. 1338-ci ilin iyun ayında Məhəmməd xanın devrilməsi nəticəsində Şeyx Həsən Küçük babası Çobanın dul arvadı Satıbəyi Azərbaycanın hökmdarı elan edir. Təbrizdə doğulan Satıbəy hülakü Olcaytu xanın qızı və hülakü Əbu Səidin doğma bacısı idi. Bunlar zahiri amillər idi. Mövcud halda Satıbəyin sultan elan edilməsinin əsas səbəbi onun Çobanilər sülaləsinə aid olması idi. O, Əbu Səidin dövründə Azərbaycanda real hökmdarlıq etmiş Əmir Çobanın arvadı olmuşdu. Satıbəyin 9 aya yaxın davam edən hökmdarlığı yalnız oyun idi. Həsən Küçük Çobaninin düşməni Həsən Bozorg Cəlairi Çobanilərlə saziş bağlayaraq taxta Toğa Teymurun oturdulmasını təklif edir, ona isə hakimiyyətdə möhkəmlənmək nəsim olmur. Həsən Küçük hökmdar taxtına Çingizi Cahan Teymurun oturdulması təklifi ilə daha bir cəhd etdi. Buna cavab olaraq Çobani Həsən Bozorg Satıbəyi devirərək Hülakü xanın oğlu Yoşmutun nəslindən olan Süleymanı sultan elan etdi və onu elə həmin Satıbəylə evlənməyə məcbur etdi. 1344-cü ildə Süleyman xan devrildi. Azərbaycanda hakimiyyətə Çobanilər gəldi, onlar "... Marağadan Sultaniyyə və Həmədanadək bütün ərazini dağıtdılar ki, o yerlər abad qalmasın və qoşun bu biri tərəfə keçə bilməsin". Azərbaycanı və İraqı-Əcəmi (keçmiş Midiya) aclıq bürüdü. Təbrizin əhalisi çobani əmirləri ilə döyüşə başladı və onlar şəhərdən çıxmağa cəhd etdilər. Bu zaman təbrizlilər küçələrə və bağlara ağaclar tökərək yolu bağladılar, xəndəkləri su ilə doldurdular. Döyüş bir-iki gün davam etdi. Nəhayət, [Məlik Əşrəf və Yağı Baqdi] şəhəri ələ keçirdilər və öldürməyə, talan etməyə başladılar (Əhəri). Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhəri "Şeyx Üveysin tarixi" əsərində Məlik Əşrəf, onun fəaliyyəti və süqutu barədə belə məlumat verir: "Hakimiyyətə Məlik Əşrəf gəldi və Azərbaycan və Aran müliklərində ədalətsizlik törətməyə başladı... hədsiz amansızlıq göstərdi... xalqın əmlakını zorla qoparıb öz xəzinəsini doldurdu... O, yüz minlərlə ac canavarı Azərbaycan və Arana buraxdı. Onlar istədikləri hər şeyi etdilər və xalqı ümitsiz vəziyyətə çatdırdılar. Bütün sakinlər doğma yerləri tərk etdilər... İnsanlar ümitsizliyə qapıldılar və ölüm istədilər. O, dünyada bir dirhəm də olsun qızıl saxlamadı və hər şeyi zorla və ədalətsizliklə topladı". Bu zaman Cuçi ulusunda Canıbəy Çingizi hakimiyyətə gəldi. "Onun hakimiyyəti günlərində böyük dövlət çiçəklənirdi və Təbrizin, Sərabın, Ərdəbilin, Baylakanın, Bərdənin və Naxçıvanın

Əbu Səidin ölümündən sonra və Şeyx Üveys Cəlairinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər Azərbaycanda 23 qanlı il keçdi.

Bu zaman ərzində səkkiz şahzadə hökmdar elan olundu. Sonra devrildilər və edama məruz qaldılar.

görməli adamları Məlik Əşrəfin sıxışdırması ucbatından ora [Canibəyin yanına] gədirdilər”. “Zeynəddin tərəfindən tərtib edilmiş Tarixi-quzidenin davamından” adlı əsərdə Canibəyin 24 dekabr 1356-cı ildə Azərbaycana gəlməsi barədə mətn vardır: “...Məlik Əşrəfin torpaqlarında qanunsuzluq son həddə çatanda adamlar vətəni tərk etməyə başladılar: Xoca Şeyx Gənci Şiraza yollandı, oradan isə Suriyaya getdi və orada möhtəşəm hücrələr və xanəqahlar tikdi; xoca Sədrəddin Ərdəbili Çilana yollandı, qazi Mühiddin Berdai isə Saray Bərkəyə gedib orada vaizliklə məşğul oldu və məşhurlaşdı. Mərhum hökmdar Canibəy xan onun moizələrində (xütbələrində) iştirak edirdi. Bir dəfə hökmdar onun xütbəsində iştirak edən zaman Mühiddin Berdai Təbriz haqqında, Məlik Əşrəf haqqında və onun adamları sıxışdırması barədə danışdı; o bütün olanları elə təsvir etdi ki, yığıncaqda iştirak edənlər hönkürdülər, hökmdar isə ağladı. Mühiddin dedi ki, hökmdara Məlik Əşrəfin şərini aradan qaldırmaq imkanı verilmişdir; əgər o buna laqeyd yanaşarsa və Yaradanın ona əmanət etdiyi adamları onun [Məlik Əşrəfin] vəhşiliklərindən azad etməsə, o zaman Uca Tanrı qiyamət günü hökmdardan hesabat istəyəcək və o da buna görə cavab verməli olacaq. O bu barədə o qədər qızgıncasına və ısrarla danışdı ki, Canibəy Təbrizə getmək niyyətində olduğunu bildirdi və əmirlərə bir ay müddətində 100 түмән (1 түмән – 10 minə bərabərdir) əsgər hazırlamağı əmr etdi”. Bir ay müddətində qoşun toplandı və hazırlandı – hökmdar yürüşə çıxdı. 1357-ci ilin dekabrında hökmdar Canibəy Dərbəndə gəldi. O, Ağdama yaxınlaşanda xalq [onu] qarşılamağa çıxdı. Canibəy xan Bərzəndi keçdi və Pişkin түмənində/vilayətinə yaxınlaşdı. Məlik Əşrəf qaçmaq istəyirdi, lakin “adamlar ona nifrət edirdilər və ümitsizliyə qapılmışdılar. Onlar əmirin xilas olmasını istəmirdilər və ondan xahiş etdilər ki, qaçmaq barədə düşünməsin... ona sona qədər döyüşməyi təklif etdilər!” Qarşıdurma onunla nəticələndi ki, “bir neçə gündən sonra Məlik Əşrəfi ələ keçirib Təbrizə gətirdilər. 13 il ərzində zülm etməklə və zorla topladığı xəzinə və sərvətdən onun sərençəmində iki dirhəm də qalmamışdı [Əhəri]. “Məlik Əşrəf Təbrizə gətiriləndə küçədəki adamlar evlərin damından onun [Məlik Əşrəfin] başına kül tökür və onu hər cür təhqir edirdilər”. Bundan sonra onu hökmdar Canibəyin yanına gətirdilər, o soruşdu: “Nə üçün bu dövləti talan etdin?” O cavab verdi: “Bunu mənim sözümlə eşitməyən nöqərlər etdilər”. Canibəy ətrafda-kıların təkidi ilə Məlik Əşrəfi edam etdirdi. Təbriz sakinləri sevindilər və Məlik Əşrəfi öldürən adamlara bolluca hədiyyə verdilər (Zeynəddin). Onu ələ keçirib edam etdilər, Azərbaycanın canişini – hökmdarı isə Canibəyin oğlu Berdibəy elan edildi. Berdibəyin hökmdarlığı iki ay da davam etmədi. Onun atası Canibəy Dərbəndi keçəndə xəstələnmiş və vəfat etmişdi. Berdibəy bu barədə eşidən kimi ona etibar edilmiş hakimiyyətdən əl çəkərək öz ölkəsinə qayıtmışdı. Əl-Əşrəfin bundan istifadə edən əyanı Əxicuq Təbrizə gəlmiş, Əşrəfiləri ətrafına toplamış və özünü Azərbaycan sultanı elan edərək hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Tarixçilər tarixin bu dövrünü ömrü bir il davam edən “Əxicuq qiyamı” adlandırırlar. Əxicuq Azərbaycanı Əşrəfilər arasında bölüşdürdü və onların hərəsinə bir vilayət verdi. Şirvan hökmdarı Kavus Əxicuğun əleyhinə çıxış etdi. Hökmdarın Kürün hər iki sahilində vuruşan döyüşçüləri Qarabağa qədər gedib çıxdılar. Onlar Araz çayı üzərindəki körpüdə barışıq müqaviləsi bağladılar. Kavus Şirvana qayıtdı. Əxicuq Qarabağa getdi. Ona qarşı Şeyx Üveys Cəlairi çıxış etdi. Əxicuq devrildi. Azərbaycan tarixində yeni dövr başladı.

Cəlairilərin nəzarət etdiyi ərazi Hülakülərə nisbətən az olmuşdur. Şimalda Dərbənd şəhərinədək, cənubda İraqi-Əcəm/Cibal (keçmiş Midiya), İraqi-Ərəb, Fars və başqaları da daxil olmaqla Fars körfəzinədək sərhədlər dəyişməz olaraq qalmışdır. Şərqdə Müzəffərilər əmirliyi, qərbdə Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu sülalələrinin nəzarət etdikləri iki qonşu ərazi olmuşdur. Armeniya Aralıq dənizinin sahilində yerləşirdi. Cəlairilər dövlətinin metropoliyası Azərbaycan, paytaxtı isə Təbriz şəhəri olmuşdur.

Cəlairilər sülaləsinin hökmranlığı – bölgenin hegemonu. Azərbaycan – metropoliya (1356–1385, 1408–1410-cu illər)

1359-cu ilin sentyabrında Əxicuq devrilir. Azərbaycanda hakimiyyətə cəlairi Şeyx Üveys gəlir. Patrick Wing Cəlairilərin hakimiyyətə gəlişini bu şəkildə müəyyənləşdirir: “1360-cı ildə Sultan Şeyx Üveys Azərbaycanı öz nəzarəti altına götürdü, bu, Hülakülər imperiyasının qərb bölgəsindəki torpaqları üzərində Cəlairilərin idarəçiliyinin möhkəmlənməsində ilk addım oldu. Şeyx Üveysin anası Dilşad xatunun Hülakü xanın nəslindən olmasına əsaslanaraq, Cəlairilərin hakimiyyətə gəlişinin siyasi əsası onların Hülakülər sülaləsinin bir qolu kimi tanınması olmuşdur. Azərbaycanda və İraqi-Əcəmdə Hülakülər hakimiyyətini irsən alan sülalələr sırasında ən sabiti Cəlairilər olmuşdur. Şeyx Üveysin hakimiyyəti dövründə dövlətin güclənməsi, təsərrüfatın canlanması baş verir. Şeyx Üveysin varisi olan oğlu Sultan Hüseyin vəfatından sonra, 1382-ci ildə Cəlairilər dövləti onun digər iki oğlu arasında bölüşdürüldü: Sultan Əhməd Cəlair Azərbaycanda və İraqi-ərəbdə, onun qardaşı Bəyazid isə İraqi-Əcəmdə hökmdarlıq edir. 1385-ci ildə Qızıl Orda hökmdarı Toxtamış bölgəyə soxulur, ölkəni talan edərək özü ilə 200 min əsir aparır. Cəlairilər hakimiyyətdə qalmağa nail olurlar. Təxminən bir ildən sonra ölkəyə Teymur hücum edir. Cəlairi əmirlərindən bir qismi Əlincə qalasına (müasir Naxçıvan), digər qismi isə Bağdada qaçır. Teymur Əlincəni almağa cəhd edir, lakin Toxtamışın Səmərqəndə təcavüzü xəbərini alaraq Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olur. Alınmaz Əlincə qalasına geri çəkilən Cəlairi əmirləri Teymura qarşı mübarizəni davam etdirirlər. Cəlairilər sülaləsinin Azərbaycanda, onların müttəfiqləri Qaraqoyunluların isə Van gölü ətrafındakı bölgədə hakimiyyətləri arasındakı əlaqə pozulmuşdu. Hər iki sülalə hakimiyyətdən kənarlaşdırılmışdı. Əhməd Cəlair və onun müttəfiqi Qara Yusif Qaraqoyunlu 1402-ci ildə hakimiyyəti itirdikdən sonra əvvəlcə birlikdə Osmanlıların yanına, sonra isə Misirə qaçdılar. Əmir Teymurun vəfatından sonra (1405-ci il) müttəfiqlər ruhlandılar və hakimiyyətə qayıtmağa qərar verdilər. 1408-ci ildə Teymurun varisləri ilə Qara Yusif Qaraqoyunlunun və Sultan Əhməd Cəlairinin birləşmiş qoşunları arasında döyüş baş verdi, bu döyüşdə Teymurilər məğlubiyyətə uğradılar, Teymurun oğlu Miranşah isə həlak oldu. Qələbədən sonra Qara Yusif Qaraqoyunlu və Sultan Əhməd Cəlairinin müttəfiqləri və qohumları arasında hələ Qahirədə mühacir olarkən başlanan parçalanma baş verdi. Qahirədə Qara Yusif Qaraqoyunlunun Pir Budaq adlı oğlu doğulmuş və Sultan Əhməd Cəlairi onu oğulluğa götürmüşdü. Onlar razılaşma müqaviləsi bağlamışdılar ki, hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Təbrizlə birlikdə Pir Budaq Qaraqoyunluya, Bağdadla İraq isə Sultan Əhməd Cəlairə mənsub olacaq və onlar bir-birilərinin işinə qarışmayacaqlar. Göstərilən müqavilə Qaraqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətə hərbi çevrilişlə deyil, müqavilə öhdəlikləri

nəticəsində gəldiyini qəbul etməyə imkan verir. Nəticədə əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsasən Qaraqoyunlu sülaləsi paytaxtı Təbrizdə olan Azərbaycanın hökmdarı olmuş, Cəlairilər isə paytaxtı Bağdadda olan İraqi-Ərəblə kifayətlənmişdilər. Sonralar Sultan Əhməd etdiyinə pəşman olmuş və verdiyi andı pozaraq Azərbaycanı qaytarmağa cəhd göstərmiş, lakin məğlub olaraq edam edilmişdir. Azərbaycanda real

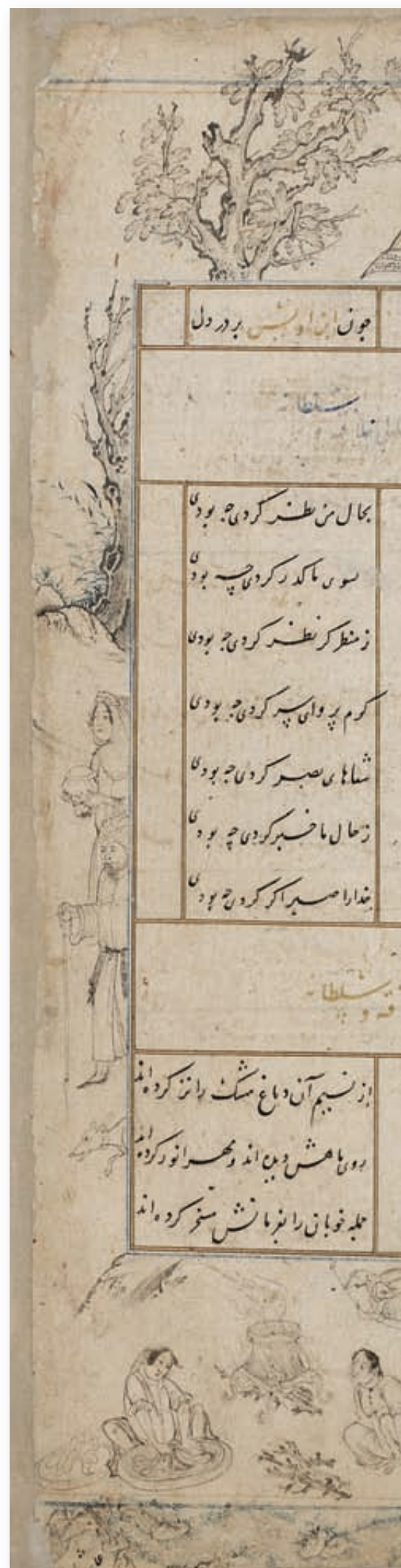
hakimiyyətdən məhrum olan Cəlairilər onu geri qaytarmaq ümidlərini də itirmişdilər.

Şeyx Üveys Cəlairi ana xətti ilə Hülakülərə qohumluğuna əsaslanaraq Azərbaycanda hakimiyyətə gəldi, onun oğlu Sultan Əhməd isə hakimiyyəti könüllü olaraq övladlığa götürdüyü, Qaraqoyunlu sülaləsindən olan oğluna verdi.

Cəlairilər sülaləsinin etnik dəyərləri (1340-1410-cu illər)

Müasir elmdə Cəlairilər haqqında danışarkən onları, adətən, “türkləşdirilmiş monqollar” adlandırırlar. İlk mənbələrlə tanışlıq Cəlairilərin belə qiymətləndirilməsini təkzib edir. F.Rəşidəddin dörd qrup türk tayfasının olması barədə məlumat verir. Birinci qrupa o, Oğuz xandan törəmiş 24 türk tayfasını aid edir. İkinci qrup “hazırda “monqollar” adlandırılan, lakin qədim zamanlarda hər birinin ayrılıqda xüsusi ləqəbi və adı olan türk tayfalarıdır...” “Üçüncü qrup əvvəlki fəsildə xatırladılan türk tayfaları ilə və monqol tayfaları ilə böyük bağlılığı və qohumluğu olmayan, lakin tiplərinə və dillərinə görə onlara yaxın olan türk tayfalarıdır”. Dördüncü qrup “qədimdən “monqollar” adı daşıyan türk tayfalarıdır, onlardan bir çox tayfalar yaranmışdır”. Bu təsnifata görə Cəlairiləri ikinci qrupa aid etmək olar, yəni onlar F.Rəşidəddinə görə, “hazırda monqollar adlandırılan türk tayfalarıdır”. F.Rəşidəddin onları başqalarından öyrəndiyi məlumatlara görə tanıyırdı, o, Cəlairilərin müasiri idi. Belə çıxır ki, onlar Hülakülərin hökmranlığınadək çoxdan türkləşmişdilər. Cəlairilər sonralar Qacarlar tayfa ittifaqının əsasını təşkil etmişlər. Yeri gəlmişkən, sunit tayfası nümayəndələri də bu qrupa aiddir. Rəşidəddin qeyd edir ki, sunit tayfasında çoxlu əmir var idi. Çingiz xanın zamanında onun silahdaşını (kurçı) sunit tayfasının nümayəndəsi Cormaqun olmuşdur. Çingiz xanın vəfatından sonra Cormaqun (Çormaqan, Şormakan) “dörd onminlik qoşun dəstəsinin ləşkər-taması təyin edilmiş və bu tərəfə göndərilmişdir”. Yeni ərazilərdə “ləşkər-tama” vali vəzifəsini təmsil edirdi ki, o özündə eyni zamanda hərbi və mülki hakimiyyəti birləşdirirdi. Paytaxtı Gəncə olan Azərbaycanda Curmakanın (Çormakanın, Şormakanın) ləşkər-tama vəzifəsində fəaliyyəti Hülakülər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Əbul Qazi bildirir ki, Cəlairilər tayfası 70 min çadırdan ibarət idi. Çingiz xanın zamanında bu sülalənin əcdadı görkəmli bəylərdən biri olmuşdur. Nəticədə Cəlairilər Hülakü xan, Keyxatu xan, Olcaytu xan, Əbu Səid zamanında yüksək vəzifələr tutmuşlar. Onlar noyon, ulus bəyi və hətta kaan titulu daşıyırdılar. Hakim sülalə olmaqla Cəlairilər “sultan” titulu daşıyırdılar. Bütün bunlarla bərabər, Cəlairilər sülaləsinin hökmranlığını onlara məxsus ölkə üçün səmərəli hesab etmək olmaz. Ən başlanğıcda Cəlairilərin öz aralarında apardıqları arasıkəsilməz müharibələr, sonra Əhmədin Teymura və Toxtamışa qarşı mübarizəsi və nəhayət, Qaraqoyunlular sülaləsinə qarşı açdığı savaş hərbi əməliyyatlar teatrını təcəssüm etdirən bölgəyə mənfi təsir göstərmişdir. Cəlairilər dövləti Teymur tərəfindən işğal edilmişdir, onun ölümündən sonra Cəlairilər Qaraqoyunlularla yeni ittifaqları sayəsində öz hakimiyyətlərini bərpa etməyi bacarmışlar, lakin elə həmin sülalə onların dövlətini qəti olaraq məhv etmişdir. Cəlairi Şeyx Üveys yaradıcı cəmiyyətin hamisi və türk özünüdərkinin ifadəçisi olmuşdur. Böyük Azərbaycan musiqiçisi Əbdülqədir Marağalı öz fəaliyyətini Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysin hamiliyi altında inkişaf etdirmişdir. Marağalı öz tərcümeyi-halında Şeyx Üveysi “sahib-giran”, dünyaya ədalət, yaxşılıq və səxavət paylayan “padşah” kimi xatırlayır. Miryaniyə mədrəsəsinin girişində Şeyx Üveysin “dünyada ədaləti yayan” rolunu təsdiq edən yazı qorunub saxlanmışdır (Naşir əl-əddl əl-atlam). Cəlairilərin təşəbbüsü ilə tikilən Miryaniyə mədrəsəsinin mezbərinin sol tərəfində Şeyx Üveysi “ərəblərə və türklərə mərhəmət dincliyi bağışlayan” olaraq səciyyə edən yazı vardır (Sahibdhayl əl-rəhma’ ala-al-a’rab v-əl-Atrak).

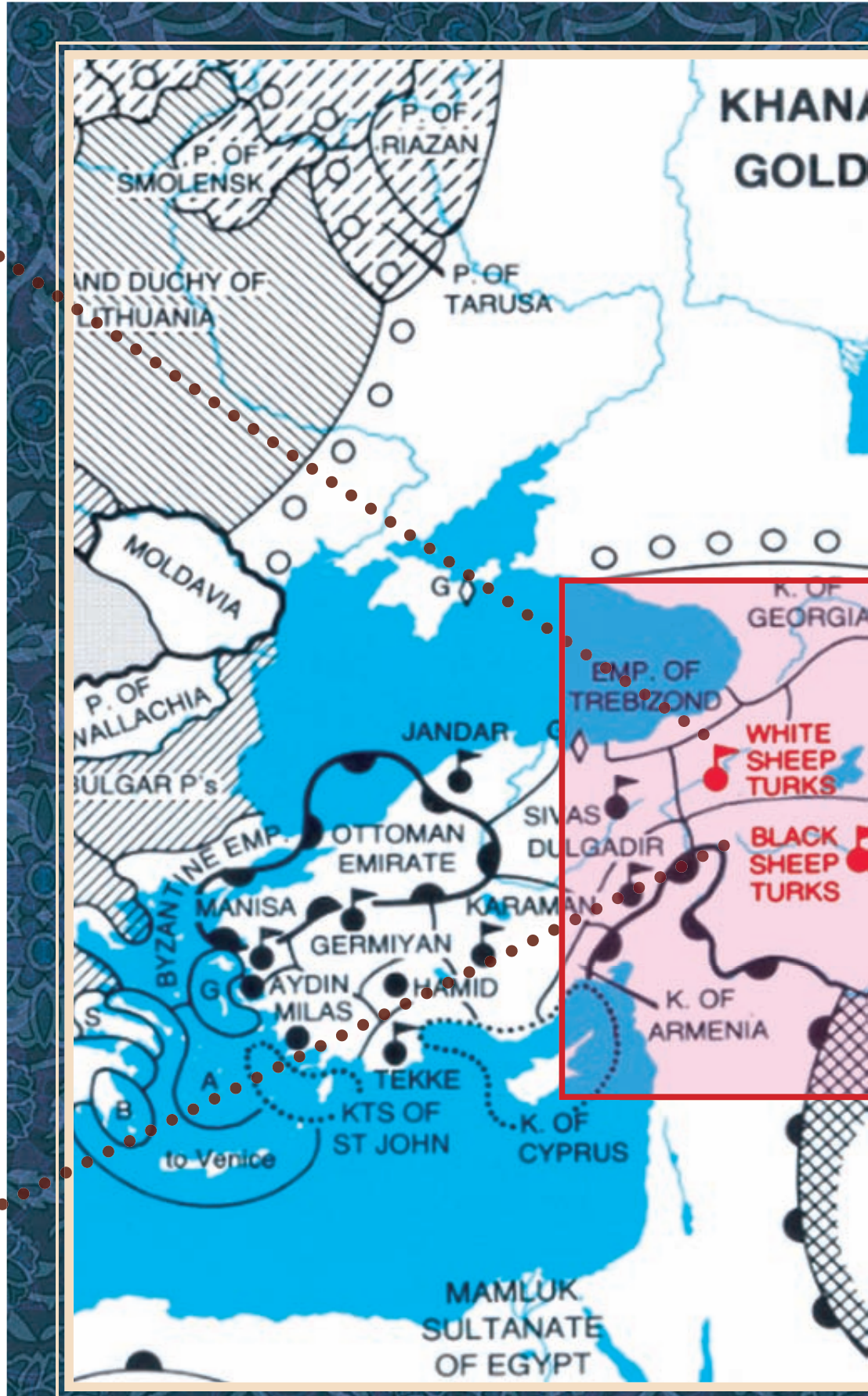
Cəlairilər dövründə ədəbiyyat, rəssamlıq, musiqi

XIV əsrin 70-ci illərinin əvvəlində Əbdülqədir Marağalı hökmdar-sultan Üveys Cəlairinin məclisində iştirak etmək üçün dəvət edilmişdi. O bu zaman mərcə girmiş və nəinki 100 000 qızıl dinar udmuş, həm də yaratdığı musiqi əsərlərinə (muğam silsiləsinə) görə Hacı Rizvanşah ibn Zəkiyə-Təbrizinin qızı ilə evlənmişdi. İstedadlı musiqişünas Əbdülqədir Marağalı musiqi sənətinin mahiyyətini, əsərlərin inkişaf və qurulma qanunauyğunluqlarını anlamağa çalışırdı. Tədqiqatçı A.Markov sonuncu cəlairili Sultan Əhməd haqqında yazır: “Əhməd hadisələrlə dolu hökmranlığı ərzində göstərdiyi şəxsi cəsarəti, qeyri-adi enerjisi və güclü xarakteri ilə yanaşı, həm də Cəlairilər sülaləsinin bütün nümayəndələrinə xas olan poeziyaya sevgisi ilə də tanınırdı, musiqiyə gəlincə, özü də musiqiçi idi. Əhmədin sarayında çoxlu rəssam və şair vardı”. Cənnabi məlumat verir: “Əhməd özünün ağılı və düşüncəsi ilə xoşagələn idi... onun yanında bütün elmlər üzrə alimlər vardı: məsələn, astronomiya, musiqi, ox və kaman düzəldilməsi sənəti üzrə”. Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd həmçinin Nəsimi, Həsənoğlu, Həqiqi (Cahanşah Qaraqoyunlu), Qazi Bürhanəddinlə yanaşı, ilk Azərbaycan şairlərindən biri hesab olunur. Cəlairilər sülaləsinin irsi onun dövrünün mədəni hadisələri ilə sıx bağlıdır, bu zaman onların proseslərdə bədii himayədar kimi çıxış etdikləri ədəbiyyatda və rəssamlıqda (nəqqaşlıqda) mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Cəlairilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü sonrakı rəssamlıq məktəblərinin əsas elementlərinin işlənilib-hazırlandığı dövr kimi səciyyəvilirdi. Şreder təbiətin rəssamın predmeti olmadığı çox əvvəlki rəsmlərdən fərqli olaraq, böyük bir sistem kimi üslublaşdırılmış, təbiətin yenilikçi təsviri ilə səciyyələnən Cəlairi sülaləsi dövrünün rəssamlıq üslubunu təsvir etmişdir. Cəlairi rəsmlərində əlvan rənglər təqdim olunur, mətnin sətirli rəsmi özünə birləşir və bir qayda olaraq, öz süjetləri kimi epik əsərləri deyil, romantik poeziyanı götürür. Debora Klimburq-Solter Cəlairilər dövrü rəsmlərinin əsas yenilikləri arasında şəklin haşiyələrdə genişlənməsini, eləcə də haşiyələrdə rəsmlərin istifadəsini təyin etmişdir. Kristian Qruber iddia edir ki, XIV əsrdə rəssamlıq “məktəb”ləri hələ formalaşmaqda idi, alimlər məktəbləri müzakirə etdikləri zaman müəyyən sülalə hamisinə xidmət edən bir və ya iki şəxsin işinə istinad edirdilər.

Ağqoyunlular – ilk dəfə 1340-cı ildə Bizans salnaməsində xatırladılan türk tayfaları ittifaqıdır. Hülakülər sülaləsi hökmranlığı dövrünün sonunda, XIV əsrin ortalarında Ağqoyunlu oğuz tayfaları ölkənin qərb ucqarlarında yerləşmişdi. 1389-cu ildə sülalədə hakimiyyət Qara Osmanın əlinə keçdi. Məhz o, Diyarbəkir ətrafında (müasir Türkiyənin şərqində olan Dəclə çayının yuxarı hissələrində), Azərbaycanla qonşuluqda yerləşən Ağqoyunlu dövlətinin real yaradıcısı hesab olunur. Qara Osmanın hakimiyyəti illərində tayfalar ittifaqı nəzarət etdiyi ərazini xeyli genişləndirdi. Qara Osmanın vəfatından sonra Uzun Həsən Azərbaycana idarə edən iki yaxın qonşunun: Osmanlı imperiyası və Qaraqoyunlu sülaləsinin düşmənçiliyi şəraitində sülalə hakimiyyətinə gəldi. 1467-ci ildə Azərbaycanın Qaraqoyunlu sülaləsindən olan hökmdarı Cahanşah Uzun Həsənin artan rolunu hiss edərək onunla müharibəyə başlayır və məğlub olur. Azərbaycanda hakimiyyət Ağqoyunlular sülaləsinə keçir.

Qaraqoyunlular hələ Hülakülər sülaləsinin idarəçiliyi başlananadək bölgəyə yerləşən türk tayfaları birliyidir. Hülakülər sülaləsinin süqutu zamanı Qaraqoyunlular sülaləsi eyniadlı oğuz tayfaları ittifaqının hakim tayfası idi, onun qərargahı Van və Urmiya gölləri bölgəsində yerləşirdi. Teymur tərəfindən Azərbaycanın işğalı zamanı ölkəni idarə edən Cəlairilərin və onların qərb qonşuları olan Qaraqoyunlu sülalələrinin başçıları, Teymurla mübarizəni davam etdirməkdənsə, birgə mühacirəti üstün tutdular. Qaraqoyunlu sülaləsinin başçısı Qara Yusif Cəlairili Sultan Əhmədlə birlikdə Teymurun vəfatından sonra onun oğlu Miranşaha qarşı çıxış etdi və qalib gəldi. Hər ikisi Teymur ordusundan qaçıb Qahirədə məcburi mühacirətdə olduqları dövrdə Sultan Əhməd Cəlairi və Qara Yusif Qaraqoyunlu arasında bağlanan nüfuz dairəsinin bölünməsi haqqında saziş nəticəsində 1410-cu ildə Qaraqoyunlular sülaləsi Azərbaycanda hökmdar olmaq hüququ qazandı.

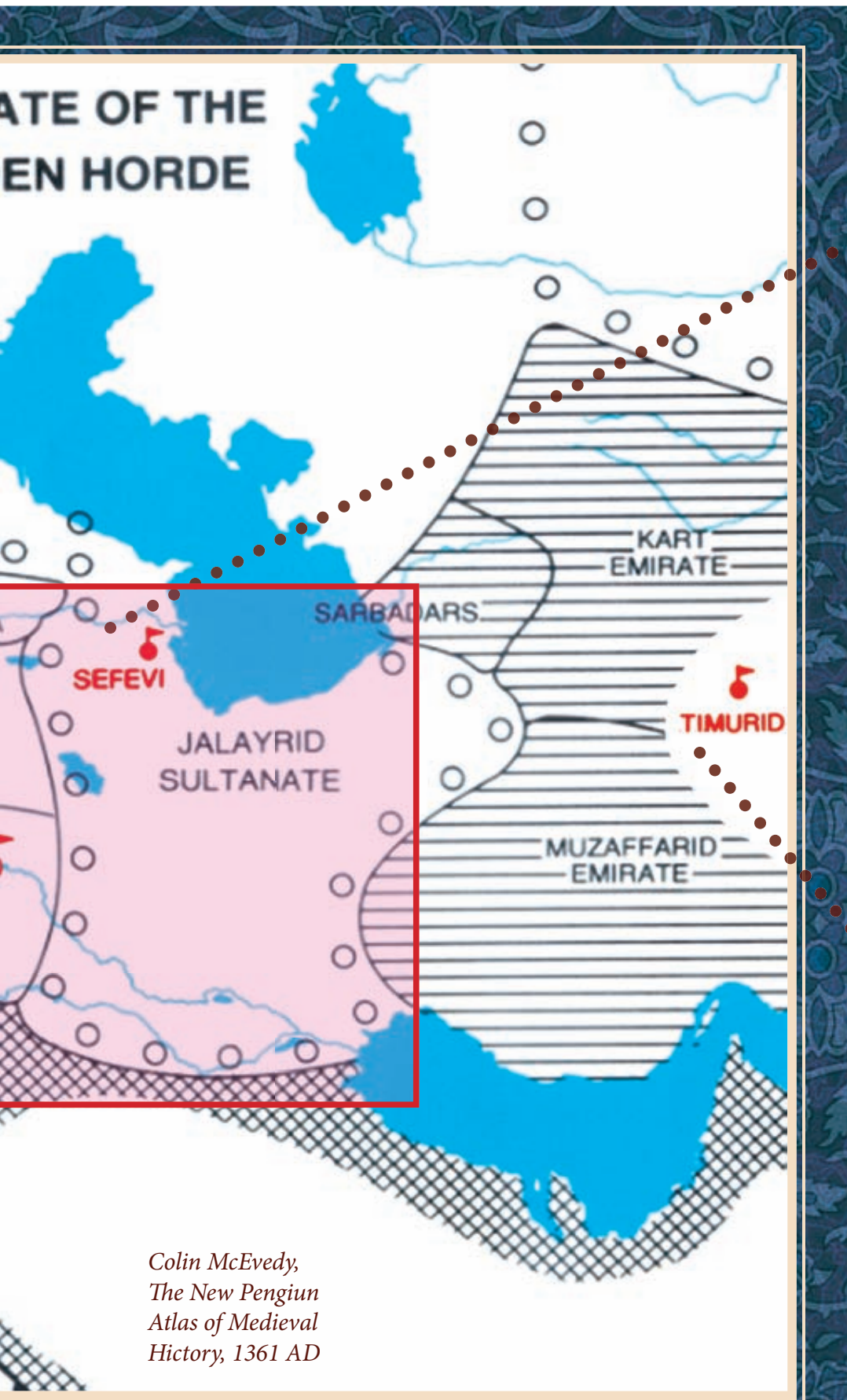
Cəlairilər sülaləsindən sonra

Xəritədə Cəlairilərdən sonra Azərbaycanın aşağıdakı hökmdar sülalələri təqdim edilmişdir: Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilər, onlar Azərbaycanla bilavasitə qonşuluqda, Hülakülər sülaləsi tərəfindən əsas qoyulmuş imperiyanın ərazisində formalaşmış, bir-birinə yad olmayan tayfalar idi. Cəlairi sülalə-

Azərbaycanı kim idarə etmişdir?

Colin McEvedy,
The New Penguin
Atlas of Medieval
History, 1361 AD

si ilə yalnız Hülakülərlə qohumluq bağları əsasında hakimiyyət hüququna malik olmaq ənənəsi sona çatır. Növbəti sülalələr öz hakimiyyət hüquqlarını tarixi proseslərin məntiqinə əsaslanmaqla sübut edir. Azərbaycanın yaxınlığında formalaşan və tarixi Turanın bərpa edilməsi prinsipini rəhbər tutan Teymurilər sülaləsi istisnaqlıq təşkil edir.

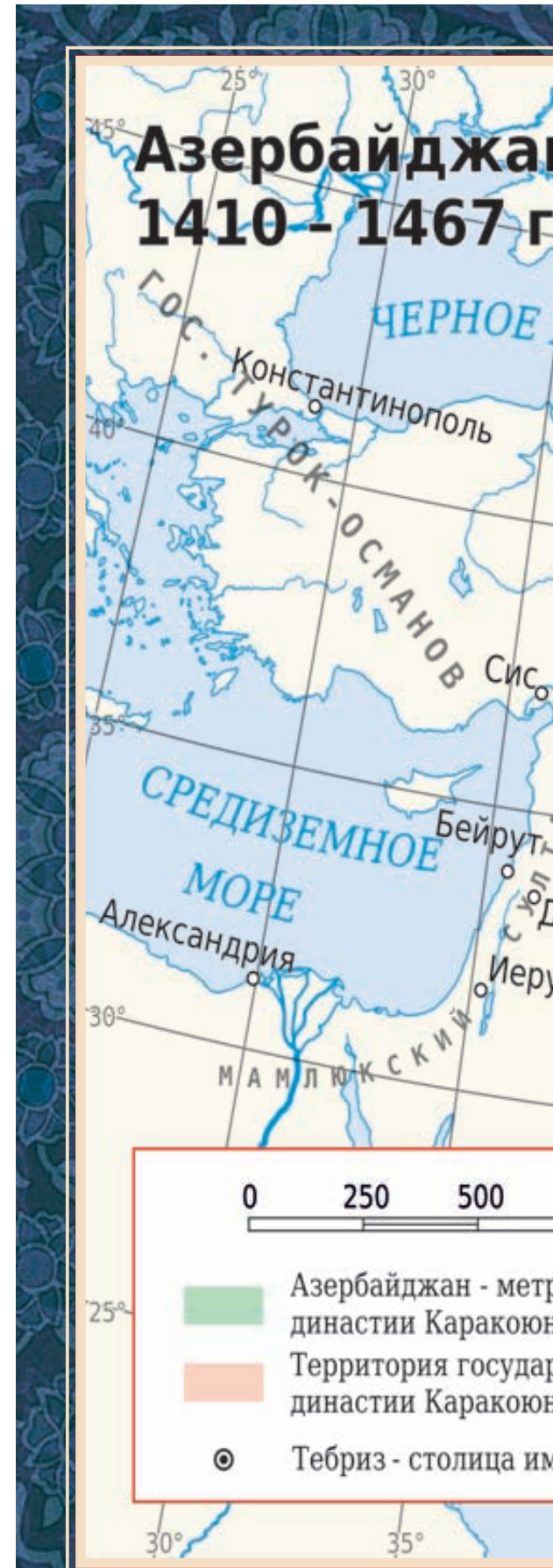
Səfəvilər hələ Hülakülər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə sülalə kimi formalaşmağa başlamışdılar. Özlərinin birbaşa sələfləri Cəlairilərdən, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlulardan fərqli olaraq, onlar qonşuluqda deyil, bilavasitə Azərbaycan paytaxtının hüdudlarında formalaşdılar. Səfəvilər hələ XIV əsrdə Azərbaycanın Ərdəbil bölgəsində hakim idilər. Şah I İsmayılın əcdadlarından hökmdar taxt-tacına ilk namizəd onun babası Cüneyd idi, o, silahlı yolla Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdi, lakin döyüş əməliyyatlarının gedişində həlak oldu. Nəticədə onun oğlu Heydər eyni şeyi etməyə cəhd etdi, lakin o da həlak oldu. Heydərin ölümündən sonra onun iki oğlu: Sultan Əli və İbrahim Mirzə də həlak olur, sağ qalan üçüncü oğlu – gənc İsmayıl əcdadlarının ənənəsini davam etdirərək yenidən ordu ilə Şirvana yürüş edir. Döyüş əməliyyatlarının ən qızgın vaxtında İsmayıl Azərbaycan hökmdarı taxtı uğrunda mübarizə aparmağı qərara alır və uğur qazanır.

Teymur. Elmə “1391-ci il Teymur yazısı” adı ilə məlum olan lövhədə (Qazaxıstanın Karaqanda vilayətinin Ulıtau rayonunda Altınşokı təpəliyinin zirvəsində, Ulıtau dağında yerləşir) türk-uyğur əlifbasından, türk/çağatay dilindən, türk təqvimindən istifadə edilir, ölkə isə “Turan sultanlığı” adlandırılır. Azərbaycanın Teymur tərəfindən ələ keçirilməsi onun Azərbaycanı tarixi Turanın mühüm hissəsi hesab etməsi ilə əvvəlcədən müəyyən edilmişdi. Ona görə də o, bölgənin metropoliyası kimi Azərbaycanı seçmişdi: “Bütün Azərbaycan ölkəsi, İstanbula qədər Rum və Misirə qədər Suriya da daxil olmaqla, Miranşahın hakimiyyəti altında olacaq. İraqda və Farsda olan şahzadələr isə onun sözlərinə tabe olacaq və onun qurultaylarında iştirak edəcəklər”. Dağıntılara və yüz minlərlə adamın ölməsinə görə məsuliyyəti Teymurun üzərindən götürmək olmaz, lakin deyilməlidir ki, o, əvvəlcədən tərtib edilmiş plana görə, tərk edilən “Qarabağa yönəldilmiş Beyləqan”ın bərpası və Araz çayından Beyləqanadək kanalın tikintisi üzrə qısa müddət ərzində bir sıra qəti tədbirlər həyata keçirdi (Əli Yəzdi).

Azərbaycan Urmiya gölündən Dərbənd şəhərinədək olan ərazini əhatə edir. Cənubda Qaraqoyunlular sülaləsi İraqi-Əcəmə (keçmiş Midiya), Farsa, Kirmana, Xuzistana, İraqi-Ərəbə nəzarət edir. Şirvan vassal hesab olunur. Qərbdə Ağqoyunlular sülaləsinin torpaqları və güclənən türk-osman dövləti ilə həmsərhəddir. Xəritədə Qaraqoyunlular sülaləsinin işğalçı yürüşlərinin əsas istiqamətləri göstərilmişdir. Dövlətin metropoliyası Azərbaycan, paytaxtı Azərbaycan şəhəri Təbrizdir.

**Qaraqoyunlular sülaləsinin
hakimiyyəti – bölgə hegemonu.
Azərbaycan metropoliyadır
(1410-1467-ci illər)**

Qaraqoyunlular sülaləsinin rəhbərlərindən biri Bayram Xoca bəy Azərbaycan Cəlairi hökmdarı Sultan Şeyx Üveysin (1356-1374-cü illər) əmiri olmuşdur. Onun oğlu Qara Məhəmməd Şeyx Üveys Cəlairinin qızı ilə evlənmiş, bununla da sülalə əsasında siyasi ittifaq yaratmışdır. Qaraqoyunlu və Cəlairi sülalələrinin hakim tayfaları arasında saziş bağlanmışdır, bu sazişə görə Sultan Əhməd Cəlairi paytaxtı Bağdad olan İraqi-Ərəbdə hakimiyyətlə kifayətlənməli, Qara Yusif isə Azərbaycanda taxta çıxmalı idi. Teymurun ölümündən sonra Qaraqoyunlular bu müqavilənin müddəalarını reallaşdırdı, Cəlairilər isə peşman oldular. Cəlairi Sultan Əhməd silahlı yolla Azərbaycanı geri qaytarmağa cəhd etdi, lakin məğlub olub Qara Yusif tərəfindən edam edildi. 1438-ci ildə Cahanşah Qaraqoyunlu Azərbaycanın hökmdarı oldu və 29 il hökmdarlıq etdi (1438-1467-ci illər). Hakimiyyətinin başlanğıcında o özünü Teymurun nəvəsi Şahruxun vassalı kimi tanıtdı, onun ölümündən sonra (1447-ci il) isə müstəqil hökmdar kimi Qaraqoyunlu hökmdarları arasında ilk dəfə “sultan” və “xaqan” titulu qəbul etdi, öz adı ilə sikkələr zərb etdirməyə başladı. Tezliklə Cahanşah İraqi-Əcəmi, Xuzistanı, Farsı, Kermanı və digər yerləri işğal etdi, 1458-ci ildə isə Teymurilərin paytaxt şəhəri Heratı ələ keçirdi. Cahanşahın istila iddiaları sənəgmirdi. İki qohum və qonşu sülalənin başçıları Uzun Həsən Ağqoyunlu və Cahanşah Qaraqoyunlu arasında tarixi düşmənçilik vardı. Bu düşmənçiliyin bizə məlum olan səbəblərindən birincisi Cahanşah Qaraqoyunlu və Cahangir Ağqoyunlu arasındakı dostluq olmuşdur, buna görə Cahangirin qardaşı Uzun Həsən onu devirmiş və sülalə hakimiyyətini ələ keçirmişdir. Düşmənçiliyin ikinci səbəbi Səfəvilər sülaləsi amili olmuşdur. Cahanşah Qaraqoyunlu Səfəvilərin güclənməsindən qorxaraq onlarla düşmənçilik edirdi, Uzun Həsən isə onun əksinə olaraq, onları dəstəkləyirdi və hətta onlarla qohum olmuşdu. Bu düşmənçiliyin üçüncü səbəbi bu və ya digər sülalənin qarşılıqlı olaraq güclənməsi qorxusu idi. İskəndər Münşi onların düşmənçiliyi barədə çox yığcam surətdə yazır: “Onların arasında düşmənçilik qapıları açılmış, bir-biriylə ünsiyyət yolları isə bağlanmışdır”. 1467-ci ildə Cahanşah bu düşmənçiliyə son qoymaq üçün Ağqoyunlu sülaləsinin hakimiyyəti altında olan əraziyə hücum edir, Uzun Həsən onun qarşısına

çıxır. Nəticədə Cahanşah məğlubiyyətə uğrayır və həlak olur. Cahanşahın ölümündən sonra taxta onun oğlu Həsən Əli çıxmağa cəhd göstərdi. Lakin 1468-ci ildəki ilk vuruşma onun və qoşunun

məhvi ilə başa çatdı. Sonda məhz bu uzunmüddətli qarşıdurma Qaraqoyunlular sülaləsinin dağılmasına gətirib çıxardı. Bununla Azərbaycanda Qaraqoyunlular sülaləsinin hakimiyyət dövrü başa çatdı.

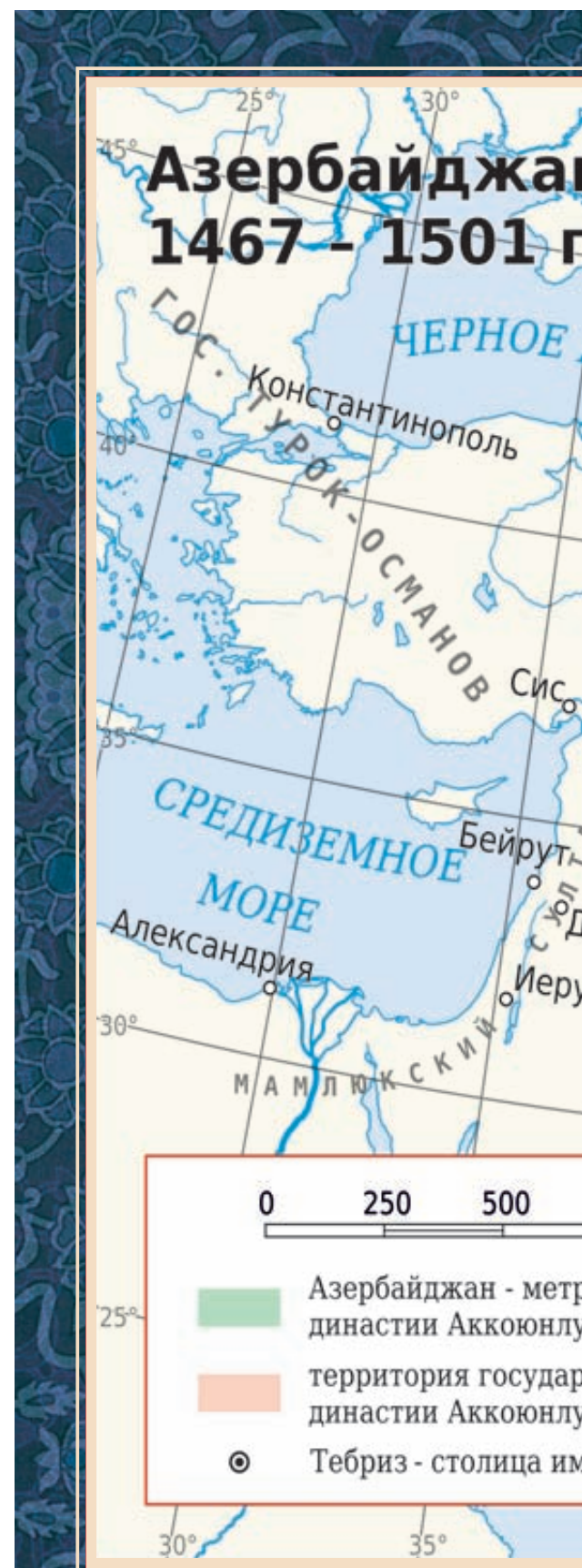

Hülakülərdən sonrakı parçalanmaya son qoyuldu. Bölgə Osmanlı və Ağqoyunlular kimi iki güclü türk dövlətindən ibarət olan geosiyasi quruluşu təcəssüm etdirir, onların qovşağında Trabzon krallığı yerləşmişdir. Əvvəlcə Qaraqoyunlular və Cəlairilər sülaləsinə məxsus olan ərazilər Ağqoyunlular imperiyasının tərkibinə daxil olur. İmperiyanın metropoliyasını Şirvan da daxil olmaqla Azərbaycan təşkil edir, paytaxt Təbriz şəhəridir. Dövlətin tərkibinə həmçinin Persiya, Armeniya, İraqi-Əcəm (Midiya) daxil olur.

**Ağqoyunlular sülaləsinin
hakimiyyəti – bölgə hegemonu.
Azərbaycan – metropoliya
(1467–1501-ci illər)**

Bu dövrün tarixçisi Sam Mirzə Səfəvi (İsmayıl Səfəvinin oğlu) “Tuhaft Sami” traktatında Ağqoyunlu tayfasının Ön Asiya bölgəsinə köçməsinə əfsanəvi türk başçısı Oğuz xanın (tarixçilər onu m.ə. VII əsrə aid edirlər) adı ilə bağlayır. Bizans salnamələrində Ağqoyunlu tayfasının başçılığı altında oğuz tayfalar ittifaqı ilk dəfə 1340-cı ildə xatırladılır. Qara Yuluq Osman Ağqoyunlu Ankara altında Osmanlı İldırım Bəyazidə qarşı Teymurun tərəfində vuruşmuş və Diyarbəkirə mükafat olaraq almışdır. Sülalə paytaxtı Təbriz olan Azərbaycanda hakimiyyətə 1467-ci ildə, Uzun Həsən Ağqoyunlunun digər oğuz sülaləsi hökmdarı Cahanşah Qaraqoyunlu və onun müttəfiqi Teymuri Əbu Səid üzərində silahlı qələbəsi nəticəsində gəlmişdir. Bu dövlət Aran və Şirvan daxil olmaqla Azərbaycan ərazisini, eləcə də, İraqi-Əcəmi (keçmiş Midiya), İraqi-Ərəbi, Farsı və digərlərini əhatə edirdi. 1490-cı ildə Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubun vəfatından sonra sülalə daxilində uzunmüddətli tayfalar arasındakı mübarizə başladı. 1499-cu ildə şahlıq iki hissəyə ayrıldı. Uzun Həsənin nəvələrindən biri Əlvənd Azərbaycan, Armeniya və Şirvanı, digər nəvəsi Məhəmməd isə Şimali Mesopotamiyanı, İraqi-Ərəbi, İraqi-Əcəmi (keçmiş Midiya) və Farsı aldı. Uzun Həsən tərəfindən əsas qoyulan şahlığa əsas təhlükəni onun ata tərəfdən səvəfi olan üçüncü nəvəsi yaradırdı. 1501-ci ildə parçalanmış və tayfalar daxili münaqişələrlə zəifləmiş Ağqoyunlular sülaləsi Uzun Həsənin digər nəvəsi İsmayıl Səfəvi tərəfindən hərbi məğlubiyyətə uğrayır.

Belə təsəvvür yaranır ki, Ağqoyunlular sülaləsi öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə çoxcəhətli siyasət aparmağa cəhd göstərmişdir. Ağqoyunluların rəhbərləri Bizans/Trapezund şahzadələri ilə evlənirdilər. Uzun Həsənin babası Venesiya şahzadəsi ilə evlənmişdi, anası Trapezund imperatoru Aleksis Kamnenin qızı, arvadı Dəspinə xatun keçmiş Trapezund imperatoru IV İohanın qızı və sonuncu Trapezund imperatoru David Komninin bacısı idi. Fəzlullah ibn Ruzbehan bildirir ki, Uzun Həsən Ağqoyunlu Azərbaycan hökmdarı olarkən gənc Heydər Səfəvini “öz qayğısının mərkəzində” saxlamış və “gənc yaşında olmasına baxmayaraq, ona Ərdəbil ziyarətgahının şeyxliyini vermişdir”. Uzun Həsənin dövründə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqələri geniş miqyaslı xarakter daşımışdır. Birincisi, müsəlmanlar xristian qadınlarla – Trapezund şahzadələri ilə evlənir, sünnilər şiələrlə

– Səfəvilərlə qohumlaşır, bir-birinə kömək edirdilər. Ağqoyunlular sülaləsinin xarici siyasətinin üçüncü istiqaməti Avropa ölkələri ilə türklərə qarşı hərbi ittifaqın yaradılmasına çalışmaq olmuşdur. Bu konsepsiyanın nə qədər təsirli olduğunu xristian Trapezund imperiyasına dəstəyin Ağqoyunluları düşmən-

çiliyə, Osmanlı türkləri tərəfindən məğlubiyyətə və Qara dəniz ətrafı torpaqların itirilməsinə, Səfəvilərə dəstəyin isə onların güclənməsinə, Ağqoyunlu sülaləsinin devrilməsinə və Səfəvilərin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsinə gətirib çıxarması ilə qiymətləndirmək olar.

Xəritədə Azərbaycan Səfəvilər dövləti Urmiya gölündən Dərbəndədək ərazini əhatə edir. 1502-ci ildə Azərbaycan Səfəvilərdən ötrü, bütün əvvəlki sülalələrdə olduğu kimi, öz dövlətlərinin elan edilməsi üçün qədim əraziləri olmuşdur. Qalan ərazilər: İraqi-Əcəm/Midiya, Şirvan, Persiya, Armeniya, Fars, Gürcüstan sonralar fəth edilmişdir. Səfəvilər sülaləsinin ilk paytaxtı Azərbaycan şəhəri Təbriz (1502-1548-ci illər) olmuş, sonra isə təhlükəsizlik məqsədilə paytaxt İraqi-Əcəm (keçmiş Midiya) şəhərləri olan Qəzvinə (1548-1597-ci illər) və İsfahana (1597-1736-cı illər) köçürülmüşdür.

Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti – bölgənin hegemonu. Azərbaycan və İraqi-Əcəm – metropoliyalar (1501-1736-cı illər)

Sülalənin banisi Şeyx Səfiyyəddin İshaq (1252-1334-cü illər) olmuşdur. Onun nəslindən olan Cüneyd sülalə nikahı bağlamış, Uzun Həsən Ağqoyunlunun bacısı ilə evlənmişdir. Cüneydin ölümündən sonra onun oğlu Heydər Uzun Həsən Ağqoyunlunun qızı ilə evlənmişdir. Bununla belə, sülalələr arasında münaqişə yaranır. Heydər Səfəvinin ölümündən sonra (1488-ci ildə vəfat etmişdir) onun üç oğlu – Sultan Əli, İbrahim Mirzə və İsmayıl Ağqoyunlu hökmdarları tərəfindən zindana atılmışdır. Onlardan ikisi qətlə yetirilmişdir. Yalnız 14 yaşlı İsmayıl sağ qalmışdır, o, Səfəvi nəslinin sonuncu nümayəndəsi idi.

İskəndər bəy Münşi Türkman “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi” (“Tarix-i aləm aray-i Abbasi”) əsərində yazır: “İsmayıl Səfəvi Şirvandakı Gülistan qalasını mühasirəyə alanda xəbər gətirən mələk ona Azərbaycan səltənətinin taxtına yüksələ biləcəyini dedi. İsmayıl öz qüdrətli əmirlərini çağırdı və onlardan soruşdu: “Sizə Gülistan qalası, yoxsa Azərbaycan taxt-tacı lazımdır?” Səfəvilər sülaləsinin müqəddəsliyinə inananlar Azərbaycan taxt-tacı barədə sözlərin müdrikliyinə və düzgünlüyünə etibar edib onu dəstəklədilər. İsmayıl Səfəvi Azərbaycana yollandı”. İsmayıl ana babası Uzun Həsənin nəvəsi Əlvənd Mirzə ilə mübarizədə Təbrizi fəth edir və Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətinin (1501-1736-cı illər) başlanğıcını qoyur.

Rudi Meti qeyd edir ki, Səfəvilər dövləti bir çox cəhətlərdən türk-monqol və Teymurilər dövlətlərinin ənənələrini davam etdirirdi. İran alimi Nəsrullah Fəlsəfi, eləcə də V.Minorski, N.D.Mikluxo-Maklay və Piter Qolden Səfəvi dövlətini bölgədə türk dominantlığının növbəti mərhələsi hesab edirlər. Səfəvilər dövlətinin və sülaləsinin türk mənşəyini İsrail tarixçisi Devid Ayalon, Amerika iranşünası Riçard Fray, alman şərqşünası Hars Romer, alman iranşünası İsmayıl (Kristof) Marsinkovski, sovet alimləri: Aqafanqel Krımski, Vasili Bartold, İ.P.Petruşevski, N.V.Piqulevskaya, A.Y.Yakubovski, L.V.Stroyeva, A.M.Belenitski və digərləri təsdiq etmişlər.

İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, “İran” və “şahənşah” terminologiyalarından istifadə edilməsi keçmiş “böyük” monarxiya təsəvvürü ilə bağlı olmuş və özündə hansısa milli ideyalar daşımamışdır. Bu termin və titullar qeyri-fars etnik mənsubiyyəti şübhə doğurmayan Hülakülər sülaləsi tərəfindən də istifadə olunurdu. Səfəvilər sülaləsinin bütün hərbi və inzibati elitası türklərdən ibarət olmuşdur. Dövlətin sosial əsasını türk mənşəyinə heç kimin şübhə etmədiyi qızılbaş tayfalarının ittifaqı təşkil edirdi. Seyvori qeyd edir ki, Səfəvilər sülaləsi dövründə “qızılbaş dövləti”, “qızılbaş hakimiyyəti” və “qızılbaş şahlığı” kimi terminlərdən istifadə edilməsi bu dövlətin etnik identikliyi (eyniliyi) əyani şəkildə göstərir.

Böyük Sovet Ensiklopediyasının [BSE] Səfəvilər məqaləsindəki xəritə. Изд. 3-е. М., 1969-1978

Adam Olearinin (1599-1671-ci illər) məlumatına görə, Səfəvilərin sarayında türk dilində danışırılar. Karmelitlər (1607-ci il) xəbər verirlər ki, “Şah Abbas, əyanlar və əsgərlər, adətən, türk dilindən istifadə edirlər”. Pyetro della Valle (1586-1652) yazır ki, “türk dili cəsarətlidir və döyüşçülərə yaraşır, ona görə də şah və əmirilər o dildə danışırılar”. Jan Şarden (1643-1713-cü illər) yazır ki, “qızılbaşların dili ölkənin şimalında və sarayda yayılmışdır”. 1660-cı ildə Rafael du Mans təsdiq edir ki, “saray üçün gündəlik dil türk dili idi”. Kempferə görə (1670-ci il), “türk dili – İran sarayında hamı tərəfindən qəbul edilmiş dildir, həm də Səfəvilərin ana dilidir... bu gün hörmətli bir adamın türk dilini bilməməsi, demək olar ki, rüsvayçılıq sayılır”. Fransız missioner Sanson (1684-1695-ci illər) xüsusi vurğulayır ki, əhali müntəzəm olaraq

“qorban olim, dinimanum padshah bachunha dunim” (“qurban olum, din-imanım padşah, başına dönüm”) ifadələri ilə şahın mənəvi gücünə müraciət edirdi. Rocer Seyvori (2007-ci il) iddia edir ki, Şah İsmayılın zamanında türk hökmdarları ilə yazışma türk dilində aparılırdı. Villem Floor (2013-cü il) qeyd edir ki, Azərbaycan dili sülalənin süqutuna qədər Səfəvi sarayının dili olmuş, Şah Sultan Hüseyn (1694-1722-ci illər) isə “yakhshidir” (“yaxşıdır”) ləqəbi almışdır. Səfəvilər hərbi güclərinin zəifləməsi nəticəsində və ölkənin üç qonşu dövlət – Osmanlı imperiyası, Rusiya və Əfqanıstan arasında faciəli şəkildə bölünməsi şəraitində hakimiyyəti itirdilər. Səfəvi sərkərdəsi Nadir ölkəni xilas etdi, onun ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, lakin eyni zamanda, 1736-cı ildə sülalənin hakimiyyətinə də son qoydu.

Səfəvilər sülaləsinin ilk əcdadlarının türk etnik mənşəyi

Bir çox tədqiqatlar Səfəvilər sülaləsinin nəsil şəcərəsinin tez-tez yenidən yazılması səbəbindən dəyişikliklərə məruz qaldığını aşkar etmişlər. Dəyişikliklərin mahiyyəti Səfəvilərin geneoloji mənşəyinin xəlifə Əliyə qədər çatdırılmasından, eləcə də əcdadların siyahısındakı bəzi fərqlərdən ibarətdir. Tədqiqatlarının nəticələrindən asılı olmayaraq, alimlərin hamısı yekdil fikirdədirlər ki, bu dəyişikliklər gələcək hakim sülalənin əsasını qoymuş Şeyx Səfinin əcdadlarının altıncı nəslindən sonrakı nəsillərə aiddir.

Ə.Kəsrəvinin Səfəvilərin soyunu təhrif etmək cəhdləri

Əhməd Kəsrəvi (1890-1946) “Şeyx Səfi və onun soyu” əsərində deyir ki, əldə olan köhnə “Səfvətüs-Səfa” əlyazmasında Şeyx Səfinin əcdadı “Zərrin Küləh Firuz şah” “Əl-Kürdiel-Səncani” adlandırılır. Kəsrəvinin fikrincə, “Əl-Kürdi” etnonim mənasındadır, ona görə də o, əl-Səncani şəhər adını “əl-Səncari” ilə əvəz edir. Başqa sözlə, Kəsrəvi hesab edir ki, onu “əl-Kürdi” adlandırırlarsa, onda o, kürdlərin yaşadığı əl-Səncani şəhərindən deyil, kürdlərin məskunlaşdığı “əl-Səncari” şəhərindən olmalıdır. Beləliklə, Əhməd Kəsrəvi özünün yaratdığı üç saxtalaşdırmaya əsaslanmaqla (tarixi məlumatların saxtalaşdırılması Əhməd Kəsrəvinin bütün tarixi əsərlərinə xasdır) iddia edir ki, Səfəvilər sülaləsi kürd mənşəyinə malikdir. Birinci – “Kürdi” sözü XII əsrdə etnonimdən daha çox “köçəri” mənasında işlədilirdi; ikinci – bu, naməlum “Səfvətüs-səfa” əlyazmasına istinad edilməsidir, üçüncü isə – “əl-Səncani” şəhər adının “əl-Səncari” adına əsassız dəyişdirilmə cəhdidir. Bu üç saxtalaşdırma əsasında Əhməd Kəsrəvi bizi inandırmaq istəyir ki, Səfəvilər mənşələrinə görə kürd olmuşlar. Bu zaman bütün tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Kəsrəvinin konkret mənbəyə istinadı yoxdur.

Əhməd Kəsrəvinin yol verdiyi səhvlərin təkzib edilməsi

Türk tədqiqatçısı Serap Şah xüsusi vurğulayır ki, Şeyx Səfinin kürd mənşəyi barədə Kəsrəvinin versiyası həqiqətdən çox uzaqdır. Serap Şah və azərbaycanlı Mirzə Abbaslı güman edirlər ki, müəllim (Şeyx Zahid) və şagird (Səfiyəddin) arasında sıx əlaqələr olduğunu nəzərə alsaq, onda şagird öz əcdadlarını müəlliminin əcdadları ilə tamamilə eyniləşdirə bilərdi. Beləliklə, “əl-Kürdi” adının “Firuz Şah Zərrin Küləh” adına birləşməsi baş verir. Belə bir şey

də diqqəti cəlb edir ki, “Firuz şah” ardıcılığa görə Şeyx Səfiyəddinin altıncı nəslidir, “əl-Kürdi Səncani” isə onun müəllimi Şeyx Zahidin beşinci nəslidir. Eyniləşdirmə üçün əsas kimi “Firuz Şah Zərrin Küləh” və “Əl-Kürdi Səncani”nin seçilməsi onunla əlaqədardır ki, Şeyx Səfinin əcdadı Firuz Səfəvilər şəcərəsinin, Əl-Kürdi isə Şeyx Zahidin əcdadlarının ən qədim məşhur şəxslərindən biri olmuşdur, yaşadıkları illərə görə onlar bir-birinin müasiri olmuşlar. Beləliklə, Şeyx Səfi nəinki öz əcdadının adını müəlliminin əcdadının adı ilə eyniləşdirmiş, həm də onların nəsillərinin ardıcılığını və təxmini yaşama illərini uzlaşdırmışdır. Bizim təxmini hesablamalarımıza görə, onlar 1120-ci illərdə yaşamışlar.

Səfiyəddin kim idi?

Sülalənin əcdadı Şeyx Səfiyəddin İshaq (1252-1334) Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində doğulmuşdur. O, tarixə islam “şii” cərəyanının banisi və yazılı azərbaycandilli ədəbiyyatın yaradıcısı kimi daxil olmuşdur. Səfəvilər sülaləsinin nəsil şəcərəsinin təsvir edildiyi əsas əsər sülalənin banisi Şeyx Səfiyəddinin oğlu Sədrəddinin köməkçisi ibn Bəzzaz tərəfindən yazılan “Səfvətüs-Səfa”dır. “Səfvətüs-Səfa”da məlumat verilir ki, Səfiyəddin gənc yaşında müəllim axtarışı ilə Şiraza gəlmiş və orada aralarında Sədi Şirazi də olmaqla bir sıra xadimlərlə görüşmüşdür. Bu görüş haqqında yazılmışdır ki, iştirak edənlərdən biri Şeyx Səfiyəddinə belə müraciət edir: “Ey Piri Türk”; buradaca mənbədə aydınlaşdırılır ki, onu, adətən, “Piri Türk” adlandırırlar. Daha sonra elə həmin mənbədə belə bir mətn var ki, hansısa bir Əmir Abdulla həmçinin Səfiyəddinə “Ey Türk Piri” deyərək müraciət edir. Gənc Səfinin ona ilahiyyat müəllimi tövsiyə etmək xahişinə cavabında Əmir Abdulla aşağıdakı məsləhəti verir: “Ey Türk Piri, Şərq dünyasından Qərb dünyasına qədər Şeyx Zahid əl-Gilanidən başqa elə bir adam yoxdur ki, sənin vəziyyətini başa düşsün və sənin arzularını gerçəkləşdirməyə kömək etsin”. Bir qisim

tədqiqatçılar “Türk Piri” və ya “Piri Türk” ifadəsinə biganə yanaşır, bir qismi isə, məsələn: V.Nikitin və Sorveyd kimiləri onun mənasını təhrif edərək israr edirlər ki, “Piri Türk” və “Türk Piri” anlayışları yalnız “gözlə” mənasını verir. Mətnə belə bir epizod var ki, Səfiyyəddin məsciddə olarkən dua edənləri qibləyə, yəni Məkkəyə tərəf yönəldən mehrabın divarı çatlayır. Orada iştirak edənlərdən biri ona məhz dini xarakterə malik olan sözlərlə müraciət edir: “Piri Türk, sən üç gündən sonra namaz qıla bilməyəcəyinə hazır olmalısən”. Bu halda nümunə gətirilən “Türk Piri” və ya “Piri Türk” sözləri heç cür “gözlə” kimi tərcümə edilə bilməz, “türk müdriki/müqəddəsi” və ya “müdrik/müqəddəs türk” mənasını verə bilər. V.Nikitin heç bir əsas olmadan bununla kifayətlən-

məyərək hesab edir ki, Səfiyyəddinin doğulduğu Ərdəbil şəhəri türklərin yaşayış bölgəsi hesab olunmur. V.Nikitinin fikri ilkin mənbələrin məlumatlarına ziddir, ona görə də əsas kimi götürülə bilməz. 1220-ci ildə Ərdəbili ziyarət edən Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, şəhər tatarların, yəni türklərin əlindədir”. Müasir elmin məlumatları xüsusi qeyd edir ki, Səfiyyəddin mənşəcə türk və yazılı azərbaycandilli/türk ədəbiyyatının ən ilk nümayəndələrindən biri olmuşdur. Şeyx Səfiyyəddinin əsərləri Şeyx Hüseynin, Baba Səfərinin, Ələkbər İmad Təbrizinin, Fəxrəddin Musəvinin və digərlərinin tərtib etdikləri poetik toplularda nəşr edilmişdir. Şeyxin ədəbi fəaliyyəti barədə orta əsr müəllifləri: Ə.Ərdəbili, Şah Qasım Ənvar, Məhəmməd Mustofi, Bəqai, Qəribi və digərləri də yazmışdır.

Səfəvilərin nəsil şəcərəsində dəyişiklik edilməsi üçün ilkin şərtlər

Mənbələrdə həmçinin Səfəvi sülaləsinin mənşəyinin ərəb kökləri olduğunu sübut etmək istəyi barədə də məlumatlar var. Əgər Səfəvilər hakimiyyətə gəlməmişdən xeyli əvvəl ərəb köklərinin xeyrinə genealoji xətlərini belə çox sayla dəyişsəydilər, onda onlar Firuz adına “Əl-Kürdi” (əgər o, etnonim mənasına malik idisə) əlavə etməməli idilər. Gətirilən versiyadan görünür ki, “Əl-Kürdi” sözünün mənşəyi Səfəvilərin genealoji xəttində onun daşıyıcısının etnik mənsubiyyətini deyil, “Piri Türk Səfiyyəddin”in öz müəllimi, tanınmış ilahiyyatçı Şeyx Zahid Gilyani ilə mənəvi qohumluğunu əks etdirir, axı onun nəsl, həqiqətən də, etnik semantikasız, Əl-Kürdi adlanırdı. Genealoji xətdə “Əl-Kürdi” sözünün saxlanması, bir növ, şəcərə xətlərindən birinin Şeyx Zahidə aparıldığı səfəvilərin dini konsepsiyasının əsasını qoyan iki şəxsin mənəvi qohumluğuna minnətdarlıq və sədaqət hədiyyəsi ola bilərdi. Səfəvilərin hakimiyyətə gələrkən məhz türk tayfa birliklərinə güvənmələri, heç bir təfsirdən asılı olmayaraq, bu anlayışı öz genealoji xəttində saxlamaları da bununla izah edilir. Səfiyyəddin gənc yaşlarından 22 il müddətində Zahidin evində oldu və onun qızı Bibi Fatimə ilə evləndi. Zahid hələ ölümündən əvvəl Səfiyyəddini özünün varisi təyin etmişdi. Şeyx Zahidlə çoxillik

mənəvi münasibətlər Səfiyyəddində özü ilə onun arasında şəcərə bağı qurmaq zərurəti yaratdı. Bu onun Şeyx Zahidin qızı ilə ailə qurmasından başladı. Bu əlaqəni dərinləşdirmək məqsədilə, ehtimal ki, qarşılıqlı razılıq əsasında, Səfəvilərin şəcərə xəttində onlar arasında mənəvi qohumluq yaradan dəyişiklik edilmişdir. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarət idi ki, şagird Səfiyyəddin öz əcdadlarından biri olan Firuz adına öz müəllimi Şeyx Zahidin əcdadlarından birinin – “Əl-Kürdi”nin adını əlavə etmişdir. “Səfvətüş Səfa”ya görə, Şeyx Səfiyyəddin Ərdəbili “Piri Türk” və “Türk Piri” olmuşdur. Qədimdə hər bir adama ayrılıqda və xalqa bütövlükdə özünün bioloji və mənəvi şəcərəsini ayrıca aparmaq xas idi. Bu zaman bioloji şəcərəyə dəyişiklik edilmirdi, mənəvi şəcərə isə dünyagörüşünün, xüsusən də dini dünyagörüşünün dəyişməsi ilə bağlı dəyişirdi. Səfəvilər sülaləsinin nəsil ağacındakı dəyişikliklər faktını bioloji və mənəvi şəcərənin birləşdirilməsinin nümunəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Ona əcdadlar kimi mənəvi müəllimi Şeyx Səfinin əcdadının adı və onların etiqad etdikləri islam dininin tərəfdarlarından birinin adı əlavə edilmişdir. Bu məlumatlar Səfəvilər sülaləsinin həqiqi türk etnik mənşəyinə əsla təsir göstərmir.

Səfəvilər sülaləsi və bayat türk tayfası

Yuxarıda Səfəvi sülaləsinin nümayəndələrinin türk mənşəli olması barədə ilkin mənbələrdən məlumatlar gətirilmişdi. İndi isə Səfəvilər sülaləsinin hansı türk tayfalarına aid olduğunu dəqiqləşdirmək lazımdır. Bu suala 1604-cü ildə İspaniyada nəşr olunan, dünya elminə Persiyalı Don Xuanın müəllifi olduğu “Oruc bəy Bayatın – Persiyalı Don Juanın kitabı” kimi məlum olan kitab dəqiq cavab verir. Özünün də mənsub olduğu Səfəvilər sülaləsinin hakim tayfaları haqqında danışarkən səfəvi əyanı Oruc bəy Bayat (XVII əsr) öz kitabında yazır: “Əllərində hökumət olan Bayat ailəsi”, “ən nəcib ev və nəsil, bir də hamısı, İspaniyada dediyimiz kimi, hersoqlardır”. [Hersoq – alman mənşəli sözdür, qədim almanlarda müharibə vaxtı seçilən başçı belə adlandırılırdı. Tayfa başçılarıнын çoxu sonradan “hersoq” titulu ilə onların irsi başçıları olurdular. Hersoq orta əsr Avropa ənənələrində zadəgan titulusudur, onun daşıyıcıları feodal dağınlıq dövründə kraldan sonra birinci yeri tuturdular və iri ərazi sahibləri idilər]. Oruc bəy daha sonra yazır: “Dövlətlərin qərb sərhədində baş şəhəri məşhur Təbriz olan Azərbaycan əyaləti yerləşir. Əyalətdə 30-dan çox şəhər var, onlardan ən böyüyü Təbrizdir. Bu, bol meyvələri və ispanlarınkına oxşar qoyun sürüləri olan ürəyəyatımlı ölkədir, lakin burada heyvanlar çox iri, qoyunlar isə ispan danaları ölçüsündə və onlardan dördü bir dəfə ağırdır. Azərbaycanda adamlar, xüsusən də adlı-sanlı insanlar çox döyüşkəndirlər və həmişə döyüşürlər”.

İskəndər Münşi (1616-cı il) Səfəvi qızılbaşlar birliyinin tərkibinə daxil olan tayfaları sadalayarkən bayat tayfasının adını çəkir. Səfəvilər dövründə bayatların ümumi sayı 40 000 ailə kimi qiymətləndirilirdi. Bayat tayfası haqqında həmçinin Fəre-əl-Din Mübarəkşah (1206-cı il), Həsən Rumlu (1576-cı il), Məhəmməd-Kazem (1733-cü il) və Tadkerat əl-Moluk (1725-ci il) məlumat verirlər.

G.Doerfer “Bayat, an important Turkish tribe” məqaləsində iki ayrı qrupu fərqləndirir: həqiqi, yaxud Ağ bayatlar və Qara bayatlar. “Həqiqi” və ya Ağ bayatlar Həmədandan cənub-şərqdə yaşayırdı. Səfəvi Şah Təhmasibin hökmdarlığı vaxtı bayat tayfasından Həmədanın və Osmanlı imperiyasının sərhədindəki rayonların valiləri var idi, səfəvi I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə isə onlar Azərbaycan əmiri qismində idilər. Dərbənddə və Şabranda kiçik bayat qrupları müəyyənləşdirilmişdir. “Həsən Rumlu” və “İskəndər bəy” salnamələrində adları çəkilən görkəmli əmirlər arasında Ağ bayat tayfasının çoxlu sayda nümayəndələri xatırladılır. Gada-Əli Soltan Bayat I Şah Abba-

sın hakimiyyəti dövründə Makuya vali təyin edilmişdir, İrəvan bölgəsində də eyni vəzifəyə bayat tayfası nümayəndəsi təyin edilmişdir. Bayat tayfasının nümayəndəsi Hüseyn Əli bəy 1598-ci ildə İspaniyada səfirliyin rəhbəri təyin edilmişdir.

Qara bayat adı ilə fərqlənən ikinci əsas qrup Xorasanı, əsasən, Nişapur ətrafında yaşayırdı. Məhəmməd-Kazem onu “Nişapuri bayats” adlandırır. Xorasanın böyük bir hissəsini zəbt edən özbək hökmdarı “Əbd-Allah-xan” (1583-1598-ci illər) onları öz oğlu “Əbd əl-Möhəm-xan”ın hakimiyyəti altına verdikdə, onlar Səfəvilərə sadıq qaldılar və I Şah Abbasa hədsiz dəyərli xidmətlər göstərdilər, o da onları vergilərdən azad etmək vədi ilə mükafatlandırdı. Qara bayat tayfasının əmirləri Nadir şahın hakimiyyəti dövründə və ondan sonra Nişapur üzərində hakimiyyəti davam etdirirdilər. G.Doerferə görə, onlardan başqa bayat-e-Şam/Şam bayatları və bayat-e-Qajar/qacar bayatları kimi məşhur olan üçüncü qrup bayat tayfaları da mövcud idi. Müəllif onların adına əsaslanaraq hesab edir ki, bayat və qacar tayfaları arasında hansısa ümumilik olmuşdur.

Bu tayfanın adı müasir İranda, Arak və Zəncan şəhərlərinin, Urmiya gölünün yaxınlığında, azərbaycanlıların yaşadığı bölgələrin toponimlərində qeyd olunur. Azərbaycan Respublikası ərazisində beş toponim mövcuddur. Bundan başqa, “bayat” tayfasının adı 1748-ci ildə Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan tərəfindən tikilən qalaya verilmişdir. Bayatlar başlıca olaraq Kərkük (müasir İraq) ətrafında yaşayırlar, həmçinin Bağdaddan cənubda yerləşən, vaxtilə azərbaycandilli poeziyanın incilərini yaratmış şair Məhəmməd Füzulinin (1556-cı ildə vəfat edib) yaşadığı kəndin adı Bayatdır.

Bayat tayfaları haqqında müxtəlif mənbələrdə məlumatlar vardır. Fəzlullah Rəşidəddin (XIV əsr) bildirir ki, bayat tayfası Oğuz xanın oğulları tərəfindən yaradılan iyirmi dörd boydan biridir. Bayat tayfası Oğuz xanın Gün xan adlı oğlunun törəməsidir. “Bayat” adı “varlı, bol nemətli” mənasını verir. Tamğası/nəsil nişanəsi “ağ şahin”dir. Əfsanəvi Dədə Qorqud və şair Füzuli də Bayat boyundan idi. Bayat tayfası Mahmud Kaşğarının “Divanü Luğat-it-Türk” əsərində (1072-1074) sadalanan 22 oğuz boyundan biridir. Azərbaycan muğamlarının bəzi növləri Bayat tayfasına aid edilir (“Bayatı-türk”, “Bayatı-əcəm”, “Bayatı-Şiraz” və digərləri).

*Şah Abbas Səfəvi, şəklin müəllifi
Məhəmməd Qasımdır (1620-
1625-ci illər), British library.*

İmperiyanın tərkibinə Şirvan da daxil olmaqla Azərbaycan, eləcə də İraqi-Əcəm/Midiya, Fars, Armeniya, Gürcüstan daxildir. Təqdim edilən xəritədə Azərbaycan Urmiya gölündən Dərbəndədək ərazini əhatə edir. Azərbaycanın tərkibinə həmçinin Tiflis və İrəvan da daxil edilmişdir.

Dövlətin şimal sərhədləri Dərbəndədək çatır, şimal-şərq sərhədləri Amudərya çayı boyunca, cənub-şərq sərhədləri isə Hind çayı boyunca keçir. Qərb sərhədləri Fars körfəzinin sahili boyunca uzanır və bilavasitə Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəddir.

Əfşarlar sülaləsinin hakimiyyəti – bölgənin hegemonu. İmperiyanın yaradılması Azərbaycanda elan olunmuşdur (1736–1747)

1722-ci ildə əfqanlar Səfəvilər imperiyasının paytaxtı İsfahanı işğal edir və Şah Sultan Hüseyni qətlə yetirirlər (1694-1722). Ölkədə daxili müharibələr başlayır. Bu, xarici təcavüzlərlə müşayiət olunur. İşğalçılar səfəvi torpaqlarına özlərininki kimi sərəncam verirlər. Türkiyə və Rusiya, əfqanlar və Türkiyə, Rusiya və əfqanlar arasında torpaqların bölünməsi haqqında müqavilələr bağlanılır. Ensiz Xəzərtrafi zolaq Rusiyanın, cənub-şərq Qafqazın qalan hissəsi və ölkənin qərb regionları Osmanlı imperiyasının hakimiyyəti altına düşür. Paytaxt bölgəsində əfqanlar hökmranlıq edirlər.

Taxt-tacın varisi olan gənc Təhmasib Səfəvi (1722-1732) Nadir adlı bacarıqlı döyüşçünü ölkəni azad etmək işinə cəlb edir. 1726-cı ildə Nadir özünün 3000 döyüşçü dəstəsi ilə ölkənin azad edilməsi işinə qoşulur. 1729-cu ildə əfqanların qovulması prosesi başa çatır, İsfahan azad edilir və Şah Təhmasib sülalə taxtını tutur. Şah Təhmasib 37 yaşlı Nadiri imperiyanın silahlı qüvvələrinin baş komandanı təyin edir. Nadir ölkənin taleyinə görə məsuliyyəti onun əraziləri əfqan, Rusiya və Osmanlı ordularının işğalı altında olduğu dövrdə öz üzərinə götürür. Nadir belə mürəkkəb vəziyyətdə mümkün olmayanı etməyi bacardı: ölkəni əvvəlcə əfqan qoşunlarından azad etdi, sonra Osmanlı imperiyasını və Rusiyanı bütün işğal edilmiş Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağa məcbur etdi. Rusiya onları Rəşt (21 yanvar 1732-ci il) və Gəncə (21 mart 1735-ci il) müqavilələrinə əsasən geri qaytarmağa razılaşdı. Hərbi əməliyyatlar və uzun sürən danışıqlar nəticəsində, 1736-cı ilin martında imzalanan sazişə görə, Osmanlı imperiyası da 1639-cu il müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş Osmanlı-Səfəvi sərhədlərinə qayıtmağa məcbur edildi.

Şah Təhmasib Nadirə ordunun ali baş komandanı vəzifəsini təklif edəndə o belə cavab vermişdi: “Mən əmrinizə bir şərtlə itaət edəməm ki, siz mənim bir arzumu yerinə yetirəsiniz. O belədir: siz bütün döv-

lət hakimiyyətini mənə verirsiniz. Siz yalnız şəərəflə öz taxtınızda otursunuz, hərbi işlərə qarışmırsınız və hər şeyi mənə tapşırırsınız”. Lakin razılaşma Şah Təhmasib tərəfindən pozulur. Nadir Şah Təhmasibin onun xəbəri olmadan Osmanlılarla döyüşməsi və qorxaqlıq üzündən özünün bütün qoşununu itirməsi, sonra isə Osmanlılarla Həmədanın onlara verilməsi şərtlə sülh müqaviləsi bağlaması barədə eşidəndə qəzəbləndi və Şah Təhmasibi devirmək, əsir götürmək və hakimiyyəti öz əlinə almaq fikrini həyata keçirməyə başladı. Nadir xan Şah Təhmasibi həbs etdi və şahın oğlunu taxta oturtmağı təklif etdi. Taxta oturmalı olan şahzadə Abbas o zaman hələ 6 aylıq idi. Nadir xan ordunun köməyi ilə həmin körpənin atasının yerinə şah olduğunu elan etdi. 1734-1736-cı illərdə Nadir cənub-şərq Qafqazı osmanlılardan geri aldı. Ölkənin ərazi bütövlüyü bərpa edildi. Nadir 1736-cı ilin martında Muğanda (Şimali Azərbaycan) qurultay toplayır, orada Səfəvilərin devrilməsini və ölkəyə yeni hökmdarın seçilməsi zərurətini elan edir. Nadir şah elan olunur və imperiyanın tamhüquqlu hökmdarına çevrilir. 1740-cı ildə Nadir gənc Şah Abbası atası Təhmasibin yanına göndərir. Tezliklə onların ikisini də öldürtdürür. Nadir şah müharibəni davam etdirir və 1739-cu ildə Böyük türk moğollarının paytaxt şəhəri Dehlini işğal edir. 1745-ci ilin avqustunda Nadir Osmanlılara qarşı müharibəni bərpa edir və onlara qalib gəlir. 1746-cı ilin sentyabrında iki xalqın ortaq türk mənşəyinin və Nadir şahın hakimiyyətinin qanuniliyinin Osmanlı tərəfindən rəsmi olaraq tanınmasını mümkün edən saziş bağlanır. Nadir şahın istilacı yürüşləri davam edir və bu da ölkənin iqtisadiyyatına və xalqın rifahına ağır yük olur. 1747-ci ildə Nadir şah sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilir. Azərbaycan bəylərbəyliklərinin (vilayətlərinin) hakimləri bundan istifadə edərək öz müstəqilliklərini elan edirlər. Dövlət çoxlu sayda xanlıqlara parçalanır ki, bu da onların fəth edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır.

Nadir şahın dövlət ideologiyasının istiqamətlərindən biri həm dövlətin daxilində, həm də Mərkəzi Asiya dövlətlərini, Şimali Hindistanda moğollar dövlətini və türk-Osmanlı dövlətini əhatə edən nəhəng ərazidə türk həmrəyliyi inkişafı olmuşdur. Nadir şah müxtəlif rəsmi sənədlərdə xatırladırdı ki, osmanlılar, özbəklər və moğollar türk irsinin bərabərhüquqlu varisləridir. O, Böyük moğollar imperatoruna “türk” hökmdarı kimi müraciət edirdi. Ernest Tucker qeyd edir ki, Nadirin ümumtürk mənşəyinə diqqət yetirməsi onu Osmanlı türkləri və Böyük moğollarla sıx bağlaya biləcək geniş siyasi əsaslar yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Ernest Tusker diqqəti ona cəlb edir ki, Nadir şah Avropanın artan gücünə qarşı dağınıq olan türk ölkələrini birləşdirməyin zəruriliyini başa düşürdü.

Yeni seçilmiş şah Əli (Nadir şahın qardaşı oğlu) öz müraciətində elan etdi ki, Nadir şah onun əmri ilə öldürülmüşdür.

İqtibas:

“Həmin zamanlarda Nadir şahın sarayının yerləşdiyi yer Azərbaycan idi” (*Mirzə Mehdi xan Astrabadi*);

“Nadir şahın qardaşı Məhəmməd İbrahim xan Azərbaycanın sipəhsaları təyin edilmişdir” (*Məhəmməd Kazım*).

“Zaqafqaziya XIX əsrin başlanğıcında” xəritəsi əks etdirir ki, burada həmin zamana qədər yalnız azərbaycanlılar və gürcülər özlərinin dövlət qurumlarına malik olmuşlar. O, xanlıqların dislokasiyası və onların Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsinin konkret tarixləri ilə tanış olmaq imkanı verir. Tarixi

sənədlərin əsaslı şəkildə öyrənilməsi nəticəsində tərtib edilən xəritədə dəqiq qeyd edilmişdir ki, “Azərbaycan” siyasi anlayışı həm Araz çayından şimala doğru, həm də ondan cənuba doğru əraziləri əhatə edir [bax: Всемирная история. В 10 тт. Т.6. М.: Соцэконом литературы, 1959. С. 103].

**Müstəqil dövlətlər – Qafqaz Azərbaycanının xanlıqları:
Dərbənd, Quba, Bakı, Şirvan, Talış, Şəki, Gəncə,
Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Car-Balakən
camaatlığı/icması
(1747–1813-cü illər)**

M.ə. 612-ci ildə, Assuriya imperiyasının dağılması nəticəsində yaradıldığı zaman “Atropatena” adlı ölkənin ərazisi Araz çayının həm şimalında, həm də cənubunda yerləşən torpaqları əhatə edirdi. Belə birlik 6 əsr, ölkə I əsrdə parçalanana və Araz çayından şimalda yeni dövlət – Albaniya şahlığı yaradılana qədər davam etdi. Daha 6 əsr boyunca bu ölkələr gah ayrı, gah da birlikdə yaşadı. Sonralar Sasani imperiyası və Ərəb xilafətinin tərkibində hər iki bölgə vahid idarəçilik altında birləşdi. IX-X əsrlərdə Araz çayının şimal və cənubunda olan ərazilər bir-birindən ayrı şəkildə Ərəb xilafətinin tərkibindən çıxarıldı və iki dövlət: Azərbaycan əmirliyi və Şirvan şahlığı yaradıldı, lakin tezliklə Şirvan şahlığı Azərbaycan əmirliyinin vassalı oldu və Arazın iki sahili yenidən birləşməyə başladı. Oğuz-səlcuqların dövründə, sonra isə Azərbaycanda Eldənizlər sülaləsi hakimiyyəti başlanan zaman hər iki sahil yenidən birləşdi və “Azərbaycan” adlı vahid ölkə bərpa edildi. Daha sonra imperiya dövrü başladı və Azərbaycan Araz çayından şimaldakı və cənubdakı torpaqları əhatə edən tam inzibati rayon şəklində dəyişməz olaraq metropoliya kimi qaldı. Bir neçə əsr ərzində Azərbaycanın metropoliya olduğu geniş ərazidə hər bir yeni sülalə hakimiyyətini məhz Azərbaycanda öz hökmranlığını təsdiqləyərək qanuniləşdirirdi. Ən ciddi böhran XVIII əsrin 20-ci illərində başladı, bu böhrandan ölkəni Nadir şah özünün diplomatik və sərkərdəlik dahiliyi sayəsində çıxarmağa, ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə nail oldu. Lakin onun müharibələrə aludəçiliyi ölkə daxilində dağınıqlığa gətirib çıxardı və əhali arasında narazılıq doğurdu. O, xəyanətkarcasına öldürüldü. Nadir şahın ölümündən dərhal sonra Azərbaycan 18 müstəqil dövlətə – xanlıqlara parçalandı. Yeni müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının – dövlətlərinin sərhədləri ölkənin imperiya dövründə bölündüyü bəylərbəyliklərin sərhədləri boyunca keçirdi. Belə parçalanma “Azərbaycan” adlı ölkənin mövcudluğunun 24 əsri ərzində ilk dəfə baş verirdi. Bir neçə əsr ərzində nəhəng imperiyanın metropoliyası olan Azərbaycan artıq türk ənənələrinə görə “xanlıqlar” adlandırılan kiçik dövlətlərlə təmsil olunurdu. Araz çayından şimalda aşağıdakı xanlıqlar yerləşirdi: Şəki, Şamaxı, Quba, Qarabağ, Gəncə, Bakı, Talış (Lənkəran), Naxçıvan, Dərbənd, İrəvan (Çuxursəəd). Həmçinin tezliklə işğal olunan Qazax sultanlığı da vardı. Araz çayının cənubunda olanlara isə aşağıdakılar aid idi: Təbriz, Qaradağ, Xoy, Urmiya, Marağa, Ərdəbil, Maku, Sərab xanlıqları.

Xanlıqların başçıları stabil iqtisadi və siyasi-hərbi birlik və ya konfederasiya yaratmağa çalışmaq əvəzinə, insan və təsərrüfat resurslarının tükənməsi ilə nəticələnən qarşılıqlı istilalarla məşğul olurdular. Bütün bunlar xarici təcavüzə əlverişli şərait yaratdı.

XVIII əsrin sonunda Rusiya imperiyası Gürcüstanla müqavilə bağlayaraq Cənubi Qafqazda ordu saxlamaq hüququ qazandı. 1775-ci ildə türk-Osmanlı imperiyası

Azərbaycan xanlarının iradəsini zəiflətdi. Növbədə Rusiya nümayəndəsi ilə Kürəkçay müqaviləsini bağlamış Qarabağ xanlığı idi. Buna baxmayaraq, tezliklə Qarabağ xanı Rusiya zabiti tərəfindən güllələndi. Daha sonra bir-birinin ardınca Azərbaycan xanlıqları bu və ya digər şəkildə fəth edildi. Rusiya və Araz çayından cənuba doğru hissədə hökmdarlıq edən Qacarlar sülaləsi arasında bağlanan Gülüstən (1813-cü il) və Türkmənçay (1828-ci il) müqavilələrinə əsasən Azərbaycan iki imperiya arasında bölündü: Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiyanın, cənub hissəsi isə türk Qacarlar sülaləsi tərəfindən nəzarət edilən dövlətin tərkibinə daxil edildi.

Qacarlar sülaləsinin türk eyniliyi və onların hakimiyyəti dövründə türk dilinin statusu barədə

Xarici müəlliflər Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə türk dilinin statusu və Qacarların türk eyniliyi barədə

Nadir şahın ölümündən sonra çoxəsrlük imperiya mövcudluğunu dayandırdı, Azərbaycan isə imperiya metropoliyası olmaqdan çıxdı və xanlıqlara parçalandı. 1796-cı ildə imperiya hakimiyyətinin varisi kimi türk Qacarlar sülaləsi hakimiyyətə gəldi. Onlar Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının hökmdarlarını birləşdirdilər və Şimali Azərbaycan xanlıqlarında da mərkəzi hakimiyyəti bərpa etməyə çalışdılar. Hökmdar Ağa Məhəmməd şah Qacar hərbi uğura nail oldu, lakin 1797-ci ildə sui-qəsd nəticəsində Şuşa şəhərində qətlə yetirildi. Şimali Azərbaycan xanlıqları bir tərəfdən Qacarlar sülaləsindən təcrid olunma siyasəti aparmağa, digər tərəfdən isə özləri bir-birindən təcrid olunmağa başladılar. Bu, Azərbaycanın həm şimal, həm də cənub hissələrinin zəifləməsinə gətirib çıxardı. 1804-cü ilin yanvarında Gəncə xanlığı Rusiya qoşunlarının zərbələri altında süqut etdi. 1805-ci ildə Qarabağ xanlığı Kürəkçay müqaviləsini imzalayaraq Rusiya imperiyasının vassalı olmağı qəbul etdi. Tezliklə elmi ədəbiyyatda “Persiya-Rusiya müharibələri” adlandırılan iki Qacar-Rusiya hərbi əməliyyatı başladı. Onlardan birincisi 1813-cü ildə Şimali Azərbaycan xanlıqları torpaqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi ilə başa çatdı (Gülüstən müqaviləsi). İkinci müharibə 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsi, eləcə də bu torpaqlara kənar yerlərdən ermənilərin kütləvi köçürülməsi ilə başa çatdı (Türkmənçay müqaviləsi). Tezliklə Rusiya tərəfindən işğal edilən Şimali Azərbaycan xanlıqları ləğv edildi və onların yerinə imperiya quberniyaları yaradıldı. Cənubi Azərbaycan xanlıqları bölgəsində Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti 1925-ci ilədək saxlanıldı.

“Məhəmməd şah Qacar farsları sevmir və onlara etibar etmir... O özünü Azərbaycan türkü hesab edir. Bax buna görə o, Azərbaycan ölkəsinin insanlarını özünün yeganə həmvətənləri kimi görür və yaxın ətrafı yalnız onlardan ibarətdir” [*Симонич Иван Осипович. Воспоминания полномочного министра (1832-1838)*]. Пер. И.Г.Мягковой и Н.А.Рассадиной. М.: Наука, 1967.

1805-1806-cı illərdə fransız imperatoru Napoleonun məktubunu Fətəli şah Qacara təqdim etmək üçün saraya gələn fransız diplomatı və alimi professor Pierre Amedee Jaubert türk dilinin vəziyyətini belə təsvir edir: “İrəvanın bəzi vilayətlərində türk dilindən danışmaq və yazmaq dili kimi istifadə edirlər... Türk dili hətta sözlərin miqdarına, harmoniyasına və zərifliyinə görə fars dilini üstələyir. Bu dil ən möhtəşəm dillərdən və əlbəttə, Şərqi ən möhtəşəm dillərindən biridir. Türk dili Şərqi yeganə siyasi dildir... Şah sarayında vəzirlərin və dövlət xadimlərinin çoxu türk dilindən savayı heç bir dildə danışmırlar. Əlcəzairdən Qəndəhara qədər və demək olar ki, Hindistana qədər bu dilin köməyi ilə istənilən mövzuda danışmaq olar” [*Jaubert Pierre – Amedee. Voyage en Armenie et en Perse: fait dans les années 1805 et 1806. – Paris: Chez Pelicier et Nepveu, 1821*].

“İranda tələbələrə oxumaq və yazmaq öyrədildikdən sonra ərəb və türk dillərinin qrammatikası öyrədilir... İranda bu dillərin (ərəb və türk) tədrisi təhsilin əsası hesab edilir... Hər iki dil əhəmiyyətə malikdir, çünki ərəb dili din dili, türk dili isə saray adamlarının və imperiyanın şimal bölgəsi əhalisinin ümumi dilidir” [*Olivier Guillaume – Antoine. Voyage dans Empire Othoman, Edypte et la Perse, m.III – Paris: Chez Henry Agasse, 1807*].

“Farsların çoxu öz dili ilə yanaşı, türk dilini də öyrənir. Türk dili sarayda elə geniş istifadə edilir ki, farsca danışan adamlara çox nadir hallarda rast gələrsən” [*Жуковский В.А. “О Персии”, Вестник Европы. Часть 40, № 15, стр. 232-264; 1808*].

“Qacarlar sülaləsinin hakimiyyəti dövründə xarici nümayəndələrin rəsmi qəbul mərasimləri vaxtı bütün nitqlər türk dilində səslənirdi. 31 iyul 1817-ci ildə Fətəli şahın iştirakı ilə keçən mərasimdə Rusiya səfirliyinin missiyası ilə birlikdə təbrik və nitqləri şəxsən müşahidə edən alman mənşəli zabıt Moritz von Kotzebue belə bir qeyd etmişdir: “... şah türk dilini çox sevirdi və demək olar ki, həmişə bu dildə danışır... Görüş zamanı Rusiyanın səfiri general Yermolovun nitqini səfirin müavini xüsusi olaraq Fətəli şah üçün türk dilinə tərcümə etmişdir” [*Kotzebue Moritzvon. Reise nach Persien mit der russisckkaiserlichen Gesandtschaft im Jahre 1817. – Wien: Kaulfuß und Krammer, 1825*].

- “Hazırkı İran hökmdarı Fətəli şah Qacarlar sülaləsinə mənsubdur. İranın əksər hərbi icmaları kimi, onlar da türkcə danışirlar” [Dupre, Adrien (1819). “Некоторые известия о нынешнем состоянии Персии”. Вестник Европы. Часть 106, №16, сmp. 299-306].
- İranda dövlət dili kimi türk dilindən istifadə edilməsi ənənəsi Fətəli şahın hakimiyyəti illəri ilə məhdudlaşmamış, Qacarlar sülaləsinin sonrakı şahlarının zamanında da davam etmişdir. Fətəli şahın varisi və nəvəsi Məhəmməd şah 1839-cu ildə onu ziyarət edən rus diplomatı knyaz Aleksey Dmitriyeviç Saltıkovla türkcə danışdı [Салтыков А.Д. Путешествие в Персию. Москва. Университетская типография, 1849].
- “Təbriz Azərbaycanın paytaxtıdır. Bu bütün İran vilayətləri içərisində ən böyük və ən bərəkətli yerdir. Burada adamlar digər türk dilləri arasında özünəməxsus dialekti olan türk dilində danışirlar. Əsgərlərin də hamısı bu dildə danışır, çünki onların əksəriyyəti Azərbaycanın, demək olar ki, fars dilini bilməyən sakinləridir. Bununla yanaşı, sarayda da türk dilindən geniş istifadə edilir, çünki hazırkı şah sülaləsi Azərbaycan mənşəli Qacarlar tayfasına mənsubdur” [Муравьев Н.Т. Письма русского из персии. Ч. 1-2. – Санкт-Петербург: Типография отдельного корпуса внутренней стражи, 1844].
- 1842 – 1845-ci illərdə Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı İran Azərbaycanına gəlmiş Rusiya şərqşünası Vilyam Dittel bildirir ki, burada türk dilində danışirlar və fars dili az məlumdur: “Biz burada danışılan dili Azərbaycan dili adlandıırıq. Bu dil türk dilləri ailəsinə mənsubdur. Onlar fars dilini nadir hallarda bilirlər” [Dittel William (1846). «Очерк путешествия по Востоку с 1842 по 1845 гг. Журнал для чтения воспитанникам военно-учебных заведений. Т.5.83, №331, сmp. 205-238, St. Petersburg].
- Digər rus səyyahının xatirələrindən: “...türk dili təkcə Azərbaycanda və Tehran sarayında geniş yayılmamışdı, həm də bir çox İran vilayətlərində ünsiyyət dili idi” [Огородников П.И. На пути в Персию и его прикаспийские провинции – St. Petersburg: Типография М.И.Попова, 1878].
- 1889-1890-cı illərdə, Nəsirəddin şahın hakimiyyəti dövründə İrana səfər edən Britaniya deputatı və Mühafizəkarlar Partiyasından olan dövlət xadimi Corc Nataniel Kerzon yazır: “...o, taxta oturan zaman yalnız Azərbaycanda danışılan türk dilini bilirdi” [Nasirüddin Şah Farsçayı, Fransızçayı və Arapçayı iktidara geldikten sonra öğrenmeye başlamıştı. Curzon, George. Persia and the Persian Question. Volo I. – London: Longmans Green, 1892].
- “Qacar sülaləsi əvvəllər olduğu kimi İranda üstünlük təşkil edən bütün türk tayfalarının başçısıdır. Eyni zamanda türk dili əvvəlkitək orduda və ölkənin idarəçiliyində əmr dili olaraq qalır” [Berard Victor. Revolutions de la Perse; les provinces, les peuples et le gouvernement di roi des rois. – Paris: librairie Armand Colin., 1910].
- “Fars dilinin [Qacarların hakimiyyəti dövründə] idarəetmə və işgüzar aləmin dili olmasına baxmayaraq, türk dili bütün ordunun və yüksək rütbəli rəsmi şəxslərin əmr dili hesab olunur, onlar bu dildə danışır və bunu başa düşürlər. Həmçinin sarayın və şahın ətrafının da dili türk dilidir” [Berard Victor. Revolutions de la Perse; les provinces, les peuples et le gouvernement du roidesrois. – Paris: Librairie Armand Colin, 1910].
- “Son yüz ildə hər bir yeni sultanın sevimli şəxsləri arasında Təbrizdən çıxanlar da olardı. Nazirlər və valilər də Azərbaycan türklərindən olurdu və onlar Qacarlar sülaləsinin əsas dayağı idilər” [Berard Vittor. Revolutions de la Perse; les provinces, les peuples et le gouvernement du roi des rois. – Paris: L' Librairie Armand Colin., 1910].
- “Azərbaycan türkləri İranda aparıcı rol oynayırlar. Ənənəvi olaraq, taxt-tac varisi (vəliəhd) Azərbaycan vilayətini idarə edirdi və o, taxta oturmaq üçün Tehrana gələndə yaxın ətrafını türklər təşkil edirdi. Ordu və əlbəttə, ordunun ən nüfuzlu şəxsləri, əsasən, Azərbaycandan çıxanlar olurdu. Həmçinin ordunun bütün əsas heyəti də Azərbaycan vilayətinin hesabına təşkil edilirdi. Nəticədə Qacarlar sülaləsi Azərbaycan türkləri ilə eyniləşdirilir... Azərbaycan xalqı farsca az danışır, yaxud, ümumiyyətlə, farsca danışmır” [Sykes Persy Molesworth. A History of Persia. Vol. II. – London: Macmillan and Co., 1915].
- Təkcə Qacar sülaləsinin şahları deyil, hökumət idarəsində mühüm rol oynayan şəxslər də vəzifələrini icra edərkən öz ana dillərində danışirlar. Məsələn, həmin dövrün mənbələrində göstərilir ki, bayat boyundan olan irəvanlı Azərbaycan türkü, Məhəmməd şahın zamanında sərdari-əzəm vəzifəsində olan Hacı Mirzə Ağa türkcə danışır, əsgərlərə və topçulara bu dildə əmrlər verirdi [Cihangir Mirza, 1384: 285; Erdekani, 1374: II, 615; İtimadü's-Saltana, 1357: 182].

Metropoliyası Azərbaycanda olan türk imperiyasının hakim sülalələrinin formalaşması və dəyişməsi prosesi

Bölgənin ilk orta əsr imperiya sülaləsi Oğuz-Səlcuqlar sülaləsi olmuşdur (1054-1157). Səlcuqlar Ön Asiya bölgəsinə kifayət qədər tez uyğunlaşdılar, belə ki, onlar gələndə burada qədim zamanlardan yaşayan xeyli türk əhali vardı. Türk amili Ərəb xilafəti şəraitində də güclənməyə başladı, o zaman, xüsusilə Azərbaycana, canişinlər türk sülaləsinin nümayəndələrindən təyin edilirdilər.

Səlcuq imperiyasının daxilində Qıpçaq-Eldənizlər sülaləsi (1136-1225) yarandı ki, o da səlcuq şahzadələrindən birinin atabəyi/naibi olmaqla Azərbaycanda və Aranda hökmdarlıq edirdi. Sonralar düzgün idarəetmə siyasəti və hərbi hadisələrdə uğurları sayəsində onların hamilik etdiyi şahzadə “Sultan” olur, Eldənizlərə isə “Böyük Atabəy” titulu verilirdi. Onlar bütün imperiyanı idarə etməyə başlayırlar. Səlcuqlar sülaləsinin süqutundan sonra Eldənizlər Azərbaycan və Aran ərazilərini idarə etmək hüququnu özlərində saxlayırlar.

Səlcuqlar və Eldənizləri Çingizilər-Hülakülər sülaləsi əvəzlədi (1256-1357). Bu sülalənin monqol mənşəli olmasına baxmayaraq, onun hakim tayfasında türk varlığı güclü və əhəmiyyətli idi. Bu, ədəbiyyatda, musiqidə, rəssamlıqda və s.-də öz izini saxlamışdır. Hülakülər hakimiyyətə gəlişləri prosesində səlcuqlarla döyüşürdülər, lakin bərqərar olduqdan sonra düşmənçilik hissləri göstərmədilər. Bir tərəfdən səlcuq elitasının nümayəndələri özlərinin Hülakülərə xidmət etmək arzusunu dilə gətirdilər, digər tərəfdən isə Hülakülərin səlcuqlarla sülalə nikahı bağlamaq maraqları vardı. Hülakü xanın oğlu və varisi Arqun xan Səlcuq Rükəddinin qızı Səlcuq xatunla evləndi. Arqun xanın oğlu Qazan xan Arqun xanın digər arvadı Səlcuq xatunun nəzarəti altında tərbiyə aldı. Qazan xan hökmdar olarkən hörmət əlaməti olaraq Səlcuq sultanı Səncərin məqbərəsini ziyarət etdi. Hülakü Əbu Səidin hakimiyyəti zamanı sülalə, birbaşa varisin olmaması üzündən, hakimiyyət böhranı halında olur. Hülakülərin sülalə xətti digər qohum budaq üzrə inkişaf edir.

Ön plana Hülakülərlə əlaqələri olan, nümayəndələri XIII əsrin sonlarına yaxın dövlətin daxilində güclü əmirlərə çevrilən, sonralar da öz üstünlüklərini qoruyub saxlamağı bacaran **Cəlairilər sülaləsi çıxır (1359-1410).** Şeyx Üveysin nümunəsində Hülakülər sülaləsinin qanuni varisi kimi Cəlairilər sülaləsinin obrazı yaradılır. Şeyx Üveys Cəlairinin anası Hülakü xan Əhməd Tequderin qızı, ata tərəf-

dən nənəsi Elcetey Sultan Arqun xan Hülakünün qızı idi. Cəlairilər hakim tayfaya çevrilərək Qaraqoyunlu tayfalar birliyi üçün süzəren rolunda çıxış edirlər. Teymurilərlə mübarizə prosesində Cəlairilər sülaləsi qələbə qazanacağı təqdirdə Azərbaycanda hakimiyyəti Qaraqoyunlular sülaləsinə güzəşt edəcəyini vəd edir. Sonda belə də olur.

Teymurun ölümündən sonra Azərbaycanda hakimiyyətə Qaraqoyunlular sülaləsi gəlir (1410-1467). Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının hakimiyyəti bir çox cəhətlərdən Cəlairilər sülaləsinin hakimiyyəti ilə oxşar olmuşdur və Hülakülər sülaləsi hakimiyyəti zamanından gələn ənənələri və əlaqələri saxlamışdır. 1445-ci ildə, himayəsində olduğu Şahrux Teymurinin vəfatından sonra Cahanşah Qaraqoyunlu müstəqil olur, özünə “sultan” və “xaqan” titulları qəbul edir və öz adı ilə sikkələr zərb etdirir. 1452-ci ildə Qaraqoyunlular sülaləsinə düşmən əhvali-ruhiyyədə olan Ağqoyunlu Uzun Həsən hökmdar olur. İki qohum sülalə arasında münaqişə on illərlə davam edir. Onlar arasında sonuncu vuruşma 1467-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın təşəbbüsü ilə baş verir, bu vuruşma nəticəsində Cahanşah həlak olur, qələbəni isə Uzun Həsən Ağqoyunlu qazanır. Hakim tayfalar arasındakı münaqişə əhali arasında yayılır. Qaraqoyunlu tayfasının qalan hissəsi Ağqoyunlu tayfasının tərkibinə daxil olur.

Azərbaycanda hakimiyyət Ağqoyunlular sülaləsinə keçir (1467-1501). Uzun Həsən Ağqoyunlu öz bacısını Şeyx Cüneyd Səfəviyə (gələcək şah İsmayılın babası), qızını isə Şeyx Heydər Səfəviyə (gələcək şah İsmayılın atası)ərə verir. İsmayıl Səfəvinin atası Şeyx Heydər, anası isə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin qızı, ərə gedənə qədər pravoslav xristian olan və Marfa (Dəspinə) adını daşıyan, sonuncu Trapezund imperatorunun nəvəsi Aləmşah bəyim olmuşdur. Bununla Ağqoyunlular sülaləsinin hökmdarı Azərbaycanın nüfuzlu tayfaları arasında qohumluq münasibətləri qurmağa çalışır. Təəssüf ki, sülh münasibətləri pozulur. 1495-ci ildə Ağqoyunlu sülaləsinin hökmdarları tərəfindən Heydər Səfəvinin iki böyük oğlu öldürülür, kiçik oğlu, 7 yaşlı İsmayıl isə onun tərəfdarları gizlədir. İki qohum tayfa arasında daxili müharibə yaranır. Uzun Həsənin iki nəsl: oğul nəvəsi Əlvənd Mirzə və qız nəvəsi İsmayıl Azərbaycan taxt-tacına yiyələnmək uğrunda mübarizə aparırlar. İsmayıl Səfəvinin qələbəsindən sonra Ağqoyunlular sülaləsi siyasi səhnədən gedir.

Hakimiyyətə Azərbaycanı ən uzun müddət ərzində idarə edən Səfəvilər sülaləsi (1501-1736) gəlir.

XVIII əsrin 20-ci illərində əfqanlar paytaxt İsfahana soxulur və şahı qətlə yetirirlər. Qarışıqlıq hökm sürməyə başlayır, hər yerdə üsyanlar alovlanır, ölkənin tam dağılması üçün şərait yaranır. Xəzər dənizinin sahili Rusiya, Cənubi Qafqaz Türkiyə, ölkənin paytaxtı İsfahan isə əfqanlar tərəfindən işğal edilir. Bu şəraitdə əfşar türk tayfasından olan Nadirdən hərbi əməliyyatlara başçılıq etməyi xahiş edirlər. Əfşar tayfası XV əsrdən etibarən Səfəvilərin başçılıq etdiyi tayfalar birliyinə daxil olmuşdu. Nadir kiçik bir zaman ərzində ölkəni parçalanmaqdan qurtarmağa və ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə nail olur. Əvəzində ölkənin Səfəvi hökmdarından ona müəyyən səlahiyyətlər verməyi tələb edir və istədiyini alır. Lakin bununla sakitləşmir: bir Səfəvini devirib yerinə digər azyaşlı Səfəvini oturdur və özünü onun naibi elan edir. Bu hərəkətlər yalnız hakimiyyətə çatmaq üçün bir mərhələ idi. 1736-cı ildə Nadir Şimali Azərbaycanda, Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə ölkə tayfalarının nümayəndələrinin qurultayını keçirir və orada “şah” titulu ilə hökmdar seçilir. Bu isə Səfəvilər sülaləsi hökmranlığının sonu olur.

Beləliklə, 1736-cı ildə Azərbaycanda hakimiyyətə faktiki olaraq Səfəvilər tərəfindən yaradılan Əfşarlar sülaləsi (1736-1747) gəlir. Ölkə parçalanmaqdan xilas olur. Xarici qoşunlar ölkədən çıxarılır. Alçaldıcı sazişlər öz qüvvəsini itirir. Belə görünürdü ki, oxşar vəziyyətin yaranmasının qarşısını almaq üçün iqtisadiyyatı qaydaya salmağın, daxili idarəçiliyi nizamlamağın əsl vaxtıdır. Lakin bunun əvəzinə Nadir şah özünün hərbi yürüşlərini davam etdirir. Onlardan bəziləri hədsiz uğurlu olur. Lakin uğursuzlar da baş verir. Nadir ona qarşı təşkil edilən sui-qəsd nəticəsində həlak olur, öz hərbi və diplomatik fəaliyyəti sayəsində xilas etdiyi ölkə isə dağılır. Bu, imperiya idarəçiliyinin və bölgədə çoxəsrlik imperiya ənənələrinin sonu olur.

Azərbaycan tarixində ixtişaş dövrü

Sülalələrin dəyişmələri arasında “iğtişaş dövrü” adlandırılan vaxt aralıqları yaranır.

- Eldənizlər sülaləsinin süqutundan sonra “iğtişaş dövrü” ümumilikdə 31 il davam etmişdir. Eldənizlər sülaləsi Sultan Cəlaləddin Xarəzmşah tərəfindən devrilmiş, lakin onun hakimiyyəti çox az sürmüşdür. Bölgədə hakimiyyət Çingiz xanın canişinliyinə keçmiş, Hülakü xan tərəfindən dövlət quruluşlarının bərpası ilə başa çatmışdır. Ən nüfuzlu canişin Curmakan/Şormakan olmuşdur.

- Varisi olmayan Əbu Səid Hülakünün vəfatından sonra Şeyx Üveys Cəlairinin hakimiyyətə gəlişinədək Azərbaycanda 23 qanlı il keçmişdir. Bu zaman ərzində səkkiz şahzadə hökmdar elan edilmişdir. Sonra onlar devrilmiş və edam olunmuşlar.

- Azərbaycanın Teymurilər tərəfindən idarə edilməsi dövrünü də həmçinin “iğtişaş dövrü”nə aid etmək olar. Əmir Teymur haqqında bioqrafik əsərin müəllifi Yəzdi Hülakü xan zamanını belə təsvir edir: “Qara tatarlar türk icması hesab olunur, Mengü xan Hülakü xanı qərbdə yeni torpaqları istila etmək üçün göndərəndə onlar Hülakü xanla birlikdə yola düşmüşlər. Hülakü xan Təbrizdə taxta oturmuşdur”. 1385-ci ildən başlayaraq Əmir Teymur və Toxtamış Azərbaycanı idarə etmək istəklərini bildirdilər. Əmir Teymur bunu onunla izah edirdi ki, Əbu Səid Hülakünün birbaşa varisi yoxdur, ona görə də onun ölümündən sonra buna hüququ olmayan şəxslər hakimiyyətə gəlmişlər. O “varislik hüququ olmayanlar” sırasına həmin vaxt Azərbaycanda hökmdarlıq edən Cəlairilər sülaləsini də aid edirdi. Teymurun gəlişi haqqında eşidən Sultan Əhməd Cəlairi qoşunu toplayıb Təbrizi tərk edir. Teymur Azərbaycanı “Hülakü xan ulusu, ölkənin statusunu isə “Hülakü xanın taxt-tacı” kimi görürdü. Qısa bir müddət ərzində Teymur Azərbaycana üç canişin təyin etdi. Birincisi Sultan Məhəmməd olmuşdur. Onun ardınca “Teymur Hülakü xan taxt-tacını – Azərbaycan ölkəsini şahzadə Miranşaha (Teymurun oğlu) etibar edir...”, onun ölümündən sonra “Teymur Hülakü xan ulusunu – ona aid olanlarla birlikdə bütün Azərbaycan ölkəsini şahzadə Ömərə (Teymurun nəvəsi) təqdim edir”. 1385/86-cı illərdə Cuçi Ulusunun (Qızıl Orda) hökmdarı Toxtamış 90 min qoşunla Azərbaycana soxulur, ölkəni tamamilə talayaraq Təbrizə qədər çatır. Azərbaycan bir çox illər ərzində Əmir Teymur və Toxtamış arasındakı mübarizənin qanlı səhnəsi olur. 1395-ci ildə Teymur Toxtamış üzərində qələbə qazanır. 1408-ci ildə Teymuri Miran şah Cəlairilərin və Qaraqoyunluların birləşmiş qoşunları tərəfindən məğlub edilir. Bu hadisələr nəticəsində Cəlairilər sülaləsinin hakimiyyəti bərpa olunur, onları isə razılaşma əsasında Qaraqoyunlular sülaləsi əvəz edir.

- Nadirin ordu komandanı kimi 1722-ci ildən 1736-cı ilə qədərki idarəçilik dövrünü də “iğtişaş dövrü”nə aid etmək olar, bu zaman Səfəvi şahının hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı, ölkənin real hakimiyyəti ordu komandanı Nadir xanda idi və o, şahın nominal hakimiyyəti şəraitində ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olmuşdu.

Xülasə

Biz bu bölmədə, adətən, xülasələrdə qəbul edildiyi kimi, Atlasın əsas hissəsində ətraflı əks etdirilənləri konseptual olaraq təqdim etməyə cəhd göstərdik. Bununla yanaşı, xülasədə kitabda əks etdirilənləri tamamlayan yeni ideyalar da verilir.

O cümlədən Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin beş dövrə bölünməsi ideyası irəli sürülür və onların təsviri verilir. Azərbaycan dövlətçilik tarixinin şərhə Azərbaycanın tarixi əraziləri hüduqlarında verilir. Biz “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan” adlı ölkənin yaradılmasını mərkəzi məsələ kimi irəli sürməklə bu mövzunun ənənəvi dövləşdirilməsindən imtina etmişik. Elmdə ilk dəfə olaraq, “Atropatena/Azərbaycan” xoroniminin 27 əsrlik fasiləsiz xatırlanmasını təsdiq edən ilkin mənbələrin məlumatları təqdim edilmiş və sistemləşdirilmişdir. Burada Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri barədə məlumatlar bir yərə yığılmış və Azərbaycan tarixinin təhrif edilməsi cəhdlərinin təkzibləri verilmişdir.

Biz Azərbaycanın dövlətçilik tarixini Atropatena/Azərbaycan ölkəsinin yaranmasından həm əvvəl, həm də sonra hökmdarlıq etmiş sülalələr haqqında daha geniş məlumatlarla müşayiət etməyə cəhd göstərmişik.

Azərbaycan dövlətinin islama qədərki tarixində gələcək Azərbaycan torpaqlarında yerləşən ölkələrin adı etnonimlərə əsaslanır. Məsələn, Qamir – Kimmerlər ölkəsi, Midiya – midiyalıların ölkəsi, Aşquz – quzların/skiflərin ölkəsi, Albaniya – albanların ölkəsi, Atropatena/Atarpatena – “Arpat nəslinin ölkəsi”.

İslam dövründə vəziyyət bir qədər başqa cür olmuşdur, bu zaman dövlətin adı, əksər hallarda, hökmdarlıq edən sülalənin adı ilə əlaqələndirilmişdir. Azərbaycanın timsalında bizim orta əsr dövlətlərini sülalə adları ilə yanaşı, həmçinin tez-tez Persiya və ya İran adlandırır və bu zaman Atropatena/Azərbaycan ölkəsinin guya Əhəmənilər və Sasanilər imperiyalarının reallıqlarından törədiyini nəzərdə tuturlar, bu isə tarixin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Bu yerdə kitabın əsas hissəsində ətraflı danışılanları xatırlatmaq lazımdır: “Atropatena/Azərbaycan” adlı ölkə Əhəmənilər imperiyası meydana gəlməzdən əvvəl və Persiyanın hansısa bir rolu olmadan yaranmışdır.

Xülasədə biz həm qədim, həm də orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin təkcə öz şəxsi adı ilə deyil, həm də mənşəyi nəzərə alınmaqla tanınan hakim sülalələrini təqdim etməyə cəhd göstərmişik. İlk mənbələrin məlumatlarına əsaslanan təhlillər Azərbaycanın hakim sülalələrinin əksəriyyətinin skif, yəni qədim oğuz mənşəli olduqlarını iddia etməyə əsas verir. Belə nəticə Aşquz/İşquz skif şahlığından başlayaraq ta Əfşarların sonuncu imperiya sülaləsinədək Azərbaycan dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin sülalə varisliyini tanımağa əsas verir.

Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri və ya Azərbaycan tarixini təhrif etmək cəhdlərinin təkzib edilməsi barədə

Dünya və sovet elmi Azərbaycanın tarixinə dair məsələlərdə bir sıra təhriflərə yol vermişdir ki, bu da təkcə Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan dövlətinin yaranma vaxtı, onun sərhədləri haqqında deyil, həm də ölkənin, həmin ölkədə yaşayan xalqın mənşəyi və s. barədə səhv nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Bu nəşrdə müəllif ilkin mənbələrə istinad edərək problemə münasibətini nümayiş etdirir, mövzuya dair öz baxışlarını söyləyir, bununla da Azərbaycan tarixinə dair təhrifləri təkzib edir.

Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan adlı ölkənin yaranma tarixi və səraitləri barədə

Azərbaycan dövlətinin yaranma tarixi uzun müddət qeyri-dəqiq olmuşdur. Əsas kimi Strabonun Atropatena adlı ölkənin m.ə. 321-ci ildə, Makedoniyalı İskəndərin vəfatından sonra, Əhəmənilər imperiyasının keçmiş bir hissəsi kimi əmələ gəldiyi barədə məlumatı götürülmüşdür. Ona görə də belə fikir var idi ki, Azərbaycan əvvəlcə fars ərazisi olmuşdur, məhz bu səbəbdən, ölkəni, onun adını və xalqını fars mənşəli hesab edirdilər. İlkin mənbələri daha dəqiq öyrənməklə israr etmək olar ki, Strabon ölkənin yaradılması haqqında deyil, dövlətin müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında yazmışdır. Bunu Roma tarixçisi Ammian Marsellinin əsərlərinə (IV əsr) və “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsinə müraciət etməklə aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur: bu mənbələrdə təsdiq olunur ki, Atropatena/Adorbayqan adlı ölkə Assuriya imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmışdır; 1923-cü ildə nəşr olunmuş Yeni Babil mixi mətninə görə, bu hadisə m.ə. 612-ci ildə baş vermişdir (Gadd C.J. The Fall of Nineveh, 1923).

Assuriya imperiyasını dağıtmış və Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan adlı dövləti yaratmış skiflərin etnik eyniləşdirilməsi barədə

Müasir elmdə bəziləri heç bir inandırıcı argument gətirmədən Azərbaycan xalqının İran mənşəli olmasını israr etməkdə davam edirlər. “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsində (V əsr) yazılmışdır ki, Assuriyanı skif hökmdarı kimi tanınan şah Madi dağıtmışdır. Yeni Babil mənbəsi (Gadd C.J. The Fall of Nineveh, 1923) və İstanbul Nabonid stellası bildirir ki, Assuriya im-

periyasını, Herodota görə, o vaxt bölgənin hegemonu olan Umman-mandalar, yəni skiflər dağıtmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, skiflərin özləri Assuriya mixi mətnlərində aşquzlar və ya işquzlar, yunan mənbələrində Σκυθαι adlandırılmış, ingilisdillli ədəbiyyatda scyth kimi, rusdillli ədəbiyyatda skiflər kimi qəbul edilmişdir. Yalnız XXI əsrin əvvəlində Azərbaycan tədqiqatçısı Z.Həsənov Herodotu orijinal dildə oxumaqla aşkar etmişdir ki, qeyd edilən etnonim “squz” kimi oxunur. Lakin təkcə etnonimin fonetik forması deyil, həm də hələ m.ə. V əsrdə daha ətraflı təsvir edilən skif tarixi konsepsiyası Z.Həsənova Herodotun təsvir etdiyi skifləri F.Rəşidəddinin (XIII əsr) bəzələrində məlumat verdiyi qədim dövrün türk quzları/oğuzları ilə eyniləşdirməyə imkan vermişdir.

Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan ölkəsinin adının mənşəyi barədə

Ətraflı səhifə məlumatlar olmasına baxmayaraq, ölkənin adının mənşəyi çox əsrlər ərzində müxtəlif cür şərh edilmişdir. Ən təhrif olunmuş versiya XII-XIII əsr islam müəllifi Yaqut əl-Həməvinin məlumatıdır: “Bəziləri güman edirlər ki, Azər pəhləvi dilində “od”, bayqan isə “keşikçi” və ya “od mühafizəçisi” deməkdir, beləliklə, Azər “od məbədi” və ya “od mühafizəsi” mənasını bildirir, bu da həqiqətə yaxındır, çünki bu diyarlarda od məbədi hədsiz çoxdur”. Azər sözü “Avesta”da od demək deyil, belə ki, Azar/Atar – Ahura-Mazdanın oğlunun adıdır, o yalnız sonrakı zərdüştilik kitablarında od tanrısı Atar kimi təqdim edilir. Göstərilən versiya, birincisi, həqiqəti təhrif edir, ikincisi isə Azərbaycanı süni surətdə bu xalqın heç vaxt etiqad etmədiyi zərdüştiliyə bağlayır. Azərbaycanın “Odlar ölkəsi” kimi şərh edilməsi versiyasına gəldikdə, bu nə zərdüştiliklə, nə də ölkənin adı ilə bağlı deyildir. Bu, torpağı qədim zamanlardan bəri od püskürən ölkənin özünün romantik qavrayışıdır. Azərbaycan adının mənşəyi məsələsinə qayıdaq. Qeyd etmək vacibdir ki, elə həmin müəllif Yaqut əl-Həməvi İbn əl-Mükəffaya (723-759-cu illər) istinad etməklə düzgün bir versiyanı da bildirir: “Azərbaycan

Azərbayz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun adı ilə belə adlandırılmışdır. Digərləri deyirlər ki, bu ad Azərbaycan ibn Bayvarasf/Ajdahakdan törəmişdir”. Bu zaman Azərbaycanın atası Bayvarasf/Ajdahak “Avesta”da zərdüştiliyə qarşı fəal mübariz kimi xatırladılır və bu onun m.ə. VII əsrdə yaşadığını ehtimal etməyə əsas verir. V əsr Suriya mənbəsində (“Karki de bet Selox” salnaməsi) belə bir daha ətraflı versiya verilir ki, Assuriya imperiyasını “Arbak – hökmdar Madi” dağıtmış və şahın adı ilə adlandırılan Adorbayqan adlı yeni ölkə yaratmışdır. Madi, Herodotda yazıldığı kimi, m.ə. 623-cü ildə midiyalılar üzərində qələbə qazanan, bununla da Assuriya imperiyasının süqutunun qarşısını alan və skifləri bölgənin hegemonu edən skif şahıdır. Bu qələbə nəticəsində Assuriya Madiyə Midiyada və bölgədə canişin olmaq səlahiyyəti vermişdir. Madiyə ənənəvi türk formasında “Arbak” əlavə canişin titulu verilmişdir ki, bu da həmin salnamədə Adurbad, yunan mənbələrində isə Arbat və ya Arpat kimi xatırladılır. İlk mənbələrdə ölkənin adı əsas kimi titulun fonetik versiyalarının hansının götürülməsindən asılı olaraq, müxtəlif cür yazılır. Yunan versiyası “Atropatena” metatezanın nəticəsi hesab olunur, belə ki, əslində, “Atarpatena” olmalıdır. Ölkənin Adorbayqan adında titul Orbay, Atarpatena versiyasında – Arpat, Adarbakan versiyasında – Adarbak və ya Arbak kimi görünür. At/Ad prefiksi türk dillərində “soy, nəsil” bildirir, adın sonundakı “ena, qan” toponimyaradıcı suffiksidir. Beləliklə, Atropatena/Atarpatena, Adorbayqan, Adurbadqan, Azərbaycan fars mənşəyinə malik deyil, türk ənənələrinə və türk leksikasına əsaslanır, “Arpat/Orbay/Arbak soyunun (nəslinin) ölkəsi” mənasındadır. [Strabonun ölkənin (bərpa olunduğu dövrdə) yaradıcısının şərəfinə adlandırılması barədə məlumatı Suriya salnaməsində göstərilən ənənənin davam etdirilməsidir].

Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan ölkəsini yaratmış və onu təxminən 8 əsr müddətində idarə etmiş sülalə haqqında

İlkin mənbələrin kifayət qədər faktlar təqdim etməsinə baxmayaraq, ölkəni yaratmış Atropaten sülaləsi barədə elmdə nadir hallarda xatırladılır. Bu kitabda m.ə. 612-ci ildən başlayaraq Sasani sülaləsi dövründə Atropaten sülaləsinin hakimiyyəti barədə çoxlu məlumat verilmişdir. Strabon, Roma imperatoru Avqust Oktavian, eləcə də Sasanilər dövrünün müəllifləri ölkəni uzun dövr ərzində idarə etmiş Atropaten sülaləsi barədə yazırlar. Bu sülalənin uni-

kallığı ondan ibarətdir ki, o, ölkəni həm müstəqillik dövründə, həm də Azərbaycan Midiya, Əhəmənilər, Makedoniyalılar və Sasanilər imperiyalarının (IV əsrin ortalarına qədər) tərkibində olduğu dövrlərdə idarə etmişdir.

Müxtəlif imperiyaların tərkibində Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycanın statusu barədə

Bəzi tədqiqatçılar Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan adlı ölkənin qədimliyini guya müəyyən dövrə dair qədim məlumatların olmamasına istinad edərək inkar edirlər. Lakin məhz qədim mənbələr erkən imperiyaların tərkibində Atropatena adlı bölgənin mövcud olması barədə məlumat verir. Midiya imperiyasının tərkibində Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsi hakim imperiya iyerarxiyasında ikinci pilləni tuturdu. O həmçinin Midiya sülaləsinin hakimiyyətdən kənarlaşdırılmasında və hakimiyyətin o zamana qədər midiyalıların vassalı olmuş farslara ötürülməsində fəal iştirak etmişdir. Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarının tərkibində Atropatena/Satrapena adlı bölgənin olması barədə Polibi və Kvint Kurtsi Ruf xatırladırlar. Əhəmənilər imperiyası zamanı Azərbaycan Midiya satraplığının/vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, satraplığın hökmdarı Atropatilər sülaləsinin nümayəndəsi olmuşdur. Lakin m.ə. 323-cü ildə, Makedoniyalı İskəndərin vəfatından dərhal sonra Azərbaycan müstəqil satraplıq statusu almağa, m.ə. 321-ci ildə, İskəndərin varisi Perdikanın ölümündən sonra isə müstəqilliyini tam bərpa etməyə nail ola bilib. III əsrin əvvəlində Atropatena Sasanilər tərəfindən işğal edilib, Atropatilər sülaləsi isə öz torpaqlarında IV əsrin ortalarına qədər hakimiyyət edib. Sasanilər imperiyasının tərkibində Azərbaycan dörd müstəqil kustdan/vilayətdən biri statusuna malik olub və oranın hakimi Albaniyaya da nəzarət edib. Ərəb xilafətinin tərkibində Azərbaycan hökmdarı, demək olar ki, bütün dövr ərzində həmçinin Arani, Armeniyanı və Cibalin/Midiyanın bir hissəsini də idarə edib. 912-ci ildə müstəqillik bərpa edilib və Azərbaycan əmirliyi yaranıb. Səlcuqlar imperiyasının tərkibində Azərbaycan başlıca olaraq vəliəhd şahzadələrin idarə etdiyi bölgə olub. İmperiya hökmdarının yaxın adamlarından biri olan Eldənizə Azərbaycan və Cibali/Midiya ərazilərini əhatə edən Azərbaycan atabəyliyi adlı dövlət yaratmaq nəsisib olub. Bu dövlət Səlcuqlar imperiyasının özündən çox yaşamışdır. XIII əsrdə Hülakü xan Çingizi Azərbaycana metropoliya statusu verən yeni imperiya yaratmış və Azərbaycan bu statusu XVIII əsrin ortalarına qədər qoruyub saxlaya bilmişdi.

Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri və ya Azərbaycan tarixini təhrif etmək cəhdlərinin təkzib edilməsi barədə

Bütövlükdə Azərbaycan və xüsusilə də, Alban tarixşünaslığının ən mühüm problemi Kür-Araz çayarasının Cənubi Qafqaz hissəsinin inzibati mənsubiyyəti hesab olunur

Aşağıda “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin yaradıldığı vaxtdan Qarabağ xanlığının əmələ gəlməsinədək bu regionun statusu barədə ilkin mənbələrin məlumatları verilir.

- M.ə. VII-VI əsrlərdə “Atropatena/Adorbayqan” adlı dövlətin yaradıldığı dövrdə Kür-Araz çayarasının şərq hissəsi bu dövlətin tərkibinə daxil olmuşdu [bax: ətraflı ikinci fəsildə].
- M.ə. VI-IV əsrlərdə, Midiya və Əhəmənilər imperiyalarının mövcudluğu dövründə, Kür-Araz çayarasında sak-skif tayfaları yaşayırdı [bax: ətraflı üçüncü fəsildə].
- Arrian Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər arasında Qavqamel döyüşü (m.ə. 331-ci il) barədə məlumat verərək qeyd edir ki, Midiya satrapı Atropatın dəstəsinə midiyalılar, albanlar, sakesinlər və kadusilər daxil idi. Fars Orontun komandanlıq etdiyi ermənilərin adı bu dəstədə deyil, kappadokilərlə bağlı hissədə xatırladılır.
- M.ə. III əsr müəllifi Polibi III Böyük Antioxun Atropatenaya ehtimal olunan təcavüzü barədə məlumat verərək, ölkənin sərhədlərini təsvir edir, bundan göründüyü kimi, Atropatena Kaspi dənizindən Pontadək [Qara dənizədək] torpaqlar üzərində ağalıq edir [bax: ətraflı dördüncü fəsildə].
- M.ə. I əsr hadisələri ilə əlaqədar olaraq, Plutarx məlumat verir ki, Tiqranın Roma sərkərdəsi Lukulla müharibəsi vaxtı “...Kaspi dənizi tərəfdən albanların və onlarla həmsərhəd olan iberlərin dəstələri, bir də Araz sahillərindən olan, Tiqranın iltifat və hədiyyələrlə cəlb etdiyi, sayı heç də az olmayan azad tayfalar onlara birləşmişdilər”. Bu məlumat təsdiqləyir ki, Kür-Araz çayarasının şərq hissəsinin əhalisi albanlardan və “Araz sahillərindəki azad tayfalar”dan ibarət idi, o tayfalar isə erkən sak nəsilərindən başqa heç kim ola bilməzdi. Onlar Tiqrana tabe deyildilər, “iltifat və hədiyyələrlə cəlb edilmişdilər”. M.ə. 66-cı il hadisələri ilə bağlı Dion Kassi və Plutarx Albani-

yanın müstəqilliyinin rəmzi kimi alban hökmdarı haqqında məlumat verirlər.

- M. I əsr müəllifi Plini bildirir ki, Kür-Araz çayarasında, albanlarla qonşuluqda sakasenlər yaşayırdılar.
- Alban şahlığının yaradılmasını təsvir edən M.Xorenli və M.Kaqankatuklu qeyd edirlər ki, Albaniya yaradılarkən onun cənub sərhədləri Araz çayı boyunca keçirdi.
- Sasanilər imperiyası dövründə Kür-Araz çayarasının Balasakan (Saklar ölkəsi) adlandırılan şərq hissəsi bütün Albaniya kimi Adurbadaqan adlandırılan Şimal kustuna/vilayətinə daxil idi.
- Ərəb təcavüzündən və Alban şahlığının süqutundan sonra bu bölgə Aran adlandırılmağa başladı. Ərəb xilafətinin və sonrakı dövlət qurumlarının tərkibində Kür-Araz çayarasının şərq hissəsinin, yəni Aranın Armeniyaya aid olması barədə heç bir işarə yoxdur. Nə bölgədə Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər sülalələrinin hakimiyyəti dövründə, nə də Azərbaycanda metropoliyası olan imperiya quruluşunu idarə edən sonrakı sülalələrin dövründə Aran Armeniya ilə inzibati münasibətə malik olmamışdır. Ərəb xilafətinin rəhbərliyi tərəfindən uzun müddət Aranı Azərbaycanda oturan vali idarə etmişdir.
- Səlcuqlar və Eldənizlərin hakimiyyətləri dövründə Kür-Araz çayarasına bu sülalələr tərəfindən nəzarət edilmişdir və üstəlik çayarası şəhərləri Bərdə, Gəncə və Naxçıvan quberniya mərkəzləri və ya paytaxtları olmuşdur.
- Hülakülər sülaləsinin hakimiyyəti dövründən başlayaraq Kür-Araz çayarasının şərq hissəsi “Arran” toponimi ilə yanaşı, həm də Qarabağ adlanır. “Qarabağ” toponimi ilk dəfə F.Rəşidəddinin “Cami ət-Təvarix” əsərində xatırladılır, o burada Hülakülər sülaləsinin fəaliyyəti ilə bağlı “Aran Qarabağı” adlandırılır. Bu zaman xüsusi olaraq vurğulanır ki, “Azərbaycanın inzibati bölməsinin tərkibinə Qarabağ daxildir”. F.Rəşidəddin təsvir edir ki, Qazan xan Hülakü islamı qəbul edərək, Azərbaycanın müsəlman hökmdarı kimi xan

taxtına çıxma və andiçmə mərasimini 3 noyabr 1295-ci ildə Aran Qarabağında həyata keçirdi. Bu terminlə yanaşı, F.Rəşidəddinin əsərində dəfələrlə “Aran” toponimindən istifadə edilir. F.Rəşidəddin qeyd edir ki, imperiyanın hökmdarı Abaqa xan “paytaxt Təbrizi hökmdar iqamətgahı yeri təyin etdi, qış düşərgəsi kimi isə Aranı seçdi”. Əl-Əhəri Cəlairi Şeyx Üveysin hakimiyyəti dövrünü [XIV əsr] təsvir edərkən yazır: “Aranın paytaxtı olan Qarabağ”. Həmdullah Qəzvini [XIV əsr] yazır ki, “Qarabağın sərhədi Araz çayına-dək uzanırdı”. XVII əsr müəllifi Övliya Çələbi qeyd edir ki, Azərbaycanda hər biri cənnəti xatırladan üç Qarabağ var”. XIX əsr müəllifi H.Z.Şirvani xüsusi vurğulayır ki, “Qarabağ Azərbaycan vilayətidir. Çoxlu sərvətə malikdir, əhalisi türklərdir”. Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dörd bəylərbəyliyinə bölünmüşdü: Şirvan, Qarabağ, Çuxursəəd [və ya İrəvan] və Azərbaycan [və ya Təbriz]. Nadir şah Əfşar ölkənin hökmdarı seçildiyi qurultayı Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə keçirmişdir.

- İmperiyanın dağılmasından sonra Qarabağ bəylərbəyliyi müstəqil Qarabağ xanlığına çevrildi.

Cənubi Qafqaz və ya Atropatena Albaniyasının, xüsusilə də, Kür-Araz çayarasının tarixini saxtalaşdıranlar aşağıdakıları iddia etməyə çalışırlar:

- guya erməni hökmdarları Albaniya Kaspianasını işğal etmiş, bununla da Armeniyanın sərhədlərini Kaspi dənizinin qərb sahilinədək çatdırmışlar. Strabon, həqiqətən, Albaniyada Kaspiananın mövcud olması barədə söyləmişdir. Lakin, Strabon və Ptolemeyə görə, erməni hökmdarlarının qəsb etdiyi Kaspiana Albaniyada deyil, Kaspi dənizi sahillərindən uzaqda, Midiyanın qərb ucqarlarındakı Anadolu da yerləşmişdir. Bu barədə M.Xorenli də qeyd edir.

- guya müasir Naxçıvan Armeniyada yerləşirdi, bununla da Kür-Araz çayarasını da Armeniyaya aid edirlər. Ptolemey Nazuana/Naxuana şəhərini Armeniyada, amma müasir Naxçıvanın yerləşdiyi Araz çayı sahilində deyil, Fərat çayı boyunca yerləşdirir. Bu səhv tarixi XVI əsrdən, Avropa kartoqraflarının heç bir arqument gətirmədən erməni Nazuana/Naxuana şəhərini Araz boyunca yerləşdirdiyi vaxtlardan başlayır. Lakin məsələ ondadır ki, ilk Avropa kartoqrafları Kür-Araz çayarasına yalnız XVII əsrdə gəlmiş və

özlərinin XVI əsr xəritələrini tərtib edərkən hansısa səhlənkərin və ya maraqlı tərəfin məlumatlarına güvənmişlər. Bu kartoqrafik saxtalaşdırma sonrakı tədqiqatçılar və kartoqraflar tərəfindən də götürülmüşdür. Araz çayı boyundakı müasir Naxçıvana gəldikdə, Ptolemey onu Nazada adlandırır və Əlincə dağı ətrafında, Araz çayı sahilində yerləşdirir. Nazada adı orta əsrlərdə tez-tez Naşava formasında xatırlanırdı. İlk Avropa kartoqraflarından fərqli olaraq, ilk islam kartoqrafları öz xəritələrini şəxsi tədqiqatlar nəticəsində tərtib etdilər. Onlar da Ptolemey kimi eyniadlı iki şəhər haqqında yazıblar, onlardan biri Araz çayının sahilində, digəri isə Fərat çayı boyunca yerləşirdi.

- guya Kür-Araz çayarasında yerləşən Sakasena Armeniyaya aid olmuşdur. İki Sakasena olmuşdur, onlardan biri Qara dənizin cənub-şərq sahilində olmaqla Armeniyada, digəri isə Cənubi Qafqazda, Albaniyada yerləşirdi. Strabon yazır ki, Sakasena Armeniyada yerləşmişdir, lakin o, Kür-Araz çayarasında yerləşən Sakasenani deyil, Pariadr dağının ətəklərində, Qara dənizin cənub-şərq sahilində yerləşən Sakasenani nəzərdə tutur. Strabon, əslində, iki Sakasena barədə məlumat verir, onlardan biri Armeniyaya aid olmuş və Qara dənizin cənub-şərq sahilində, digəri isə Kür-Araz çayarasında, Albaniyanın cənub hissəsində yerləşmişdir;

- guya Albaniyanın cənub sərhədləri Araz çayı boyunca deyil, Kür çayı boyunca keçirmiş. Eyni zamanda erməni tarixşünaslığının özündə təsbit edilmişdir ki, yarandığı zaman Albaniyanın cənub sərhədləri Araz boyunca keçirdi [bax: M.Xorenli].

Göründüyü kimi, təqdim edilən faktlar və onların təhrif olunması Kür-Araz çayarasının şərq hissəsinə aiddir. Saxtakarların məqsədi nə cür olursa olsun, Kür-Araz çayarasının bu hissəsini tarixi baxımdan Ermənistanı aid etmək, özlərinin müasir ərazi iddialarına haqq qazandırmaqdır. Kür-Araz çayarası ərazisindəki bəzi mənbələr zaman-zaman hansısa inzibati qurumları xatırladır. Bunlar müsəlman dövləti çərçivəsində dini muxtariyyəti olan kiçik xristian/dini qurumlardır.

Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri və ya Azərbaycan tarixini təhrif etmə cəhdlərinin təkzib olunması barədə

Bəzi alimlərin Ptolemey tərəfindən xatırladılan şəhərlərin yerlərinin dəyişdirilməsini əsaslandırmaq üçün qeyri-elmi cəhdləri

Mən Ptolemey Naxuana/Nazuanasının “Böyük Armeniya”dan Atropatena ərazisinə yerdəyişməsinin həqiqi səbəblərini müəyyənləşdirmək üçün çox say göstərməli oldum. Bu qərribə yerdəyişməyə bəraət verən arqumentlər haqqında müasir alimlərdən izahat almaq cəhdlərim asan olmadı. Çoxsaylı müraciətlərdən sonra məşhur ptolemeyçi Aleksandr Cons, nəhayət, mənə belə yazdı: “İzah sadədir: “və sonrakı Armavir, Artaksata, Naksuana şəhərləri də Araz çayı boyunca yerləşir” sözləri yazılmış sətir əlyazmanın mətnindən yoxa çıxmışdır [A.Cons heç bir arqument gətirmir – H.H]. Məktubda həmçinin yazılmışdır ki, bu sətir “Ptolemy, *Geographia*, ed. and trans. A.Stückelberger and G.Grasshaff, *Ptolemaios. Handbuch der Geographie*” [Basel: Schwabe Verlag, 2006] nəşrində, düzəlişin Konrad Mannert tərəfindən təklif edildiyi qeydi ilə bərpa edilmişdir, lakin mən (yəni məktub müəllifi) onun bunu hansı məqalədə etdiyini bilmirəm”. Aleksandr Cons bu yerdəyişmənin müəllifi deyil, o mənə yalnız onun mənşəyi haqqında məlumat verir.

A.Cons tərəfindən yazılan məlumatların inandırıcı olmamasını nəzərə alaraq axtarışlarım davam etdi. Yeni tərəfdaşlar axtardım, sonda Dr. F.Mittenhuberdən (Bern) uzun müddət gözlədiyim belə cavab aldım ki, o, axtarışlar nəticəsində tapdığı, 1829-cu ildə Münxendə nəşr olunan kitabı mənə göndərəcək, orada müəllif Konrad Mannert Naxuana/Nazuananın Böyük Armeniyadakı Fərat sahillərindən Atropatenedəki Araz sahilinə kartoqrafik dəyişməsinə izahat verir.

Ə Nəhayət, mən K.Mannertin kitabını aldım və təəccüblü şəkildə orada arqumentlər siyahısını deyil, yalnız qeydlərdə verilən bir məlumatı aşkar etdim: “Armavir, Artaxata, Naxuana adlı üç şəhərin siyahısının əvvəlində, çox güman ki, Ptolemeyin “Araz çayı boyunca” sözləri olmuş və mətndən yox olmuşdur”. K.Mannert bu mətnin necə itdiyi, nə üçün onun K.Ptolemeyin bütün əlyazma versiyasından eyni zamanda yox olması və özünün bu yox olmanı necə əsaslandırıdığı barədə yazmır. 1832-ci ildə Kassel şəhərində nəşr olunan “Handbuch der alten Geographie...” sorğu kitabında Dr. F.K.L.Sickler bu məsuliyyətsiz düzəlişə (daha doğrusu, təhrifə) cavab kimi, ya da təsadüfən israr edir ki, Ptole-

mey əsaslı olaraq Nazuana/Naxuana/Nassuana/Naxouna şəhərini Armavir və Artaksata şəhərləri ilə birlikdə “Fərat çayı boyunca” “Böyük Armeniya”da göstərir. Lakin bizim günlərə qədər, Avropa mənşəli xəritələrdə K.Mannertin əsassız qeydinə istinadla Naxuana, Armavir və Artaksata şəhərlərini Araz çayı boyunda yerləşdirməyə davam edirlər.

Ə Avropa kartoqrafları Ptolemey Naxuana/Nazuanasının “Fərat çayı boyunca” məkandan “Araz çayı” Kaspitrafı məkanına, “Böyük Armeniya”dan Atropatenaya yerdəyişməsinə həyata keçirməklə Armeniyanın özünün Fərat bölgəsindən Xəzərtrafı Araz çayı bölgəsinə kartoqrafik yerdəyişməsi üçün bəhanə vermişlər. İntibah dövrünün ilk Avropa kartoqrafları, onların çoxsaylı ardıcılıqları və nəhayət, şübhəli “elmi kəşf”in ixtiraçısı Konrad Mannert güman edə bilməzdilər ki, bu səhv əsasında bütün sonrakı münaqişə nəticəsinə səbəb olan siyasi ambisiyalarla müşayiət olunan qondarma “Böyük Armeniya” xəritəsi yaradılacaq.

Naxuana/Nazuana və Nazada adlı iki şəhərin yerləşməsi haqqında Avropa kartoqraflarının səhvləri

XVI əsrdə əsas Gerard Merkator və Abraham Ortelius tərəfindən qoyulan ilk yeni tip Avropa xəritələri meydana gəlmişdir. İlk Avropa kartoqraflarının (XVI əsr) islam coğrafiyaçı-kartoqraflarından (IX-XIII əsrlər) fərqi ondan ibarətdir ki, islam müəllifləri təsvir etdikləri yerlərdə özləri olmağa çalışırdı, avropalılar isə Avropadan uzaq olan yerlərdəki vəziyyət barədə dumanlı təsəvvürə malik idilər, ona görə də səhv məlumatlar verirdilər. Nəticədə XVI əsrdən başlayaraq Avropa kartoqrafiya ənənələrində hansısa bir izahat olmadan Ptolemey şəhəri Naxuana/Nazuana “Böyük Armeniya”dakı Fərat çayı boyundan Atropatenedəki Araz çayı boyunda olan Nazadanın yerinə köçürülmüşdür.

Klavdi Ptolemey tərəfindən ifadə edilən həqiqət, yəni Armavir, Artaksata və Naksuana şəhərlərinin “Fərat çayı boyunca” “Böyük Armeniyada” yerləşməsi faktı təkzibedilməz şəkildə qalır. Araz çayı boyundakı müasir Naxçıvan şəhərinə gəldikdə, Ptolemey onu Nazada adlandırır və Atropatenedə Əlincə dağı ilə yanaşı yerləşdirir.

Alban şahlığının mənşəyi və onun Artopatena ilə əlaqəsi haqqında

Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Albaniya tarixən Atropatena ilə bağlı olmamışdır. İskəndərin Albaniyanı işğal etmədiyini düşünərək, elmdə iddia edirlər ki, eyniadlı şahlıq m.ə. IV əsrdə onun hökmranlığı dövründə Atropatena ilə hansısa bir bağlılığı olmadan yaradılmışdır. Belə fikir yanlışdır. Əhəmənilər imperiyasının subyektləri arasında Albaniya xatırladılır. Qavqamel döyüşündə farsların tərəfində döyüşən albanlar və sakasenlər Midiya satrapının başçılıq etdiyi dəstənin tərkibində idilər, bu da onların Midiya satraplığının tərkibində olduqlarını sübut edir. Midiya satraplığına onlarla yanaşı, həmçinin Kvint Kurtsi Rufun Satrapena adlandırdığı Atropatena da daxil idi. Məhz Atropatena Qafqaz dağ silsiləsindən Urmiya gölünədək olan sərhədləri ilə 323-cü ildə Midiya satraplığının tərkibindən çıxdı və müstəqil satraplıq əmələ gətirdi, 321-ci ildə isə eyni sərhədlərlə Makedoniya imperiyasının tərkibindən çıxıb müstəqil şahlıq yaratdı. Albaniyanın mənşəyi haqqında səhv təsəvvür ona gətirib çıxarır ki, Midiya satraplığının Qafqaz dağ silsiləsi üzrə keçən şimal sərhədləri nəzərə alınmır (*bax: Herodot*). Bu isə Atropatenanın Qafqaz dağ silsiləsi üzrə keçən şimal sərhədlərinə də etinasız yanaşılmasına gətirib çıxarır. Yekunda bu, 321-ci ildə bərpa edilən Atropatena torpaqlarının Arazın sağ sahili ilə məhdudlaşdığı fikri ilə bağlı səhvə səbəb olur. **Əslində, Alban şahlığı m.ə. 66-cı ildə Atropatenanın tərkibindən çıxarılan torpaqlar hesabına yaradılmışdır.**

Atropatena/Azərbaycan və Albaniya sərhədləri barədə səhv fikirlərə nümunələr

Bir sıra tədqiqatçılar Atropatena adlı dövlətin sərhədlərinə dair antik müəlliflərin məlumatlarına diqqət yetirmirlər: 1) Ptolemey və Strabon biri Armeniyada, digəri isə Albaniyada yaşayan iki sakasen qrupu barədə xatırladırlar. Bu faktın üstündən sükutla keçilməsi Kür-Araz çayarasının Albaniyaya mənsubluğuna etinasız yanaşılmasına səbəb olur. 2) K.Ptolemey yazır ki, Armeniya şəhərləri Armavir, Artaksata və Naksuana Fərat çayı boyunca yerləşmişdir, tədqiqatçılar isə, xüsusən kartoqraflar heç bir əsas olmadan göstərirlər ki, bu şəhərlər Araz çayı boyunca yerləşmişdir. Bu səhv nəticəsində müasir Naxçıvan tarixi Armeniyaya aid edilir. 3) Strabon və K.Ptolemey biri Midiyanın şərq sərhədlərində (Kappadokiya bölgəsi), digəri isə Albaniyanın cənub-qərb hissəsində (Kaspinin qərb sahili) yerləşən iki Kaspiananın mövcudluğu barədə məlumat verirlər. Tədqiqatçılar Midiya Kaspianasının mövcudluğu barədə susurlar, halbuki Strabon qeyd edir ki, erməni hökmdarları Kaspiananı midiyalılardan qopardılar. Nəticədə əsas olmadan alban Kaspianasının işğal olunduğunu iddia edirlər. 4) Strabonun məlumatlarının tərcüməsində [XI, 1, 5] də həmçinin səhvə yol verilmişdir, bu da Albaniyanın Xəzərətrafi sərhədlərinin yerinin təhrifinə səbəb olur (*ətraflı bax: Albaniya fəsli*). Bu şüurlu surətdə edilən saxtalaşdırma üzündən Ermənistan sərhədləri süni şəkildə Albaniyanın Xəzərətrafi torpaqlarınadək uzadılır.

Qədim Azərbaycan torpaqları hesab edilməli olan ərazilər

Azərbaycan dövlətinin ərazisinin yalnız Urmiya gölündən Araz çayının sağ sahilinədək olan torpaqları əhatə etdiyi iddiası uydurmadır və qətiyyənlə həqiqətə uyğun deyildir. M.ə. 612-ci ildə Atropatena/Adorbayqanın tərkibinə Aşquz/İşquz skif şahlığının torpaqları (Araz çayının sol sahilindən Qafqaz dağ silsiləsinədək), Manna və Midiya şahlıqları, Urartunun bir hissəsi daxil idi. Həmin torpaqları qədim Azərbaycan ərazisi kimi tanımaq lazımdır. Adı çəkilən dövlətlər həm Araz çayının şimalındakı, həm də cənubundakı torpaqları tuturdu, başqa sözlə, yarandığı zaman Atropatenanın sərhədləri Dərbənddən İsfahanadək uzanırdı.

Azərbaycan tarixini öyrənən bir sıra tədqiqatçıların əsas metodiki səhvi barədə

Bir sıra alimlər Azərbaycanı tədqiq edərək şüurlu surətdə anaxronizm tətbiq edir, bununla da tarixi təhrif edirlər. [Anaxronizm (ανά “qarşı” + χρόνος “vaxt”). Tarix elmində anaxronizm hadisələrin digər zamana, bizim halda keçmiş zamana aid edilməsində ifadə olunur]. Nəzərdən keçirilən problemdə anaxronizmin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi tədqiqatçılar ya şüurlu surətdə, ya da Əhəmənilər (m.ə. 550-331) və Sasanilər (224-651) fars imperiyalarının təsiri altında uzun müddət Azərbaycan dövlətçiliyini onun bütün tarixi ərzində müstəsna olaraq fars dövlətçiliyi kimi qəbul edirdilər. Lakin qeyd edək ki, dünyanın heç bir ölkəsi əbədi olaraq öz üzərində keçmiş imperiyanın yükünü daşımır. Azərbaycana gəldikdə, bu iş absurd səviyyəsində enir, bəzi tədqiqatçılar Azərbaycanda metropoliyası olan ənənəvi türk hakim sülalələri imperiyalarını (Səlcuqlardan Əfşarlaradək) fars hesab edirlər. [Qədim fars torpaqları İİR-in müasir ostanları: Şiraz, Yəzd, Kerman və digərləri hesab olunur]. Bundan başqa, tədqiqatçılar bəzən özünü fars şahları adlandıran türk hökmdarlarının özlərinə istinad edirlər. Lakin bu cür bəyanatlar arqument hesab olunmur, bu yalnız keçmişə hörmət etməkdir. Aydındır ki, türk hökmdarı özünü fars şahı adlandırmaqla nə özü, nə də onun dövləti farsa çevrilmir, əksinə, o bununla indi başqa birinin deyil, məhz türkün həmin imperiyanın ərazilərində hökmdarlıq etdiyini vurğulayır. Alman, Avstriya və fransız hakim sülalələrinin çoxsaylı nümayəndələri tarixin müəyyən dövründə Roma imperatorları adlandırılmışlar, lakin bundan nə onların özləri, nə də onların xalqları romalıya çevrilməmişdir. Türk-Osmanlı imperiyasının keçmiş Şərqi Roma (Bizans) imperiyasının ərazisinə nəzarət edən hökmdarları özlərini bəzən “Rum sultanları” (Roma hökmdarı) adlandırmışlar, bundan nə onlar, nə də onların xalqı romalıya çevrilməmişlər.

Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri və ya Azərbaycan tarixini təhrif etmə cəhdlərinin təkzib olunması barədə

Bu bölmənin məqsədi – Azərbaycan və Persiyanın/Farsın siyasi-ərazi qurumları olduğunu, öz mənşələrinə görə suverenliyi və bir-birindən asılı olmayaraq yarandığını göstərməkdir. Müxtəlif dövrlərdə, Azərbaycan və Persiya/Fars paralel şəkildə Midiya və Makedoniya imperiyalarının, Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olmuşdur. Midiya şahlığının tərkibində olan Persiya Atropatena/Adorbayqan dövləti yarandığı zamandan (m.ə. 612-585-ci illər) onun nəzarəti altında olmuşdur. Bundan başqa, Persiya metropoliyası Azərbaycanda olan türk imperiyalarının tərkibinə daxil olmuşdur (1074-1747-ci illər). Azərbaycan iki Fars imperiyasının – Əhəmənilər (m.ə. 550-331-ci illər) və Sasanilər (224-641-ci illər) imperiyalarının tərkibində olmuşdur. Atropatena/Adorbayqan müstəqil dövlət kimi m.ə. 612-ci ildə, Fars-Əhəməni imperiyası isə m.ə. 550-ci ildə yaranmışdır.

Azərbaycan və Persiyanın yaranması dövrü

1. Herodot Midiya hökmdarı Fraort (m.ə. 647-625-ci illər) barədə qeyd edir ki, “Farslar ilk olaraq onun hücumuna məruz qaldılar və ilk olaraq midiyalıları tabe oldular”. M.ə. 673-cü ildə Araz çayından şimalda Aşquz/İşquz ölkəsini yaradan skiflər m.ə. 623-cü ildən etibarən bölgədə hegemon olmaqla Midiyaya və onun bir hissəsi olan Persiyaya nəzarət edirdilər.
2. Atropatena/Adorbayqan adlı müstəqil ölkənin yaradılması barədə m.ə. 612-ci ildə Assuriya imperiyasının dağılması ilə bağlı xatırladılır [bax: A.Marsellin. “Karki de bet Sellox” salnaməsi]. Yarandığı dövrdə Atropatena/Adorbayqan Aşquz/İşquz şahlığı (Araz çayından şimala doğru), keçmiş Manna (Araz çayından cənuba doğru) ərazilərini əhatə edir, həmçinin tərkibinə Persiyanın da daxil olduğu Midiya şahlığına nəzarət edirdi.
3. Midiya imperiyası m.ə. 585-ci ildə Atropatenanın/Adorbayqanın fəth edilməsi nəticəsində yaranmışdır. Midiya imperiyasının tərkibinə həmçinin Persiya da daxil idi.
4. Fars Əhəməni şahlığı m.ə. 550-ci ildə Kirin Midiya hökmdarı Astiaq üzərində qələbəsi nəticəsində yarandı. Bu imperiyanın tərkibinə Midiya və Atropatena daxil olmuşdur.

Əhəmənilər dövrü və Makedoniyalı İskəndər imperiyası

5. İskəndər **Satrapena/Atropatena** ölkəsinə gəldi. *Kurtsi Ruf* (V, 2, 1).
6. Mənim arvadım Roşnak mənim şəhərim Babildən **Azərbaycan, Persiya** və Midiya ölkələrini idarə edəcək... *Makedoniyalı İskəndərin vəsiyyətindən* [Psevd-Kallisfenin Suriya versiyası, 1889].

Sasanilər imperiyası dövrü

7. “Papak **Farsın** mərzbanı və hakimi idi... O, Ərdəşiri oğulluğa götürdü və tərbiyə etdi... Ərdəşir uğur qazandı və bütün **Parsda** məşhurlaşdı... İlk iş olaraq Ərdəşir **Parsda** işləri qaydaya saldı və özünü təhlükədən qorudu, sonra

isə... Ərdəşir düşündü: “Mən Armeniyaya və Adurbadaqana gedəcəyəm”. *“Papak oğlu Ərdəşirin əməllər kitabı”*

8. “Ərdəşir şahənşah titulu qəbul etdi. **Sonra Həmədana yollandı, daha sonra isə silah gücünə Azərbaycanı işğal etdi...**” *Ət-Təbəri. “Peyğəmbərlərin və şahların tarixi”*.
9. “I Xosrov Ənuşirəvan şahlığı dörd hissəyə ayırdı: bir hissə **Xorasanı**, Səcestanı və Kirmanı, digəri **İsfahani**, Qumu, əl-Cibalı, Azərbaycanı və Armeniyanı, üçüncü hissə **Farsı** və Bəhreynə qədər Əhvazı və nəhayət, dördüncü hissə Rum şahlığı sərhədlərinədək İraqı əhatə edirdi. *Əbu Hənifə əd-Dinəvəri*.
10. “Birinci Xosrov Ənuşirəvan ölkəni dörd hissəyə ayırdı: əvvəl Xorasanın adını çəkdi və bununla hörmətli insanların hamısını sevindirdi. **İkinci hissə Qum, İsfahan – böyük qala və hakim düşərgələr şəhərləri idi. Ona həmçinin əsas qədimdə Ərdəbilin divarlarından erməni torpağına qədər nəcib şəxslər tərəfindən qoyulmuş Azərabadqan birləşdirildi, Xəzər və Əhvaz ilə birlikdə Gilan torpaqları da ora qatıldı. Fars üçüncü vilayət idi.** Günçixandan günbatana bütün şahlığa hakim idi. Dördüncü olaraq o, İraq və Rumu elan etdi”. *Firdovsi*.

Ərəb xilafəti dövrü

11. Ərəb xilafəti dövründə Azərbaycanı idarə etmiş 70 valinin adını müəyyən etmişik, onların əksəriyyəti həmçinin Aranı, Ermənistanı və digər regionları idarə etmiş və yalnız bir il eyni adam Azərbaycan və Farsın valisi təyin edilmişdir.

Türk imperiyaları dövrü

12. “Eldəniz Cibal, Rey, **Azərbaycan** və Arran ölkələrini ələ keçirdi və onun hakimiyyətini Xilat, **Fars** və Xuzistan hakimləri də tanıdılar. *İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fi-t-tarix* (“Mükəmməl tarix”; 1220-1221-ci illər)
13. “Hülakülər **Azərbaycanın** İraqi-Əcəmin, İraqi-Ərəbin, **Farsın**, Xuzistanın, Diyarbəkirin, Ərəbistanın, Xorasanın və Rumun şəhərlərinin hər birində çaoxana (kağız pulları buraxmaq üçün emalatxanalar) tikdilər”. *Şəraf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi. Şərəfnamə*.

14. “Rum, Suriya, Cəzirə, Diyarbəkir, **Fars** və İraq ölkələrinin başçıları itaət və həvəslə Canibeyin sarayına getdilər və yekdilliklə xahiş etdilər ki, o, **Azərbaycan** taxtına böyük oğlu Berdibeyi oturtsun... Berdibey Dəşti-Berke taxtına sevgisi üzündən Azərbaycanı tərk etdi və tələsik Dərbənddən keçərək orduya doğru getdi”. *İskəndər anonimi. Hülakülərdən Cəlairilərə keçid dövrü.*

15. Məhəmməd Yəzdi... bütün İraq və **Farsı** itaətə gətirərək “möminlərin əmirinin canişini” titulu mənimsədi. O həmçinin Azərbaycana da göz dikmişdi. Lakin bu imkan mərhum padşah Canibeyin əlində idi... Müqəddəslər qalasını (yəni Bağdadı) tərk edən böyük... Sultan Şeyx Üveys zülmkarlara və təcavüzkarlara qarşı cihad elan etdi və **Azərbaycanı** şər qüvvələrin əlindən xilas etmək məqsədilə yürüşə çıxdı. *Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhari. Şeyx Üveysin tarixi.*

16. “Mən [Teymur] İranın, Turanın, Rumun, Məğribin, Suriyanın, Misirin, Ərəb İraqının və Əcəm İraqının, Mazandaranın, Gilanın, Şirvanın, **Azərbaycanın, Farsın**, Xorasanın, Cetin, Dəşti Qıpçağın, Xarəzmin, Xotanın, Kabulistanın, Baxtarzəminin və Hindustanın hökmdarı oldum”. *“Teymurun qanunları”.*

17. “Cahanşah Qaraqoyunlu oğlu Pir Budağı cəzalandırmaq istəyi ilə **Azərbaycana və Farsa** getdi”. *Şərəf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi. Şərəfnamə.*

18. “Onlar [Ağqoyunlular] öz torpaqlarında, **Azərbaycanda**, hər iki İraqda, **Farsda**, Kerməndə və Hind sahillərinə qədər bütün ərazilərdə həm əsil-nəcabətli, həm də sadə insanlara münasibətdə səxavətli və qayğıkeş idilər”. *Fəzlullah ibn Ruzbixan Huncı. Tarix-i aləm-ara-yi amini.*

19. “İranın yüksək rütbəli, qüdrətli sipəhsalarının və zifələri barədə... O, qurçubaşından sonra qoşunda yüksək vəzifəli şəxslərdən biridir. Hökmdarların, sultanların və digər qalib döyüşçülərin dəyişdirilməsi yüksək rütbəli [sipəhsaların] fikrindən və təsdiqindən asılıdır. Ona çəkişmələrə, döyüş meydanında hərbi əməliyyatlara, müharibə və vuruşmalara dair istənilən növ fərman və sərəncamlar vermək tapşırılmışdır. Təbrizin, Muğanın və **Azərbaycanın** digər əyalətlərinin idarə olunması yüksək rütbəli [sipəhsalara] həvalə edilmişdir. Yerli [avarica-nəvislər] in məvacibləri və topladıqları vergilər aşağıdakılardır: **Fars** avarica-nəvisi: məvacib – 15 түмән, vergilər – 103 түмән 7000 dinar; yerli vergilərə malik olmayan Azərbaycan avarica-nəvisi, məvacib – 50 түмән”. *Məhəmməd Rəfi ‘Ənsari. Dəstur əl-mülük. (Hökmdarlar üçün nizamnamə).*

20. “Nadir şah Əfşar **Azərbaycana**, İraqa və **Farsa** döyüş sursatları və artilleriya hazırlığı ilə bağlı təlimatlar göndərdi (1744-cü il). *Məhəmməd Kazım. Nadirin tarixi.*

21. Pənah xan Cavanşirə belə bir xəbər çatdı ki, Ağə Məhəmməd şah Qacarın atası Məhəmməd Həsən xan **Persiya, Azərbaycan** və Mazandaran hüduqlarında müstəqil hökmdar kimi möhkəmlənmişdir”. *Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə.*

Dünya məkanı sistemində Azərbaycan və Fars/Persiya

22. Bəzi fars kitablarında belə bir məlumat vardır ki, dünyanın hökmdarları onu dörd hissəyə ayırmışlar. Onlardan biri – türklərin ölkəsi Qərbi Hindistan – ər-Rumun şərq sərhədlərinədək. [İkinci] hissə – ər-Rum və onun qərb [ərazisi], Kopt və bərbərlərin ölkəsi. Üçüncü hissə – Sudan. O, bərbərlər ölkəsi və Hindistan arasında yerləşir. **[Dördüncü] hissə – Bəlx çayından Azərbaycana, Armeniyaya, əl-Kadisiyə və Fərata qədər olan ərazidir. Sonra Omana, Karmana, Təbəristan, Kabil və Toxaristana qədər Ərəbistan səhrası gəlir.** Bu hissə dünyanın dəyəri və ortası hesab olunur. Onun payına nə qınama, nə də laqeydlilik düşür. *İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni. Kitab əl-buldan (Ölkələr kitabı); Yer in yaradılması haqqında söz.*

23. “Həqiqətən, biz kitablarda gördük ki, bütün Yer Suriyadan 40 il öncə dağılacaq. Məkkəni əl-həbəşlər dağıdacaq. Mədinəni aclıq məhv edəcək. Bəsrəni daşqın məhv edəcək. Kufə [sakinlər tərəfindən] tərk ediləcək. Cibəl ildırım zərbələri və bədbəxtliklərdən, Xorasan müxtəlif əzablardan dağılacaq. Rey deyləmlilər və təbəristanlılar tərəfindən məğlub ediləcək. Armeniya və **Azərbaycana** gəldikdə, onlar qoşunların atlarının dırnaqları, ildırım zərbələri və bədbəxtliklərlə məhv ediləcək, digərlərinin heç vaxt rast gəlmədikləri qüvvə ilə qarşılaşacaqlar... Kerman, İsfahan və **Farsa** gəldikdə, onları fəryad bürüyəcək, ən böyük dağıntıları isə çəyirtkəldən və sultandan olacaq. Əs-Sindin dağılması əl-Hind tərəfdən, Xorasanın dağılması Tubbat tərəfdən gələcək. Tubbatın dağılması əs-Sina tərəfdən, Suriyanın dağılması isə böyük, qanlı döyüşlər sayəsində olacaq...” *İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni. Kitab əl-buldan (Ölkələr kitabı); Yer in yaradılması haqqında söz.*

24. Dünyanın bütün məskunlaşmış hissəsini 51 ölkə təşkil edir; onlardan beş ölkə ekvatorun cənubunda yerləşir və bunlardır: Zəbə, Zəngistan, Həbəşə, Buca və Nuba. Bir Şərq ölkəsi qismən şimalda və qismən də cənubda yerləşmişdir, ekvator onu kəsir, bu ölkə Sudandır. Məskunlaşan əhalinin dördübir hissəsini təşkil edən qırx beş ölkə şimal tərəfdə yerləşir və bu ölkələrə aiddir: Çin, Tibet, Hindistan, Sind, Xorasan və onun hüduqları, Məvərrənnəhr və onun hüduqları, Kerman, **Pars**, Karas-Kux səhrası, Daylaman, Xuzistan, Cabal vilayəti, İraq, Ərəb ölkələri, Cəzirə, **Adərbadaqan**, Şam, Misir, Məğrib, Əndəlüs, Rum, Sarir, Alan, Xəzər, Saklab, Peçeneq xəzərləri, Bur(a)das, Burtas, daxili Bulqar, Rus, Məcfur, türk peçeneqləri, Hifçak, Quz, Kimak, Çigil, Tuxsi, Hallux, Yağma, Toquzquz və Hırhız. Bu ölkələrdən hər biri vilayətlərə bölünür və hər bir vilayətdə çoxlu şəhər var. *Kitab hüduq əl-‘aləm min əl-məşriq ilə-l-məğrib (Dünyanın şərqdən qərbədək hüduqları haqqında kitab).*

25. Ərdəşir dedi ki, Yer dörd hissəyə bölünür. Onlardan biri türklərin torpaqlarıdır, əl-Hindin qərb hissələri və ər-Rumun şərq hissələri arasında yerləşir. Onlardan ikinci hissə – Məğrib torpaqlarıdır, ər-Rumun qərb hissələri, koptlar və bərbərlər arasında yerləşir. Onlardan üçüncü hissə qaraların bərbərlər və əl-Hind arasında yerləşən vilayətinədək uzanır. **Dördüncü hissə Farsa aid olan torpaqlardır, Bəlx çayı ilə Azərbaycan vilayətləri və Fərata qədər Fars Ermənistanı arasında yerləşir.** Sonra Omanadək, Mehran və Kabilədək ərəb torpaqları və Toxaristan gəlir... *İbn əl-Fəqih əl-Həmədəni. Kitab əl-buldan (Ölkələr kitabı); Yer in yaradılması haqqında söz.*

Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri və Azərbaycan tarixini təhrif etmə cəhdlərinin təkzib olunması barədə

Azərbaycan və Fars Zodiak sistemində

1. Qoç – Babil [(**Fars**). *Bu toponim Biruninin nəşrində mötərizədə verilmişdir*], Fələstin, **Azərbaycan** və alanlar ölkəsi

Xərçəng – Mukanın arxasındakı kiçik Armeniyanın bir hissəsi, İfrikiyanın bir hissəsi, Hicaz, Bəhreyn, Dabil, Mərvərrud, Şərqi Xorasan, Bəlx və **Azərbaycan** vilayətləri

Qız – Əndəlüs, Suriya, Krit adaları, Fərat və Mesopotamiya, Efiopiyanın paytaxtı Caramaka, Sən'a, Kufə, Kerman istiqamətində **Farsın bir hissəsi**, Sind sərhədlərində Sicistan. Biruni. *Ulduzlar haqqında elmin başlanğıcına dair kitab*.

2. Bürc işarələri üzrə adları çəkilən Yer ölkələri və onların şəhərləri barədə hekayətdə deyilir: Qoça aşağıdakı ölkələr aiddir: **Fars, Azərbaycan**, Britaniya, Sisiliya, Almaniya, Fələstin və əl-Balkanın bir hissəsi. *Məhbub ibn Kustantin əl-Mənbici/Aqapi Mənbici. "Kitab əl-'ünvan"*.

Bakuviyə görə iqlimlər sistemində Azərbaycan və Fars

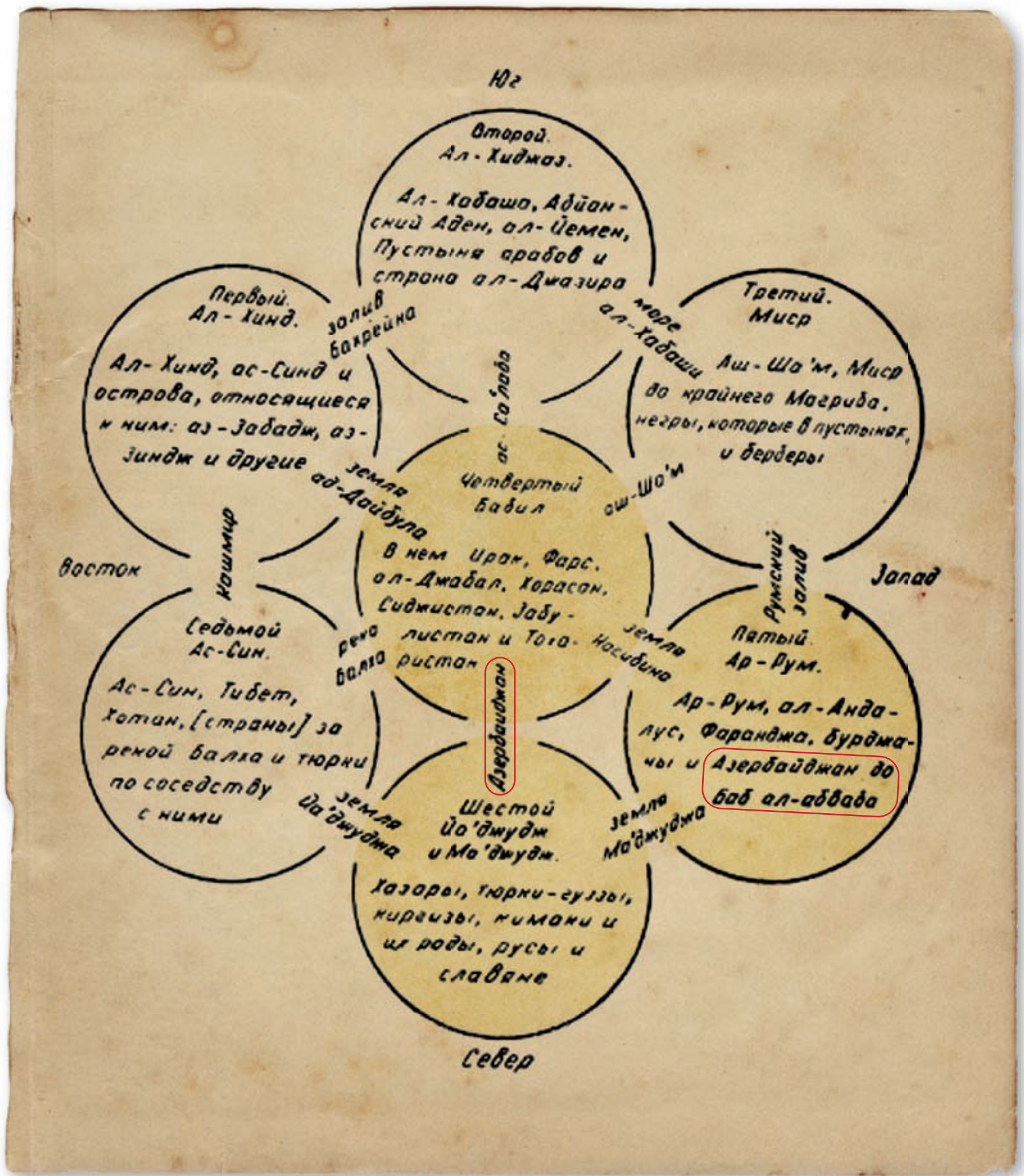
3. **İqlim nədir?** Bilirik ki, səma ekvatoru dairəsi Yer kürəsini ikiyə bölür, biri cənub, digəri isə şimal adlanır. Əgər fərz etsək ki, dairə ekvatorun hər iki qütbü üzrə keçir və Yeri kəsir, onda Yer kürəsi dörd dördəbir hissədən ibarət olacaq: iki cənub dördəbiri və iki şimal dördəbiri. Ölçətan şimal [və ya məskunlaşmış] dördəbirə dənizlər, adalar, çaylar, dağlar, çöllər, şəhərlər və kəndlər daxildir, onun şimal qütbünə yaxın qalan hissəsi isə hədsiz soyuqlar və çoxlu qar üzündən məskunlaşmamışdır. Bu dördəbiri yeddi hissəyə ayırdıq. Hər hissənin uzunluğu şərqdən qərbə, eni isə cənubdan şimala uzanır və iqlim adlanır.

Üçüncü iqlimin əvvəli şərqdən başlayır, əs-Sin ölkəsinin şimalından, daha sonra əl-Hinddən, sonra əs-Sind, daha sonra Kabil, Kirman, Sicistan, **Fars**, əl-Əhvaz, hər iki İraq, əş-Şam, Misir, əl-İskəndəriyyə, Barku, İnfrikadan keçir və əl-Mühit dənizinin yanında qurtarır. Üçüncü iqlim. **FARS** – şərqdə Kirmanla, qərbdə Xuzistanla, şimalda Xorasan səhrası ilə, cənubda dənizlə həmsərhəd olan məşhur vilayətdir. Orada güclü şaxtalar üzündən [meyvə] yetişməyən İstəxr mahalı kimi və güclü istilər üzündən

hətta quş belə yaşamayan Lahuristan mahalı kimi yerlər var. Onun sakinlərinə gəldikdə, onlar deyirlər ki, Bəlxdən **Azərbaycan** və Armeniyanın hüduclarına qədər uzanan İranşəhr adlandırılan yerdə yaşayırlar. Sakinlər ağıllı, sağlam düşüncəli və bədəcə möhkəmdirlər.

Dördüncü iqlim əs-Sin, ət-Tubbat və əl-Xutan torpaqlarından başlayır və Kəşmir dağları, Billur, Bədəxşan, Kabil, Quru, Xorasan, Kumis, Curcan, Təbəristan, Kuhistan, Azərbaycan, İraqın kənarları, əl-Cəzirə, [Rodos, Siciliya] və əl-Əndəlüs üzrə əl-Mühit dənizindəkə uzanır. **AZƏRBAYCAN** – Kuhistan, Aran və Armeniyanın arasında geniş məskunlaşmış vilayətdir. Orada çoxlu şəhərlər, kəndlər, dağlar və çaylar vardır. Orada Ərdəbil yaxınlığında Savalan dağı vardır – o, dünyanın ən əzəmətli dağlarından biridir. Onun zirvəsində suyu soyuq üzündən donan böyük bulaq var. Burada Savalan adlandırılan dağ vardır. Burada cənnət bulaqlarından biri yerləşir, orada [həmçinin] peyğəmbərlərdən birinin məzarı və onun ətrafında xəstələrin gəldiyi isti bulaqlar var. Onun zirvəsindən nə yayda, nə qışda qar əskik olur. Orada, Təbrizlə Marağa arasında böyük Səhənd dağı var, ora məskunlaşmışdır, suyu bol, əkin sahələri çoxdur. Orada yay vaxtı insanların getdiyi isti sulu bulaq var. Onun zirvəsində qar heç vaxt ərimir. Orada Arran ər-Rum dağlarından axan, sürətli axını olan Uvays çayı var. O, Nakcuvan yaxınlığındakı Diyə' əl-Mülk körpüsünə çatanaqədər çoxlu ölkədən keçir. Körpü daşdan tikilmişdir və dünyanın möcüzələrindən biri hesab olunur. Orada suyu daş kimi bərkiyən və daş lövhələrə çevrilən çay var. Orada çoxlu mis, dəmir, malaxit, kuporos və lazurit mədənləri var.

Dünyanın məskunlaşdırılan hissəsində bir-biriylə bel sümüyü fəqərələri kimi bağlı olan yüksək dağlar vardır, onlar orta enlikləri boyunca, şərqdən qərbə doğru uzanır, Çindən, Tibetdən, türklər [ölkəsindən], sonra Kabilə, Bədəxşandan, Toxaristandan, Bamiyəndən, əl-Qurdan, Xorasandan, Midiyadan, Azərbaycandan, Armeniyadan, Bizansdan (Kiçik Asiyadan), frank əl-Cəlalik [ölkəsindən] keçirlər. Bu dağların bütün uzunluğu boyunca xeyli enliklər və sakinləri ilə birgə düzənlikləri əhatə edən çoxlu döngələr var; onların hər iki tərəfində çoxsaylı çaylar axır. Hindlilərin torpağı – bu, cənubdan yuxarıda xatırladılan Hind dənizi, digər tərəflərdən isə çoxlu suların axıb dənizə töküldüyü yüksək dağlarla əhatə olunan düzənliklərdən biridir. *Biruni. Hindistan*.

Азәрбајҹан үч иҹлимдә – дөрдүңҹү, беҹинци вә алтұңҹи иҹлимләрдә локаллашır. Бу о демәкдир кi, Бирунијә гөрә, Азәрбајҹан кечмиш Мидија торпаqlарından Дәрбәндәдәк олан әразиләри әһатә едир.

Бирунијә гөрә иҹлимләр үзрә өлкәләрин локаллашмасынын схематик тәсвири. Biruni, Geodeziya, Daşkənd, 1966

Azərbaycan tarixşünaslığının mürəkkəb problemləri və Azərbaycan tarixini təhrif etmə cəhdlərinin təkzib olunması barədə

Sülalə hakimiyyətlərinin itirilməsinin səbəbləri

- Səlcuqlar 140 il hökmranlıq etdilər. Bu dövr ərzində ölkədə tez-tez struktur dəyişiklikləri baş verdi. Bu, hərbi qüvvələrin tükənməsinə və hakimiyyətin itirilməsinə gətirib çıxardı. Səlcuqlar sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi III Sultan Toğrul 1194-cü ildə özlərinin yaratdığı Eldənizlər sülaləsinin nümayəndəsi tərəfindən qətlə yetirildi.
- Eldənizlər 89 il hökmranlıq etdilər, bu illər ərzində onlar, əsasən, atabəy/naib statusunda idilər, lakin “Azərbaycanın Böyük Atabəyləri” titulu almışdılar və real hakimiyyətə malik idilər. Sonuncu hökmdar Özbək Xarəzm şahın hücumunu dəf edə bilmədiyi üçün hakimiyyəti itirdilər.
- Hülakü Ərəb xilafətini devirdikdən sonra özünü metropoliyası Azərbaycanda olan ölkənin hökmdarı elan etdi. Hülakülər 79 il hökmranlıq etdilər. Lakin birbaşa varisləri olmadığından hakimiyyəti itirdilər.
- Cəlairilər sülaləsi 52 il hökmranlıq etdi. Bu dövr Əmir Teymur və Toxtamışın təcavüzü ilə kəsildi. Azərbaycan onlar arasında döyüş meydanına çevrildi. Cəlairilər hakimiyyəti müttəfiq Qaraqoyunlular sülaləsinin oğulluğa götürülmüş oğluna bağışlanma barədə qəribə müqavilə üzündən itirdilər. Bu müqavilənin imzalanmasına peşman olmuş sonuncu Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd döyüşdə keçmiş müttəfiqi Cahanşah Qaraqoyunlu tərəfindən öldürüldü.
- Qaraqoyunlular sülaləsi 57 il hökmranlıq etdi və öz hakimiyyətini Ağqoyunlular sülaləsi ilə qarşıdurma nəticəsində itirdi. Sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Uzun Həsən Ağqoyunlu ilə döyüşdə öldürüldü.
- Uzun illər Səfəvilər sülaləsini himayə etmiş və onlarla qohumlaşmış Ağqoyunlular sülaləsi 34 il hökmdarlıq etmişdir. Ağqoyunlular sülaləsi Səfəvilər sülaləsinin anası Ağqoyunlu olan 14 yaşlı nümayəndəsi tərəfindən devrildi.
- Səfəvilər sülaləsi 235 il hakimiyyətdə oldu. 1722-ci ildə imperiyanın paytaxtı İsfahana hücum edən əfqanlar səfəvi hökmdarı I Şah Hüseyni qətlə yetirdilər, onun varisləri II Şah Təhmasib və onun azyaşlı oğlu III Şah Abbas isə onların naibi Nadir xan Əfşar tərəfindən öldürüldü. 1736-cı ildə Səfəvilər sülaləsinin sonu gəldi.
- Nadir xan 1732-ci ildə, ölkə üç təcavüzkar: əfqanlar, Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında bölüşdürülən vaxt imperiya ordusunun baş komandanı təyin edildi. Nadir xan hərbi vuruşmalarda unikal qabiliyyət göstərərək ölkəni tam azad etməyə və onun ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə nail oldu. 1736-cı ildə Şimali Azərbaycanda, Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə ölkənin bölgə nümayəndələrinin qurultayı keçirildi və Nadir xan ölkənin tamhüquqlu hökmdarı seçildi. Ağır şəraitlərdə ölkəni qorumağı bacaran Nadir özünü qorumağı bacarmamış, 1747-ci ildə sui-qəsdin qurbanı olmuşdur.

Hakim sülalələrin genealoji mənşələrinin vahidliyi

- Səkkiz sülalənin hakimiyyəti dövrünün vahid dövlət prosesi kimi tanınması barədə qərar bütün səkkiz hakim sülalənin şəcərə qohumluğuna əsaslanır. Beş sülalə: Səlcuqlar, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Əfşarlar kınık, yiva, Bayandur, bayat, əfşar tayfalarına aiddir ki, onlar da Oğuz xanın dörd oğlunun: Tengiz xan, Göy xan, Gün xan və Ulduz xanın nəsiləri olmuşlar. Eldənizlər sülaləsi öz əsasına görə Oğuz xan tərəfindən yaradılan qıpçaqlar tayfasına aiddir. Hülakülər Çingiz xan soyuna aiddir, Cəlairilər öz növbəsində ana xətti ilə Hülakülərlə qohumluq münasibətlərinə malikdirlər. Çingiz xana gəldikdə isə, F.Rəşidəddinə görə, tatarlar və monqollar vahid şəcərə ağacına aiddirlər. Hülakülərin tərkibində imperiya idarəetmə sisteminin daha bir iştirakçısı yenə də Oğuz xan tərəfindən yaradılan uyğurlar olmuşdur.
- Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu oğuz tayfalar ittifaqları vahid oğuz köklərinə malik olmaqla öz mənşələrinə görə qohum kimi tanınmışdır. Əbubəkr Tehrani bildirir ki, Uzun Həsən Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfalar ittifaqlarının sırası səxsləri ilə dostluq münasibətlərində olmuşdur. Lakin onların hökmdarları arasında belə münasibətlər olmamışdır. 1448-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın sarayını ziyarət edən Osmanlı elçisi Şükrüllahın şahidlik etdiyinə görə, orada iki sülalənin – Ağqoyunlular və Qaraqoyunluların qohumluğu və onların ümumi oğuz ağacına mənsubluğu barədə danışılmışdır. Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular sülalələri arasında münasibətlər barədə “Kitabi-Diyarbakriyyə” kitabının müəllifi, salnaməçi Əbubəkr Tehraninin məlumatına görə mühakimə yürütmək olar; kitabda Qara Yusif Qaraqoyunlunun Osman Qara Yoluq Ağqoyunluya göndərdiyi məktubun (təxminən 1405-ci il) məzmunu verilir: “Biz hər ikimiz türkmən xalqına aidik. Gəlin bundan sonra bir-birimizə hücum etməyək, bir-birimizi qırmayaq”.
- Səlcuqlar Eldənizlərlə birbaşa qohumluq əlaqələrinə malik idilər. Səlcuqlardan sonra Azərbaycanda hakimiyyətə gələn Hülakülər onlarla tərəfdaşlıq münasibətlərini dəstəkləmiş və hətta sülalə nikahları bağlamışlar. Cəlairilər sülaləsi qohumlardan ibarət olmuş və hakim Hülakülər tayfasının bir qismini təşkil etmişdir. Sonra onların özləri hakim tayfaya çevrilmişdir. Məğlub olmuş Qaraqoyunlu tayfaları qalib Ağqoyunluların tərkibinə qarışmışdır. Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizədə Ağqoyunlu tayfası Səfəvilər tayfa ittifaqına uduzmuş və onların tərkibinə qatılmışdır. Səfəvilər sülaləsinin başçılıq etdiyi tayfalar ittifaqına həmçinin Əfşarlar və Qacarlar da daxil olmuşdur. Qacarlar həmçinin Cəlairilər ittifaqına daxil olmuş və Səfəvilərə xidmət etmişlər, Əfşarlar tayfa ittifaqının məğlubiyyətindən sonra isə ön sıraya çıxmışlar.

Azərbaycan tarixini öyrənən bir sıra tədqiqatçıların əsas metodiki səhvi barədə

Bir sıra alimlər anaxronizm tətbiq etməklə Azərbaycan tarixini şüurlu şəkildə təhrif edirlər. Anaxronizmin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatçılar fars Əhəmənilər (m.ə. 550-331) və Sasanilər (224-651) imperiyalarının təəssüratı altında olmaqla uzun müddət Azərbaycan dövlətçiliyini onun bütün tarixi ərzində müstəsna olaraq fars dövlətçiliyi kimi qəbul etmişlər. Qeyd edək ki, heç bir ölkə əbədi olaraq özündə keçmiş imperiyanın yükünü hiss etmir. Azərbaycana gəldikdə isə, iş elə bir absurda çatır ki, bəzi tarixçilər Səlcuqlardan Əfşarlaradək ənənəvi hakim türk sülalələri və Azərbaycanda metropoliyası olan imperiyanı indiyə qədər fars dövləti hesab edirlər. [Qədim fars torpaqları müasir İİR-in aşağıdakı ostanları hesab edilir: Şiraz, Yəzd, Kerman və digərləri]. Bundan başqa, onlar özlərini “fars şahları” adlandıran türk hökmdarlarının özlərinə istinad edirlər. Lakin bu bəyanlar arqument hesab olunmur, bu yalnız keçmişə güzəşt etməkdir. Aydındır ki, türk hökmdarı özünü “fars şahı” adlandırmaqla fars olmur, dövləti isə “Persiya” adlandırılır. Əksinə, o bununla vurğulayır ki, hazırda başqa birisi deyil, məhz o həmin fars imperiyasının ərazilərini idarə edir. Çoxsaylı alman, Avstriya və fransız hakim sülalələrinin nümayəndələri tarixin müəyyən dövründə “Roma imperatorları” adlandırılmışlar, lakin bundan nə onların özləri, nə də onların xalqları romalıya çevrilməmişdir. Keçmiş Şərqi Roma imperiyasının (və ya Bizansın) ərazilərinə nəzarət etmiş Türk-Osmanlı imperiyasının hökmdarları bəzən özlərini “Rum sultanları” (Roma hökmdarları) adlandırmışlar, həmçinin onlar da romalı olmamışlar. Bəzən Azərbaycanı hakim sülalələrin guya əcnəbi mənşəyə malik olması ilə qınayırlar. Dünya tarixşünaslıq ənənələrində orta əsr Avropası barədə xatırlatma zamanı ölkənin adı dəyişən sülalələrdən asılı olmayaraq saxlanılır. Belə bir ənənə həmçinin Azərbaycanla qonşu olan ölkələrə, Gürcüstan və Ermənistanla münasibətdə də tətbiq edilir. Eyni zamanda söhbət orta əsr müsəlman dövlətləri barəsində gedən vaxt onlar öz ənənəvi adlarına müvafiq deyil, hakim sülalə ilə adlandırılırlar. Bu, Azərbaycanın tarixi keçmişinə münasibətdə də tətbiq edilir. Bununla bərabər, dünya tarixşünaslıq ənənəsində söhbət orta əsr və ya müasir Avropa dövlətləri barəsində gedən vaxt hakim sülalələrin əcnəbi mənşəyi dövlətin etnik identikliyinə maneçilik törətmir. Belə yanaşma Azərbaycanla qonşu olan Gürcüstan və Ermənistan kimi ölkələrə də tətbiq edilir. Azərbaycan tarixi təhlil edilərkən hətta qədim yerli mənşəyə malik olan sülalələr də əcnəbi və yad kimi təqdim edilir. Azər-

baycanda hökmdarlıq etmiş sadalanan sülalələrdən yalnız ikisi (Səlcuqlar və Hülakülər) dövlətə, bölgəyə gəldiklərindən qısa bir zaman sonra başçılıq etmişdir. Eldənizlər və Cəlairilər bölgədə ilk dəfə xatırlandıkları vaxtdan 100 il sonra hakimiyyətə gəlmişlər. Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Əfşarlar sülalələrinin nümayəndələrinə gəldikdə isə, onları yerli xalq hesab etməyə əsaslar vardır. Əks etdirilənlər belə bir faktı təsdiq edir ki, 700 ildən artıq bir müddətdə Azərbaycanda yerli türk sülalələri hökmdarlıq etmişdir, belə ki, bu sülalələr Azərbaycanda hökmdarlığa bölgədə uzun müddət yaşadıqdan sonra başlamışdır.

Təqdim edilən mətn əvvəlki bölmələrdə əks etdirilən əsas mövzunun məntiqi davamı hesab olunur və “hökmdarlıq etmiş oğuz sülalələrinin genetik varisliyini” göstərir. Gözlənilməz dəyişikliklər və varisliyə əsaslanan dövlətin inkişafının struktur daxili səbəb-nəticə əlaqələri bu prosesi “təkamül inkişafı” kateqoriyasına aid edir. Onun əsasına qoyulan türk imperiyası hakimiyyətinin “sülalə varisliyi” ideyası struktur yaradıcı amili qısamüddətli təsadüflə deyil, 7 əsrdən artıq bir dövrdə dövlətin uzunmüddətli inkişafını müəyyən edir. Bu dövr ərzində Ön Asiya türk imperiyasının ərazisi, təbii olaraq, dəyişmiş, gah genişlənmiş, gah da daralmışdır. Metropoliyalar (Azərbaycan və Midiya) və hakim sülalələrin türk mənşəyi isə dəyişməz qalmışdır. Diqqəti ona yönəltmək lazımdır ki, birincisi, sülalə varisliyinin formalaşması prosesində hətta bəzi yadelli müdaxilə (Hülakülər) hallarında belə o, yerli türk-müsəlmanların etnik və dünyagörüşü assimilyasiya edici təsirinə məruz qalmışdır və ikincisi, sadalanan türk sülalələrindən hər birinin hakimiyyət dövrü digər ölkələrin müəyyən məlum sülalələrinin mövcudluq dövrü ilə müqayisə ediləndir və ya onları xeyli dərəcədə ötür.

İlkin mənbələrdə “Atropatena/Adorbayqan/Azərbaycan adlı ölkənin adı və onun hakim sülalələri haqqında yetərli miqdarda çoxlu məlumat vardır. Maraqlanan şəxslər bu nəşrdə onları ətraflı izləyə bilər. Biz isə indiki halda yığcamlıq məqsədilə seçmə xatırlatmalarla kifayətlənəcəyik.

Adurbadaqan zərdüsti mətnlərində

- Əlbuz dağlarından iki min iki yüz qırx dörd dağ böyüdü. Onların arasında **Adurbadaqandakı** Əsnavənd dağı da vardı [*Bundaxişn*, 12, (*Dağların xüsusiyyətləri barədə*)].
- Zahavay çayı – **Adurbadaqandan** Pars/Fars dənizinə axır [*Bundaxişn*, 20, (*Çayların xüsusiyyətləri barədə*)].
- Sped çayı – Yer hökmdarı kimi Ajdahak Əhriməndən dünya üzərində minillik hakimiyyət aldı. Sped çayı **Adurbadaqanda** yerləşir: deyirlər ki, burada Dahak Əhriməndən kömək istəmişdir [*Bundaxişn*, 20, (*Çayların xüsusiyyətləri barədə*)].
- Çiçast gölü – **Adurbadaqanda** [yerləşir]. Keyxosrov Çiçast gölünün yanındakı məbədi dağıdan zaman [Franqrasyanın ölümündən sonra], o [bu atəşi] atın yalının üstünə qoydu, məbədi dağıtmağı [bacarması] üçün qaranlığı və zülməti qovdu, [yeri] işıqlandırdı. Guşasp atəşi həmin yerdə, Əsnavənd dağının yanındakı atəş qurbangahında [Keyxosrov tərəfindən] quraşdırılmışdır. [*Bundaxişn*, 22, (*Göllərin xüsusiyyətləri barədə*) və 17, (*Odun xüsusiyyətləri barədə*)].

Qədim zamanlar barədə

- Keyxosrov və onun adamları Frasiyatı qaçıb **Adharbayjana** gələnə və orada gizlənənə qədər təqib etməyə davam etdilər. Sonra o tutuldu və Keyxosrov gələn kimi Frasiyatı çağırırdı və onun tərəfindən edam olunan Səyavuşa münasibətdə bəhanəsinin nə olmasını soruşdu. Frasiyatın nə bəhanəsi, nə də dəlilləri vardı. Bundan sonra Keyxosrov onun edam edilməsi barədə əmr verdi. Məmnun qalan Keyxosrov **Adharbayjanı** tərk etdi [*Təbəri*, vol, IV, 617]. Şərh: bu süjet “Avesta”da da qeydə alınıb, orada da həmçinin Frasiyakın/Əfrasiyabın **Adharbayjan** adlı ölkədə öldürülməsi barədə xatırlatma var. Güman edilir ki, söhbət m.ə. VII əsr hadisələri barədə gedir.
- “**Adurbadaqan** diyarında turanlı Frasiyak tərəfindən Qanzaq şəhəri tikilmişdir [Sasanilərin “Şəhrestaniha-yi Eranşəhr” (İran şəhərləri) kitabının “**Adurbadaqan** kustu/diyarı” bölməsində]. Strabona görə, “Qazaka Atropatena-nın yay paytaxtı olmuşdur” [*Strabon*, XI, 13,3].
- “...Yəməndə Mənuçehr zamanında əl-Raişa şahlığı olmuşdur. O, Hindistana, iki dağa: Tayi, əl-Ənbər, Seul, Mosula hücum etdi. Sonra əl-Raişa Mosuldan öz silahdaşlarından biri olan Şimr bin əl-Atəfin komandanlığı altında

Azərbaycanda türklərlə (həmin günlərdə bu torpaqlar onlara mənsub idi) döyüşmək üçün süvarilər göndərdi. O öz hərəkətləri barədə iki daş üzərində oymalar etdirdi ki, indi onlar Azərbaycanda məşhurdur” [*Təbəri*, vol. III, 441]. Şərh: Təbəri İslam tarixçisi Hişam Məhəmməd əl-Kəlbəiyə [738-819-cu illər] istinad edir. Fars hökmdarı Mənuçehr Pişdadilər sülaləsindən idi, onlar Əhəmənilərdən xeyli əvvəl, m.ə. VII əsrdən başlayaraq hökmdarlıq etmişlər. Əks etdirilənlərdən belə çıxır ki, Azərbaycan m.ə. VII əsrdə türklərə məxsus olmuşdur.

M.ə. VII əsrdə “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin əmələ gəlməsi vaxtı baş verən hadisələr barədə

- “Sol tərəfdən Kirkan [Xəzər] dənizinə toxunan Midiya uzanır. Bu ölkə [Midiya], kitablardan bu barədə oxunduğu kimi, Böyük Kirin hakimiyyəti və Persiyanın yüksəlməsinədək bütün Asiyanın şahı idi, assuriyalıların itaətə gətirilməsindən sonra onun vilayətlərinin xeyli hissəsi silah gücünə ələ keçirildi və ümumi **Atropatena** adını aldı” [*Ammian Marsellin*, IV əsr, XXIII, 6, 27].
- “Asur şahlığının sonu çatanda və Tanrının hökmü ilə Assuriya hakimiyyəti zəifləyəndə Arbak, yəni Midiya şahlığında Adurbad qala divarı tikdirdi və torpaq onun adı ilə **Adorbayqan** adlandırıldı” [*Karki de bet Selox*, V əsr].
- **Adarbaycan** – sərhədlərini Adarbad b. Bivarasf b. əl-Əsvad bin Sam bin Nuhun çəkdiyi mahaldır. [*Əl-Müqəddəsi*, X əsr, m.ə. VII əsr hadisələri haqqında].
- “**Azərbaycan** ölkəsinin yaradıcısı Azərbaz/Atropat adlı hökmdar olmuşdur, o, “Adərbəycan sərhədləri”ni çəkmişdir” [*İbn əl-Fəqih əl-Həmədani*, IX əsr, VII əsr hadisələri haqqında].
- “**Azərbaycan** hökmdar Azərbada/Adərbada/Atarpata aid edilir...” [*Zəkəriyyə əl-Qəzvini*, 1203-1283-cü illər, *Acaib əl-məhlukat*, m.ə VII əsr hadisələri haqqında].
- Oğuz əmr etdi ki, hər kəs ətəyində torpaq gətirsin və təpə qurulacaq yerə töksün. Əvvəlcə o özü ətəyində torpaq gətirdi və onu yerə səpdi. Onun özü də bunu etdiyindən bütün döyüşçülər ətəklərində torpaq gətirib yerə tökdülər. Böyük bir təpə alındı və onu **Azərbaycan** adlandırıdılar. “Azər” türkce “yüksək”, “bayqan” isə “zənginlərin, böyüklərin yeri” deməkdir. Bu ölkə belə adla məşhurlaşdı və məhz ona görə **Azərbaycan** adlanır [*Rəşidəddin*, XIII əsr].

ADLI ÖLKƏNİN 27 ƏSRLİK FASILƏSİZ XATIRLADILMASI

273

M.ə. VI–III əsrlər hadisələri barədə

• Əldə edilən uğurlarla qürurlanan hökmdar [Selevki Anti-ox] öz satraplıqlarından yuxarıda və onlarla sərhəddə yaşayan barbar hökmdarlarını təhdid etmək və qorxutmaq istədi ki, bundan sonra onlar qiyamçıları sursat və qoşunla təmin etməyə cəsarət etməsinlər, ona görə də onlarla, ilk növbədə isə Artabazanla müharibə etməyi qərara aldı. Bu, sonuncu, hökmdarlar arasında ən qüdrətli və müdriki idi və **atro-patilər** adlandırılan xalq, eləcə də onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmdarlıq edirdi... Qərar qəbul edilən kimi qoşun Zaqrı aşdı və Midiyanın yaxınlığında yerləşən, ondan yalnız aralıq dağlarla ayrılan Artabazanın vilayətinə soxuldu; bu ölkənin Fasisdən [Rioni çayı] yuxarıdakı bəzi hissələri Ponta [Qara dənizə] hakimdir və vilayət Hirkan dənizində [Xəzər dənizində] çatır. Onun hüdudlarında döyüşkən, əsasən, süvari verən və ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyi kifayət qədər olan xalq yaşayır. Bu şahlıq farsların vaxtından qalmışdır, çünki İskəndərin zamanında onu gözdən qaçırmışdılar. *Polibi, m.ə. 200–120-ci illər. V.55, şərh: qeyd edilənlər m.ə. 321-ci ildə Atropatəninin müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ən erkən məlumatdır. Bu məlumatdan belə çıxır ki, m.ə. VII əsrdə yaradılmış Atropatena təsvir edilən dövrə (m.ə. III əsrə) qədər öz müstəqilliyini saxlamaqda davam edirdi. “Şahlıq hələ farsların vaxtından qalmışdır, çünki İskəndərin zamanında onu gözdən qaçırmışdılar” mətni o deməkdir ki, “Atropatena” adlı ölkə Əhəmənilər imperiyası dövründə də olmuşdur [m.ə. VI–IV əsrlər]. Bu barədə digər məlumatlar da vardır. Beləliklə, Polibinin məlumatı m.ə. VI–III əsrlərdə “Atropatena” adlı ölkənin və atropatilər adlı xalqın mövcud olması mənasını verir.*

M.ə. IV əsr hadisələri barədə

• Babilin dinc yolla fəthindən və orada bir müddət qaldıqdan sonra “o [Makedoniyalı İskəndər], **Satrapena** ölkəsinə gəldi” [*Kurtsi Ruf, m.ə. I əsr – m. I əsr. Kitab V*]. Şərh: bu süjet həmçinin Diodorda da gətirilir, o, ölkəni “Sittakena” adlandırır. “Satrapena” adlı ölkənin olması barədə həmçinin Polibi və Plutarx da xatırladırlar. K.Rufun 1470-ci ildə birinci nəşrindən başlayaraq “Satrapena” yazırlar, lakin vurğulayırlar ki, söhbət Atropatena haqqında gedir. Kurtsi Rufun 1519-cu il nəşrində məşhur Rotterdamlı Erazm da həmçinin birmənalı olaraq **“Satrapena” yazmış, bu zaman xüsusi qeyd etmişdir ki, bu ad altında Atropatena nəzərdə tutulur.** Kurtsi Rufun nəşrlərində “Satrapene” anlayışını “Sittacene” ilə əvəz etmək ideyasını ilk dəfə 1575-ci ildə Glareanus Henrici söyləmişdir, çünki hesab etmişdir ki, Sittakena adı barədə Diodorun məlumatı guya daha inandırıcıdır. Bu ideyanı hamı dəstəkləməsə də, buna baxmayaraq, XX əsrdə Kurtsi Rufun nəşrlərində “Satrapena” anlayışının xatırladılması dayandırıldı və o, “Sittakena” toponimi ilə əvəz edildi.

• “Türklərin Ardevil adlandırdığı, xəritədə də səhvən Ardonil kimi yazılan Ərdəbil, Kvint Kursinin V kitabının 2-ci paraqrafından göründüyü kimi, qədim zamanlarda “Satra-

pene” adı ilə tanınan **Adirbecan [Adirbetzan]** vilayətində yerləşir. Ərdəbil sakinləri, adətən, türk dilində danışirlar” [*XVII əsrin birinci yarısının alman səyyahı Adam Oleari*].

• “İskəndər və onun qoşunu dağın zirvəsində dayanmışdılar. İskəndər dedi: “Gəlin şimal tərəfə gedən yolla irəli gedək və onlar şimal sərhədinə gəldilər və... **Adarbaijana** daxil oldular...” [*A Christian legend concerning Alexander; Nəşr. B.Bydžca*].

• İskəndər dedi: “Şimaldakı yolla daha uzağa gedək və şimala tərəf gəldilər, Armeniyaya və **Adhorbaijana** və daxili Armeniyaya girdilər. Onlar Turniaqios, Bet-Bardiya, Bet-Tekil, Bet-Drubil, Bet-Bet-Katarmen Bet-Qebul, Bet-Zamrat ölkələrindən keçdilər [*Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası. V.Badjin nəşri*].

• Bir müddət keçdikdən sonra ona [Makedoniyalı İskəndərə] orada olan mühafizəçilər arasından bir nəfər yaxınlaşdı: “Turayı görmək üçün Alanlar, Qubarbedaylar, ermənilər, midiyaqlılar, ərəblər, **Adorbayqan** xalqı, Belsayilər, Aloseylər, Şabronkaylılar, Alinikaylar, Qalatlar, Tebarinikaylar, Qurqan adamları, Haldeylər, balıq və vəhşi heyvan yeyənlər, Şərq bölgələrindəki insanlardan ibarət sonsuz sayda xalqlar, böyük ordusu olan qüdrətli insanlar sənə olan Misir torpağına gəlməyə tələsirlər [*Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası. V.Badjin nəşri*].

• “...mənim arvadım Roşnak mənim Babil şəhərimdən **Adorbaijan**, Persiya və Midiya ölkələrini idarə edəcək...” [*Makedoniyalı İskəndərin vəsiyyətindən: Psevdo-Kallisfenin Suriya versiyası. V.Badjin nəşri*].

• İskəndər “Mosul dairəsindən çıxdı [Qavqamel-Arbel nəzərdə tutulur], əvvəlcə Babilə getdi, oradan isə əyanların məsləhəti ilə **Adurbadakan** tərəfə yollandı” [*Nizami Gəncəvi, “İskəndərnamə” poeması*].

M.ə. IV–I əsrlər hadisələri barədə

Midiya 2 hissəyə ayrılır. Bir hissəni, əsas şəhəri Ekbatan olanı Böyük Midiya adlandırırlar. İkinci hissə – [paytaxtı Qazaka olan] **Atropat Midiyasıdır**; o öz adını bu ölkənin Böyük Midiyanın bir hissəsi kimi makedoniyalıların hakimiyyəti altında olmasına yol verməyən hərbi komandan Atropatdan almışdır. Həqiqətən, şah elan edilən **Atropat** öz qərarı ilə bu ölkəni müstəqil etdi və indi də varislik onun ailəsində saxlanılır, belə ki, onun nəsiləri erməni və Suriya, bir qədər sonra isə Parfiya hökmdarları ilə nikaha daxil olmuşdur [*Strabon, XI, XIII, 1*]. Şərh: göstərilən informasiya IV əsrdən başlayaraq, yəni “Atropatena” adlı ölkənin müstəqilliyi bərpa edilən vaxtdan I əsrdə olan dövrü, yəni Strabonun “indi də varislik onun ailəsində saxlanılır” dediyi zamanadək olan müddəti əks etdirir. Sonuncu məlumat təsdiq edir ki, Atropatilər hakim sülalə kimi Midiya, Əhəmənilər və Makedoniya sülalələri dövründə də saxlanılmışlar.

M.ə. I əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ “Peytingerov cədvəli” adı ilə məşhur olan Roma xəritəsinin orijinalı m.ə. I əsr və m. V əsri arasındakı dövrdə yaradılmışdır. Bu xəritədə Xəzər dənizinin sahilində **Atropatena** adlı ölkə qeydə alınmışdır.

M. I əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ “Ərdəşir Bəhmən bin İsfəndiyar bin Biştapsın dövründə yaşayan Yəmən kralı Tiban Əsəd əl-Rəid Yəməndən əl-Raiş tərəfindən müəyyənləşdirilən yolla çıxdı, iki Tayi dağına çatanaq səyahət etdi. Sonra o, əl-Ənbərə, Mosula tərəf, oradan isə **Adərbaycana** yollandı və orada türklərlə qarşılaşdı. Onlarla döyüşdü və çoxlu əsir götürüb Yəmənə geri döndü” [Təbəri, vol. IV, 685]. Şərh: Hökmdarlığı dövründə Azərbaycan türkləri ilə yəmənliyə arasında döyüşün baş verdiyi Ərdəşir Bəhmən Ərdəşir Babakanın yeddinci nəsil əcdadı idi. Ərdəşir Babakanın miladın III əsrində öz dövlətini yaratmağa başlamasını nəzərə alsaq, onda Təbərinin söylədiyi Azərbaycan türkləri ilə yəmənliyənin döyüşünün təxminən miladın I əsrində baş verdiyini demək olar.

II əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ Ptolemey Midiya haqqında danışarkən [100-170-ci illər, Asiya bölməsi, Coğrafiya] iki ölkənin adını çəkir, onlardan birini **Tropatena**, digərini isə **Antropatena** adlandırır və vurğulayır ki, o, Kaspi dənizinin sahilində müstəqil şahlıqdır.

III əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ Ərdəşir fikirləşdi: “Mən Armeniyaya və **Adurbadaqana** gedəcəyəm”, belə ki, Şahrgerd Şəhrəzurlu onunla [Ərdəşirlə] müqavilə bağlayıb Şəhrəzurdan onun yanına vassal kimi gəlmişdi.

◉ “**Azərbaycan**, Elbursun bütün dağları, Midiya, Albaniya, Sisakan, Balasakan – Qafqaz dağları və Alban qapılarına qədər” [Nəqşi-Rüstəmdə “Zərdüştün Kəbəsi” üzərində I Şapurun kitabəsindən I, 241-272-ci illər].

◉ Feridun zamanından Ərdəşir Babakan [211-224] zamanına qədər yeddi dünyanın bir ali hökmdarı var idi. Ərdəşir gələn vaxt isə dünyaya dörd sipəhsalar verdi: birini Xorasan üçün [şərq], digərini Məğrib üçün [qərb], üçüncüsünü Nimruz üçün [cənub], dördüncüsünü **Azərbaycan** üçün [şimal] [Əbu Səid Gərdizi, X əsr].

IV əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ “Bəziləri deyirlər ki, Şapur Zava əl Aktafa zamanında Azarbad/Adarbad adlı birisi bu Azərbiqan ərazilərində böyük bir qrupu və çoxsaylı tayfaları idarə edirdi. Bunu eşidən məmur onu dəvət etdi və **Azarbad/Adarbat** gələn kimi Şapur onun sinəsinə zərbə vurdu [oxladı]. **Azərbaycan** qanı həmin əra-

zidə yaşayan insanların inamının möhkəmlənməsinə səbəb oldu” [Şirvani, Riyazül əl-səyahət, 1780-1838]. Şərh: Sasani şahı II Böyük Şapur [309-379-cu illər] zamanının hadisələri barədə olan bu məlumat mühakimə yürütməyə əsas verir ki, Atropat sülaləsinin nümayəndələri miladın IV əsrinə qədər öz sülalə hakimiyyətlərinin bərqərar olması üzrə söylərini dayandırmamışlar.

V əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ Sasani hökmdarı İazkert [II Yəzdəgerd, 423-457-ci illər] Alaunka ən sərt əmr göndərdi ...zərdüştilik təliminə itaət etmək. Onda erməni qoşun başçıları böyük təhlükə qarşısında kömək üçün imperator Feodosiyə müraciət etdilər [II Kiçik Feodosi, 408-450]. O [kömək etməyi] vəd etdi, lakin qəfildən öldü. Heç yerdən kömək almayan cəsur ermənilər yalnız uca Tanrının köməyinə arxalanaraq, erməni qoşununu üç hissəyə ayırdılar... Birinci hissəni Nəşəpuhu Rmboseana verdilər və onu Atrpatakanla sərhədi qorumağa göndərdilər. M.Kaqaqkatuklu, Albaniya tarixi.

VI əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) taxta çıxmasınadək qoşunların baş komandanı olan ispehbed vəzifəsini yalnız bir adam tuturdu və bütün dövlətdə qoşunlara komandanlıq etmək ona aid idi. Bu vaxt Ərdəşir [Sasanilər sülaləsi] şahənşah titulu qəbul etdi. Sonra o, Həmədana yollandı, sonra isə silah gücü ilə **Azərbaycanı**, Armeniyanı və Mosulu işğal etdi. Xosrov bu vəzifəni və bu rütbəni dörd şəxs arasında bölüşdürdü, yəni: birinci – “şərqin, yəni Xorasan və ona bitişik vilayətlərin ispehbedi; ikinci – qərbin ispehbedi, üçüncü – cənub nimruzun ispehbedi, dördüncü – **Azərbaycan** və ona bitişik vilayətlərin, yəni xəzərlər ölkəsinin ispehbedi. Ət-Təbəri.

◉ I Xosrov öz şahlığını dörd hissəyə böldü və hər bir hissənin idarəçiliyini özünün etibar etdiyi şəxslərə tapşırı: bir hissə Xorasanı, Secestanı və Kirmanı; digəri – İsfahanı, Qumu, əl-Cibalı, **Azərbaycanı** və Armeniyanı; üçüncü – Fars və Bəhreynə qədər Əhvazı və nəhayət, dördüncü hissə Rum şahlığının sərhədlərinədək İraqı əhatə edirdi. Bu dörd hissənin hər birisinin canişininə hədsiz ehtiram və hörmət göstərilirdi. [Əbu Həniyə əd-Dinəvəri, təxminən 895-ci ildə vəfat etmişdir].

◉ I Xosrov ölkəni dörd hissəyə böldü və dərhal baş şəhərlərin adını çəkdi. Birinci Xorasanı qeyd etdi və bununla bütün hörmətli insanların ürəyini sevindirdi. İkinci hissə isə böyük qala və hakim düşərgələrə malik Qum, İsfahan şəhərləridir. Bura həmçinin **Azərbaycan** aiddir, onun əsası Ərdəbil divarlarından Armeniya torpağınadək nəcib şəxslər tərəfindən qoyulmuşdur, ora Xəzər və Əhvazla birlikdə Gilan tərəf də daxildir. Fars üçüncü vilayətdir. Şərqdən qərbə qədər bütün şahlığın sahibidir. Dördüncü olaraq İraq və Rumu elan etdi [Firdovsi, 935-1020-ci illər].

ADLI ÖLKƏNİN 27 ƏSRLİK FASILƏSİZ XATIRLADILMASI

275

VII əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

• Ömər bin əl-Xəttab (634-644-cü illər) Xuzistan hökmdarı əl-Hörmüzanla məsləhətləşmə apardı və ondan soruşdu ki, bu barədə nə düşünür: "...istila yürüşünü Farsdan, **Azərbaycandan**, yoxsa İsfahandan [Midiya] başlamalı?" Xuzistan hökmdarı əl-Hörmüzan cavab verdi: "Fars və **Azərbaycan** – qanadlardır. İsfahan [Midiya] isə başdır. Əgər siz bir qanadı kəssəniz, digər qanad [hələ işləyə bilər]. Yox, əgər siz başı kəssəniz, onda qanadlar dağılacaq. Başdan başlayın!" [Ət-Təbəri]

• Xəlifə Osman Kufəyə əl-Validi hökmdar təyin edib, 'Utbu ibn Fərkadı **Azərbaycandan** kənarlaşdırın kimi onlar [oranın sakinləri] üsyan etdilər: o zaman əl-Valid 645/6-cı illərdə Mukan, Bəbr və Taylasan sakinlərinə hücum etdi və **Azərbaycan** sakinləri ondan sülh xahiş etdilər və o onlarla sülh sazişi bağladı [İbn əl-Əsir, 1160-1234-cü illər].

• Xəlifə Müaviyyə (661-680): "Uca Allahın adı ilə, **Azərbaycan** haqqında nə deyə bilərsiniz?" Übeyd* [Abid] ibn Şəriyyə əl-Curhumi: "**Azərbaycan** – türklərin torpağıdır. Onlar qədimdən burada toplaşmış və bir-biriylə qaynayıb-qarışmış, inkişaf etmiş və güclənmişlər" [İbn Hişam, 834-cü ildə vəfat etmişdir].

• Xəlifə Müaviyyə: "Uca Allahın adı ilə, **Azərbaycan** haqqında nə deyə bilərsiniz?" Buna səyyah [Übeyd (Abid) ibn Şəriyyə əl-Curhumi] belə cavab verdi: "Bu, türk torpağıdır. Onlar qədimdən orada toplaşmışlar və bir-biriylə qarışmış inkişaf etmiş və güclənmişlər". Əl-Kufi. Şərh: 661-680-ci illərdə Xəlifə Müaviyyə və Übeyd ibn Şəriyyə əl-Futuh/Curhumi arasında baş verən eyni bir söhbət barədə iki müəllifin üç əsərində məlumat verilir. İbn Hişam [833-cü ildə vəfat etmişdir] bu söhbət barədə "Himyar padşahlarının tac-ları kitabı" və "Peyğəmbərin həyatı" əsərlərində, əl-Kufi isə (926-cı ildə vəfat etmişdir) "Fəthlər kitabı" əsərində yazır.

• "**Azərbaycan** qədimdən türklərin əlində olan ölkədir" [Fars anonimi, 1126-cı il].

VIII əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

• Təbəri və İbn əl-Əsir 709-710-cu illər hadisələri barədə danışarkən yazırlar: Məsləm əl-Malik türklərə/xəzərlərə qarşı yürüş etdi "və **Azərbaycan** vilayətində əl-Baba/Dərbəndə çatdı". Əl-Kufi, 717-720-ci illərdə hökmdarlıq etmiş xəlifə Ömər Əbd əl-Əzzizin təyinatını nəzərdə tutmaqla deyir: "əl-Ədiyyə əl-Kindi **Azərbaycan** ölkəsinə yollandı və Baylakanda yerləşdi...", "əl-Haris ibn Əmr Azərbaycan ölkəsinə yollandı və Bərdədə dayandı". Əl-Kufi xəlifə Hışamın [723-743-cü illər] təyinatları haqqında danışarkən qeyd edir ki, Şəkidə olan əl-Cərraha "**Azərbaycanda** qalmaq" əmr edilmişdi.

• İlkin mənbələr Azərbaycan adlı vilayətə onlarla xilafət cəhətlərinin təyinatı barədə məlumat verir.

IX əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

• "Babək **Azərbaycan** vilayətində Bəzzeyn dağında ortaya çıxdı" [Dinəvəri, IX əsr].

• "Babək **Azərbaycan** ölkəsindəki Bəzzeyn dağlarında üsyan qaldırdı"; Məsudi: "Babəkin ölkəsi Bəzzeyn **Azərbaycanda**, Aranda və Baylakanda yerləşirdi" [Məsudi, X əsr].

• Araz çayının şimalındakı ərazilər "Yuxarı **Azərbaycan**" adlanır. Yəqubi [897 və ya 907-ci ildə vəfat etmişdir].

• Ərəb xilafəti haqqında ilk coğrafi əsəri yazanlardan biri böyük əl-Xarəzmi [780-846-cı illər] olmuşdur və o, Urmiya gölünün cənub ucqarlarından Dərbəndədək olan ərazini "**Azərbaycan**" adlandırmışdır".

X əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

• "Başladığımız ölkələr – Armeniya, Aran və **Adərbeycan**dır. Biz bu ölkələri bir vilayət hesab etdik və həqiqətən, ömrümdə şahidi olduğuma, həm də sələflərin verdiyi məlumata görə, onları yalnız bir hökmdar idarə edirdi. Belələrinə Yusif İbn-əbu-Sac, onun köməkçisi Müflih, Deysəm ibn Sədluiyə, Sallar adlandırılan Mərzban-ibn Məhəmməd aid edilə bilər" [İbn Haykal, X əsr].

• "Üç əyalət – **Adarbadqan**, Armeniya və Aran – bir-biriylə birləşmişdir. Onların sərhədləri bir-birinə daxil olur. Bu bölgənin şərqində Gilan sərhədləri, cənubunda İraq və əl-Cəzirədir. Qərbdə Rum, şimalda isə Sarir və Xəzərlər yerləşir. İslam torpaqları arasında bu torpaqlar ən bərəkətli-sidir" [Hüdud-əl-Ələm, 982-ci il].

• "Armeniya, Aran və **Adərbeycanı** bir xəritədə birləşdirir və ona bir vilayət kimi baxırıq" [İstəxri, IX-X əsrlər].

• "Biz bu vilayətləri "ər-Rihab" adlandırdıq. Bu ölkənin forması və təsviri bax belədir. Bu ölkəni biz üç mahala ayırdıq. Mahallardan birincisi dənizin yaxınlığındakı Arandır, sonra Armeniya mahalı və **Adərbeycan** mahalı gəlir" [Müqəddəsi, X əsr].

• "**Adərbeycana** gəldikdə, bu mahalın sərhədlərini Adzarbaz-ibn-Beyurasif-ibn-Əsud-ibn-Sam-ibn-Nuh çəkmişdir. Bu mahalın paytaxtı, həm də vilayət mərkəzi Ərdəbil şəhəridir" [Müqəddəsi, X əsr].

• "Kiçik Asiyanın təsvirini başa çatdırdıqdan sonra Armaniyanın, Aranın və **Azərbaycanın** təsvirinə keçirik. Bu üç böyük ölkəni coğrafiyaçılar öz təsvirlərində və xəritələrində indiyə qədər bir yerdə təqdim edirlər, çünki onlar bir-birinin içinə girir və onları ayırmaq çətindir [Əbu-l-Fida, XII–XIII əsrlər].

XI əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ Sultan Şihab əd-Daula Kutalmış ibn İsrail ibn Səlcuqu dağlıq [vilayət] Armeniya və **Azərbaycana** göndərdi və o [1046-1047-ci illər] onlara sahibləndi [*Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni*].

◉ Həmin 1054/5-ci ildə Toğrul bəy Səlcuq **Azərbaycana** yollandı və Təbrizə istiqamətləndi, [o zaman] orada hökmdar əmir əbu-Mənsur Vəhsudan ibn Məhəmməd ər-Rəvadi idi, o öz üzərində Toğrul bəyin hakimiyyətini tanıdı, onun adını xatırladı (dua oxudu) [*İbn-əl-Əsir*].

◉ Toledo, Talavera, Azərbaycan və Xalat, en 40, [ən uzun gün] saati 14·58'.

Şərh: miladın 1068-ci ilində İspaniyanın Toledo şəhərində hazırlanan astrolyabiyada [coğrafi enliyi təyin etmək üçün cihaz] mətn. Orada **Azərbaycanın** sərhədlərinin 40° şimal enliyində (müasir Bakı ərazisi) çatdığı həkk olunmuşdur [*Oksford Universiteti nəzdindəki Elm tarixi muzeyində 55 331 inventar nömrəsi ilə saxlanılır*].

XII əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ 1139-cu ildə Çavli Candar özünün Arran və **Azərbaycan** qoşunları ilə xidmət üçün sultan Məsud Səlcuqun yanına gəldi [*Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni*].

◉ Sultan Məsud Səlcuq Marağa hakimi əmir Arslan ibn Ağ-Sunqur əl-Əhmədilini **Azərbaycana** hökmdar təyin etdi [*Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni*].

◉ “İraqi-Əcəm və Azərbaycanda atabəy Eldəniz hökmdarlıq edirdi” [*Rəşidəddin*]. “Eldəniz Cibalda, Reydə, **Azərbaycanda** və Aranda hökmdarlıq edirdi, onun hakimiyyətini Xilat, Fars və Xuzistan hakimləri də tanıdılar; Eldəniz **Azərbaycanın**, Cibalin [İraqi-Əcəm/Midiya], İsfahanın, Aran və Gəncənin hakimidir” [*İbn əl-Əsir*]. “Atabəy Eldəniz və onun nəsiləri İraqi-Əcəmdə və **Azərbaycanda** hökmdarlıq etdilər” [*Sədr əd-Din Əli əl-Hüseyni*].

◉ “Pəhləvan [Eldənizin oğlu] İraq, **Azərbaycan**, Aran, əl-Cibal, Rey, İsfahan, Həmədan və digər vilayətlərin hökmdarı olmuşdur. O, yaxşı əxlaqlı, ədalətli, səbirli, müdrik hökmdar olmuşdur. Onun hakimiyyəti günlərində [hakimiyyəti altında olan] ölkələr dinc şəraitdə, təbəələr isə sakitlik içində yaşayırdılar” [*İbn əl-Əsir*]. Atabəy Pəhləvanı **Azərbaycanı** və Aranı idarə etmək üçün canişin təyin etdi. Cahan Pəhləvan vəfat edən zaman onu atabəy vəzifəsində qardaşı Qızıl Arslan əvəz etdi; Atabəy Pəhləvanın oğlu əmir Əbubəkr əmisi [Qızıl Arslanın] öldürülməsi haqqında eşidən kimi elə həmin gecə **Azərbaycana** yollandı və [tezliklə] Naxçıvana gəldi. O, şəhərdən şəhərə getdi, [beləliklə], bütün **Azərbaycan** və Arana sahiblənənə qədər hamı ona təslim oldu. Qoşunlar onun yanında toplandı və o öz atası və əmisinin yerinə özünü təsdiq etdi. *Sədrəddin Əli əl-Hüseyni*. “Həm Dvin, həm də bütün **Azərbaycan** vilayətləri Cahan Pəhləvanın oğlu əmir Əbubəkrə məxsus idi; Pəhləvanın oğlu Özbək Azərbaycan

və Aran hakimi idi [*İbn əl-Əsir*]. Özbək Eldəniz Aran və **Azərbaycan** hakimi idi [*Şihabəddin Məhəmməd ən-Nəsəvi, 1250-ci ildə vəfat etmişdir*].

XIII əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ “Hülakü xan Bağdadda əldə etdiyi xəzinə və nəhəng sərvətləri **Azərbaycana** göndərdi... Hülakü xan onları yerləşdirmək üçün Məcəddin məlik Təbrizə əmr etdi ki, Urmiya gölünün sahilində və Səlmasın yaxınlığındakı Telle adlandırılan dağda möhtəşəm, hədsiz möhkəm bir bina tikdirsin... Hülakü xanın oğlu Abaqa xan ölkəni qarışıqlıq və çəkişmələrdən təmizləyən kimi İraqi-Əcəmə və qədim paytaxt olan **Azərbaycana** geri qayıtdı... Abaqa xanın oğlu Arqun xan **Azərbaycana** gəldi və hökmdar taxtına oturdu...” [*Rəşidəddin*]

XIV əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ Şeyx Üveys Cəlairi “...daim **Azərbaycanı** əsarət və zorakılıqdan xilas etmək və ədalət bayrağını qaldırmaq üçün səylər göstərdi, lakin onunla kifayətləndi ki, “işlər təyin edilmiş zamanda baş verir”; Sultan Şeyx Üveys “zülmkarlara və şərq qüvvələrə qarşı cihad elan etdi və **Azərbaycanı** şərxəslərin əlindən xilas etmək üçün yürüşə yollandı”; Şeyx Üveys “...Təbrizdə dayandı, ləyaqətli həyat sürdü, yaxşı qaydalar tətbiq etdi və öz idarəçiliyində müəyyən edilmiş adətlərə söykəndi [*əl-Əhari, məlumat yoxdur*].

XV əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

◉ “Cahanşah Türkmən” [Cahanşah Qaraqoyunlu] “**Azərbaycan** hökmdarı” olmuşdur [*Həsən bəy Rumlu, 1531-ci ildə doğulmuşdur*].

◉ “Nakhjuvan, in **Azərbaycan**” [*Sadik İsfahani, XV əsr*]

◉ “Naxcivan və ya bəzilərinin səsləndirdiyi kimi “Nakcivan” – **Azərbaycanın** ucqar hüdudlarında şəhərdir”, VIII bölmənin 289-cu bəndində oxuyuruq: “Naşava – **Azərbaycanda** və ya bəzilərinin dediyi kimi, Aranda bir şəhərdir. O, Armeniya ilə həmsərhəddir. Xalq arasında o, Naxcivan və ya Nakcivan kimi məşhurdur” [*Yaqut əl-Həməvi, 1179-1229*].

◉ “Öz dövrünün padşahı, İraq və **Azərbaycan** hökmdarı Mirzə Cahanşah Qaraqoyunlu Türkmən” [*İskəndər bəy Münşi Türkmən, XVI-XVII əsrlər*]

◉ Uzun Həsən Qara Yuluq Ağqoyunlu Cahanşah Qaraqoyunlunun oğullarından **Azərbaycan** və İraqi-Əcəmi aldı [*Zahirəddin Məhəmməd Babur, 1483-1530-cu illər*].

◉ İskəndər ibn Qara Yusif türkmən – **Azərbaycan**, Sultaniyə qalası, Abhar, Qəzvin, Zincan və onların vilayətlərinin hökmdarıdır [*Fasih Həvafi, 1375-1442*].

◉ **Azərbaycan** hökmdarı Qara Yusif Qaraqoyunlu Ahısxa [şəhərini] zəbt etdi” [*Övliya Çələbi, 1611-1682-ci illər*].

ADLI ÖLKƏNİN 27 ƏSRLİK FASILƏSİZ XATIRLADILMASI

277

XVI-XVII əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

- ◉ “İsmayıl Səfəvi Qafqaz dağlarındakı Gülistan qalasını mühasirə edəndə xəbərər daşıyıcısı mələk ona **Azərbaycan** hökmdarı taxtına yüksələ biləcəyi barədə xəbər verdi. O özünün böyük əmirlərini çağırırdı və onlardan soruşdu: “Sizə Gülistan qalası, yoxsa **Azərbaycan** taxtı lazımdır?” Səfəvilər sülaləsinin müqəddəsliyinə inananlar onun müdrikliyinə və Azərbaycan taxtı barədə sözlərinin düzgünlüyünə etibar edərək sevinc sözlərini ifadə etdilər. İsmayıl Səfəvi Gülistan qalasını tərk edib **Azərbaycana** yollandı” [*İskəndər bəy Münşi Türkmən*].
- ◉ 1501-ci ildə Azərbaycanda xoşbəxt günəş doğdu – Şah İsmayıl Səfəvi hakimiyyətə gəldi. Məlik şah Hüseyn Sistani: “Şah İsmayıl Səfəvi hər iki İraqı [İraqi-Əcəm və İraqi-Ərəb] ələ keçirərək və əlində olan **Azərbaycanla** hökmdar oldu” [*Şəraf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi*].
- ◉ 1590-1591-ci ildə Şah Abbas Səfəvi Ərdəbildə özünün böyük əcdadı Şeyx Səfiyəddin Ərdəbilinin məzarını ziyarət etmək üçün **Azərbaycana** yola düşdü [*Şəraf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi*].
- ◉ “Səfəvi şahı 1603-cü ildə bəyan edir ki: “**Azərbaycan** mənim irsi mülkiyyətimdir” [Katib Çələbi, Fəzləkə]- Təbrizin, Muğanın və **Azərbaycanın** digər əyalətlərinin idarəçiliyi yüksəkrütbəli [sipəhsalara] tapşırılmışdır [*Məhəmməd Rəfi Ənsari*].
- ◉ “**Azərbaycanın** misilsiz paytaxtı Təbriz şəhəri, şah taxt-tacının yerləşdiyi yer [*İbrahim Rəhimizadə*].
- ◉ “Şah İsmayıl Səfəvi, hər iki İraqı [İraqi-Əcəm və İraqi-Ərəb] ələ keçirməklə və **Azərbaycana** malik olmaqla hökmdar oldu” [*Şəraf xan ibn Şəmsəddin Bidlisi, 1543-1602*].

XVIII əsr hadisələrinə dair məlumatlarda

- ◉ O zamanlar Nadir şahın sarayının yerləşdiyi yer **Azərbaycan** idi [*Mirzə Mehdixan Astrabadi, 1760-cı ildə vəfat etmişdir*].
- ◉ Nadir şahın qardaşı Məhəmməd İbrahim xan **Azərbaycan** sipəhsaları təyin edilmişdir [*Məhəmməd Kazım, XVIII əsr*].
- ◉ “Nadir şahdan fərman göndərilmiş və əmr edilmişdir ki, bütün Adırbajan bölgələrindən və vilayətlərindən, yəni Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Bakı və onun qəzalarından...” [*S. Arapov, İranda rus konsulu, 1740-cı il*].
- ◉ “...İbrahim Xəlil xan Qarabağlı öz silahı ilə güclənərək bütün Adərbaycan şəhərlərinə sahibləndi... və biz gürcünün hansı səbəbdən adırbaycanlıya öz köməyini göndərdiyini bilirlik – yaltaqlanaraq onun vasitəsilə bütün **Adırbaycan** mahalını ələ keçirmək üçün [*Dərbəndli Fətəli xanın Rusiya hökumətinə göndərdiyi məktubdan. 1768-ci il*].

◉ “**Adrebijan** şəhərləri İrəvan və Gəncədə onların torpaqları ilə...” [*Burnaşev S.D., 1786-cı il*]

◉ “**Adrebijan** adı altında başa düşülən həmin torpaqların indiki vəziyyətində şimaldan başlayaraq Gürcüstan, yəni Kaxetiya və Kartalina çarlıqları yerləşir [halbuki indiyə qədər onlar da **Adrebijan** torpaqları hesab edilirdi]; şərqdən Kaspi dənizi və Gilan vilayəti, cənubdan Arak vilayəti, qərbdən Turetsia [Türkiyə]” [*Burnaşev S.D., 1793-cü il*].

◉ “**Adərbaycanın** tərkibində olan, Osmanlı limanı və vaxtilə Persiya dövlətinə mənsub olan müxtəlif ləzgilərlə qonşu olan Gürcüstandan başqa, Gəncə, İrəvan, Xoy, Qarabağ, Təbriz və digər Gürcüstan hökmdarından asılı olmayan və onunla həmişə yaxın münasibətlərdə və əlaqələrdə olan xüsusi xanlar tərəfindən idarə olunan vilayətlər...” (*Xarici işlər dövlət kollegiyasından E.İ.V. adına fərman əsasında Gürcüstandakı nazirə verilmiş təlimat; 1799-cu il*)

XIX əsr hadisələrinə dair xəbərlərdə

◉ ...**Ezerbadijan** vilayəti bütün asılılıqları və qeyd olunan xətt daxilində olanların mənsubiyyəti və Gəncə, Bərdə, Qarabağ, Naxçıvan, Rivan [Azərbaycan şəhəri İrəvan – indiki İrəvan] şəhəri və Üçkilsə ilə...” Полное Собрание Законов Российской Империи [ПСЗРИ], СПб, 1830, том VII ук. № 4531, с. 306.

◉ Rusiya imperatoru Aleksandr ölkəni **Aderbeydjan** adlandırır; Cənubi Qafqazda Rusiya qoşunları komandanı knyaz Sisianov – **Adzerbeydjan**, İ.V.Qudoviç – **Aderbidjan, Aderbaydjan, Aderbeydjan** adlandırırlar [Акты Кавказской Археографической Комиссии, Т.3]. İosif Arqutinski yazır: “...bütöv **Adrubejanın** ərazisi”, gürcü çarı II İrakli: “**Adrubejan** xanları”, Rusiya generalı V.Zubov: “**Adrubejan**”. Bu zaman həm Araz çayından cənubda, həm də şimalda olan ərazilər nəzərdə tutulur [*XVIII əsrin sonunda Rusiya – Cənubi Qafqaz münasibətlərinə dair materiallar*].

XX əsr hadisələrinə dair xəbərlərdə

“Yaşasın **Azərbaycan** muxtariyyəti!” – Yelizavetpoldakı (Gəncə) mitinqdə Yeni Türk Federalistlər Partiyasının irəli sürdüyü şüar [*“Bakı” qəzeti, aprel, 1917*].

28 may 1918-ci ildə **Azərbaycan** Demokratik Respublikası elan edilir.

28 aprel 1920-ci ildə **Azərbaycan** Sovet Sosialist Respublikası elan edilir.

18 oktyabr 1991-ci ildə **Azərbaycan** Respublikası elan edilir.

Azərbaycanın siyasi statusunun on iki dövrü

Azərbaycanın çoxəsrlik tarixindən və bu zaman baş verən ziddiyyətlərdən qısaca danışmaq çox çətindir. Ölkənin yaradılmasından sonra inkişaf edən hadisələr 27 əsrdən artıq bir dövrü əhatə edir. Bütün məsuliyyətimlə bəyan edirəm ki, tarixin bütün 27 əsri ərzində ölkənin statusu dəyişmiş, lakin onun adı dəyişilməz olaraq qalmışdır. Bu, dünya tarixində unikal hadisədir. Mən indiki halda tariximizin ən mühüm problemlərindən biri barədə informasiya ilə kifayətlənməyə çalışacağam. Bu problem uzun müddət məni narahat edirdi: Azərbaycan öz tarixinin bu və ya digər dövründə hansı siyasi statusa malik olmuşdur?

“Siyasi status” dedikdə mən dörd status növünü nəzərdə tuturam: tarixinin hansı dövründə Azərbaycan müstəqil ölkə, nə vaxt metropoliya, nə vaxt hansısa ölkənin daxilində muxtariyyət statusunda və nə vaxt əcnəbi dövlətin tərkibində hakimiyyət altında olan əyalət (koloniya) olmuşdur. Təqdim edilən informasiya Azərbaycan tarixinə belə baxışa ilk cəhd hesab olunur.

1. M.ə. 612 – 585-ci illər. Sak-skiflər müstəqil Atropatena ölkəsini yaradırlar.

M.ə. 616-cı ildə Assuriya bölgənin aparıcı ölkəsi, sak-skiflər isə (623-cü ildən başlayaraq) hegemon idilər. Aşquz/İşquz sak-skif şahlığının (Cənubi Qafqazın şərq hissəsi) hökmdarı Madi həm də Arbak/Arpat titulu ilə Assuriyanın Midiyadakı canişini idi. Madi və Babil sərkərdəsi Assuriyanın dağılmasına nail oldular. Madi Assuriyanın xarabalıqları üzərində onun şərəfinə “Atarpatena” [At(a)-Arpat-ena] adlandırılan, “Arpat nəsilərinin ölkəsi” mənasını verən ölkə yaratdı. Atarpatena/Atropatenanın sərhədləri qərbdə Xəzərdən, şərqdə Qalis çayına qədər (Anadolu), şimalda Qafqaz dağlarından cənubda Urmiya gölünə və Persiyanın da daxil olduğu vassal Midiyaya qədər uzanırdı [*Herodot, Ktesi, Ammian Marsellin, Karki de bet Selox*].

2. M.ə. 585 – 321-ci illər. Üç imperiyanın tərkibində Atropatenanın muxtariyyəti.

M.ə. 585-ci ildə Atropatena Midiya tərəfindən işğal edilir. M.ə. 550-ci ildə Midiya Atropatena ilə birlikdə Əhəmənilər imperiyası tərəfindən zəbt olunur, m.ə. 331-ci ildə isə Əhəmənilər imperiyası Makedoniyalı İskəndərin tabeliyinə keçir. Son iki imperiyanın mövcudluğu dövründə Atropatilər sülaləsinin nümayən-

dələri tərkibində Atropatenanın da olduğu Midiyanın satrapları olurlar. Satrap Atropat müstəqil surətdə makedoniyalılara qarşı üsyanı yatırır. Midiyada yerləşən Makedoniya ordusu əhali arasında narazılıq yaradır və İskəndər məcburən onu Midiyadan çıxarır. İskəndərin ölümündən sonra makedoniyalılar Atropatı hakimiyyətdən kənarlaşdırmağa cəhd göstərirlər. Lakin Atropatın kürəkəni olan yeni hökmdar Perdikka Midiyanı iki hissəyə bölür və Atropatı Kiçik Midiyaya satrap təyin edir [*Herodot, Kurtsi Ruf, Psevdo-Kallisfen, Polibi*].

3. M.ə. 321-ci il – m. 224-cü ili, Atropatilərin başçılığı ilə müstəqil Atropatena.

Perdikka həlak olur. M.ə. 321-ci ildə Atropat müstəqil Atropatenanı bərpa edir. M.ə. III əsrdə Atropatenanın yaradıcıları aşquzlar/quzlar ölkənin adını etnonim kimi qəbul etdilər və özlərini “atropatilər” adlandırmaya başladılar. [*Strabon, Polibi, Plutarx*]. Atropatena və onun hökmdarı Artabazan haqqında Polibi məlumat verir: “... hökmdarların içərisində ən güclüsü və müdriki idi”, “...atropatilər və onlarla həmsərhəd olan xalqlar üzərində hökmranlıq edirdi”, “... ölkənin Fasisdən yuxarıda (müasir Gürcüstanda Rioni çayı) olan bəzi hissələri Pont (Qara dəniz) üzərində hakimdir və vilayət Hirkan (Xəzər) dənizinə qədər çatır. Atropatena xalqı döyüşkən, əsasən, süvari verən və ümumiyyətlə, müharibə üçün tələb olunan hər şeyi yetərli miqdarda olan xalqdır”.

4. 224–642-ci illər. Adurbadaqan – Sasanilər imperiyası tərkibində muxtariyyət statusunda.

Ərdəşir şahənşah olduqdan sonra Azərbaycanı, Midiyanı və Armeniyanı fəth etdi. O, ölkəni dörd hissəyə ayırdı, onlardan hər birinin öz hakimi vardı: Xorasan (şərq), Məğrib (qərb), Nimruz (cənub), Azərbaycan (şimal) [*Gərdizi*]. I Xosrov (531-579-cu illər) bu ənənəni davam etdirdi. “İkinci hissə – Qum, İsfahan şəhərləri (Midiya şəhərləri) – böyük qala və hakim düşərgələr yeri. Ona həmçinin nəcib adamların yaratdığı Azərabadqan aiddir”. [Firdovsi] Firdovsi bildirir ki, Azərbaycanın valisi Bəhram Çubin və onun atası iki paytaxta sahib idi: Ərdəbil və Bərdəyə. II Şah Şapur (309-379-cu illər) ölkəni yaratmış və onu 9 əsrdən artıq müddətdə idarə etmiş Atropatilər sülaləsinə son qoydu [*Z.Şirvani*].

5. 642–912-ci illər. Azərbaycan – Ərəb xilafətinin tərkibində muxtar qurum statusunda.

İlk ərəblər iddia edirlər ki, Azərbaycan Həmədandan (Midiya) Dərbəndədək ərazini əhatə edir və qədimdən türklər ölkəsi hesab edilir. Xilafət zamanı Azərbaycan ərazi bütövlüyünü və adını saxlamaqda davam edirdi. Azərbaycana siyasi statusu Babək hərəkatı verdi, o, İbn ən-Nədimə görə, bir təlim idi. Dinəvəri hesab edir ki, Babəkin məqsədi Azərbaycana, Şirvana, Arana, Cibala (keçmiş Midiya) sahiblənmək idi. Babəkin ölümü sonrakı nəsillər üçün Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə çağırış oldu. Azərbaycana Aqşın Sacın (Babəkin həbs edilməsində iştirak edən Divdad Sacın oğlu) canişin təyin edilməsi ilə (889-cu ildə) müstəqillik uğrunda mübarizə yenidən başladı.

6. 912–1054-cü illər. Müstəqil Azərbaycan.

Aqşının ölümündən sonra qardaşı Yusif Sac 901-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirdi, Azərbaycanda və Arməniyada hökmranlıq etdi. Yeddi ildən sonra xəlifə Yusifi canişin təyin etməyə məcbur oldu. 912-ci ildə Yusif xilafətə vergi verməyi dayandırdı. Xəlifə üç dəfə Azərbaycana qarşı hərbi əməliyyatlar aparmaq üçün qoşun göndərdi, iki dəfə Yusif qalib gəldi. Üçüncü döyüşdə Yusifi yaraladılar və o əsir düşdü. Onu Bağdadda saxladılar. Xəlifə Azərbaycana yeni canişin təyin edə bilmədi və 922-ci ildə Yusifi canişin kimi Azərbaycana qaytarmağa məcbur oldu. Yusif qayıdıqdan sonra müstəqil siyasəti davam etdirdi və öz adına sikkələr buraxdı. Xəlifə hiylə yoluyla Yusifi Azərbaycandan uzaqlarda döyüş əməliyyatlarına cəlb etdi və Yusif orada həlak oldu. Lakin Azərbaycan öz müstəqilliyini saxladı.

7. 1054–1747-ci illər. Azərbaycan – Oğuz xan nəsilinin, türk imperiyasının metropoliyasıdır.

1054-cü ildə oğuz-səlcuqlar müstəqil Azərbaycanı fəth edir və türk imperiyasının formalaşmasının əsasını qoyurlar, onu qıpçaq-Eldənizlər davam etdirirlər. Sonra Çingizi Hülakü xan Ərəb xilafətini dağıdaraq bu imperiyaya xüsusi status və metropoliyaları Azərbaycanda və Midiyada olmaqla, ərazi cəhətdən müəyyən edilmiş xarakter verir. Sonrakı Səlcuqlar, Eldənizlər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və Əfşarlar sülalələri bilavasitə Oğuz xanın nəsiləri olmuşdur. F.Rəşidəddinə görə, Hülakülər və Cəlairilər sülalələrinin əcdadları Oğuz xanın yaxın qohumları olmuşlar. Metropoliyaları Azərbaycanda və Midiyada olan, 1054–1747-ci illərdə mövcud olmuş dövləti Oğuz xan nəsilinin türk imperiyası adlandırmaq üçün əsaslar vardır.

8. 1747–1813-cü illər. Azərbaycan dağınıq müstəqil dövlətlər kimi.

1747-ci ildə Nadir şah həlak olur. Midiya ilə birlikdə türk imperiyasının metropoliyası olan Azərbaycan 18 müstəqil dövlət/xanlıqlara parçalanır. Xanlıqların birləşdirilməsi ideyası yaranır, lakin bunun yolu könnüllü ittifaqda deyil, silah tətbiq etməklə birinin digərinə tabe etdirilməsində görünür. Səfəvilər sülaləsi dövründə yüksək inzibati vəzifələr tutan Qacarlar türk sülaləsinin nümayəndələri Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə cəhd göstərirlər. Qacarlar Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını nəzarəti altına götürməyə nail olurlar. Lakin Şimali Azərbaycan xanlıqları öz müstəqilliklərini saxlayaraq cənublu qardaşlarından ayrı düşür və dağınıq halda Rusiya imperiyası ilə üz-üzə gəlirlər.

9. 1813–1918-ci illər. Azərbaycan – parçalanmış, Rusiya imperiyasının hakimiyyəti altında olan adsız ərazi.

1801–1828-ci illər müharibələrinin yekunlarına görə, Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya imperiyası tərəfindən işğal olunur, burada yerli olmayan xalqlar məskunlaşdırılır və ölkə, müvafiq olaraq, parçalanmaya məruz qalır. 1918-ci ildə, müstəqilliyi bərpa edildiyi zaman, ölkənin böyük bir hissəsi yeni Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda qalır. Azərbaycan beş imperiyanın tərkibinə daxil olduğu vaxt onun ərazi bütövlüyü və tarixi adı saxlanılmışdı. Rusiya təcrübəsində işğal müharibələri prosesində bu bölgəni dəyişməz olaraq Azərbaycan, burada yerləşən dövlətləri Azərbaycan xanlıqları adlandırırdılar. Lakin ölkənin tam işğalından sonra, bir əsrdən artıq müddət ərzində “Azərbaycan” adı qadağalar altında idi [Əlimərdan bəy Topçubaşov].

10. 1918–1920-ci illər. Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası.

1917-ci ilin fevralında Rusiya imperiyası dağılmağa başlayır. 1918-ci ilin mayında müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edilir. Respublika əmələ gəlməsi prosesində Azərbaycan Rusiya imperiyası dövründə erməni əhalisi tərəfindən məskunlaşdırılan ərazilərini (o cümlədən İrəvanı) itirir. Paris konfransında Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üzrə “Azərbaycan sülh heyəti” böyük iş görmüşdür. 1920-ci ilin yanvarında Antanta ölkələri Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanıyır. Azərbaycanın müstəqilliyi həmçinin digər ölkələr tərəfindən də tanınmışdı. Rusiyanın kommunist hökuməti Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini tanımaqdan imtina edir.

11. 1920–1991-ci illər. Azərbaycan Respublikası Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkibində.

Azərbaycanda tamhüquqlu müstəqil dövlət olduğu zaman kommunist Rusiyası bura öz ordusunu göndərir, o, birincisi, legitim hökuməti devirir, ikincisi isə, onların təcavüzünə qarşı çıxan on minlərlə insanı qətlə yetirir. 1920-ci ilin aprelində bir tərəfdən yerli hökumətin, digər tərəfdən isə Moskva yönümlü kommunist partiyasının idarə etdiyi Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası elan edilir. Moskvanın təzyiqi altında Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi Ermənistanla güzəşt edilir və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılır. 1922-ci ildə Azərbaycan digər respublikalarla yanaşı, yeni Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının tərkibinə daxil edilir. Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasının siyasi statusunu qismən müstəqil ittifaq respublikası kimi qiymətləndirmək olar.

12. 1991-ci ildən hazırkı dövrə qədər. Müstəqil Azərbaycan Respublikası.

SSRİ-də 1985-ci ildə başlayan yenidənqurma müttəfiq respublikalara müstəqillik üçün yol açdı. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə Ermənistanın Qarabağ bölgəsinə iddiası ilə yenidən canlandı və Moskva tərəfindən Ermənistanın silahlı iddialarının qarşısını alan qanuni tədbirlər görülmədiyindən daha da gücləndi. 20 Yanvar 1990-cı il hadisələri Azərbaycanın müstəqilliyə gedən yolunu dönməz etdi. Qarabağ və müstəqillik uğrunda mübarizə vahid tamda birləşdi. Bu yolda 30 mindən çox Azərbaycan vətəndaşı canını qurban verdi. 18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Parlamenti müstəqillik haqqında qanun qəbul etdi. Tezliklə Türkiyə birinci olaraq onun müstəqilliyini tanıdı. 30 dekabr 1991-ci ildə Sovet İttifaqı mövcudluğunu dayandırdı. Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdi.

Azərbaycanın siyasi statusunu müəyyən edən amillər haqqında

Mən siyasi status amillərinə müstəqillik dövrlərini, Azərbaycanı hansı sülalələrin idarə etməsi və müxtəlif tarixi şəraitlərdə ölkənin ərazi bütövlüyünün saxlanılıb-saxlanılmaması haqqında məsələləri aid edirəm. Mənim nöqtəyi-nəzərimcə, siyasi statusun strateji tərkibi, “Azərbaycan” adının qorunub saxlanması olmuşdur ki, bu da milli özünüdərkə mühüm amilinə çevrilmişdir. Əks etdirilənlərdən aydın olur ki, “Azərbaycan” adlı ölkə çoxsaylı müxtəlif dilli xalqların imperiyası kimi meydana gəlmişdi. Meydana gəlidiyi dövrdə ölkənin metropoliyası Aşquz/İşquz skif şahlığı olmuşdur, onların hökmdarı ölkəni yaradan Arbak/Arpat titullu Madi olmuşdur. Yeni yaranmış ölkənin tərkibinə keçmiş Urartu və Manna şahlıqları, eləcə də keçmiş Assuriya imperiyasının xeyli hissəsi daxil olmuşdur. Azərbaycan müstəqilliyini itirdikdən sonra (264 il ərzində) üç imperiyanın – Midiya, Əhəmənilər və Makedoniya imperiyalarının tərkibində olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanın siyasi statusunun xüsusiyyəti, bütün bu illərdə Midiya satraplığının/vilayətinin bir hissəsi olmasına baxmayaraq, ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması olmuşdur. Bu imperiyaların tərkibində “Azərbaycan” adı altında (Midiya satraplığının tərkibində) Qafqaz dağ silsiləsindən Urmiya gölünə-dək ərazilər olmuşdur. Ölkəni yaratmış və onun adını qoymuş Atropatilər sülaləsinin nümayəndələri dəyişməz olaraq təkcə “Azərbaycan” adlandırılan bölgəni deyil, həm də “Midiya” adlandırılan bütün satraplığı/vilayəti idarə etmişlər. Azərbaycanın siyasi status tarixini böldüyümüz 12 dövrdən yeddisində (14 əsrdən artıq bir müddətdə) Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlət olmuşdur. Midiya, Əhəmənilər, Makedoniya imperiyaları və Ərəb xilafəti tərkibində muxtariyyət statusunda olmaqla ərazi bütövlüyünü və adını qoruyub saxlamışdır. Praktiki olaraq Sasanilər imperiyasının mövcudluğunun bütün dövründə onun tərkibində “Adurbadaqan kustu/vilayəti” olmuşdur. Bu “Adurbadaqan kustu”nun tərkibinə aşağıdakı ərazilər daxil olmuşdur: Azərbaycan, Armeniya, İberiya, Albaniya, Balasakan, Sisakan, Arey, Gilan, Deyləm, Dəməvənd, Təbəristan, Rovan, Amul, Həmədan, Muğan. Midiya, Əhəmənilər, Makedoniya imperiyalarının tərkibində (bütün dövr) olarkən və Sasanilər imperiyası zamanı (bir əsrə yaxın) Azərbaycanı ölkəni yaratmış Atropatilər sülaləsi idarə etmişdir. Yalnız Rusiya imperiyasının tərkibində Azərbaycan həm adını, həm də ərazi bütövlüyünü itirmişdir.

**Sonda oxucuların diqqətinə
yadda saxlanması arzu edilən tarixlər,
hadisələr və adların qısa siyahısı
təklif edilir**

M.ə. IX əsrdə – mənbələrdə Urmiya gölü ətrafındakı Manna şahlığı barədə məlumat verilir. M.ə. VIII əsrdə şimalda Araz çayından Qafqaz dağ silsiləsinədək ərazidə kimmerlər tərəfindən yaradılan Qamir ölkəsi barədə xəbər verilir. M.ə. 673-cü ildə bu şahlığın ərazisində Aşquz skif şahlığı əmələ gəlir. M.ə. 673-cü ildə həmçinin Midiya şahlığı yaranır (bu hadisələr haqqında Assuriya mixi mətnlərində məlumat verilir);

623-cü ildən 594-cü ilə qədər – Herodotun məlumatına görə, Cənubi Qafqaz da daxil olmaqla Ön Asiya bölgəsində “skif hegemonluğu” dövrüdür. Skiflər bütün hərbi-siyasi hadisələrə nəzarət edirlər;

M.ə. 615–612-ci illər – Skiflərin, babillilərin və midiyaçıların söyləri ilə Assuriya imperiyası dağılır. Nəticədə skiflər tərəfindən “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkə yaradılır (bax: Ammian Marsellin). Ölkənin tərkibinə Manna, Aşquz və Midiya şahlıqlarının əraziləri, eləcə də Assuriya imperiyası və Urartu torpaqlarının bir hissəsi daxil olur. “Atropatena/Adorbayqan” adlı skif şahlığını Aşquz skif şahlığının hökmdarı və eyni zamanda, Midiyada Assuriyanın “Arbak/Ərbay/Arbat/Atarpat/Adurbad” titullu canişini Madi yaradır. Ölkənin adının əsasında toponimyaradıcı “ena, qan” şəkilçinin əlavə edilməsi ilə Atarpat titulu vardır (bax: “Karki de bet Selox” Suriya salnaməsi, eləcə də H.Həsənov, “Makedoniyalı İskəndər və Atropat”);

M.ə. 612–585-ci illər – “Atropatena/Adorbayqan” adlı müstəqil dövlətin mövcudluğu dövrü.

585-ci ildə midiyaçıların hərəkətləri nəticəsində ölkə öz müstəqilliyini itirir və onun əsasında Midiya imperiyası əmələ gəlir;

M.ə. 585–321-ci illər – Atropatena/Adorbayqan ardıcıl olaraq üç imperiyanın: Midiya, Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyalarının tərkibində olur. 331-ci ildə, Makedoniyalı İskəndərin təcavüzü dövründə Midiya satrapı (vilayətin valisi) Atropat olmuşdur. Kvint Kurtsi Rufa, eləcə də Efiop və Suriya salnamələrinin məlumatlarına görə, İskəndər fars hökmdarı Dara ilə uğurlu Qavqamel döyüşündən sonra tezliklə “Satrapena/Aderbiqan” adlı bölgəni ziyarət edir. Bu məlumatlar bənzər adı olan bir ölkənin Makedoniyalı İskəndər imperiyasından xeyli əvvəl yaradılması faktını təsdiq edir. M.ə. 328-ci ildə İskəndər Atropatı yenidən Midiya satrapı təyin edir. 323-cü ildə, İskəndərin ölümündən sonra Kiçik Midiya (yəni Atropatena) Midiya satraplığının tərkibindən çıxarılır və İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibində müstəqil satraplığa/vilayətə çevrilir;

M.ə. 321-ci il – Əhəmənilər və Makedoniyalı İskəndər imperiyaları zamanı bu ölkəni yaratmış Atropatilər sülaləsini təmsil edən Midiya satrapı Atropatın söyləri ilə Kiçik Midiya İskəndərin varislərinin imperiyasının tərkibindən çıxarılır və müstəqil Atropatena/Adorbayqan dövləti bərpa edilir (bax: Strabon);

M.ə. III əsr – m. VI əsr – antik müəlliflər Polibi, Plutarx, Strabon, Dionisi Perieqet, Rufi Fest Avien, Priscian ölkənin uğurlu mövcudluğu barədə məlumat verirlər, ölkənin xalqını isə “atropatilər” və “atropatenlilər” (müasir fonetik versiyada – “azərbaycanlılar”) adlandırırlar;

M.ə. II əsr – m. VII əsr – bölgədə yeni böyük imperiyaların fəaliyyəti dövrü: Selevkilər, Parfiya, Roma və Sasanilər. Bu dövrdə “Atropatena/Adorbayqan” adlı ölkənin statusu zaman-zaman tam müstəqillik, imperiyalarla ittifaq münasibətləri və onlara müəyyən tabelik arasında dəyişir;

M.ə. 66-cı il – sülalə daxili ziddiyyətlər nəticəsində və hakim alban tayfasının iradəsi ilə sakasenlərin və albanların məskunlaşdıqları ərazilər Atropatena/Adorbayqanın tərkibindən çıxır və müstəqil Atropatena Albaniyası dövləti əmələ gəlir;

M. I əsr – Roma imperatoru Avqust Oktavianın hamiliyi ilə sərkərdə Aqrippa tərəfindən tərtib edilən xəritədə Xəzər dənizinin sahilində “Atropatena” adlı dövlət qeyd edilmişdir;

M. VII əsr – On illər ərzində Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı prosesi baş verir. Ölkə Ərəb xilafətinin tərkibinə yeni fonetik versiya altında “Azərbaycan” adı ilə daxil edilir. Ərəb xilafətini 634-644-cü illərdə idarə edən xəlifə Ömərə bildirirlər ki, “Azərbaycan qədimdən türklərin ölkəsidir”;

885-ci il və 912-ci il – 885-ci ildə, Araz çayından şimalda, Məzyədilər-Şeybanilər sülaləsinin başçılığı ilə paytaxtı Şamaxı şəhərində olan müstəqil Şirvan şahlığı elan edilir. 912-ci ildə Araz çayından cənubda, türk Sacilər sülaləsindən olan Yusif Sacın başçılığı ilə paytaxtı Marağa şəhərində olan müstəqil Azərbaycan əmirliyi elan edilir.

1054-cü il 1054-cü ildə oğuz-səlcuqlar Azərbaycan əmirliyini, onun ardınca Şirvan şahlığını və Gəncə əmirliyini (Aranı) fəth edirlər. Bu dövrdən başlayaraq 1747-ci ilədək bölgədə türk sülalələrinin idarə etdiyi imperiya bərqərar olur. 700 il ərzində türkçülük bölgədə hakim imperiya və etnik amil kimi özünü təsdiq edir. Bu dövr ərzində imperiya hakimiyyəti mənşəyi Oğuz xandan gələn altı hakim türk tayfasına mənsub olmuşdur: Səlcuqlar (1037-1194-cü illər), Eldənizlər (1136-1225-ci illər), Qaraqoyunlular (1410-1467-ci illər), Ağqoyunlular (1467-1501-ci illər), Səfəvilər (1501-1736-cı illər), Əfşarlar (1736-1747-ci illər), eləcə də etnik və ittifaq cəhətdən türklərlə sıx bağlı olan çingizi Hülakülər (1256-1335-ci illər), Cəlairilər (1357-1410-cu illər). Bütün bu dövr ərzində imperiyanın metropoliyası tarixi Azərbaycan torpaqları olmuşdur. İmperiyanın paytaxtı kimi müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif sülalələr zamanı Gəncə, Həmədan, İsfahan, Qəzvin, Marağa, Naxçıvan, Rey, Təbriz şəhərləri olmuşdur.

1747-ci il Nadir şahın qətlə yetirilməsi nəticəsində çoxillik türk Oğuzlar imperiyası dağılır. Araz çayından şimalda və cənubda Azərbaycan bir sıra müstəqil dövlətlərə (xanlıqlara) parçalanır.

Müəllif haqqında

Həsən Əziz oğlu Həsənov

1940-cı il oktyabrın 20-də Tiflis şəhərində doğulub. 1963-cü ildə Azərbaycan Politexnik Universitetinin inşaatçı-mühəndis ixtisası üzrə bitirmişdir. 1960-1966-cı illərdə komsomol təşkilatında işləyib. 1967-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi aparatında vəzifəyə irəli çəkilib və 1990-cı ilədək sovet Azərbaycanında müxtəlif məsul vəzifələrdə çalışıb. 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri (baş nazir), 1992-ci ilin aprelində isə Azərbaycanın BMT yanında daimi nümayəndəsi təyin edilib. 1993-cü ilin sentyabrından 1998-ci ilin fevralınadək xarici işlər naziri kimi fəaliyyət göstərüb. 1995-2000-ci illərdə Milli Məclisin deputatı olub. 2004-cü ilin sentyabrından 2021-ci ilin yanvarınadək Azərbaycan Respublikasının Macarıstandakı, daha sonra Polşadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri kimi diplomatik xidmətdə olub. 2001-ci ildən ədəbi və elmi fəaliyyətlə məşğuldur. Tarix elmləri doktoru, professor kimi son 25 ildə bir neçə fundamental tarixi əsər yazıb. Onlardan “Bakı Qız qalası” (Bakı, TEAS PRESS, 2017), “Bakı tanrıçılıq kompleksi” (Bakı, TEAS PRESS, 2017), “Makedoniyalı İsgəndər və Atropat” (Bakı, TEAS PRESS, 2017), “The Maiden Tower” (The National Commission of the Republic of Azerbaijan fot UNESCO. With the support of the UNESCO office, 2014), “Baku – eine heidnische Tempelanlage” (Verlag H.J.Maurer, Frankfurt am Main, 2020), “Atropatena/ Adorbaygan adlı devletin doğuşu” (İstanbul, Zengin Yayıncılık, 2021) və digərlərini göstərmək olar.